

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

Любчик Ігор Дмитрович

УДК 930.85+323.15+(4 –191.2)+(4 – 11)

**ЛЕМКІВЩИНА ТА ЛЕМКИ В НОВІТНІЙ ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНО-
СХІДНОЇ ЄВРОПИ: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС**

Спеціальність: 07.00.01 – історія України
07.00.02 – всесвітня історія

Подається на здобуття наукового ступеня *доктора історичних наук*

Дисертація містить результати власних досліджень.
Використання ідей, результатів і текстів інших авторів
мають посилання на відповідне джерело
_____ І. Д. Любчик

Науковий консультант:
Литвин Микола Романович,
доктор історичних наук, професор

АНОТАЦІЯ

Любчик І.Д. Лемківщина і лемки в новітній історії Центрально Східної Європи: суспільно-політичний дискурс – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «історія України» і 07.00.02 – всесвітня історія – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інститут народознавства НАН України. Львів, 2021.

Лемківщину розглядаємо як історико-етнографічний регіон, який розташовувався на північних та південних схилах Карпат та являв собою «півострів» завдовжки 140 км та завширшки 25 – 50 км між польською та словацькою етнографічними територіями. За сучасним адміністративним поділом територія Лемківщини входить до складу трьох держав: Північна (галицька) частина – до Польщі, південна (закарпатська) – до складу Словаччини, і незначна частина південної Лемківщини (Великобerezнянський та Перечинський райони) входить до складу Закарпатської області України. Лемків розглядаємо як етнографічну групу українського народу, яка до 1945 р. компактно проживала в регіоні по обох схилах Західних Карпат, натомість з другої половини ХХ ст., внаслідок депортаційних акцій стала дисперсно розселеною по усьому світу.

Зважаючи на те, що Лемківщина на сьогодні втратила цілісність як історико-етнографічний регіон, а лемки розселені по усьому світі, то це тільки актуалізує завдання комплексно і ґрунтовно проаналізувати суспільно-політичні і національно-культурні процеси в регіоні та відповідно лемків в контексті них, на тлі новітньої доби; визначити роль Лемківщини і лемків в етнополітиці держав та їхній внесок у розбудову різних українських громадських, політичних, культурних та державних організацій, установ та утворень, а також оцінити їхню роль і значення в історії України ХХ – початку ХХІ ст.

Суспільно-політичні і національно-культурні процеси на Лемківщині, як окрема сторінка української національної історії ХХ – початку ХХІ ст., має важливе наукове, теоретичне, практичне та пізнавальне значення, а, отже, вимагає об'єктивного, концептуального та неупередженого дослідження із залученням різнопланових, дотепер невідомих і невивчених джерел. Накопичені на сьогодні наукові розвідки про окремі аспекти життєдіяльності лемків у новітню добу мають здебільшого науково-популярний та публіцистичний характер, і лише започатковують розгляд порушеної нами теми, вони не структуровані системно й не розглядають проблему комплексно. Це дало підстави стверджувати про необхідність всебічного і неупередженого вивчення суспільно-політичних і національно-культурних процесів на Лемківщині в новітній період.

Опрацьовані джерела умовно поділено на сім груп: 1) документи органів влади та управління Польщі, СРСР-УРСР, Чехословаччини, Словаччини та України; 2) матеріали громадсько-політичних і культурних організацій; 3) спогади та епісторії учасників і очевидців подій; 4) кореспонденція української та зарубіжної періодики; 5) статистичні матеріали; 6) анкетування респондентів; 7) Інтернет-ресурси.

З документів архівного походження у роботі використано матеріали архівів, музеїв, бібліотек, приватних збірок і колекцій в Україні (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України у м. Київ, Центральний державний архів громадських об'єднань України у Києві, фонди Центрального державного історичного архіву України у м. Львів, Державний архів Львівської області, Державний архів Закарпатської області та Державний архів Івано-Франківської області, матеріали відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника НАН України), і закордоном (Архів актів нових у Варшаві, Державний архів у Кракові, Державний архів у Перемишлі, Державний обласний архів у Пряшеві, Музей української культури у Свиднику), а також матеріали респондентів, які формуються на основі спеціально підготовлених анкет.

Загалом, виявлення, систематизація і критичний аналіз значної кількості різноманітних джерел забезпечили достатню базу для дослідження.

Докладне вивчення та осмислення історіографічного доробку попередників, узагальнення теоретичних і практичних результатів досліджень українських і зарубіжних науковців дало змогу сформувати власну концепцію. Методологічна основа роботи ґрунтується на таких принципах наукового пізнання як історизм, об'єктивність, системність, всебічність, багатофакторність та доступність, з використанням загальнонаукових та спеціальних методів. Застосований методологічний інструментарій дозволив виконати поставлені завдання і досягнути задекларованої мети, всебічно проаналізувати проблему, укласти структуру, розширити фактологічну та аналітичну складові наукового пошуку, спростувати низку міфів, перекручень і помилок.

Обрана проблематика не була предметом комплексного узагальненого наукового дослідження. Сучасні дослідники проаналізували лише окремі аспекти життєдіяльності лемків/русинів у новітню добу. В останнє десятиліття спостерігаємо своєрідний парадокс: незважаючи на нагромадження значної кількості переважно науково-популярних розвідок з лемкознавства, донедавна в українській історіографії на науковому рівні практично не ставилося питання про еволюцію української національної ідентичності серед етнографічної групи – лемків. Український національно-культурний рух на західному пограниччі, зокрема Лемківщині, у більшості праць розглядався крізь призму кількісних показників, широти утвердження відповідних ідей у тогочасному суспільстві, без належного аналізу якісних змін у розвитку української орієнтації. Наукові школи за державною (національною) ознакою можна розділити на українську, польську, словацьку та російську. Натомість, політико-ідеологічний аспект класифікації визначають парадигмальні акценти наукових надбань, лемкознавчої тематики, яку автори розглядають або в контексті україноцентричних узагальнень, або лемківсько/русинської етнічної окремішності.

У роботі з'ясовано характерні чинники українського соборницького руху на Лемківщині, а також внесок місцевих діячів в утвердження української національної ідеї в регіоні через підтримку національно-державної єдності з Україною та українофільських настроїв у суспільній свідомості. Незважаючи на те, що лемки були розділені державно-політичним кордоном, їх об'єднала ідея української державності. Однак, ці тенденції протягом усього міжвоєнного періоду були нерівномірними. Поширення української національної ідеї швидше прогресувало у східних лемківських повітах, які були наближені до українських земель, меншою мірою відчували вплив національної політики державних властей. Натомість, у центральних та західних повітах Лемківщини українська національна свідомість населення утверджувалася повільніше через москвофільські та карпаторуські етнокультурні й політичні впливи. Водночас, на відміну від основного етнічного масиву України, ці процеси серед лемків все ж відбувалися повільніше, а часто й суперечливіше. Проте цей період засвідчив зростання національного ресурсу та поступову динаміку, яка утверджувала україноцентричні ідеали лемків. Аналіз зовнішнього і внутрішнього політичного становища дозволив стверджувати, що населення Лемківщини, всупереч несприятливим умовам, спромоглося створити розгалужену мережу політичних, культурно-освітніх та господарських організацій, спираючись на які чинили опір етнополітичним доктринам Польщі, Словаччини та СРСР. Це засвідчує відсутність дистанціювання лемків від національного середовища України.

У дисертації простежено складні сторінки життя на Лемківщині в умовах депортаційних акцій 1940-х рр. ХХ ст., здійснених внаслідок радянсько-польської змови. Окреслено їхні суспільні, культурницькі та ментальні наслідки. Стверджено, що особливою катастрофою новітньої доби для лемків була депортація їх з рідних етнічних теренів спочатку в УРСР у 1944 – 1946 рр., де вони опинилися серед свого народу, але не на своїй землі, а згодом – у 1947 р. ті, хто залишився, були розселені у Польщі. У ході радянсько-

польських перемовин були задіяні нові потужні політико-адміністративні та ідеологічні чинники, спрямовані проти місцевого люду. Найжорстокішою акцією проти українства регіону була операція «Вісла» у квітні – липні 1947 р., яка безпідставно у мирний час мала на меті затерти сліди їхнього національного образу. Депортація місцевого населення призвела до незворотних територіальних, демографічних, культурних і ментальних втрат. Аналіз джерел дозволяє стверджувати, що політика Польщі та СРСР була спрямована на викорінення лемків-автохтонів із етнічних теренів. І робилося це різними методами: від пропагандивних на початкових етапах до силових.

При визначенні теми дослідження автор керувався такими мотивами:

- територія Лемківщини – порубіжний регіон, що перебував у руслі етнополітичних практик сусідніх країн, які почали розроблятися, утверджуватися і сприйматися частиною населення ще у міжвоєнний період ХХ ст.;

- лемки та їхня культура, на відміну від інших українських етнографічних груп, з середини ХХ ст. через депортаційну політику СРСР, Польщі та Чехословаччини опинилися перед загрозою асиміляції;

- сприймаємо етнографічну групу лемків не з позицій загрози втрати своєї культурної спадщини, а як подивугідне збереження етнонаціональної ідентичності, незважаючи на суцільну і тривалу політику тотальної асиміляції.

Наукова новизна дослідження означеної теми полягає в комплексному міждисциплінарному узагальненні суспільного дискурсу щодо етнополітичних трансформацій на Лемківщині та вплив зовнішніх політичних факторів на формування/деформування української національної ідентичності автохтонного населення. Одержані результати полягають в концептуальній постановці суспільного дискурсу щодо проблеми самоідентифікації населення Лемківщини у ХХ – на початку ХХІ ст.

У дисертаційній роботі вперше: 1) узагальнено і класифіковано наявну історіографію та джерельну базу проблеми дослідження, наголошено на

перспективах її подальшого вивчення; 2) введено у науковий обіг важливі, малодоступні і раніше невідомі документи державних, громадських, приватних архівів, музейних та бібліотечних збірок з різних країн світу; 3) верифіковано концептуальні засади дослідження лемківського регіону у світлі сучасних наукових підходів; 4) обґрунтовано теоретико-методологічні засади дослідження, сформовано науково-понятійний апарат, опрацьовано методи дослідження проблеми; 5) простежено складні етапи життя на Лемківщині в умовах депортаційних акцій 1940-х рр., здійснених внаслідок радянсько-польської змови 1944 р. та вказано на їх територіальні, суспільні, культурницькі та ментальні наслідки; 6) вказано механізми збереження української національної ідеї серед лемків/русинів в контексті польсько-чехословацько-радянських режимів; 7) досліджено місце і значення етнокультурних аспектів у щоденних практиках вихідців з Лемківщини, дисперсно розселених у Центрально-Східній Європі; 8) реконструйовано чинники на формування/деформування етнічної окремішності населення регіону, методика її утвердження як складову польського, словацького і російського політичного курсу; 9) здійснено рефлексію російської, згодом – радянської, пропаганди спочатку на Лемківщині, а надалі серед депортованих лемків. Удосконалено: 1) аналіз джерелознавчого та історіографічного матеріалу про суспільно-політичні і національно-культурні процеси на Лемківщині; 2) відомості про окремі аспекти суспільно-політичного життя лемків в контексті етнополітичного курсу сусідніх держав; 3) проблему внеску лемків у соборницькі прагнення українців.

Теоретичне і практичне значення роботи полягає у систематизації й узагальненні накопичених знань про життя лемків в контексті суспільно-політичних реалій новітньої доби. Проаналізований матеріал та сформовані висновки можуть слугувати інформаційною основою для створення цілісної картини суспільного та політичного життя лемків в новітню добу, а також об'єктивного оцінювання значення процесів в контексті історії України. Результати проведеної роботи можуть бути використані в процесі викладання

таких навчальних курсів: «Історія України», «Історія української культури», «Всесвітня історія», «Етнологія», «Культурологія», а також для підготовки узагальнених праць з новітньої історії України, Польщі та Словаччини. Практичне значення роботи полягає в узагальненні та висновках рекомендаційного характеру для окреслення соціогуманітарної стратегії держави щодо дослідження, збереження та популяризації спадщини окремих регіонів України з метою уникнення політичних спекуляцій.

Автор також актуалізував сучасні проблеми лемкознавства, конкретизував його предметно-тематичне поле. У зв'язку з цим запропоновано системно включати лемкознавчий локальний сегмент у загальноукраїнський та європейський етнокультурні контексти. Водночас з'ясовано місце й роль українознавчих студій у розробці як загальнонаціональної, так і локальної історій.

Ключові слова: Лемківщина, лемки/русини, суспільно-політичні, національно-культурні процеси, пограниччя, етнополітика, депортація, москвофільство, Річ Посполита, Чехословаччина, Словаччина, Польська народна республіка, Галичина, Пряшівщина, УРСР, Україна.

SUMMARY

Lyubchyk I.D. Lemkivshchyna and Lemkos in the Recent History of Central and Eastern Europe: Socio-Political Discourse - Qualifying Scientific Work retaining manuscript copyright.

The thesis on competition of a scientific degree of Doctor of Historical Sciences on a speciality 07.00.01 "History of Ukraine" and 07.00.02 - "World history" - Institute of the Ukrainian studies after I. Krypnyakevych of the NAS of Ukraine, Institute of Ethnology of the NAS of Ukraine. Lviv, 2021.

Lemkivshchyna is estimated to be a historical and ethnographic region, which was located on the northern and southern slopes of the Carpathians and was a "peninsula" of 140 km long and 25 - 50 km wide between Polish and Slovak ethnographic territories. According to the modern administrative division, the territory of Lemkivshchyna is part of three states: the northern (Galician) part of Lemkivshchyna is part of Poland, the southern (Transcarpathian) part of Lemkivshchyna is part of Slovakia. A small part of the southern Lemkivshchyna (Velykoberezhnyanskyi and Perechynskyi districts) is a part of the Zakarpattia region of Ukraine. We consider the Lemkos as an ethnographic group of the Ukrainian people, which till 1945 lived compactly in the region on both slopes of the Western Carpathians, but from the second half of the twentieth century, as a result of deportations became dispersed around the world.

Considering that Lemkivshchyna today had lost its integrity as a historical and ethnographic region, and the Lemkos were settled around the world - these only actualize the task to a comprehensive and thorough analysis of the socio-political and national-cultural processes in the region and Lemkos in their context in the new era; to ascertain the role of Lemkivshchyna and Lemkos in the ethnopolitics of the states and, accordingly, their contribution to the development of various Ukrainian public, political, cultural and state organizations, institutions and entities, and generally assess their role and significance in the history of Ukraine of XX - early XXI century.

Socio-political and national-cultural processes in the Lemko region, as a separate page of the Ukrainian national history of the XX - early XXI centuries, has significant scientific, theoretical, practical, cognitive significance, and therefore requires objective, conceptual and unprejudiced research still of unknown and unexplored sources. The gathered, at this point, explorations on certain aspects of Lemko life in modern times mostly are scientific-popular and journalistic in nature and only partly reveals the topic we raised, they are not structured systematically and do not expose the problem comprehensively. The aforementioned gave grounds to assert the need for a complex generalization of a comprehensive and unbiased study of socio-political and national-cultural processes in Lemkivshchyna in recent times.

The processed sources conditionally divided into seven groups: 1) documents of the authorities and governance of Poland, the USSR-USSR, Czechoslovakia, Slovakia and Ukraine; 2) materials of socio-political and cultural organizations; 3) memories and epistolary of participants and eyewitnesses of events; 4) correspondence of Ukrainian and foreign periodicals; 5) statistical materials; 6) materials of respondents; 7) Internet resources.

Materials of archives, museums, libraries, private collections and collections in Ukraine (Central State Archive of Supreme Authorities and Administration of Ukraine in Kyiv, Central State Archive of Public Associations of Ukraine in Kyiv, funds of the Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv, State Archives of Lviv Region, State Archives of Zakarpattia Region and State Archives of Ivano-Frankivsk Region, Materials of the Manuscripts Department of the Vasyl Stefanyk Lviv National Scientific Library of the National Academy of Sciences of Ukraine), and from abroad, The State Archives in Krakow, the State Archives in Przemyśl, the State Regional Archives in Pryashev, the Museum of Ukrainian Culture in Świdnik), as well as materials of respondents that form specially prepared questionnaires. In general, the identification, systematization and critical analysis of a large number of different sources have provided a sufficient source base for research.

Detailed study and comprehension of the historiographical work of predecessors, a generalization of theoretical and practical results of research of the Ukrainian and foreign scientists, allowed to form own concept. The methodological groundwork of the study is based on such principles of scientific knowledge as historicism, objectivity, systemness, comprehensiveness, multifactorial and accessibility, using general scientific and special methods. The applied methodological tools made it possible to perform the tasks and achieve the declared goal, comprehensively analyze the problem, structure, expand the factual and analytical components of scientific research, refute many myths, distortions and errors.

The selected issues were not the subject of comprehensive generalized research. Modern researchers have analyzed only some aspects of the life of the Lemkos / Ruthenians in modern times. We saw a kind of paradox in the last decade: despite the accumulation of a large number of most popular scientific studies on Lemko studies, until recently, in Ukrainian historiography at the scientific level, there was virtually no question of the evolution of Ukrainian national identity among the westernmost ethnographic group - Lemkos. The Ukrainian national-cultural movement on the western border, in particular in Lemkivshchyna, was considered in most works through the prism of quantitative indicators, the breadth of penetration of relevant ideas in the society of that time, without proper analysis of qualitative changes in Ukrainian orientation. Scientific schools on a state (national) basis can be divided into Ukrainian, Polish, Slovak and Russian. The political and the ideological aspects of the classification, instead, are determined by the paradigmatic accents of the scientific generalizations and the Lemko-Ruthenian thematic, which the authors explore either in the context of Ukrainian-centric generalizations or Lemko/Ruthenian ethnic identity.

The essential factors of the Ukrainian conciliar movement in Lemkivshchyna, the contribution of local figures into the establishment of the Ukrainian national idea in the region through the support of national-state unity with Ukraine and Ukrainophile mood in the public consciousness are clarified in

this work. It ascertained that the idea of Ukrainian statehood truly united the Lemkos even though they had been separate by the state-political border. However, these trends were uneven throughout the interwar period. The spread of the Ukrainian national idea progressed faster in the eastern Lemko counties, which were close to the Ukrainian lands, as to a lesser extent, they felt the influence of the national policy of the state authorities. The Ukrainian national consciousness of the Lemkos, instead, was established more slowly due to Moscovofilian and Carpatho-Russian ethnocultural and political influences that were present in the central and western counties of Lemkivshchyna. In contrast to the main ethnic massif of Ukraine, at the same time, these processes among the Lemkos were still slower, and often more contradictory. This period, however, witnessed the growth of national resources and the gradual, albeit slow, dynamics that affirmed the Ukrainian-centric ideals of the Lemkos. Analysis of the external and domestic political situation led to the conclusion that the population of Lemkos, despite unfavourable conditions, succeeded to create an extensive network of political, cultural, educational and economic organizations. Based on those, they were able to resist the ethnopolitical doctrines of Poland, Slovakia, the USSR. These indicate the lack of distancing of the Lemkos from the national environment of Ukraine.

The thesis traces the complex pages of life in Lemkivshchyna in the conditions of deportation actions of the 1940s of the XX century, carried out as a result of the Soviet-Polish conspiracy. So as their social, cultural and mental consequences are indicated. It is claimed that the whole catastrophe of modern times for the Lemkos was their deportation from their native ethnic areas, first to the USSR in 1944 - 1946, where they found themselves among their people, but not on their land, and later - in 1947 those who remained were settled in Poland. New powerful political-administrative and ideological factors against the local population during the Soviet-Polish negotiations were used. The most brutal action against local Ukrainians was Operation Vistula in April-July 1947, which unjustifiably had the task of erasing traces of their national image in peacetime. The deportation of the local population has led to irreversible territorial,

demographic, cultural and mental losses. The analysis of the sources allows us to suggest that the policies of both Poland and the USSR aimed at eradicating Lemko natives from their ethnic areas. And this was done by various methods, starting with propaganda, in the initial stages, to using force at later stages.

In determining the research topic, the author was guided by the following motives:

- the territory of Lemkivshchyna - a border region that was in line with the ethnopolitical practices of neighbouring countries, which began to be developed, established and perceived by part of the population in the interwar period of the twentieth century;

- Lemkos and their culture, in contrast to other Ukrainian ethnographic groups, from the middle of the twentieth century due to the deportation policies of the USSR, Poland and Czechoslovakia were threatened with assimilation;

- perceiving the ethnographic group of Lemkos not from the position of the threat of losing their cultural heritage, but the preservation of ethnonational identity, despite the continuous and long-lasting policy of total assimilation.

The scientific novelty of the study of this topic lies in a comprehensive interdisciplinary generalization of public discourse on ethnopolitical transformations in the Lemkivshchyna and the influence of external political factors on the formation/deformation of the Ukrainian national identity of the indigenous population. The obtained results consist of the conceptual formulation and complex generalization of the public discourse on the problem of self-identification of the population of Lemkivshchyna in the XX - at the beginning of the XXI century.

In the dissertation work for the first time: 1) the available historiography and source base of the researched problem are generalized and classified; the prospects of its further study are emphasized; 2) important, inaccessible and previously unknown documents of state, public, private archives, museum and library collections from diverse countries of the world are put into scientific circulation; 3) conceptual bases of research of Lemkivshchyna region in the light

of modern scientific approaches are verified; 4) theoretical and methodological bases were substantiated in research, the scientific and conceptual apparatus is formed, methods of research of a problem are processed; 5) the characteristic factors of the Ukrainian conciliar movement in Lemkivshchyna, the contribution of local figures to the establishment of the Ukrainian national idea in the region through the support of national-state unity with Ukraine and Ukrainophile sentiments in the public consciousness are clarified; 6) the difficult stages of life in the Lemko region in the conditions of deportation actions of the 1940s, carried out as a result of the Soviet-Polish conspiracy of 1944 are traced, and pointed out their territorial, social, cultural and mental consequences; 7) points out the mechanisms of preservation of the Ukrainian national idea among the Lemkos / Ruthenians in the context of the Polish-Czechoslovak-Soviet regimes; 8) the place and significance of ethnocultural aspects in the daily practices of people from Lemkivshchyna, dispersedly settled in Central and Eastern Europe, are studied; 9) Polish, Slovak and Russian factors on the formation/deformation of the ethnic identity of the region's population, the method of its approval as a component of the Polish, Slovak and Russian political course are reconstructed; 10) a reflection of Russian and later Soviet propaganda, at first, in the Lemkos region, and later among the deported Lemkos, is carried out. Improved: 1) analysis of source and historiographical material on socio-political and national-cultural processes in the Lemkivshchyna; 2) introduced into scientific circulation information about certain aspects of the political life of the Lemkos in the context of the ethnopolitical course of neighbouring states; 3) the problem of the contribution of the Lemkos in the conciliar aspirations of Ukrainians.

The theoretical and practical significance of the work lies in the systematization and generalization of accumulated knowledge about the life of the Lemkos in the context of socio-political realities of modern times. The analyzed material and the formed conclusions can serve as an information basis for offering a holistic picture of the social and political life of Lemkivshchyna and Lemkos in modern times, and an objective assessment of the significance of the processes in

which Lemkos were involved in the history of Ukraine. The results of this work can be operated in the process of teaching courses "History of Ukraine", "History of Ukrainian Culture", "World History", "Ethnology", "Culturology" in higher educational establishments, as well as for the preparation of generalized works on the modern history of Ukraine, Poland and Slovakia. The practical significance of the work lies in the generalization and conclusions of a recommendatory nature to outline the socio-humanitarian strategy of the state to study, preserve and promote the heritage of certain regions of Ukraine to prevent political speculations. The author also actualized modern problems of Lemkos studies, concretized its subject-thematic field. In this regard, it is proposed to systematically include the local Lemkos studies segment in the Ukrainian and European ethnocultural contexts. Therefore, today we state not so much the lack of research on the subject of Lemkos, as such, as the lack of an objective understanding of the place of local Lemko stories in the national context. Simultaneously, the place and role of Ukrainian studies in the development of both nationwide and local histories are clarified.

Keywords: Lemkivshchyna, Lemkos / Ruthenians, socio-political, national-cultural processes, the borderlands, ethnopolitics, deportation, Mosevofilstvo, The Second Polish–Lithuanian Commonwealth, Czechoslovakia, Slovakia, Polish People's Republic, Galicia, Presov region, USSR (Ukrainian Soviet Socialist Republic).

Список публікацій здобувача

Монографії

1. Любчик І. Лемківські долі: трагізм і пам'ять поколінь. Івано-Франківськ: Ярина, 2020. 191 с.
2. Lubczyk I. Łemkowszczyzna (od końca XIX do lat trzydziestych XX wieku): etnopolityka i tożsamość / передмова акад. НАН М. Мушинки. Krosno: Pod Karpatami, 2020. 205 s.
3. Любчик І. Лемківщина і лемки у новітній історії Центрально-Східної Європи: суспільно-політичні дискурси/ НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2021. 396 с.

Розділи у колективних працях

4. Любчик І. Лемківське питання у політиці Польщі. *Українсько-польські відносини. Новітня доба* / відп. ред. М. Литвин; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2017. С. 329–337.
5. Любчик І. Лемки в умовах повоєних суспільно-політичних трансформацій у Польщі. *Українсько-польські відносини. Новітня доба* / відп. ред. М. Литвин; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2017. С. 502–508.
6. Любчик І. Українсько-польсько-словацьке пограниччя в діяльності та поглядах громадсько-політичного проводу краю. *Українознавство в персоналіях – у системі вищої медичної освіти* / за заг. ред. проф. Качкана В.А. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2017. С. 215–223.
7. Любчик І. Юліан Тарнович – у контексті проблеми ідентичності лемків. *Українознавство в персоналіях – у системі вищої медичної освіти* / за заг. ред. проф. Качкана В. А. 2019. Кн. 3. Івано-Франківськ: Вид-во ІФНМУ, С. 243–246.

8. Любчик І. Український визвольний рух на Пряшівщині наприкінці 1918 – початку 1919 рр. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2009. Вип. 18: Західно-Українська Народна Республіка: до 90-річчя утворення С. 39–41.
9. Любчик І. Поширення ОУН на Лемківщині. *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери*. 2009. №15–16. С. 110–113.
10. Любчик І. Ідея української державності в діяльності місцевої інтелігенції на Лемківщині у міжвоєнний період. *Галичина. Всеукраїнський науковий, культурно-просвітній часопис*. 2012. № 20–21. С. 208–214.
11. Lubczyk I., Krasivskyi O. Problems of research of Lemkos national identity in historiography: political tendency and scientific assessments. *Studia Europaea Gnesnensia. Gnieźnieńskie studia europejskie*. Poznań-Gniezno, 2012. №6. S. 47–60. (Особистий внесок автора – 60%).
12. Любчик І. Джерела з вивчення етнополітичних процесів на Лемківщині: на матеріалах архівних фондів Польської Республіки. *Студії з архівної справи і документознавства. Український науково-дослідний інститут архівної справи і документознавства*. Київ, 2012. Т. 20. С. 77–80.
13. Любчик І. Етнографічна група лемків в умовах суспільно-політичних трансформацій ХХ ст. *Інтелігенція і влада*. Серія історія. Збірник наукових праць. Одеса, 2014. Вип. 30. С.185–195.
14. Любчик І. Національне самоствердження населення в умовах українсько-польсько-словацького пограниччя напередодні Другої світової війни. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2014. Вип. 7. С. 69–81.

15. Любчик І. Стан освіти та проблема формування національної свідомості молоді в умовах українсько-польсько-словацького порубіжжя. *Обрії. Науково-педагогічний журнал*. 2015. № 1. С. 78–81.
16. Любчик І. Розселення та післявоєнні реалії повсякденного життя переселенців із Закерзоння в Івано-Франківській області. *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 2015. №27. С. 14–149.
17. Любчик І. Конструювання ідеї етнічної окремішності на пограниччі в новітній період. *Мандрівець*. 2016. №2. С. 68–72.
18. Любчик І. Національно-культурна складова життя лемків-русинів в умовах чехословацького тоталітарного режиму в другій половині ХХ ст. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. 2017. №4. С. 98–103.
19. Любчик І. Лемківщина й лемки в російському дискурсі новітньої доби. *Український історичний журнал*. 2017. №2. С.117–125 (*Index Web of Science*).
20. Любчик І. Західне етнічне пограниччя під впливом російсько-радянської пропаганди напередодні та в роки Другої світової війни. *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія*. 2017. №2. С. 32–39 (*Index Copernicus*).
21. Любчик І. Населення з українсько-польсько-словацького порубіжжя у предметному полі наукових дискурсів Центрально-Східної Європи (міждисциплінарний вимір). *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*/ гол. ред Микола Литвин, Львів, 2017. Вип. 10. С.134–145.
22. Любчик І. Лемківщина під час національно-визвольних змагань українського народу у 1918–1919 рр. *Rocznik Muzeum Kultury Lemkowskiej w Zyndranowej* / pod red. B.Gocza S. Dubiel-Dmytryszyna. Zyndranowa: Oficyna Wydawnicza Ruthenic Art, 2017. С.103–111.

23. Любчик І. Суспільна адаптація та етнонаціональні прояви переселенців з Польщі в УРСР. *Етнічна історія народів Європи*. 2018. Вип.54. С.159–165 (*Index Copernicus*).
24. Любчик І. Український соборницький рух на Лемківщині під впливом державотворчих процесів 1918–1919 років. *Краєзнавство. Науковий журнал*. 2018. №4. С. 111–117.
25. Любчик І. Суспільна адаптація українських переселенців з Польщі в УРСР. *Spheres of Culture . Branch of Ukrainian Studies of Maria Curie-Skłodowska University in Lublin*. Volume XVII. Lublin, 2018. S. 360–368.
26. Любчик І. Антирадянський спротив ОУН та діяльність українців зі Східної Галичини щодо збереження національних основ Лемківщини у 1939 – 1941 роках. *Україна –Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / гол. ред М. Литвин*. Львів, 2019. Вип. 12. С. 67–76.
27. Любчик І. Лемки-русини у предметному полі сучасних академічних дискурсів України. *Русин*. 2019. №55. С. 260–271 (*Skopus*).
28. Любчик І. Проблеми депортацій радянської доби у полі наукових зацікавлень і дискусій. *Краєзнавство*. 2019. №3. С. 276–278.
29. Любчик І. Депортація українців з етнічних теренів у Польщі та споглядальність міжнародної спільноти у 1944 – 1946 рр. *Всесвітня історія*. 2020. №1. С.86–93.

Публікації апробаційного характеру

30. Любчик І. «Лемківська схизма» у контексті державно-церковних відносин у Другій Речі Посполитій. *Карпати: людина, етнос, цивілізація*. 2011. №3. С. 118–122.
31. Любчик І. Інтелігенція зі Східної Галичини на Лемківщині в період німецької окупації: громадська активність та національний вплив. *Матеріали шостої всеукраїнської наукової конференції «Інтелігенція і влада»* (м. Одеса, 21–23 травня 2014 р.). С. 146–149.

32. Любчик І. Проблема збереження етнокультурної самобутності лемків в умовах етнополітичних трансформацій ХХ ст. *Проблеми збереження і використання культурної спадщини в Україні. Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції присвяченій 10-й річниці надання Свято-Успенському монастиреві статусу Лаври (м. Святогірськ 25–26 вересня 2014 р.)*. 2014. Донецьк: ТОВ «Східний видавничий дім», С. 55–59.
33. Любчик І. Греко-католицьке духовенство та проблема національно-політичних орієнтацій на Лемківщині у міжвоєнний період. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету ім. Св. Івана Золотоустого «Добрий пастир»*: збірник наукових праць. Богослов'я. 2014. Вип. 6. С. 131–135.
34. Любчик І. Лемки та Лемківщина в народознавчих студіях Івана Франка. *Науковий збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Іван Франко в сучасних вимірах та осягах» (до 160-річчя з дня народження)*. 2016. Івано-Франківськ, С.181–186.
35. Любчик І. Лемківщина та лемки у періодиці новітньої доби: організаційний та проблемно-тематичний аспект. *Українська періодика: історія і сучасність: доповіді та повідомлення дванадцятої всеукраїнської науково-теоретичної конференції (м. Львів, 30 листопада–1 грудня 2018) / НАН України, ЛННБ України ім. В. Стефаника, НДІ пресознавства; гол. ред. М. Романюк. Львів, 2018. С. 56–60.*
36. Любчик І. Лемки під впливом етнополітичних експериментів у східноєвропейському просторі новітньої доби. *Суспільно-історична та політико-правова оцінка тотального виселення українців з етнічних земель Лемківщини, Надсяння, Холмищини, Підляшшя, Любачівщини у 1944 – 1951 рр. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції Україна, (м. Львів, 7 вересня 2018 року)*. Львів: Левада, 2018. С. 272–278.
37. Любчик І. Депортація українців з етнічних теренів у Польщі в системі тоталітарних злочинів післявоєнної доби. *Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті: збірник наукових праць за матеріалами*

всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (Львів, 11–12 червня 2020 р.) / наук. ред. Т. Єщенко. Львів: Друкарня Львівського національного медичного університету ім. Данила Галицького. С. 330–333.

Публікації, які додатково відображають результати дослідження:

38. Любчик І. Лемківщина у суспільно-політичних поглядах Льонгіна Цегельського. *Лемківщина (США)*. 2012. №3. С. 6–7.

39. Любчик І. Ліське повстання 1932 року: вияв соціального і національного обурення населення на польсько-українському етнічному пограниччі. *Лемківщина (США)* 2013. №1. С. 12–13. _

40. Любчик І. Проблеми Лемківщини у поглядах та діяльності українського громадсько-політичного проводу. *Лемківщина (США)*. 2013. №3. С. 8–10.

41. Любчик І. Греко-католицьке духовенство та проблема національно-політичних орієнтацій на Лемківщині у міжвоєнний період. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету ім. Св. Івана Золотоустого «Добрий пастир»: збірник наукових праць*. Богослов'я. 2014. Вип. 6. С. 131–135. _

42. Любчик І. Лемкознавчий дискурс в україномовній періодиці Галичини міжвоєнного періоду. *Світильник слова. Ювілейний збірник на пошану академіка В. Качкана приурочений 75-річниці*. Івано-Франківськ, 2015. С. 201–206.

43. Любчик І. Лемки. *Сучасна енциклопедія України*. Київ, 2016. Т. 16. С. 54–56.

44. Любчик І. Лемківщина. *Сучасна енциклопедія України*. Київ, 2016, Т. 16. С. 58–59.

45. Любчик І. Розселення та проблеми адаптації українських переселенців на Прикарпатті в післявоєнний період. *Краєзнавець Прикарпаття*. 2017. №29. С. 12–14.

46. Любчик І. Газдайка Петро. *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія*. Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2018. Т. 1. С. 450
47. Любчик І. Лемки в умовах пісявоєнного тоталітарного упокорення: західноукраїнський простір. *Національна пам'ять (на вшанування жертв тоталітаризму): міжуніверситетський збірник наукових праць*. Вип. II. Львів, 2018. С. 83–89.
48. Любчик І. «Лемківські республіки». *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія*. Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2019. Т. 2. С. 411–413.
49. Любчик І. Невицький Омелян. *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія*. Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2019. Т. 2. С. 713–714.
50. Любчик І. Лемкознавство у сучасному науковому просторі: набуток, проблеми новаторства та перспективи. *Лемківщина*. 2019. №1. С. 3–5 (США).
51. Любчик І. Феномен лемківства в умовах викликів новітньої доби. *Вісник Світової організації українських лемківських об'єднань*. 2019. №4. С. 40–45.
52. Любчик І. Феномен лемківства в умовах викликів новітньої доби. *Лемківщина*. 2019. №4. С. 2–5.
53. Lubchuk I. The Lemko Rusyns in the Russian Scholarly Discourse: Scholarly Pluralism or Political Speculation. *Lemkivshchyna*. 2016. №1. S.15–19.
54. Любчик І. Суспільна адаптація депортованих лемків в УРСР: західноукраїнський простір. *Засіяно рясно – колоситься щедро. Науковий збірник на пошану проф. В. Качкана (до 80-річчя з дня народження до 60-ліття творчої діяльності)*. Івано-Франківськ: Вид-во ІФНМУ, 2020. С. 240–246.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ.....

ВСТУП.....

РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЧНО–ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми.....

1.2. Джерельна база.....

РОЗДІЛ II. ПРЕДМЕТНЕ ПОЛЕ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ

РОЗДІЛ III. ПРОЦЕС САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ РУСИНІВ/ЛЕМКІВ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

3.1. Ідея української соборності серед лемків у контексті суспільних-політичних процесів міжвоєнної доби ХХ ст.....

3.2. Етнонаціональний фактор порубіжних трансформацій в умовах Другої світової війни та повоєнного періоду.....

3.2.1 Антирадянський спротив ОУН переселенню населення Західної Лемківщини у 1939–1941 рр.....

3.2.2 Вихідці із Східної Галичини у збереженні національно-культурного життя регіону в 1939–1941 рр.....

3.2.3. Населення західного пограниччя в умовах нацистського окупаційного режиму.....

3.2.4. Лемківщина – фронт депортацій у 1944–1947 рр. та його етнополітичні наслідки.....

3.3. Українська національна ідея серед лемків в умовах польсько-чехословацько-радянських режимів.....

3.3.1. Лемки в умовах етнополітичних перемін у ПНР.....

- 3.3.2. Українська складова життя русинів у Чехословаччині.....
- 3.3.3. Проблеми адаптації та етнонаціональні прояви депортованих лемків в УРСР.....
- 3.4. Оксамитові революції у Східній Європі: лемківські виклики.....

Розділ IV. КОНСТРУЮВАННЯ ІДЕЇ ЕТНІЧНОЇ ОКРЕМІШНОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКО – ПОЛЬСЬКО – СЛОВАЦЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ

- 4.1. Лемківська/русинська проблема у міжвоєнних етнополітичних експериментах влади.....
- 4.2. Москвофільська пропанагда напередодні Другої світової війни...
- 4.3. Рецепція виявів лемківської окремішності у післявоєнній Польщі та Чехословаччині/Словаччині.....
- 4.4. Радянофільська пропаганда серед депортованих в УРСР.....
- 4.5. Практики політизації ідентифікаційних проявів лемків/русинів у 1990-х рр. – поч. ХХІ ст. в Україні, Польщі, Словаччині, Росії.....

ВИСНОВКИ.....

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

- ААЛ – Апостольська Адміністрація Лемківщини
- ААН – Архів нових актів у Варшаві (Archiwum Akt Nowych)
- АН СРСР – Академія Наук Союзу Радянських Соціалістичних Республік
- ГА – Галицька армія
- ДАІФО – Державний архів Івано-Франківської області
- ДАЗО – Державний архів Закарпатської області
- ДАЛО – Державний архів Львівської області
- ЗУНР – Західно-Українська Народна Республіка
- ЗУР – Загальна Українська Рада
- ЕУ – Енциклопедія українознавства
- КПЗУ – Комуністична партія Західної України
- КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу
- КСУТ – Культурний союз українських трудящих
- ЛННБ ім. Василя Стефаника** – Львівська національна наукова бібліотека ім. Василя Стефаника
- МВС – Міністерство внутрішніх справ (Ministerstwo Spraw Wewnętrznych)
- МВС УРСР – Міністерство внутрішніх справ Української Радянської Соціалістичної Республіки
- МГБ – Міністерство громадської безпеки (Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego)
- НАН України** – Національна академія наук України
- ООН – Організація об'єднаних націй
- ОУН – Організація українських націоналістів
- ПАН – Польська академія наук
- ПНР – Польська Народна Республіка
- ПОРП – Польська об'єднана робітничка партія (Polska Zjednoczona Partia Robotnicza)
- ППР – Польська робітничка партія (Polska Partia Robotnicza)

ППС – Польська соціалістична партія (Polska Partia Socjalistyczna)
САН – Словацька академія наук
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
СФУЛО – Світова федерація українських лемківських об'єднань
США – Сполучені Штати Америки
ТКР – Товариство карпатських русинів
УВО – Українське військове об'єднання
УГКЦ – Українська греко-католицька церква
УДК – Український допомоговий комітет
УКК – Український краєвий комітет
УНДО – Українське національно-демократичне об'єднання
УНРП – Українська Народна Рада Пряшівщини
УПА – Українська повстанська армія
УПЦ – Українська Православна Церква
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
УНС – Український національний союз
УОТ – Українські освітні товариства
УПЦ – Українська Православна Церква
УСС – Українські січові стрільці
УСКТ – Українське суспільно-культурне товариство
УСРП – Українська соціал-робітничка партія
УЦК – Український центральний комітет
ЦДАВО у м. Київ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГО у м. Київ – Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦДІАУ у Львові – Центральний державний історичний архів України у м. Львів
ЦК КПС – Центральний комітет Комуністичної партії Словаччини

ЦК КП (б) У – Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків)
України

ЦК ПОРП – Центральний комітет Польської об'єднаної робітничої партії

ФДЛ – Фондація дослідження Лемківщини

АРК – Державний архів у Кракові (Archiwum Państwowe w Krakowie)

АРР – Державний архів у Перемишлі (Archiwum Państwowe w Przemyślu)

ŠOAP – Державний обласний архів у Пряшеві (Štátny oblastný archiv v Prešove)

ВСТУП

Актуальність дослідження

Процеси глобалізації і регіоналізації в сучасному світі неминуче впливають на етнонаціональні трансформації та соціальні аспекти в окремих країнах. В незалежній Україні під впливом суспільно-політичних перетворень особливого значення набуває врахування історичних, соціально-економічних, цивілізаційних, культурно-духовних особливостей регіонів держави. Етнополітика щодо національних меншин та етнічних груп у новітню добу завжди перебувала в епіцентрі політики країн Центральної і Східної Європи, а також у полі зору науковців, які висвітлювали її у контексті відповідної історичної/історіографічної традиції.

На пограниччі Польщі, Словаччини та України дослідники виділяють Карпатський історико-етнографічний регіон, складовою якого є Лемківщина з її автохтонами-лемками, яких українські вчені вважають етнографічною групою, складовою українського етнічного масиву¹. У зв'язку з цим вказаний регіон сприймаємо як частину етнічної території, що вирізняється комплексом етнокультурних прикмет, і сформувалася внаслідок ландшафтно-кліматичних та історичних умов. Населення цього порубіжного регіону впродовж століть протиставляло зовнішній асиміляції свій етносвіт, розпізнаваний його представниками та чужинцями за характерними прикметами побуту та символів історичної пам'яті. Самоозначеність лемківської самобутності, як частини загальноукраїнської культури в умовах етнополітичних обмежень, була її порятунком, сприяючи збереженню багатовікового етнокультурного простору. Зрозуміло, що відсутність такого осердя (насамперед, територіального), у надрах якого зароджуються і підтримуються реальні смислові мережі культури, не може дати в підсумку відносно цілісної ідентичності. Доводиться констатувати, що безетнічність породжує асоціальність, духовну спустошеність і цивілізаційну

¹ Дет. див. Павлюк С. Словник основних понять і термінів з теорії етнології. Львів. Інститут народознавства, 2008. 256 с.

маргінальність. А тому можемо ствердити, що перша половина ХХ ст. стала, однак, не етапом подальшого розвитку регіону, а періодом його занепаду. У першій третині ХХ ст. суспільно-культурна конкуренція за душі місцевих русинів-українців і економічні ресурси краю боролися українські партії та організації, а також російські, польські та словацькі політичні сили². Напочатку 1990-х рр. львівський вчений С. Макарчук, на наш погляд, дуже оптимістично прогнозував: «Пройдуть ще десятиліття, коли можна буде сказати: «На історичній Лемківщині живуть лемки, або ж: на історичній Лемківщині лемків немає. Яка відповідь стане реальністю – буде залежати від самоорганізації лемківського елемента в Польщі»³.

Вважаємо, що про український етнопростір, який не був загублений і забутий його автохтонами-лемками, з якого їх свідомо і насильно вигнали, треба постійно пам'ятати і нагадувати не тільки українцям, але й полякам, словакам і росіянам. Водночас усвідомлюємо, що ця проблематика своїм змістом та ідеями виходить далеко за межі суто історичного дослідження.

У дисертації звернуто увагу на особливості утвердження української національної ідентичності більшості населення Лемківщини, простежено лемко-русинофільські тенденції як вияв етнічної окремішності та москвофільство як деструктивний фактор процесу самоідентифікації на пограниччі.

Вивчення національно-культурних процесів та суспільно-політичного життя українсько-польсько-словацького суміжжя у новітній період має свої особливості. З одного боку, воно розглядається у широкій діахронній площині, коли головні віхи національно-соборницького поступу українства становлять попередні історичні етапи. З іншого – у синхронній складовій,

² Див.: Гаврилюк Ю. Від Володимирових походів до лінії Керзона. Торонто–Білосток, 2013. С. 372; Мушинка М. Політичне русинство на сучасному етапі. *Народна творчість та етнографія*. 2009. №4-5. С.47–58; Любчик І. Етнополітичні процеси на Лемківщині наприкінці ХІХ – 30-х рр. ХХ ст.: проблема національної самосвідомості. Івано-Франківськ: Тіповіт, 2009. 214 с.

³ Макарчук С. Згуба Лемківщини як злочин проти українського народу і польської держави. *Республіканець*. 1995. №1-2. С. 18–21.

коли досліджуються різні територіальні вектори ідентифікаційного процесу самої доби, які виходили з різних державних центрів. За умов такого підходу головна тематична лінія вивчення цієї проблеми проєктується на етнонаціональні процеси в регіоні, що нині перебуває у складі Польщі, Словаччини і України.

Особливу увагу звернуто на російську етнополітичну експансію щодо лемківської групи. Вказані історичні реалії слід враховувати при реконструкції етнокультурного єднання, яке не завжди мало всеохоплюючий характер, бо в силу певних геополітичних чинників, зокрема наслідків Першої та Другої світових воєн і локальних конфліктів, з нього нерідко «випадали» окремі окраїни.

При визначенні теми дослідження автор керувався такими мотивами:

По-перше, територія Лемківщини – порубіжний регіон, що перебував у руслі етнополітичних практик сусідніх країн, які почали розроблятися, утверджуватися і сприйматися частиною населення ще у міжвоєнний період ХХ ст. Вказані терени розвивалися у фарватері різних державно-політичних систем, які мали свою етнокультурну та політичну специфіку, що зумовили особливості сприйняття і підтримки ідеї національної єдності більшістю лемків/русинів та її практичної реалізації, хоча при цьому постулат українського соборництва залишався невід'ємною складовою їхньої національної свідомості.

По-друге, лемки та їхня культура, на відміну від інших українських етнографічних груп, з середини ХХ ст. через депортаційну політику СРСР, Польщі та Чехословаччини опинилися перед загрозою асиміляції.

По-третє, вважаємо за необхідне сприймати етнографічну групу лемків не з позицій загрози втрати своєї культурної спадщини, а як збереження етнонаціональної ідентичності, незважаючи на суцільну політику тотальної асиміляції.

Окремого з'ясування заслуговує концепт так званої лемківської окремішності, який в історіографічних наративах подається в

найрізноманітніших суспільних площинах – національно-державній, регіональній, міжнародній, партійно-політичній тощо. Головна парадигма етнонаціонального поступу народів позиціюється як двобічний процес, що відображав закономірні прагнення до об'єднання та відокремлення двох українських державно-політичних формацій, але на шляху до цього стали численні об'єктивні та суб'єктивні чинники.

Отже, суспільна значимість дослідження впливає з назрілої необхідності здійснити всебічний науковий аналіз Лемківщини і лемків через призму суспільно-політичного і наукового дискурсу в новітній період. Завдяки поєднанню міждисциплінарних підходів, водночас беручи до уваги увесь спектр українських та зарубіжних досліджень, це дозволить уникнути упереджень.

У дисертації актуалізовано проблему сприйняття Лемківщини і лемків як своєрідного архаїчного етнокультурного ареалу, що був тривалий час віддалений від органічного українського етндержавного масиву, перебував у полоні етнополітики зарубіжних державних центрів; при цьому лемки як етнографічна група і їхня культура з середини ХХ ст. опинилися на межі зникнення.

Метою праці є комплексне дослідження складного й неоднорідного процесу самоідентифікації населення Лемківщини; визначення особливостей політики різних державно-політичних центрів, їхній вплив на етнонаціональні трансформації в регіоні, означення специфіки та складових їхніх проявів на різних етапах. Реалізація означеної мети вимагала розв'язання низки конкретних взаємозумовлених *завдань*:

- узагальнити і класифікувати наявну історіографію та джерельну базу проблеми дослідження, наголосити на перспективах її подальшого вивчення;
- верифікувати концептуальні засади дослідження лемківського регіону у світлі сучасних наукових підходів;
- обґрунтувати теоретико-методологічні засади дослідження, сформулювати науково-понятійний апарат, опрацювати методи дослідження проблеми;

- з'ясувати характерні чинники українського соборницького руху на Лемківщині та внесок місцевих діячів в утвердження української національної ідеї в регіоні через підтримку національно-державної єдності з Україною та українофільських настроїв у суспільній свідомості;
- простежити складні етапи життя на Лемківщині в умовах депортаційних акцій 1940-х рр., здійснених внаслідок радянсько-польської змови 1944 р. та вказати на їхні територіальні, суспільні, культурницькі та ментальні наслідки;
- вказати на механізми збереження української національної ідеї серед лемків/русинів в контексті польсько-чехословацько-радянських режимів;
- дослідити місце і значення етнокультурних аспектів у щоденних практиках вихідців з Лемківщини, дисперсно розселених у Центрально-Східній Європі;
- реконструювати чинники на формування/деформування етнічної окремішності населення регіону, методика її утвердження як складову польського, словацького і російського політичного курсу;
- здійснити рефлексію російської, згодом – радянської, пропаганди спочатку на Лемківщині, а надалі серед депортованих лемків;

Об'єкт дослідження – Лемківщина та лемки в структурі суспільно-політичних процесів та наукових дискурсів новітньої доби. **Предметом** роботи є процес суспільно-політичних трансформацій на Лемківщині під впливом державно-політичних центрів, рецепція конструювання моделі ідентичності через етнічну окремішність; особливості збереження лемками національної ідентичності в суспільно-політичних процесах новітньої доби.

Для розв'язання дослідницьких завдань застосовано такі методи: загальнонаукові (аналітичний, логічний, систематизації (класифікації) тощо і спеціально-історичні (ретроспекції, періодизації, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний та ін.). Автор використав сучасні методологічні підходи до висвітлення подій і етнополітичних процесів ХХ ст. крізь призму об'єктивності, історизму, конкретності, світоглядного плюралізму, врахування альтернативності історичного розвитку.

Наукова новизна означеної теми полягає в комплексному міждисциплінарному узагальненні суспільного дискурсу щодо етнополітичних трансформацій на Лемківщині та з'ясуванні зовнішніх політичних факторів на формування/деформування української національної ідентичності автохтонного населення. Окрім того, історичний досвід може бути корисним для вирішення сучасних проблем, що виникають у взаєминах між різними чинниками суспільно-політичних процесів, особливо на порубіжжі. Одержані результати полягають в концептуальній постановці та комплексному узагальненні суспільного дискурсу щодо проблеми самоідентифікації населення Лемківщини у ХХ – на початку ХХІ ст.

У праці вперше:

- розкрито утвердження та еволюцію української національної ідеї на Лемківщині, конструювання етнічної окремішності групи в контексті об'єктивних та суб'єктивних суспільно-політичних та інших чинників;
- показано динаміку проукраїнських настроїв серед лемків й українських діячів Лемківщини.

Удосконалено:

- погляди про внесок галицьких українців початку ХХ ст. у кристалізацію новочасної української національно-політичної свідомості;
- загальну схему українського національного руху в західному регіоні, що розглядається не лінійно, як наперед задана реальність, а в контексті перехресної дії національно-політичних орієнтацій.

Отримали подальший розвиток:

- сучасні оцінки русинофільства/москвофільства і лемкофільства як частини суспільно-політичних процесів у Галичині наприкінці ХІХ – ХХ ст.

Хронологічні межі праці охоплюють події від національно-демократичної революції 1918 – 1923 рр. в Україні як нижню межу, що справила важливе значення на утвердження української національної ідеї в регіоні. Верхню межу дослідження окреслено подіями 2013 – 2014 рр., які ввійшли у новітню історію України як Революція гідності.

Практичне значення роботи полягає в узагальненні і висновках рекомендаційного характеру для окреслення соціогуманітарної стратегії держави щодо дослідження, збереження та популяризації спадщини окремих регіонів України з метою уникнення політичних спекуляцій. Висновки та емпіричний матеріал праці стануть у нагоді при вивченні новітньої історії України, Польщі, Словаччини.

Автор також актуалізував сучасні проблеми лемкознавства, конкретизував його предметно-тематичне поле. У зв'язку з цим запропоновано системно включати лемкознавчий локальний сегмент у загальноукраїнський та європейський етнокультурні контексти. Тому нині констатуємо не так дефіцит досліджень на лемківську тематику, як відсутність об'єктивного розуміння місця локальних лемківських історій у загальнонаціональному контексті. Водночас з'ясовано місце й роль українознавчих студій у розробці як загальнонаціональної, так і локальної історій.

Лемкознавство, як підсистема історичної локалістики, орієнтоване переважно на освоєння масиву місцевих джерел. У широкому сенсі це також мав би бути підтримуваний державою науково-освітній центр із власною інфраструктурою та інформаційною системою, а загалом – і педагогічно-просвітницький рух, підпорядкований завданню пошуку та вдосконалення механізмів передачі історичної пам'яті, підтримання у суспільстві поваги до культурної спадщини. Серед функцій лемкознавства не останнє місце займає функція соціально-історичного інформування шляхом збільшення обсягу актуалізованого знання про минуле, яке циркулює в суспільстві. Воно має також стати інструментом національно-патріотичного виховання.

Вважаємо, що нині є потреба удосконалювати теоретико-методологічні основи історичної регіоналістики, бо без цього робота з пошуку нового емпіричного матеріалу невдовзі може знецінитися. Оскільки лемкознавство має подвійний статус, охоплюючи одночасно сферу науки та громадської діяльності, дуже важливо, щоб цей подвійний статус не знижував, а примножував його соціогуманітарний потенціал.

Зважаючи на науково-пізнавальну та суспільно-політичну значимість і актуальність проблеми соборності та регіоналізму на пограниччі для новітнього українського державотворення, реальним внеском у вирішення цієї проблеми може стати підготовка ґрунтовного дослідження з історичної регіоналістики України та Центрально-Східної Європи.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертації представлені у виступах на міжнародних, всеукраїнських, краєзнавчих або регіональних конференціях, наукових читаннях, засіданнях круглого столу, зокрема на Шостій Всеукраїнській науковій конференції «Інтелігенція і влада» (20-23 травня 2014 р. м. Одеса); II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Проблеми збереження і використання культурної спадщини в Україні, присвяченої 10 річниці надання Свято-Успенському монастирю статусу лаври (2004); 170-річчю відновлення Святогірського Успенського монастиря (1844); 80-річчю створення краєзнавчого музею М.В Сібільовим у Святогірську (1934) (Святогірськ, 25-26 вересня 2014 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Митрополит Андрей Шептицький в релігійно-церковному і громадсько-культурному житті України» (до 150-річчя від дня народження) (м. Івано-Франківськ, 26 листопада); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Єпископ Миколай Чарнецький в релігійно-церковному і громадсько-культурному житті України» (до 130-річчя від дня народження) (м. Івано-Франківськ, 16 грудня 2014 р.); Шостих Ісаєвичівських наукових читаннях «Книгодрукування і видавнича справа в соціокультурних і державотворчих процесах в Україні» (м. Львів, 9-10 березня 2016 р.); II Міжнародній науковій конференції «Українсько-польські відносини в контексті суспільно-політичних і етнокультурних процесів в Центрально-Східній Європі (XX – поч. XXI століття)» (м. Львів, 25 травня 2016 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Іван Франко в сучасних вимірах та осягах (до 160-річчя з дня народження)» (м. Івано-Франківськ, 29-30 вересня 2016 р.); Міжнародній

науковій конференції «Покуття: український та європейський вимір» (у рамках VIII фольклорно-етнографічного фестивалю «Покутські джерела») (м. Івано-Франківськ, 20 вересня 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Мистецтво Прикарпаття в соціокультурному просторі України (на пошанування 90-ї річниці від дня народження Михайла Фіголя)» (м. Івано-Франківськ, 19-20 жовтня 2017 р.); Регіональній науковій конференції, присвяченій 70-ій річниці депортації етнічних українців у Польщі «Акція «Вісла» в українсько-польських відносинах ХХ – ХХІ ст.» (м. Івано-Франківськ, 28 листопада 2017 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Єпископ Юліан Пелеш в релігійно-церковному і громадському житті України» (до 175-річчя від дня народження) (м. Івано-Франківськ, 27 лютого 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільно-історична та політико-правова оцінка тотального виселення українців з етнічних земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944-1951 рр.» (м. Львів, 7 вересня 2018 р.); VII науково-краєзнавчій конференції «Покуття – колыска українського національного державотворення», присвяченій 100-річчю утворення Західно-Української Народної Республіки та 570-ій річниці надання магдебургського права м. Тисмениця (м. Тисмениця, 14 вересня 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Міжетнічні взаємодії в етноконтактній зоні (Сьомі читання пам'яті І.А. Анцупова)» (м. Тараклія, Молдова, 25-26 жовтня 2018 р.); Міжнародній науковій конференції «Західно-Українська Народна Республіка: революція, державність, соборність. До 100-річчя утворення ЗУНР» (Львів–Івано-Франківськ, 30-31 жовтня 2018 р.); Зустрічі молодих лемків (м. Долина, 5 листопада 2018 р.); Науковій конференції «Депортації в системі злочинів тоталітарного комуністичного режиму (до 75-х роковин депортації кримських татар та початку депортацій українського населення з території Польщі)» (м. Львів, 26-27 вересня 2019 р.); Круглому столі з нагоди 75-х роковин депортації українців з Лемківщини, Любачівщини, Надсяння,

Холмщини, Південного Підляшшя, Західної Бойківщини у 1944-1951 рр. (м. Івано-Франківськ, 23 жовтня 2019 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Виселення українців з етнічних земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини в 1944-1951 рр.: досвід та уроки» (м. Івано-Франківськ, 6 листопада 2019 р.); II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Депортація українців з Польщі: наукові та суспільно-політичні дискурси, історична пам'ять» (м. Тернопіль, 27 листопада 2019 р.); Міжнародній науковій конференції «Україна-Ватикан: контекст конфесійних ідентичностей і релігійних трансформацій у світі та Україні» (м. Івано-Франківськ, 28-29 листопада 2019 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті» (м. Львів, 11-12 червня 2020 р.); Круглому столу в онлайн-режимі: «Депортація українців найзахідніших етнічних земель у 1945 році: характер, методи, наслідки» (м. Київ, 12 вересня 2020 р.).

Публікації. Основні положення дисертаційної роботи викладено у 72 наукових працях, три з яких – індивідуальні монографії, 25 публікацій у фахових виданнях України і включених до міжнародних наукометричних баз Web of Science, Scopus та Index Copernicus, 44 – в інших виданнях.

Структурно дисертація побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається з переліку умовних скорочень, вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (всього 934 позицій) та додатків. Загальний обсяг дисертації с., з яких с. основного тексту.

Дослідження зреалізовано завдяки архівним студіям у Польщі та Словаччині, які уможливили отримання наукових стипендій Каси ім. Юзефа Мянговського ПАН (Польща) та наукової стипендії SAIA САН (Словаччина). В ході перебування на науковому стажуванні завдячуємо фаховим консультаціям, які надали Микола Мушинка, Мирослав Сополига, Маріян Гайдош зі Словаччини та Ірида Грек-Пабісова і Станіслав Стемпень з

Польщі, а також в ході дослідницького процесу за консультування і підтримку висловлюємо вдячність Дмитру Байкенічу, Миколі Балагутраку, Володимирі Качкану, Оресту Красівському та Петру Сіреджуку (Україна).

РОЗДІЛ І.

ІСТОРИОГРАФІЧНО-ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Серед актуальних тем сучасної гуманітаристики виділяються студії, присвячені проблемам суміжних регіонів, які історично заселяли групи населення з особливим етнокультурним колоритом. Проблема дослідження населення з українсько-польсько-словацького пограниччя на різних етапах новітньої історії одержувала різноманітні імпульси. Тривалий період Лемківщина перебувала в умовах перманентної боротьби держав за адміністративний кордон, що, звичайно, накладало відбиток на історіографічну парадигму академічного дискурсу в суміжних країнах.

Праці істориків міжвоєнного періоду

Перші студії, які хронологічно висвітлюють предмет дослідження, відносяться до міжвоєнного періоду, коли з'явилася низка робіт українського мовознавця І. Панькевича,⁴ та польського етнографа Р. Райнфуса⁵, з проблем усталення лемківських границь. У них автори окреслюють етнографічні межі проживання лемків на основі говірок та етнокультурних особливостей. Проте сам І. Панькевич у листі до мовознавця І. Зілинського у квітні 1938 р. дуже критично ставився до своєї статті, відзначаючи: «то було писане доволі прихапцем, бо настоювали, щоби засилати, а серед гарячої праці – коректурної годі було спокійно робити»⁶.

У міжвоєнний період з'являються перші дослідження, присвячені безпосередньо Лемківському історико-етнографічному регіону. Цей перелік відкриває монографічне дослідження Ю. Тарновича, яке побачило світ у 1936

⁴ Панькевич І. Лемківсько-бойківська границя в Чехословаччині. *Літопис Бойківщини*. III. Самбір, 1938. №10. С. 87–92.

⁵ Reinfuss R. Etnograficzne granice Lemkowszczyzny. Warszawa, 1936. 14 s.; Reinfuss R. Lemkowie.(Opis etnograficzny). *Wierchy*. 1936. S. 1–24; Reinfuss R. Problem wschodniego zasięgu etnograficznego Łemkowszczyzny, Warszawa, 1938. 11 s.

⁶ Листування І. Зілинського з І. Панькевичем 1913–1951 / Упоряд. М. Мушинка, 2008. С.159

р., де автор вже у передмові зауважував: «Вважаю оцю коротку працю необхідною. Тим більше, що стисло наукової праці з історії Лемківщини ще не маємо»⁷. Основний акцент він робить на дослідженні галицької частини Лемківщини і тільки незначну увагу приділяє закарпатській. Дослідження Ю. Тарновича має узагальнюючий характер. У ньому автор простежує історію Лемківського краю від найдавніших часів до сучасних йому подій. Видання стало справжньою науковою новинкою не тільки на полі міжвоєнного лемкознавства, а й подальших десятиліть новітньої доби. Ставши бібліографічною рідкістю, стараннями товариства «Лемківщина» у Львові, книга була перевидана під егідою Інституту народознавства НАН України вже у період незалежності України⁸. У воєнний період бібліографія Ю. Тарновича поповнилася новим виданням, в якому автор, розглядаючи Лемківський край в структурі загальноукраїнського поступу, наголошував «на його регіональному припізненні»⁹.

Передусім, під впливом національної політики польського уряду щодо лемків, свої роботи публікували польські дослідники С. Лецицький, К. Пірадська, Я. Смоленський,¹⁰ які намагалися обґрунтувати етнічну окремішність лемків від українців. Врешті-решт, формування лемкознавства, як своєрідного наукового напрямку в історіографії, розпочалося ще у міжвоєнний період і відбувалося у формі двох протилежних і одночасно взаємопов'язаних і взаємозумовлених процесів.

Дуже важливим є відзначити, що студії українця Ю. Тарновича і поляка Р. Райнфуса були здійснені в єдиному соціокультурному просторі, єдність якого була зумовлена територіально-сусідськими зв'язками, державними

⁷ Тарнович Ю. Ілюстрована історія Лемківщини. Львів: Накладом вид-ва «На сторожі», 1936. С. 3

⁸ Тарнович Ю. Ілюстрована історія Лемківщини. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1998. 288 с.

⁹ Тарнович Ю. Лемківщина. Матеріальна культура. Краків: Українське видавництво, 1941. 160 с.

¹⁰ Leszczyński S. Zarys antropogeograficzny Lemkowszczyzny. Kraków, 1935. 28 s.; Pieradzka K. Na szlakach Lemkowszczyzny. Kraków, 1939. 232 s.; Smolenski J. Lemkowie i Lemkowszczyzna. *Wierchy*. 1935. S. 54–61.

кордонами та особливостями політичних реалій Другої Речі Посполитої. Водночас інша група польських авторів працювала в руслі провладних замовлень польського уряду.

Діаспорна історіографія

Українська діаспора своїм буттям завжди урізноманітнює та збагачує українську присутність у світі. Велика роль у цьому належить історичній науці. Адже осмислення життя українців в еміграції сприятиме збереженню національної ідентичності, зближенню та консолідації українців усього світу, визначатиме форми і напрямки співпраці.

У післявоєнні роки представники діаспорного простору активно почали мобілізуватися довкола підготовки окремих творчих наукових проєктів, які були пов'язані насамперед із національно-визвольними подіями 1917 – 1919рр. Лемківщина у цих виданнях розглядалася в контексті державотворчих соборницьких процесів української революції. Прикладом може служити книга хорунжого УСС Д. Микитюка, присвячена ГА,¹¹ С. Ярославина,¹² І. Лебедовича¹³, М. Лозинського¹⁴ та ін. І хоча автори були обмежені у доступі до архівних фондів, все ж дослідження насичені надзвичайно репрезентативними джерелами, унікальними фотоматеріалами, використанням спогадів безпосередніх учасників подій. Д. Микитюк, попри загальноісторичний фон ГА, вміщує у книзі відомості про вихідців з Лемківщини (П. Газдайка, І. Вислоцького), які воювали в рядах ГА, або на теренах крайнього етнічного пограниччя (Ю. Дякунчака). І. Лебедович розкриває діяльне тло греко-католицького духовенства, зокрема з Лемківщини, в роки революційних державотворчих перемін, доповнюючи зміст видання унікальними ілюстраціями. У такому ж ракурсі подав події

¹¹ Микитюк Д. Українська Галицька Армія у 40-річчя її участі у визвольних змаганнях. Вінніпег: Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1958. 674 с.

¹² Ярославин С. Визвольна боротьба на західноукраїнських землях у 1918–1923 рр. Філадельфія: Накладом гуртка прихильників, 1956. 182 с.

¹³ Лебедович І. Полеві духовники Української Галицької Армії (Матеріали до історії). Вінніпег: видав о. Іван Лебедович, 1963. 325 с.

¹⁴ Лозинський М. Галичина 1918–1920 рр. Нью-Йорк, 1970. 228 с.

національно-визвольної боротьби і М. Лозинський, наголосивши на складному становищі українців Закарпаття, які, будучи відрізними від інших українських земель, «ледве животіли життям темної етнографічної маси», а їх громадське життя не вийшло за національно-церковну стадію.

Однією з перших післявоєнних робіт, присвячених Лемківщині, була робота вихідця з лемківського краю В. Бучацького, яка за характером була історичним дослідженням з використанням власних спогадів автора. На увагу у ньому заслуговують матеріали про національно-визвольні змагання на Лемківщині в період 1918 – 1919 рр. Водночас відзначимо, що автор допустив ряд хронологічних неточностей та науково необґрунтованих тверджень. Зокрема він відзначає, що закарпатські лемки не споріднені з галицькими, зауважуючи при цьому, що вони належать до «групи слов'янських племен, що замешкували угорську рівнину перед наїздом мадярів у X ст.»¹⁵.

На післявоєнних діаспорних теренах плідну працю у сфері лемкознавчих студій продовжував вести Ю. Тарнович, який у 1948 р. виїхав до м. Торонто, де з 1949 до 1953 рр. редагував двотижневик «Лемківщина», а у 1963 – 1970 рр. – «Лемківські вісті», як орган Організації Оборони Лемківщини, та щорічник «Лемківський календар». У 1972 р. відділ Організації Оборони Лемківщини в Торонто перевидав у доповненому і виправленому вигляді видання Ю. Тарновича 1941 р. Метою праці, як зазначає сам автор, «є не історичне дослідження розвитку матеріальної культури Лемківщини. Вона оперта тільки на довголітньому перебуванні в лемківському селі і на уважних спостереженнях великої життєздатності лемків-газдів»¹⁶. Важливим здобутком діаспорних дослідників був двотомник «Лемківщина. Земля – люди – історія – культура»¹⁷. Для історіографічного аналізу ця праця цікава ще й тим, що сюжетна канва цього нарису є доволі різноманітна. У ній

¹⁵ Бучацький В. Лемківщина і Лемки. Історично-побутова монографія. Торонто, 1961. С.10

¹⁶ Бескид Ю. Матеріальна культура Лемківщини. Друге вид-ня. Торонто, 1972. С. 5

¹⁷ Лемківщина. Земля–люди–історія–культура: у 2-х т.: Т.1. Нью-Йорк-Париж-Сидней-Торонто, 1988. 568 с.; Т. 2. Нью-Йорк-Париж-Сидней-Торонто, 1988. 496 с.

вперше розкрито культурно-освітній та суспільно-політичний рух на Лемківщині, подано характеристику історіографічної бази дослідження, погляди вчених на територіальні межі Лемківського масиву, динаміку демографічних процесів. Вперше за воєводствами та повітами перераховано усі лемківські громади. Однак потрібно зазначити, що до джерельної бази дослідження об'єктивно не ввійшли дані з архівних фондів, а тому основний фактологічний матеріал є своєрідним рефреном крізь увесь авторський текст, що, у свою чергу, тільки применшує наукове значення видання.

1974 р. у Канаді було започатковане періодичне видання «Аннали Світової Федерації Лемків» (згодом — «Аннали Лемківщини») за редакцією проф. І. Гвозди. У другому випуску від редакції зауважувалося, що «одним із важливіших завдань «Анналів» є спричинитися до створення наукової ділянки – лемкознавства»¹⁸. У вступі до однієї із статей видавництво зауважувало, що особливе географічне становище і політичні обставини північної частини Лемківщини ставлять перед Анналами «потребу належно боронити права зруйнованої землі та інтересів її колишніх мешканців – лемків, де б вони не жили»¹⁹. У збірнику опубліковані статті англійською (В. Душник)²⁰, польською (А. Квілецький)²¹, російською (І. Євсєєва)²² і українською (Є. Врецьони²³, І. Гвозди²⁴, Б. Чайківського²⁵) мовами. Проте більшість статей є передруковані, а не спеціально підготовлені для видання, і починаються коротким коментарем від редакції. Водночас практично усі статті мають

¹⁸ Аннали Світової Федерації Лемків. Ч.2. N. Y: Видала Світова Федерація Лемків, 1975. С. 240.

¹⁹ Там само. С.232.

²⁰ Dushnyck W. Death and devastation on the curzon line: the story of the deportation from Ukraine. *Аннали Світової Федерації Лемків*. Ч.2. Нью-Йорк: Світова федерація лемків, 1975. С.5–37.

²¹ Kwilecki A. Fragmenty najnowszej historii Lemkow. *Там само*. С. 57–94.

²² Євсєєв І. Політична співпраця: українсько-польський договір з 9 вересня 1944 р. в справі евакуації населення із Польщі і польських громадян із Української РСР. *Там само*. С. 38–54.

²³ Врецьона Є. Загибель Лемківщини. *Там само*. С. 118–133.

²⁴ Гвозди І. «Евакуація-депортація українців в Польщі в 1945–1947 роках». *Там само*. С. 95–110.

²⁵ Чайківський Б. У двадцятиліття трагедії Закерзоння. *Там само*. С. 111–117.

науковий характер, а висновки авторів ґрунтуються на джерельній базі. У виданні відведено окремий розділ для документалістики, яка проливає світло на стан української меншини у Польщі впродовж 1960-х – 1970-х рр.

Подібне тематичне структурування спостерігаємо і у наступних збірниках. Так уже в «Анналах Лемківщини», ч. 5, які побачили світ на початку 1990-х рр., вміщено багато спогадів визначних діячів регіону, а також низку вибраних документів 1930-рр. та англomовних матеріалів з архіву Музею організації оборони Лемківщини 1970-х рр.²⁶ Дозволимо собі узагальнити, що започаткування подібного періодичного видання стало добрим починком до наукового лемкознавства, хоча й видання не виходило регулярно. Таким чином, представники діаспорної історіографії ХХ ст. займалися вивченням різних аспектів досліджуваної теми, але через свою відірваність від першоджерел були обмежені в дослідницьких ресурсах.

У період домінування комуністичної ідеології не було підготовлено глибоко узагальнюючих досліджень, а документальні матеріали використовувалися надто тенденційно. Окрім того, було проігноровано праці представників української діаспори, які вже були уведені до наукового обігу. Однією з перших праць про лемків, що з'явилася у повоєнний час, була робота польського історика А. Квілецького, в якій автор подавав занижені демографічні дані про лемків і кількість їхніх громад. Говорячи про етногенез лемків, він стверджував, що вони – «потомки давніх пастухів «волоських»²⁷.

Хоча загалом, своєрідною конотацією наукових робіт, які з'явилися у Польщі у 1970–1980-х рр. є багатство фактологічного матеріалу, значний рівень аналітики та об'єктивності, а також меншою порівняно з радянськими дослідженнями, заангажованість комуністичними доктринами. Натомість радянська історіографія, зрозуміло насамперед з ідеологічних мотивів, не

²⁶ Анналі Лемківщини. Ч.5. ред. І. Гвозда. Нью-Йорк: Фундація дослідження Лемківщини, 1993. 256 с.

²⁷ Kwilecki A. Fragmenty najnowszej historii Lemków. *Materiały szkoleniowe*. pod red. P. Lubonskiego. Warszawa, 1984. S. 34.

заторкувала проблеми лемкознавчих сегментів. Повоєнна доба привнесла на терени радянської соціогуманітаристики не тільки «законсервовану» пізнавальну ситуацію, а й, за визначенням дослідника О. Яся, «нові ідеологічні «вітри», крижаний подих яких поховав примарні надії деяких інтелектуалів, нав'язані травневою перемогою 1945 р.»²⁸.

Сучасна зарубіжна історіографія

Після 1989 р. польська історіографія не зазнала таких глибоких змін, як скажімо, українська. В інтелектуальному плані у Польщі збереглася наступність поколінь. Об'єктивний методологічний плюралізм, який вже існував, був підтверджений скасуванням партійного диктату і цензури. Курс польської влади на державну та етнічну асиміляцію корінного населення Закерзоння, з одного боку, та відносно демократичний устрій відродженої Польської держави – з іншого, наклали своє відображення на форми і механізми вияву українських національних інтересів, які віддавна привертали увагу вчених, у тому числі й зарубіжних. Ці традиції наукового пошуку не втратили свого значення і на сучасному етапі (від 1989 року дотепер) у розвитку польської україністики. Хоча праці польських істориків у своїй більшості і містять зважені оцінки щодо окремих лемкознавчих сегментів, все ж написані з виразним ухилом у бік «полоноцентризму», а значить – не усі праці можна вважати об'єктивними і науково вивіреними.

Водночас польські дослідники практично не використовували українські архівні фонди, як і загально висновки і узагальнення українських вчених.

У 1990-х рр. вийшло друком декілька новаторських праць, які доволі ґрунтовно розкривають предметне поле дослідження. В контексті лемкознавчої парадигми польської гуманітаристики особливий інтерес викликають дослідження міжвоєнного періоду, присвячені проблемам національної ідентичності лемків. Останній темі присвячені роботи кра-

²⁸ Ясь О. Традиції великих історичних наративів у світлі культурних епох в кінці XVIII – XX ст. *Український історичний журнал*. 2012. №5. С. 35.

ківської дослідниці Є. Міхні²⁹. Її дослідження торкаються процесів самоідентифікації, в контексті якої авторка виділяє основні причини низького рівня національної свідомості й відсутності консолідаційних тенденцій у лемківській спільноті. В одній із своїх робіт вона зводить проблему до конфронтації староруської, русофільської та української груп, яка згодом призвела до національного дуалізму³⁰.

На роль лемківських емігрантів у формуванні національної свідомості на Лемківщині звернув увагу П. Мазур, називаючи їх головними «експортерами» модернізації та інспіраторами емансипаційних прагнень лемків у Польщі. У своїй розвідці автор порушив також питання польської національної політики щодо лемків. На його думку, дії влади були скеровані на сепарацію лемків від українських впливів, тому поляки почали «видумувати лемкам минуле, відшукувати їхнє коріння»³¹. І все ж більше уваги сучасні польські історики приділяють вивченню політичних рухів на Лемківщині. Однією з перших публікацій, у якій подавався детальний аналіз політичної історії Лемківщини міжвоєнного періоду, була стаття К. Новаковського³², в якій у політичній ієрархії на перше місце автор ставить старорусько-москвофільський табір. Повніше висвітлення проблем політичних процесів на Лемківщині знайшло в монографіях Б. Горбала³³ та Я. Мокляка³⁴. Погляди історика на політичне життя лемків міжвоєнного періоду знайшли своє продовження у наступних його публікаціях, спочатку –

²⁹ Micha E. Łemkowie. Grupa etniczna czy naród. Kraków: NOMOS, 1995. 147 s.; Michna E. Kwestie etniczno-narodowościowe na pograniczu słowiańszczyzny wschodniej i Zachodniej. Ruch rusiński na Słowacji, Ukrainie i w Polsce. Kraków: PAU, 2004. 364 s.

³⁰ Micha E. Łemkowie. Grupa etniczna czy naród. Kraków: NOMOS, 1995. S. 43.

³¹ Mazur P. Od Gellnera do Hrocha, czyli od porażki do szans na przyszłość – modernistyczna próba wyjaśnienia meandrów kształtowania się świadomości narodowej Łemków w przeszłości i obecnie. *Przeszłość – Teraźniejszość – Przyszłość. Problemy badawcze młodych politologów*. Kraków: Wydawnictwo Libron-Filip Lohner, 2010. S. 45.

³² Nowakowski K. Sytuacja polityczna na Łemkowszczyźnie w latach 1918–1939. *Łemkowie w historii i kulturze Karpat* / pod red. Jerzego Czajkowskiego. 1992. Rzeszów. T. I. S. 313–350.

³³ Horbal B. Działalność polityczna Łemków na Łemkowszczyźnie 1918–1921. Wrocław: ARG1, 1997. 187 s.

³⁴ Moklak J. Łemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej. Zagadnienia polityczne i wyznaniowe. 1997. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze «Historia Iagellonica», 223 s.

у контексті вивчення формування ідентичності лемків³⁵, а пізніше – у статті, присвяченій участі лемків у польсько-українській війні³⁶.

Вникнення у зміст вищевказаних праць показує, що їх автори, з одного боку, відкрили низку досі маловідомих сторінок з історії політичних процесів на Лемківщині у міжвоєнній Польщі, а з іншого – засвідчує, наскільки дана тема є малодослідженою в сучасній історіографії. Прикладом її недостатньої вивченості може послужити різноманітність використовуваного термінологічного інструментарію, що не могло не викликати дискусій в науковому середовищі. Суперечки виникають довкола того, як правильно називати проросійську течію на Лемківщині. Сьогодні маємо справу з трьома визначеннями: «москалофіли», «москвофіли» і «русофіли»³⁷.

Останнім часом у Польщі спостерігаємо укріплення, так званої історичної політики, згідно з якою щораз менше варто згадувати про злочини, скоєні поляками щодо громадян іншої національності. Таку політику проводять не якісь маргінальні організації, а установи Республіки Польща: Інститут національної пам'яті, громадські та комерційні мас-медіа, різноманітні громадські організації.

Лемкознавча складова польської науки представлена рядом науково-дослідних робіт, серед яких хотілось би відзначити публікації у наукових вітчизняних журналах Б. Гальчака, які фактично передували дисертаційному дослідженню вченого із м. Зелена Гура у Польщі. Однак автор у більшості обмежується польськими історіографічними джерелами і характеризує тільки лемків у Польщі. У своїх публікаціях дослідник задається питанням «з'ясувати, що розуміється під етнонімом «лемки», констатує при цьому,

³⁵ Moklak J. Tożsamość Łemków – uwarunkowania historyczne (XIX–XX w.). *Odkrywcy i budziciele Łemkowszczyzny: materiały konferencyjne* / red. nauk. Anna Strzelecka, Leszek Puchała. 2007. Sanok: Oficyna Wydawnicza Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Grzegorza z Sanoka. S. 5–8.

³⁶ Moklak J. Łemkowie w wojnie polsko-ukraińskiej 1918–1919. *Husaria tradycji*. 2012. nr. 6. S. 130–136.

³⁷ Гава П. Політичні процеси на Лемківщині міжвоєнного періоду в сучасній польській історіографії // *Вісник Прикарпатського національного університету*. Історія. 2013. Вип. 23–24. С. 466–472.

що це етнічна група. У контексті подібних дефінітивних означень дивним виглядає формулювання поняття «польські лемки». На його думку, є всі підстави говорити про існування «лемківської дилеми»³⁸. Автор запитує: «Чи існує в окресленій ситуації можливість однозначного присуду, на підставі наукових досліджень, якої національності лемки? При цьому сам відповідає, що наука не в стані дефінітивно окреслити національної приналежності лемків³⁹. Не можемо погодитися з автором, коли він пише про депортованих лемків у 1940-х рр., вживаючи абсолютно невідповідні поняття лемки-емігранти, біженці⁴⁰. В інших роботах окремі висновки автора видаються поверховними, на кшталт, «проблема лемків, на мій погляд, не в релігійному розколі, але у відсутності єдиної концепції «власного місця у Всесвіті», «не знайшовши своє місце в Європі, лемки не можуть однозначно встановити свою ідентичність»⁴¹.

Оригінальною за концепцією викладу є його робота у співавторстві з Р. Дроздом, яка розкриває перебіг подій 1921 – 1989 рр. на польсько-українському пограниччі, зокрема і Лемківщині. Верхня хронологічна межа роботи обмежена 1989 р., коли остаточно впав прорадянський режим у Польщі, розпочалися демократичні перетворення і формування нової національної політики. Текст монографії структурований на п'ять розділів. Перший присвячений становищу українців у 1921 – 1939 рр., у другому – розглянуто долю українців за часів «німецької і радянської окупації». Окремо розглянуто питання стосовно українців на теренах Польщі «в новій політичній ситуації 1944 – 1947 рр.» та їх наслідків. У заключному, п'ятому, розділі розглянуто становище української меншини в Польщі⁴².

³⁸ Гальчак Б. Проблеми національної ідентичності лемків в Польщі. *Етнічна історія народів Європи*. 2008. Вип. 26. С. 21, 22.

³⁹ Там само. С. 23.

⁴⁰ Там само. С. 26.

⁴¹ Гальчак Б. Лемківські перспективи на XXI століття. *Історичний архів. Наукові студії. Збірник наукових праць*. Миколаїв: Вид-во УДУ ім. Петра Могили, 2012. Вип.8. С. 19, 20

⁴² Drozd R., Halczak B. *Dzieje ukraińców w Polsce w latach 1921–1989*. Zielona Góra – Słupsk: Ukraińskie towarzystwo historyczne, 2010. 208 s.

Питання громадського структурування українсько-лемківського простору в Польщі у власній рецепції порушив доктор з кафедри політичної географії університету в Лодзі М. Барвінський. Вважаємо за доцільне наголосити, що сама назва авторської студії, як і перше її речення, в якому стверджено, що «серед національних і етнічних меншин, які мешкають у Польщі: українці і лемки, також євреї і німці, належать до тих, яких в ХХ ст. торкнулися найбільші зміни», кричуще голосять про її політико-ідеологічні домінанти⁴³. Вказане твердження виглядає суперечливим і скидається не стільки на ретельно обґрунтоване положення, скільки – на прояв професійних ревностів у заочній дискусії між представниками різних історичних шкіл. Оригінальними за постановкою проблеми, своєю актуальністю та репрезентативним матеріалом виділяються дослідження секретаря Українського історичного товариства в Польщі та наукового співробітника Інституту національної пам'яті (відділ у Вроцлаві) Я. Сирника⁴⁴, а також українського історика з Польщі І. Галагіди⁴⁵, який своє видання присвятив репресіям проти УГКЦ та діяльності її духовенства у повоєнній Польській Народній Республіці, насамперед у 1944 – 1956 рр. Автор показує форми і методи агентурно-оперативної роботи спецслужб проти греко-католицького духовенства.

Серед польських авторів, що порушують проблему ідентичності в контексті якої важливий і наш предмет дослідження, книга відомого дипломата, соціолога та громадського діяча М. Машкевича, в якій розглядаються головні ідейні витoki, засади і тенденції розвитку східної політики Республіки Польща у ХХ – на початку ХХІ ст. У книзі зосереджена увага автора на аналізі рецепції польської східної політики в українських

⁴³Barwinski M. Ukrainiskie i Lemkowskie struktury organizacyjne w Polsce w latach 1956–2012. *Acta universitatis Lodziensis. Folia Geographica socio-oeconomica*. 2012. №12. С. 111.

⁴⁴ Сирник Я. Власті комуністичної Польщі та лемківське питання. *Український журнал* 2009. №1; Syrnyk J. *Ukrainske Towarzystwo Spoleczno-Kulturalne (1956–1990)* Wroclaw: Gajt, 2008. 515 с.

⁴⁵ Галагіда І. «І вас переслідувати будуть...» Штрихи до історії репресій проти Української Греко-Католицької Церкви в Польщі у 1944–1957 рр. / перекл. з пол. Галини Теодорович. Львів: Вид-во УКУ, 2017. 360 с.

публікаціях політичного і суспільного профілю. Монографія, автор якої досліджує питання безпеки та ідентичності крізь призму державного інтересу країни, ставить перед політичною та інтелектуальною елітою України низку вкрай важливих питань, від відповіді на які залежить майбутнє Української держави. Аналізуючи співвідношення безпеки та ідентичності в системі державних інтересів, автор робить висновок, що виникнення дисбалансу між безпекою та ідентичністю «у більшості випадків призводить до початку конфліктів» і виступає своєрідним чинником анархії у міжнародних відносинах⁴⁶.

Хотілося би звернути увагу на появу останніми роками у Польщі видань, які загалом концептуально відображають позицію держави. Для себе робимо висновок, що головною рисою польської науки про лемків є суцільна політизація їх історії, а саме лемківське питання – об'єктом безмежних маніпуляцій. У переліку подібних видань назовемо англomовний збірник статей, за результатами конференції у Перемишлі в травні 2006 р.⁴⁷ Книга відкривається передмовою Р. Магочі під назвою «Четвертя Русь: нова дійсність в новій Європі?», змістовно наповнюючись окремими розділами: Мова і література, фольклор і народна творчість, історія і релігійне життя, суспільне життя, тотожність в діаспорі. На наш погляд, у цьому переліку випадає підрозділ – етнополітика, наявність якого дозволила б спростити багато питань. Попри те, що авторський колектив є репрезентативний, у ньому не віднаходимо жодного вченого з України. Політичну складову предмета дослідження вбачаємо вже у назвах окремих студій⁴⁸. Цю ж візію,

⁴⁶ Машкевич М. Східна політика у ХХ – на початку ХХІ ст. *Polska Polityka Wschodnia i Ukraina (1990–2010): концепції та інтерпретації* [пер. з пол. та наук. ред.: Сергій Серяков]; Інститут міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Київ: Ніка-Центр, 2015. 311 с.

⁴⁷ *Does a fourth Rus exsist? Concerning Cultural Identity in the Carpathian Region* / Edited by Paul Best and Stanislaw Stepien. Przemyśl–Higganum, 2009. 264 p.

⁴⁸ Kwiek J. *Żydzi. Łemkowie. Słwacy w województwie Krakowskim w latach 1945–1949/50*. Kraków: Wydawn-wo naukowe, 1998. 233 s.; Pisuliński J. *Przesiedlenia ludności ukraińskiej i Łemkowskiej do USSR w latach 1944–1947*. Prace komisji Wschodnioeuropejskiej. PAU. Kraków, 2010. T. XI. S.143–181; Hamerskij O. *Rozwoj świadomości narodowej Łemkow. Szkice na 70 rocznicę Akcji Wisła i setną powołania republik łemkowskich*. Krosno:

відмежовуючись від україномовних історіографічних джерел, моделюючи таким чином селективний польський образ, намагається утверджувати ряшівський етнограф А. Карчмажевський⁴⁹. Подібне інтерпретування прослідковуємо у монографії П. Дзядоша та В. Міхнала. У першій у своєрідній передмові проф. з Любліна З. Запоровський пише, що про проблеми виселення українського населення, лемків і русинів з'явилося багато добрих книг і їх кількість зростає⁵⁰. Головною метою дослідження В. Міхнала⁵¹ є представлення соціальної та культурної діяльності лемківської групи у постоксамитовий період. Яким був процес відбудови структур окремих лемківських організацій? Які дії було здійснено у сферах культури, освіти та визначення власного місця? Пошук відповідей на поставлені питання став головною проблемою цієї роботи. Подібна позиція концептуально відображає офіційну польську історіографію.

Водночас новаторським підходом у самій постановці проблеми та її викладі відзначається дослідницький проект етнолога та українознавця з Інституту етнології та антропології культури Ягелонського університету П.Тржешинської⁵², в якому авторка розглядає проблеми колективної та культурної пам'яті лемків як невеликої етнічної групи, яка проживає у Польщі та Україні, не беручи до уваги лемків/русинів у Словаччині. Одночасно останніми роками у Польщі почали з'являтися дослідження міждисциплінарного характеру. Прикладом може служити монографія вроцлавської авторки про культурно-мовну ідентичність лемків⁵³. Назагал у

RuthenicArt, 2017, 121 s.; Dubiel – Dmytryszyn S. Rusini–Łemkowie–Ukraińcy. W kręgu rusińskiej tożsamości etnicznej w Karpatach. Krosno: RuthenisArt, 2018. 189 s.

⁴⁹ Karczmarzewski A. Świat Lemków. Etnograficzna podróż po Lemkowszczyźnie. Rzeszów: Libra, 2015. 264 s.

⁵⁰ Dziadosz P., Przesiedlenia ludności łemkowskiej z powiatu krośnieńskiego w latach 1944-1947. Węglówka: Pod Karpatami, 2014, S. 7

⁵¹ Michnal W. Działalność społeczno-kulturalna Łemków w Beskidzie Niskim po 1989 r., Krosno: Pod Karpatami, 2019, 318 s.

⁵² Treszczynska P. Łemkowszczyzna zapamiętana. Opowieści o przeszłości i przestrzeni Kraków: Wyd-wo uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013. 444 s.

⁵³ Małgorzata M. Między Popradem a Oslawa. Tożsamość kulturowo-językowa Łemków w ujęciu etnolingwistycznym, Wrocław: Profil, 2018. 272 s.; Suleja W. Urok badawczego

своїх узагальненнях тяжіємо до думки, що сьогодні про незалежні наукові студії у польському лемкознавстві говорити вкрай складно.

Доречним буде наголосити, що продукування публікацій у переважній більшості англомовних, з обґрунтуванням лемківської/русинської окремішності та студій у подібній тональності спостерігається під впливом Карпато-русинського центру у Нью-Йорку, ідейним натхненником якого є політолог П. Бест⁵⁴.

Останніми роками стаємо свідками, що лемківська проблематика певною мірою актуалізується, стаючи предметом обговорення на конференціях, «круглих столах», диспутах, особливо за кордоном. Прикладом може служити започаткування 2006 р. у Польщі викладачами Інституту політології Зеленогірського університету міждисциплінарного дослідження населення Карпат та проведення регулярних міжнародних конференцій: «Лемки, бойки, русини – минуле, сучасність, майбутнє», за результатами яких публікуються окремі випуски по темі конференції. У 2010 р. до організаторів приєдналися колеги Інституту історії Поморської академії у Слупську за підтримки однієї з головних лемківських організацій у Польщі – «Об'єднання лемків». У вересні 2011 р. у Слупську було продовжено цикл конференцій зазначеної тематики, підсумком якої стала публікація у 2012 р. четвертого тому збірника, його зміст презентувала для допитливого читача Т.Пронь⁵⁵.

У структурі історіографічних джерел з лемкознавчого поля поважне місце заслуговує оновлений новітній річник «Музейна Загорода», який почав видаватися у 2016 р. старанням Товариства Розвитку Музею Лемківської

pogranicza. O pożytkach sięgnięcia do nowego źródła – języka. *Dzieje najnowsze*. 2019. nr. 1. Warszawa: Instytut Historii PAN. Rocznik LI. S. 235–246.

⁵⁴ Best P., Decerbo M., Maksimovich W. Lemkowyna. A History of the Lemko Region of the Carpathian Mountains in Central Europe. Higganum, Connecticut: The Lemko Association, Carpathian Institute, 2012. 575 s; Best P., Moklak J. The Lemkos: Article and Essays. Second edition, revised and expanded. Higganum, Connecticut, USA: Carpathian Institute, 2013. 463 s.

⁵⁵ Пронь Т. Історія, сучасність, матеріальна і духовна культура лемків, бойків, русинів у проблемному полі інтердисциплінарних досліджень. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер.: Історія*. 2012. Т. 207. Вип. 195. С.110–115.

Культури у Зиндранові за редакцією Б. Гоча та С. Дмитришина. Журнал публікує матеріал лемківською говіркою, а також польською та українською мовами. У цілому це періодичне видання фактично продовжило кварталник «Загорода», який перестав виходити у 2004 р. Попри науково-популярні та інформаційно-довідкові матеріали видання, має шире зацікавлення, насамперед, до наукових студій, фактологічний матеріал яких підкріплений джерелознавчим апаратом⁵⁶.

У науковому просторі сучасної Словаччини хотілося би виділити дослідження словацьких вчених Ш. Ковача,⁵⁷ який розділяє національну та етнічну меншину за наявністю держави: українці – це національна, а русини – це етнічна та з м. Кошице М. Гайдоша і С. Конечного,⁵⁸ які приділяють увагу руху русинів і українців у Словаччині впродовж першої половини 1990-х рр., а також демографічним, економічним і суспільним процесам в роках трансформації. Інший словацький дослідник із університету Матея Бела у Банській Бистриці М. Шмигель обрав об'єктом свого вивчення рух за приєднання північно-східної Словаччини до УРСР у 1944 – 1945 рр. Проте вважаємо, що, підходячи до своїх узагальнень автор, на наш погляд, доволі обережно, а навіть тенденційно стверджує, що населення Східної Словаччини в першу чергу було зайняте побутовими проблемами і подоланням наслідків війни у повсякденному житті. Натомість закулісні політичні ігри і амбіції УНСП вносили нестабільність в їх життя⁵⁹. Водночас на теренах Словаччини активною науково-дослідницькою діяльністю

⁵⁶ Dudra S. Karnie Przesiedleni... W 70. Rocznice deportacji Lemkow w ramach akcji «Wisla». *Музейна загорода. Річник Музею Лемківської Культури в Зиндраові*. 2016. №1. С. 15–32; Любчик І. Лемківщина під час національно-визвольних змагань українського народу у 1918–1919 рр. *Музейна загорода. Річник Музею Лемківської Культури в Зиндранові*. 2017. № 2. С.103–109.

⁵⁷ Kovač D. Národnostně menšiny na križovatke medzi vnutornou a zahraničnou politikou. *Národnosti na Slovensku: zostavil L'udovit Haraksim*. Bratislava: Veda: Vydavatelstvo Slovenskej Akadémie vied, 1993. S.9–19.

⁵⁸ Gajdos M., Konecny S. Rusini a Ukrajinci na Slovensku v procesoch transformacie (1989–1995). *Vyber z dokumentov I*. Presov: Universum, 2005. 209 s.

⁵⁹ Шмигель М. Движение за присоединение северо-восточной Словакии к Советской Украине (1944–1945) в контексте аннексии Закарпатья СССР. *Codrul Cosminului*. 2010. 16 (2). С. 145.

відзначилися і продовжують це робити україністи акад. М. Мушинка, проф. М. Сополига та історик І. Ванат. Однак основні концепти їхніх здобутків висвітлено в контексті напрацювань українських дослідників. Оскільки загалом доробок українських вчених Словаччини не може заступити і компенсувати дивною абстрагованістю від цієї потреби сучасної української науки. Тому сучасний голос української науки був би тут вельми доречним і потрібним.

Підсумовуючи означений історіографічний наратив, можемо висловити побажання, що загалом у майбутньому польським та словацьким дослідникам варто більшою мірою використовувати архівні фонди України, а також зважати на напрацювання та інтерпретацію українських істориків та їхні узагальнення.

Сучасна українська історіографія

З відновленням державної незалежності України розпочався принципово новий етап у розвитку української історичної науки, однією з характерних ознак якого, на відміну від радянського періоду, постала зацікавленість дослідників українськими історико-етнографічними регіонами та представниками етнографічних груп.

Переконаємося, що наявність значного масиву наукових праць, присвячених Лемківщині та лемкам, викликає потребу аналізу позицій авторів, які, працюючи з подібними, а часто одними і тими ж документами, нерідко послуговуються різною термінологією, висловлюють різне бачення минулих подій, приходять до різних висновків.

На наш погляд, від інтелектуальних зусиль і напрацювань українських істориків залежить не просто присутність українського компонента в історії українсько-польсько-словацького пограниччя, а глибоко наукове розкриття феномену порубіжного простору в контексті історії Центрально-Східної Європи. Висвітлення історії Лемківщини та лемків, з повним переконанням можна стверджувати, значно доповнить нашу доволі часто тенденційно трактовану, як громадськими, політичними, так і науковими колами, історію

згаданого періоду і, віриться, застереже від стереотипних висновків та помилкових або передчасних оцінок у майбутньому.

Цілком очевидно постає необхідність комплексного опрацювання проблеми, вироблення на цій основі виважених історико-етнологічних оцінок процесів на пограниччі, закріплених у відповідних державних документах та їх віддзеркалення в політиці пам'яті й донесення офіційної позиції до політикуму та світової громадськості. Мусимо констатувати, що в умовах сьогодення, на жаль, політикум і держава далеко не завжди, коли цього потребує ситуація, використовують напрацювання фундаментальної науки. Наскільки продуктивними і перспективними є і мають підставу й надалі бути такі дослідження, засвідчують напрацювання з цієї царини, які вже на сьогодні існують у науці.

В умовах незалежності України історіографія поповнилася позиціями, які розглядають Лемківщину в контексті загальноісторичних процесів. Прикладом можуть служити колективні видання, підготовлені прикарпатською школою істориків, присвячені державотворчим процесам 1918 – 1923 рр.⁶⁰, а також авторських проєктів М. Кугутяка⁶¹, М. Литвина⁶² та подіям Другої світової війни,⁶³ де один з розділів присвячений трагічним наслідкам депортації українців з Польщі (1944 – 1946 рр.). На відміну від дослідників інших регіонів України, які часто «виключають» Лемківщину із соборницького процесу, або ж висвітлюють це питання занадто спрощено, автори видань підходять до нього з урахуванням специфіки внутрішньої національно-політичної ситуації краю.

⁶⁰ Західноукраїнська народна республіка 1918–1923: Ілюстрована історія. Львів–Івано-Франківськ: Манускрипт, 2008. 524 с.; Західноукраїнська народна республіка 1918–1923. Історія. Керівник авт. колективу й відпов. ред. О. Карпенко. Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. 628 с.

⁶¹ Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929). Київ–Івано-Франківськ: Плай, 2002. Т. 1. 536 с.

⁶² Західно–Українська Народна Республіка 1918–1923. Уряди. Постаті. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; гол. ред. ради Ярослав Ісаєвич: Микола Литвин, Іван Патер, Ігор Соляр. Львів: «Тріада плюс», 2018. 350 с.

⁶³ Галичина у Другій світовій війні / Редакція і переднє слово акад. АПН України, проф. В. Кононенко. Івано-Франківськ: Плай, 2001. 116 с.

В українській історіографії останніх десятиліть на особливу увагу заслуговує узагальнююче двотомне історико-етнографічне дослідження «Лемківщина», підготовлене Інститутом народознавства НАН України⁶⁴. Про високий науковий рівень видання свідчить його авторський колектив, до якого увійшли Ю. Гошко, М. Мушинка, С. Павлюк, С. Сополіга та інші. Цінність дослідження полягає у тому, що воно було першим виданням в українській історіографії, присвяченим цій проблематиці. На основі матеріалу з українських архівів автори простежують окремі аспекти суспільно-політичного, культурно-освітнього та демографічного становища лемків. Однак акцент у дослідженні робиться на етнокультурній самобутності лемківської етнографічної групи. Разом з тим, у роботі не використовувалися матеріали із закордонних архівів.

Широким полем подальших наукових пошуків, важливих для розуміння лемкознавчих студій, стали питання культури, релігії, формування національної свідомості лемків. Вагомих результатів тут можна досягти лише за умови здійснення міждисциплінарних досліджень. Тому протягом останніх десятиліть важливою складовою наукових дискурсів з вивчення означеного регіону та його населення, які все більше манять допитливих дослідників, є міжпредметні наукові студії.

У цьому контексті привертають увагу дисертаційні роботи культурологічного напрямку Т. Саварин⁶⁵ та К. Чаплик⁶⁶. Робота Т. Саварин є першим в українській фольклористиці комплексним дослідженням лемківської весільної обрядової пісенності в міжетнічному контексті. Дисертант визнає, що пограничне розташування лемківського краю та тривале сусідство з іншими етносами, їх культурні та суспільно-політичні

⁶⁴ Лемківщина. Історико-етнографічне дослідження у 2-х т. Львів, 1999. Т.1. 360 с.; Львів, 2002. Т.2. 420 с.

⁶⁵ Саварин Т. Лемківські весільні обрядові пісні в міжетнічному контексті: автореф. дис. канд. філол. наук. 10.01.07 «Фольклористика» Львів, 2003. 20 с.

⁶⁶ Чаплик К. Трансформація пісенного фольклору лемківських переселенців у Західній Україні (повоєнний період): автореф. дис. канд. мистецтвознавства. 17. 00. 03 «Музичне мистецтво». Київ, 2010. 20 с.

контакти зумовили і взаємопроникнення елементів пісенно-обрядової інсценізації. Автор резюмує, що лемківські довесільні обряди в своїй основі мають більше рис саме загальноукраїнських, або цілком автентичних, ніж привнесених з аналогічних словацьких чи польських обрядових дійств. Водночас у дисертаційному дослідженні не зовсім правильним, на нашу думку, є вживання терміну «українські лемки», яким ніби свідомо провокуємо існування неукраїнських лемків.

Дисертантка К. Чаплик теж відзначає міжкордонне геополітичне становище лемківського краю, яке було сприятливим для пограничних впливів сусідніх культур. Скажімо, дослідниця, на наш погляд, досить розлого коментує, що саме фольклор допомагав депортованим упродовж довгих років протистояти асиміляції, збереженню етнічної ідентичності та був для лемків потужним каталізатором і фактором самоідентифікації.

Цикл фольклорних досліджень доповнює робота Л. Халюк,⁶⁷ у якій авторка, вивчаючи усні наративи переселенців про трагічні події 1940-х рр., підкреслює свідоме розпорошення українців у Польщі з метою їх повної асиміляції. Згідно тверджень автора, попри констатований високий рівень української національної свідомості у респондентів-оповідачів, все ж спостерігається певна напруженість і «двоїстість» життя української громади. Тематично наближеною до фольклорної тематики є дослідження О. Фабрики-Процької⁶⁸, об'єктом якої стала лемківська культура ХХ ст., як складова частина національних культурних надбань українського народу. Дисертантка свідомо зосередила увагу на тих областях, де компактно проживають депортовані у ХХ ст. лемки та діють найбільш активні лемківські громади (Тернопільська, Івано-Франківська та Львівська області).

⁶⁷ Халюк Л. Усні народні оповідання українців-переселенців Лемківщини, Холмщини та Підляшшя: жанрово-тематична специфіка, художні особливості: автореф. канд. філол. наук 10.01.07 «Фольклористика». Київ, 2011. 20 с.

⁶⁸ Фабрика-Процька О. Пісенна культура лемків ХХ століття: збереження традицій та новотворчість: автореф. дис. канд. мистецтвознавства 17.00.01 «Теорія та історія культури» Львів. 2007. 20 с.

Важливо підкреслити, що на сьогоднішній день окремі дисертаційні дослідження стали вже успішними монографічними проєктами⁶⁹.

Дисертаційні дослідження останніх десятиліть поповнили роботи: В. Наконечного⁷⁰, в якій дисертант зосередив увагу на соціокультурній трансформації етнографічної групи лемків у ХХ столітті; О. Турчака⁷¹, де автор приділяє увагу сільській громаді у лемків, відзначаючи, що їх громадсько-побутові звичаї переконливо свідчать про єдність лемківської народної духовної культури з культурою всього українського народу; та І. Любчика⁷², який вперше розглядає Лемківщину, цілісний етнографічний регіон у галицькій та закарпатській її частинах, акцентуючи увагу на формах і методах етнополітики різних урядів.

Протягом останнього десятиліття почали з'являтися окремі дисертаційні дослідження зі спеціальності «Всесвітня історія», у яких автори розглядають порубіжний регіон проживання українців в контексті історичних процесів Словаччини та Польщі. Добрим прикладом серед них є дисертації М. Васильченко⁷³, яка простежує історію виникнення та основні напрями діяльності громадських організацій українців Східної Словаччини; В. Кушнір⁷⁴, досліджувала ідейно-тематичну, інформаційну типологію публікацій журналу «Дукля», визначаючи таким чином місце друкованого

⁶⁹ Халюк Л. Усні народні оповідання українців-переселенців Лемківщини, Холмщини, Підляшшя та Надсяння: жанрово-тематична специфіка, художні особливості: монографія. Київ: ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, 2014. 2015 с.; Фабрика-Процька О. Пісенна культура лемків України (ХХ–ХХІ ст.): монографія. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2013. 328 с.; Чаплик К. Екзистенція лемківських переселенців в умовах сучасної України: монографія. Київ: Видав. дім Дмитра Бураго, 2013. 244 с.

⁷⁰ Наконечний В. Лемки в ХХ столітті: Життя на етнічних землях та в нових геополітичних умовах: автореф. дис. канд. іст. наук 09.00.12 «Українознавство». Київ, 2008. 19 с.

⁷¹ Турчак О. Сільська громада у лемків (1866–1939): автореф. дис. канд. іст. наук 07.00.05 «Етнологія» Львів, 1996. 19 с.

⁷² Любчик І. Етнополітичні процеси на Лемківщині (90-ті рр. ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. канд. іст. наук 07.00.05 «Етнологія». Івано-Франківськ, 2008. 20 с.

⁷³ Васильченко М. Громадсько-політична та культурно-освітня діяльність українців у Східній Словаччині (1945 – 1992 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук 07.00.02 «Всесвітня історія» Львів, 2009. 23 с.

⁷⁴ Кушнір О. Журнал «Дукля» (Словаччина, 1953 – 2004 рр.): організаційний, проблемно-тематичний та жанровий аспекти: автореф. дис. канд. наук із соціальних комунікацій 27 00 04 «Теорія та історія журналістики» Київ, 2008. 17 с.

органу в українському культурному просторі Словаччини; О. Янчук⁷⁵, вивчаючи становище української громади у Польщі на тлі кризи 1980-х рр., торкнулася проблем лемківської групи; О. Антипова⁷⁶ розглядає лемківську тематику через призму суспільно-політичних процесів у Польщі у 1950-х рр. Оригінальним у науковому вимірі й особливо актуальним в умовах сьогодення стала поява в Ужгороді дисертаційного політологічного дослідження Н. Кічери⁷⁷, присвяченого питанням русинства, ідентифікації русинів, їх політико-правового статусу та можливостей впливу на етнополітику країн. В контексті розгляду проблемних питань в окресленому регіоні, слухним є акцент автора на історичній периферійності території в рамках різних держав.

Аналізуючи предметне поле академічного дискурсу, в окрему групу досліджень вважаємо за доцільне виділити дисертаційні роботи, предметом яких є виселення етнічних українців з пограниччя до УРСР. Перші дослідницькі студії В. Ткачука⁷⁸ та В. Кіцака⁷⁹ носили узагальнюючий характер щодо усіх депортованих українців з території Польщі. Проте зважаючи, що їх поселенням була охоплена практично вся територія УРСР, почали з'являтися роботи залежно від об'єкта географічних координат, або й окремо взятих областей. Звуження загальноісторичного питання до меж окремо визначеної області зумовлене необхідністю поглиблення дослідження. Серед подібних напрацювань можемо виділити роботу Д.

⁷⁵ Янчук О. Становище української громади у Польщі (1980–1990): автореф. дис. канд. іст. наук 07.00.02 «Всесвітня історія». Київ, 2015. 18 с.

⁷⁶ Антипова О. Суспільно-політична криза 1956 р. у Польщі: міжнародний та український контексти: автореф. дис. канд. іст. наук. 07.00.02. «Всесвітня історія». Київ, 2016. 22 с.

⁷⁷ Кічера Н. Русини в етнополітиці країни центральної та південно-східної Європи: автореф. дис. канд. політ. наук 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Чернівці, 2015. 23 с.

⁷⁸ Ткачук В. Соціально-політичні процеси на західноукраїнських землях в перше повоєнне десятиріччя (1944–1954): автореф. дис. канд. іст. наук. 07.00.01 «Історія України». Львів, 1998. 17 с.

⁷⁹ Кіцак В. М. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація: автореф. дис. канд. істор. наук: 07.00.01 «Історія України». Чернівці, 2003. 21 с.

Байкеніча⁸⁰, присвячену виселенцям у східні області України; Ю. Боднарчук⁸¹ виселенцям Тернопільщини, а також роботу Р. Кабачія, який досліджував виселенців у південних областях України⁸². Вказане монографічне видання є дещо виправленою версією його кандидатської дисертації, яка у 2019 р. побачила світ в україномовному форматі. Джерелознавчий ресурс монографічної студії відзначається репрезентативністю. І хоча в роботі здійснено загальний огляд проблем виселених українців у південні регіони УРСР, все ж особлива увага у кількох підрозділах приділена окремо лемкам з виразною, на наш погляд, констатацією на лемківську окремішність. Про це переконливо засвідчує назва підрозділу «Лемки в Україні: як зберегти власну окремішність?», у якому автор робить, на наш погляд, не до кінця аргументований висновок, що «після переселення до УРСР лемки поступово українізувалися»⁸³.

Проблеми дослідження соціальної адаптації українських виселенців в окремих областях УРСР стали предметом дослідження і у цілому ряді опублікованих статей⁸⁴.

⁸⁰ Байкеніч Д. Переселення українців із Польщі до Східних областей УРСР у другій половині 1940-х років: дис. канд. іст. наук 07.00.01 «Історія України». Луганськ, 2013. 215 с.

⁸¹ Боднарчук Ю. Особливості розселення й адаптації на Тернопільщині українського населення, депортованого з території Польщі (1944–1947 рр.): дис. канд. іст. наук 07.00.01 «Історія України». Чернівці, 2009. 315 с.

⁸² Kabaczij R., Wygnani na stepy. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski na południe Ukrainy w latach 1944-1946, Wydawca: Związek Ukraińców w Polsce, Warszawa, 2012. 382 s.

⁸³ Кабачій Р. Вигнані в степи. Депортація українців із Польщі на Південь України в 1944 – 1946 роках. Київ: Люта справа, 2019. С. 474

⁸⁴ Пронь Т. Переселення українського населення з Польщі в Одеську область та його інтеграція в локальне середовище краю (1944–1946 рр.) URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Pron_Tetiana/Pereseleennia_ukrainskoho_naseleennia_z_Polschi_v_Odesku_oblast.pdf (дата звернення 28.02. 2021 р.); Гонтар Т. Адаптація українських переселенців з Польщі у південних областях України у 1944–1946 рр. з позиції історії повсякденності. *«Історія повсякденності: теорія та практика»*: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / [Упоряд.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Ю.]. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 174–176; Любчик І. Розселення та післявоєнні реалії повсякденного життя переселенців із Закарзоння в Івано-Франківській області. Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. 2015. №27. С. 145–149; Якименко М. Депортація лемків із Польщі на Полтавщину у 1944–1945 роках та її соціально-економічні наслідки. *Межею чужини розірване життя: депортація лемків із Польщі в Україну 1944 – 1947 рр.* За ред. проф. Якименка М. Полтава: Сімон, 2007. С.3–12.

Оригінальним за своїм предметом дослідження стала поява окремих лемкознавчих досліджень в контексті психологічної науки⁸⁵, метою яких є аналіз історичних і соціально-психологічних чинників розвитку етнічної самосвідомості лемків. Загалом автор доволі цікаво подає лемків, стверджуючи, що первинно – це етнографічна група, тобто група, яка існує у тому самому місці, де вона історично сформувалася, проте депортаційні процеси 1940-х рр. призвели до знищення всієї лемківської популяції. А тому в умовах сьогодення, стверджує автор, доцільно розглядати лемків як етнічну групу, яка має власну історію, культура якої містить відмінні елементи, а її самосвідомість є не просто варіантом регіональної самосвідомості українського чи польського етносу⁸⁶.

Сучасний науковий простір лемкознавства поповнився окремими короткими дослідженнями у формі статей. Лемківську дилему з приводу етнонаціональних орієнтацій, на прикладі літературної спадщини лемків та особливостей формування двох варіантів національного наративу в лемківській літературі другої половини ХХ – поч. ХХІ ст., зробила спробу подати дослідниця Н. Костяк під час наукового стажування у Карловому університеті (Прага), за фінансової підтримки Міжнародного Вишеградського Фонду. Авторка підсумовує, що опрацьований матеріал засвідчив основну відмінність між двома лемківськими наративами: у лемківсько-русинському спостерігається чітка тенденція до творення ідеалізованого образу лемківської історії, свідомо усуваючи з наративу події і факти, що свідчать про генетичну та історичну спорідненість з українським народом. Натомість представники лемківсько-українського наративу також не уникають певної ідеалізації, однак виявляють більш виважене ставлення

⁸⁵ Шапаренко Ю. Соціально-психологічні особливості етнічної самосвідомості лемків: дис кандидата психологічних наук. «19.00.05» Соціальна психологія; психологія соціальної роботи» Київ, 2017. 222 с.; Шапаренко Ю. Історичні та соціально-психологічні чинники розвитку етнічної самосвідомості лемків. *Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць*. 2015. Т.10. Вип. 27. С. 645–654;

⁸⁶ Там само. С. 648.

до історії та сучасності лемків⁸⁷. Зі свого боку відзначимо, що у подібних тлумаченнях можна відшукати своєрідну логіку і раціональні зерна.

З початком 2000-х рр. все частіше почали з'являтися дослідження, у яких лемки розглядаються в контексті громадсько-політичної репрезентації меншин Польщі. Серед них – дослідження закарпатських вчених: М. Зана⁸⁸, в якому автор розкриває особливості «своєрідної реанімації русинської ідентичності» та сегментацію української меншини загалом і лемківської зокрема, справедливо резюмуючи при цьому, що це тільки пришвидшує асиміляцію українців у Польщі; Н. Кічери⁸⁹, яка робить спробу охарактеризувати лемківську громаду в Польщі та з'ясувати офіційний статус та рівень їх політичної суб'єктності.

Останнім часом почали з'являтися ґрунтовні дослідження, які додавали нове знання про етнополітичні аспекти українсько-польських відносин у 1940 – 1950 рр. і розширювали предметне поле дискусії про депортації, їх організаторів, причини і наслідки та інші проблеми⁹⁰.

Перелік сучасних досліджень, у яких наявна репрезентативна джерельна база, не можливий без наукового доробку ректора Українського Католицького університету о. Б. Праха, який розпочав свою наукову діяльність у Польщі із докторського дослідження, присвяченого Апостольській Адміністрації Лемківщини, яке поступово розширювалося

⁸⁷ Костяк Н. Дві версії нарративу Лемківщини в творах лемківських авторів Польщі. *Slavia Orientalis*. Т. LX, 2011. Nr.1. С.129–130.

⁸⁸ Зан М. Особливості громадсько-політичної репрезентації національних та етнічних меншин Польщі. *Ужгородські польські наукові читання: історія, культура, політика, право*. 11 листопада 2013 р. Науковий збірник. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра». 2014. С. 168–182.

⁸⁹ Кічера Н. Лемки в етнополітиці Польщі. *Грані*. 2014. №1. С.64–68.

⁹⁰ Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. Тернопіль, 1997. 440 с.; Зашкільняк Л. Наслідки депортацій українців і поляків у 1944–1946 рр. *Науковий вісник Чернівецького університету. Випуск 272. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*. Чернівці, 2005. С. 149–156; Свинко Й. Трагедія українців Польщі в 40-х роках ХХ ст. (до 60-річчя депортації українців зі своїх споконвічних земель Надсяння, Лемківщини, Холмщини та Підляшшя). *Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє*. Тернопіль: Економічна думка, 2004. С. 176–188; Макаруч С. Етнодемографічні процеси в Галичині у ХХ ст. *Галичина: етнічна історія: Тематичний збірник статей*. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. С. 130–165 та ін.; Цепенда І. Українсько-польські відносини 40–50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз: монографія. Київ: Дельта, 2009. 387 с.

новими публікаціями, та двотомника, присвяченого духовенству Перемиської єпархії та Апостольської Адміністрації Лемківщини⁹¹, у якому висвітлено і практично повернено із забуття духовних постатей, які зазнали переслідувань і репресій з боку радянського режиму. У самому структуруванні дослідження яскраво прочитується дослідницька релевантність. Власне широкий засяг опрацьованого джерельного матеріалу, його глибокий аналіз та дослідницькі висновки й коментарі Б. Праха, на наш погляд, становлять собою найважливішу за обсягом і новизною, а водночас – найсильнішу концептуальну частину дослідження. Таке серйозне занурення у документально-біографічну частину матеріалів належно підготовляє читача до рецепції частини описово-інтерпретаційної, присвяченої аналізу власне релігійного аспекту лемкознавчої тематики.

У контексті новітніх досліджень в Україні необхідно виділити працю львівської дослідниці Г. Щерби⁹², вихід якої мав тривалу передісторію, оскільки окремі невеличкі статті публікувалися раніше. І, звичайно, гортаючи сторінки видання, кидається у вічі репрезентативний емпіричний матеріал, який авторка у формі анкетування збирала роками. Проте, з самого початку видання стає зрозумілою відсутність чітко окресленої концептуальної основи та предмета дослідження, хронологічних рамок, помітна термінологічна плутанина. Оскільки географічні рамки монографії окреслені Лемківщиною, то писати про Надсяння і Холмщину є недоцільно, оскільки це тільки вносить певний сумбур у предмет дослідження.

Доречним буде наголосити, що нагромадження матеріалу з проблем лемкознавчих студій вже стало предметом окремих історіографічних розвідок, через які автори роблять спробу підсумувати цикл вивчених

⁹¹ Прах Б. Духовенство Перемиської єпархії та Апостольської Адміністрації Лемківщини. Біографічні нариси (1939–1989). Львів: Вид-во Українського Католицького університету, 2015. Т.1. 772 с.; Прах Б. Репресії супроти греко-католицького духовенства Перемиської єпархії та Апостольської Адміністрації Лемківщини (1939–1947). Історія релігій в Україні і світі: збірник наукових праць. Серія «Історичне релігієзнавство». Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2012. Вип. 7. С. 204–217.

⁹² Щерба Г. Розквіт і трагедія Лемківщини. Львів: Вид-во Української академії друкарства, 2011. 464 с.

проблем, а водночас зробити акцент на доволі дискусійних, і нерозв'язаних питаннях. Спроби аналізу історіографії про етнічну ідентичність русинів Карпатського регіону в XIX – на початку XX ст. були зроблені окремими представниками українського наукового простору⁹³. Водночас автор статті подає дуже загальний огляд окремих історіографічних позицій, оминаючи цілий ряд доволі резонансних в науковому світі студій.

Проблеми міжвоєнної Лемківщини у зацікавленнях польських істориків намагався з'ясувати П. Гава⁹⁴, історіографічні студії про українсько-польське переселення середини 1940-х – початку 1950-х рр. вивчала А. Малка⁹⁵, а наукознавчий феномен журналу «Лемківщина» намагався окреслити В. Наконечний⁹⁶. Хоча вважаємо певним перебільшенням трактувати публікації у журналі академічним лемкознавством, розуміючи його місію не більше як своєрідний простір для висвітлення лемкознавчої тематики. Спільні напрацювання польських та українських дослідників представили у спільному з автором рядків дослідженні О. Красівський⁹⁷, а проблему етнічної ідентичності лемків через історіографічну складову вивчала І. Мусієнко, яка справедливо пропонує вироблення єдиних підходів та

⁹³ Забродський М. Вітчизняна та зарубіжна історіографія про етнічну ідентичність русинів карпатського регіону у XIX – на початку XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2012. На пошану проф. П. Лаптіна. Т. 22. С. 146–154.

⁹⁴ Гава П. Політичні процеси на Лемківщині міжвоєнного періоду в сучасній польській історіографії. *Вісник Прикарпатського національного університету. Історія*. 2013. Вип.23–24. С. 466–472; Гава П. Релігійні процеси на Лемківщині в міжвоєнний період: сучасна польська історіографія. *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип.84. С. 5–8.

⁹⁵ Малка А. Українсько-польське переселення середини 40-х – початку 50-х років XX століття: історіографія проблеми: автореф. дис. канд. іст. наук. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Переяслав-Хмельницький, 2011. 20 с.

⁹⁶ Nakonechnyj V. At the begginings of academic Lemko studies the «Lemkivshchyna» phenomenon. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2018. Вип.8. С. 206–215.

⁹⁷ Krasiwski O., Lubczyk I. Problems of research of Lemkos national identity in historiography: political tendency and scientific assensments. *Studia Europaea Gnesnensia. Gnieźnieńskie studia europejskie*. 2012. nr. 6. Red. Nasczelny L. Mrozewicz. – Poznań-Gniezno, Wyd. Poznańskiwgo Towarzystwa przykaciól nauk. S. 47–60.

критеріїв у дослідженні карпатських етнографічних груп українців з боку науковців України, Польщі та Словаччини⁹⁸.

Українознавець зі Словаччини М. Сополига констатує, що, незважаючи на величезну базу зібраного доказового матеріалу та значну кількість наукових праць, у Словаччині відсутні спеціальні комплексні узагальнення пам'яток традиційної народної культури місцевих українців⁹⁹. Складовою історіографічних напрацювань лемкознавчого сегменту стали статті, які присвячені окремим особам, що працювали і продовжують досліджувати населення регіону. Прикладом може бути студія про М. Сополигу, в якій стверджується, що він є одним з небагатьох українських учених Словаччини, «хто всією силою об'єктивної аргументації стоїть на захисті збереження національно-культурної самобутності українсько-русинської меншини в цій країні, а ідея єдності українців-русинів Пряшівщини з усім українством є провідною в його працях»¹⁰⁰. Дослідник Н. Гичка зробив спробу проаналізувати точку зору словацьких авторів на предмет співжиття українців-русинів у Словаччині, відзначаючи, що питання русинства досить таки заполітизоване на сучасному етапі. Автор резюмує, що «на академічному рівні серед словацьких авторів не існує єдиного погляду на «русинську народність», які розглядають її як певний феномен, котрий не вписується в усталені розуміння сучасної науки»¹⁰¹. Про цілий комплекс питань пов'язаних з характеристикою зовнішніх і внутрішніх

⁹⁸ Мусієнко І. Етнічна ідентичність лемків, бойків і гуцулів у сучасній історіографії. *Lemkowie, Bojkowie, Rusini: historia, współczesność, kultura materialna i duchowa* / red. nauk. Stefan Dudra, Bohdan Halczak, Roman Drozd, Iryna Betko, Michal Šmigel'. – Głogów : «Druk-Arg», 2010. Т. 3. S. 323.

⁹⁹ Сополига М. Історіографія дослідження традиційної матеріальної культури Північно-Східної Словаччини. Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку. Київ, 2013. С. 453.

¹⁰⁰ Скрипник Г. Етнічність та етнокультура українців Східної Словаччини в дослідженнях видатного етнологіста Мирослава Сополиги. *Збірник статей на вшанування 70-річчя видатного українця Словаччини Мирослава Сополиги* / Гол. ред. Г. Скрипник. ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України. Київ, 2016. С. 17.

¹⁰¹ Гичка Н. Русинство у Словацькій республіці: точка зору словацьких авторів. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Політологія; Соціологія; Філософія*. 2010. Вип. 14. С. 170.

ідентифікаційних чинників, які формували/деформували процес національного самоусвідомлення у добу модернізації, писав автор рядків в окремих публікаціях¹⁰². Водночас обрана проблематика знайшла відображення в опублікованих збірниках конференцій¹⁰³.

Останнім часом стали з'являтися публікації вузько краєзнавчого характеру з історії окремих лемківських сіл, авторами яких безпосередньо стали виселені лемки. Цінність таких робіт полягає насамперед у зібраному мемуарному матеріалі, який автори збирали роками. Прикладом може служити книга канадського українця про лемківське село Радошиці¹⁰⁴, збірник, підготовлений лемками Полтавщини¹⁰⁵, архітектора за фахом П. Кирпана про село Тилява. Водночас, коли автор вдається до власних інтерпретацій з розлогим коментуванням, то проглядається якась невідповідність, на кшталт «Ким же я вважаю лемків, що століттями жили в своїх горах? Вважаю окремим народом. Я виріс в Україні і, як всі лемки, тут став українцем»¹⁰⁶. Подібні міркування розцінюємо, виключно як авторську

¹⁰² Любчик І. Національне самоствердження населення в умовах українсько-польсько-словацького пограниччя напередодні Другої світової війни. *Україна – Польща. Історична спадщина і суспільна свідомість*. Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2014. Вип. 7. С. 69–81; Конструювання ідеї етнічної окремішності на пограниччі в новітній період. *Мандрівець*. 2016. №2. С. 68–72; Західне етнічне пограниччя під впливом російсько-радянської пропаганди напередодні та в роки Другої світової війни. *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія*. 2017. №2. С. 32–39; Національно-культурна складова життя лемків-русинів в умовах чехословацького тоталітарного режиму в другій половині ХХ ст. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. 2017. №4. С. 98–103; Лемківщина й лемки в російському дискурсі новітньої доби *Український історичний журнал*. 2017. №2. С. 117–125; Суспільна адаптація та етнонаціональні прояви переселенців з Польщі в УРСР. *Етнічна історія народів Європи*. 2018. Вип. 54. С. 159–165; Суспільна адаптація українських переселенців з Польщі в УРСР. *Spheres of Culture . Branch of Ukrainian Studies of Maria Curie – Skłodowska University in Lublin*. 2018. Volume XVII. S. 360–368; Лемки-русини у предметному полі сучасних академічних дискурсів України. *Русин*. 2019. №55. С. 260–271.

¹⁰³ Суспільно-історична та політико-правова оцінка тотального виселення українців з етнічних земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944–1951 рр. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів 7 вересня 2018 р.). Львів: Левада, 2018. 320 с.

¹⁰⁴ Оленич І. Доля Лемківщини. Львів: «Каменяр», 1992. 119 с.

¹⁰⁵ Межею чужини розірване життя: депортація лемків із Польщі в Україну 1944–1947 рр. За ред проф. М. Якименка. Полтава: «Сімон», 2007. 100 с.

¹⁰⁶ Кирпан П. Порвані коралі. Роздуми про село Тилява. Івано-Франківськ, 2017. С. 278.

візію, яка, на наше переконання, не підтверджена аргументованими висновками.

Підсумовуючи огляд історіографічних студій, констатуємо, що лемкознавчі дослідження з різних причин не були в мейнстрімі зацікавлень українців, хоч у пострадянський період з'явилися спроби ввести лемківську тематику в академічний простір України. У сучасній історіографії виокремлюється група колективних та індивідуальних досліджень у вигляді історичних нарисів, монографій, етнографічних статей, присвячених розвитку національного руху в ХХ ст. на території Галичини, Закарпаття і на Лемківщині зокрема. Вказані історіографічні джерела з одного боку, виразніше засвідчують роль і місце Лемківщини та лемків у суспільно-політичних процесах галицьких українців новітньої доби, в політичній історії України ХХ ст., а також у концентрованому вигляді передають його вузлові змістові характеристики.

З іншого боку – проблемно-хронологічний виклад національного становлення в регіоні часто витісняє аналітику, надаючи таким працям більш «довідково-узагальнюючого» характеру, що частково виправдано для книг дидактичного характеру, а вузькопрофільні публікації, які почастишали останнім часом, можна характеризувати не більше, як своєрідний дослідницький рефрен, який часто виходить з-під дилетантського пера.

Отже, проблематика досліджень населення з українсько-польсько-словацького пограниччя, яка в радянські часи була викреслена із наукового простору, останні десятиліття стає затребуваною серед науковців і громадських діячів України та сусідніх країн. Її предметне поле є найрізноманітнішим в міждисциплінарному вимірі. Водночас залишається очевидним, що багато представників польської історіографії продовжують перебувати під впливом тенденційних підходів. Ретельний аналіз доступних архівних документів (зокрема, з польських архівів) показав, що більшість польських дослідників або взагалі не брали їх до уваги у своїх наукових пошуках, або ж вдавалися до надуманих нелогічних інтерпретацій.

На сьогоднішній день однією із складових вивчення населення західного порубіжжя є насамперед усталення дефінітивного апарату та вироблення єдиних методологічних підходів, результатом яких стане формування нової парадигми історіографічних напрацювань з вивчення регіону. Отже, навіть за останні десятиліття серед істориків не досягнуто концептуального консенсусу. Проте вважаємо, що в нинішній ситуації не повністю використано можливості для створення фундаментальних праць із цієї проблематики, зокрема й із залучення документальних колекцій і методик істориків Західної Європи та Америки.

1.2. Джерельна база

Будь-яка наукова праця вимагає аргументованих узагальнень та висновків, рейтинг об'єктивності яких буде залежати у значній мірі від джерельної бази. У процесі дослідження ми керувалися принципом всестороннього використання різноманітних джерел, які дозволили нам робити висновки по темі. Археографічну базу праці умовно поділено за видами джерел: документи органів влади та управління Польщі, СРСР-УРСР, Чехословаччини, Словаччини та України; матеріали громадсько-політичних структур; спогади та епісторярії учасників та очевидців подій, кореспонденція української та зарубіжної періодики; статистичні матеріали, інтернет ресурси. Чимало з цих неопублікованих джерел виявлено в архівах і введено до наукового обігу вперше.

Пошук і формування джерельної бази теми зумовлені як особливостями адміністративно-територіального розташування, в якому перебувала Лемківщина впродовж зазначеного часового проміжку, так і політичними обставинами, що склалися у суміжних державах. Важливою складовою джерелознавчого наповнення роботи через змістовий і новаторський підхід слід особливо виділити столичні архіви – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) і Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Архівні матеріали у ЦДАВО України по Лемківщині, зокрема з проблем депортаційних акцій в регіоні впродовж 1944 – 1946 рр. зосереджені у двох фондах. У Фонді 4959 «Головний уповноважений керівництва УРСР по евакуації українського населення з території Польщі» зберігається переписка з ЦК КП(б)У і Радою Міністрів УРСР про хід евакуації українського населення з території Польщі у 1944 – 1946 рр.¹⁰⁷, переписка з надзвичайним і повноважним послом Правління СРСР в Польщі про хід евакуації українського населення за 1945 – 1946 рр.¹⁰⁸, переписка з

¹⁰⁷ ЦДАВО України. Ф. 4959. Оп.1. Спр.21. 140 арк.

¹⁰⁸ ЦДАВО України. Ф. 4959. Оп.1. Спр. 25, 78 арк.

Головним Представником Правління УРСР у справах евакуації польських громадян з території УРСР та хід евакуації українського населення за 1944 – 1946 рр.¹⁰⁹, переписка з управлінням при Раді Міністрів УРСР у справах евакуації і розселення українського і польського населення¹¹⁰, переписка з районними уповноваженими про хід евакуації українського населення за 1944 – 1946 рр.¹¹¹. Матеріали про депортаційні акції з Лемківщини та проблем суспільної адаптації лемків в УРСР зберігаються у фонді 4626 «Управління при Раді Народних комісарів УРСР у справах евакуації і розселення українського і польського населення» ЦДАВО, де справи формують справки, інформації про кількість виселених сімей, стан роботи по прийому, розселенню і господарському облаштуванню переселенців в областях УРСР за 1945 р.¹¹².

Широкий спектр архівних матеріалів з проблем виселення українців з українських етнічних теренів та проблеми їх розселення і суспільної адаптації зберігається у ЦДАГО України, зокрема у фонді «1» натрапляємо на справки, записки, інформації про евакуацію українського населення з території Польщі у 1945 р., особливості його господарського облаштування,¹¹³ заключні звіти Головного уповноваженого правління УРСР по евакуації українського населення з території Польщі, про виконання угоди від 9-го вересня 1944 р. між правлінням УРСР і Польським Комітетом Національного Визволення¹¹⁴. У фонді також зберігаються докладні записи, інформації про господарське облаштування українського населення, прибулого з Польщі, по окремих областях. Ці матеріали стали цінним

¹⁰⁹ ЦДАВО України. Ф. 4959. Оп.1. Спр. 27, 31 арк.

¹¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 4959. Оп.1. Спр. 28, 75 арк.

¹¹¹ ЦДАВО України. Ф. 4959. Оп.1. Спр. 39, 221 арк.

¹¹² ЦДАВО України. Ф. 4626. Оп.1. Спр.10, 53 арк.; ЦДАВО. Ф.4626. Оп.1. Спр.11, 46 арк.;

¹¹³ ЦДАГО України.Ф.1. Оп. 23. Спр. 1467, 372 арк.; ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1469, 308 арк.; ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 23. Спр. 1474, 8 арк.; ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2605, 291 арк.

¹¹⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4356, 143 арк.

джерелом при визначенні особливостей суспільної адаптації в окремих областях¹¹⁵.

З українських архівів значний вміст джерельного матеріалу з предмета дослідження, зокрема довоєнного періоду, міститься у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (ЦДІАУ у м. Львові). У фондах 182 «Товариство ім. Михайла Качковського 1876 – 1939 рр.» та 348 «Товариство «Просвіта» 1868 – 1944 рр.» містяться листування, звіти про організаційну та пропагандистську діяльність товариств, статистичні відомості, а також вирізки газетних статей про культурно-освітню діяльність на Лемківщині¹¹⁶.

Становлення партійно-політичного життя серед лемків розкривають звіти, протоколи та листування про діяльність партійних осередків, які зберігаються у фондах 344 «Українське національно-демократичне об'єднання 1925 – 1939 рр.»¹¹⁷ та 351 «Центральний комітет українського селянсько-робітничого соціалістичного об'єднання «Сельроб».

Серед архівів м. Львова, які документально розкривають предметне поле дослідження, є Державний архів Львівської області (ДАЛО). На особливу увагу для дослідження заслуговують фонди: 1 – «Львівське воєводське управління 1920 – 1939 рр.»¹¹⁸, у якому зберігаються матеріали звітів Краківського воєводства та 121 – «Львівське воєводське управління державної поліції 1920 – 1939 рр.»¹¹⁹ із щотижневими, місячними та кварталними звітами управлінь державної поліції Львівського воєводства про суспільно-політичне становище в повітах. Увагу привертають матеріали про діяльність місцевих товариств, зокрема просвітянських читалень, товариства ім. М. Качковського, а також партійних осередків, донесення повітових староств про хід виборів та перетинання лемками кордону на

¹¹⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 80. Спр. 517, 84 арк; ЦДАГО. Ф.1. Оп. 80. Спр. 521, 60 арк;

¹¹⁶ ЦДІАУ у м. Львові Ф. 348. Оп.1. Спр. 1514, 7 арк; Спр. 4024, 182 арк.; Спр. 6809, 8 арк.; Спр. 6815, 12 арк.

¹¹⁷ ЦДІАУ у м. Львові, Фонд 344. Оп.1.Спр.73, 24 арк.; Спр.259, 19 арк.; Спр. 288, 2 арк.

¹¹⁸ ДАЛО. Ф.1. Оп.52. Спр. 1178, 98 арк.

¹¹⁹ ДАЛО. Ф.121. Оп.1. Спр. 58, 62, 70, 71, 72, 75, 88, 91, 96, 97, 99, 102, 106, 115.

Закарпатську Україну з метою підтримки національно-визвольних змагань 1938 – 1939 рр. В окремих справах підкреслюються українські національні настрої, політичне та суспільне життя населення Лемківщини. Важливе значення для визначення соціальних настроїв серед лемків має архівна справа¹²⁰, яка дозволяє простежити події Ліського повстання 1932 р., з'ясувати його причини та активність лемків у ньому. Раніше причини цього повстання фальсифікувались радянською історіографією, відводячи провідну роль у повстанні КПЗУ. Однак виявлені документи засвідчують значну упередженість такого твердження.

Документи, які стосуються етнополітичних процесів на закарпатській частині Лемківщини, знаходяться в Державному архіві Закарпатської області (ДАЗО). На увагу заслуговують фонд 2 – «Президія Земського уряду Підкарпатської Русі 1928–1938 рр.» та 21 – «Крайове управління Підкарпатської Русі 1928–1938 рр.», де зберігаються звіти і листування з відділами поліції та окружними урядами про організацію й діяльність осередків громадських товариств, політичне становище на Підкарпатській Русі¹²¹. Увагу привернув виявлений матеріал «Огляд історичного розвитку Пряшівської Русі», складений Пряшівським поліцейським комісаріатом у 1930 р. Його укладачі розкривають діяльність українського, русинського та великоруського напрямків на Пряшівщині, наводять статистичні матеріали¹²².

Значну документальну підбірку документів містить Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО). Зосереджені тут документи про лемків відносяться як до міжвоєнного, так і післявоєнного періодів. Цікаво, що при дослідженні Лемківського етнографічного масиву фонди архіву раніше практично не використовувалися дослідниками. Матеріали, які стосуються галицької частини Лемківщини, зберігаються у фонді 2 – «Станіславське воєводське управління 1921–1939 рр» у формі звітів Львівського

¹²⁰ ДАЛО. Ф. 121. Оп. 2. Спр. 148. 134 арк.

¹²¹ ДАЗО. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 629; ДАЗО. Ф.21. Оп.3. Спр. 1761.

¹²² ДАЗО. Ф. 2. Оп. 5. Спр. 44

воєводського управління. Тут зосереджені донесення про розгортання вічевого руху серед лемків у 1920-х рр., діяльність місцевих партійних осередків у Сяноцькому та Ліському повітах¹²³. Важливими є справи, які зберігають звіти представників влади про український національний рух серед лемків під час визвольних змагань на Закарпатській Україні у 1938 – 1939 рр. та містять донесення про щоденні переходи лемків на Закарпатську Україну з метою підтримати ідею незалежності України¹²⁴. Ці детальні звіти дозволили нам зробити спробу підрахувати бажаючих з лемківських громад перейти на Закарпаття та всупити у лави «Карпатської Січі». Серед інших архівних фондів виділяється 228 – «Сяноцьке відділення прокуратури Ясельського окружного суду 1922 – 1939 рр.», у якому зберігаються списки жителів Ліського повіту, що перейшли кордон на Закарпатську Україну у 1938 р. з метою вступу до українського легіону, донесення прокурора про розслідування селянського повстання у Ліському повіті, місячні звіти про діяльність політичних партій та матеріали про розслідування справ обвинувачених у комуністичній та націоналістичній пропаганді¹²⁵.

Особливий інтерес становлять матеріали Відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника НАН України. У фонді 122 «Лемківська комісія товариства «Просвіта» зберігаються звіти про діяльність комісії, резолюції установчих конференцій, вхідна та вихідна кореспонденція, реферати окремих діячів¹²⁶, а також багата епістолярна спадщина українського громадсько-політичного проводу, зокрема листи до Лемківської комісії В. Скрипчука, М. Веселовського, о. Якова Грицяя, о. Дмитра Ступака, сенаторки О. Кисілевської, Л. Кобанія¹²⁷. Цінні довідки складені членами комісії про стан національної свідомості лемків, культурно-

¹²³ ДАІФО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 598.

¹²⁴ ДАІФО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1526, 1533, 1534, 1575, 1576.

¹²⁵ ДАІФО. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 24, 80, 88, 91, 98, 100.

¹²⁶ ЛНН бібліотека ім. Василя Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 122. Спр. 3/1, 3/3, 3/4, 4/1, 4/3, 4/4, 15, 19.

¹²⁷ ЛНН бібліотека ім. Василя Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 122. Спр. 6, 8, 10, 11, 13.

освітню діяльність, становище преси на Лемківщині¹²⁸. Почерпнуті з фонду документи значною мірою розширюють коло джерел, які дозволяють комплексно простежити особливості та характер становлення національної ідентичності лемків.

Оскільки з другої половини ХХ ст. лемківська група опинилася на вигнанні, будучи дисперсно розселеною по всій території України, об'єктивно, що важливу роль у збереженні неопублікованих документів відіграли обласні архіви, де зберігається інформація про характер виселення, умови побутування виселенців та їх життєдіяльність у перші роки. Оскільки Прикарпаття стало одним із українських регіонів, куди влада чисельно направляла українців з Польщі, а також масово почали оселятися і переселенці-втікачі із східних та центральних областей України, серед колекцій регіональної архівістики хотілось би відзначити фонди Державного архіву Івано-Франківської області. Архівні справи фонду 249 переповнені рішеннями, розпорядженнями та звітами про хід переселенської кампанії, розв'язання серед новоприбулих виселенців політико-агітаційної роботи, статистичну інформацію та різноманітні спроби поспіху щодо влиття виселенців в ряди партійно-радянської системи, залучення їх до колективізації села¹²⁹. У структурі джерелознавчого наповнення теми особливе значення для нас мали листи, заяви та скарги¹³⁰ виселених лемків до органів влади, в яких вони благали про допомогу, а одночасно і декларували свою національну ідентичність. Цікавий за своїм наповненням фонд Р.295 «Виконавчий комітет Станіславської обласної ради депутатів трудящих. Відділ переселення». Він містить листування¹³¹ з управлінням у справах евакуювання і розселення українського і польського населення, зведені дані про проведення розрахунків з переселенцями і надання грошової допомоги.

¹²⁸ ЛНН бібліотека ім. Василя Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 122. Спр. 1/1, 2/1, 7.

¹²⁹ ДАІФО. Ф.249. Оп.1. Спр. 9, 10, 12, 13, 14, 16, 22, 24, 25, 26.

¹³⁰ ДАІФО. Ф.249. Оп.1. Спр. 21, 29.

¹³¹ ДАІФО. Ф.295. Оп.5. Спр. 256, 294 б.

Складну сторінку суспільної адаптації виселених лемків Львівщини нам частково допомогли висвітлити матеріали Державного архіву Львівської області, які зберігаються у формі листувань із Радою Народних Комісарів УРСР, статистично-географічних звітів, індивідуальних скарг в окремому фонді Р-221 – «Виконком Львівської обласної ради депутатів трудящих»¹³².

Зважаючи на особливість порубіжного розташування Лемківщини та етнополітику різних державних центрів, особливу увагу в процесі дослідження викликала зарубіжна архівістика, зокрема Польщі та Словаччини. Серед польських архівів важливе значення для нас мали матеріали Архіву актів нових у Варшаві (AAN) зокрема фонд «Міністерства внутрішніх справ 1918 – 1939» (MSW)¹³³, у якому зберігаються документи про політику польського уряду стосовно лемків, накази, листування та матеріали у справі виховання римо-католицьких священиків для Апостольської адміністрації Лемківщини. В окремих справах є звіти, реферати начальників воєводств та інформаційні матеріали з суспільно-політичного та громадсько-культурного життя лемків у міжвоєнний період. На увагу заслуговує фонд «Міністерства закордонних справ 1917 – 1939 рр.» (MSZ)¹³⁴, в окремих справах якого містяться статистичні матеріали, кореспонденція, вирізки з преси про шкільне життя на закарпатській частині Лемківщини. У фонді привертають увагу матеріали Комісії Кресів Східних та Науково-дослідного інституту Східної Європи, серед яких праця В. Вільгорського «Лемківщина», у якій автор відверто пропонував заходи, спрямовані на асиміляцію лемків. Частину матеріалів у формі звітів, кореспонденції з релігійного та освітнього життя на Лемківщині, зокрема матеріали про Апостольську Адміністрацію Лемківщини містить фонд «Міністерства релігії та освіти 1917–1939» (MWR i OP)¹³⁵.

¹³² ДАЛО. Ф. Р.221. Оп. 2. Спр. 25, 26, 276, 2084.

¹³³ AAN u Warszawie. Zespół. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych 1918–1939. Sygn. 808, 961, 962, 963, 1042, 1055, 1058, 1080.

¹³⁴ AAN. Zespół. Ministerstwo Spraw Zagranicznych 1917–1939 rr. Sygn. 5219, 5457, 5458.

¹³⁵ AAN. Zespół. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego 1917–1939 rr. Sygn. 625.

Об'ємний пласт матеріалу із означеної тематики наявний у фондах Державного архіву в Кракові. Фонд «Уряд Краківського воєводства 1919 – 1939» (UWKr)¹³⁶ містить воєводські звіти за міжвоєнний період про суспільно-політичну та культурну діяльність лемків, донесення повітових старост про політичне, культурне, соціально-економічне та релігійне становище у повітах, звіти про діяльність громадсько-культурних товариств, інтелігенції, рівень національної свідомості лемків в окремих громадах. Нашу увагу привернули і невеликі фонди, зокрема «Повітове староство в Грибові 1919 – 1939» (StG.II)¹³⁷, де знаходяться документи про суспільні настрої та визвольний рух лемків у 1919 р., матеріали про результати виборів у повіті до сейму та сенату. У фонді «Повітове староство у Новому Сончі 1919 – 1939»¹³⁸ (SPNS) зберігаються матеріали виборчих перегонів та результати виборів серед лемків повіту. Документальні свідчення, які висвітлюють проблеми шкільного життя на Лемківщині, протоколи з учительських конференцій, діяльність вчителів та національні настрої серед лемків у громадах Ясельського повіту зберігаються у фонді «Шкільна кураторія Краківського округу 1919 – 1939» (KOSK)¹³⁹.

Суттєво доповнили нашу роботу і матеріали Державного архіву у Перемишлі, де зосереджений необхідний матеріал з міжвоєнного періоду. На увагу заслуговує фонд 157 «Апостольська адміністрація Лемківщини 1934 – 1945»¹⁴⁰, де зосереджені послання апостольського адміністратора, донесення комендантів поліцейських постерунків, повітових старост, вхідна і вихідна кореспонденція апостольських адміністраторів В. Масцюха, Я.Медведцького, О. Малиновського¹⁴¹, інша загальна кореспонденція та листування¹⁴²

¹³⁶ APK. Zespół. Urząd Województwa Krakowskiego 1919–1939 rr. Sygn. 35, 41, 44 a, 51, 79a, 265, 275, 277, 282, 285, 287, 292, 308, 327, 351, 352.

¹³⁷ APK. Zespół. Starostwo Powiatowe w Grubowie II 1919–1939 rr. Sygn.10, 11, 14.

¹³⁸ APK. Zespół. Starostwo Powiatowe w Nowym Sończu 1919–1939 rr. Sygn. 84.

¹³⁹ APK. Zespół. Krakowskiej Okrug Szkolnoj Kuratorii 1919–1939 rr. Sygn.49.

¹⁴⁰ APP. Zespół. 157 Apostolska Administracja Lemkowszczyzny 1934–1945 rr. Sygn. 52, 131k.; Sygn 59, 120 k.; Sygn.120, Sygn.121.

¹⁴¹ AAP, Zespół. 157. Sygn. 8, 91 k.; Sygn 9, 83 k.; Sygn 10, 138 k.

матеріали про націоналістичну діяльність греко-католицьких священиків серед лемків, заяви та матеріали про православний рух на Лемківщині¹⁴³, інформація про співпрацю ААЛ з римо-католицькими інстанціями¹⁴⁴ стосовно переселення національно свідомих греко-католицьких священиків з Лемківщини, а також донесення та звіти деканальних з'їздів ААЛ¹⁴⁵, матеріали про шкільне життя¹⁴⁶. У Перемишльському архіві привертають увагу фонди повітового комплектування, зокрема фонд 23 «Староство повітове Сяноцьке 1918 – 1939», 790 «Староство повітове Ясельське 1918 – 1939» та 791 «Староство повітове Горлицьке 1918 – 1939»¹⁴⁷, де вміщені звіти повітових старост про соціально-економічне становище лемків, виборчий рух, діяльність громадсько-культурних товариств, політичних партій, санітарно-епідеміологічне становище в повітах, донесення про рівень національної свідомості в окремих громадах. Відзначимо, що здебільшого у польських архівних фондах зберігаються документи про політичне становище лемків, які належали до Краківського воєводства. Загалом матеріали із польських архівів дозволили значно розширити джерельну базу теми дослідження.

Джерельний пласт неопублікованих матеріалів дослідження урізноманітнили і доповнили фонди словацьких архівів. Інтерес для нас представляли матеріали Державного обласного архіву у Пряшеві. Зокрема, увагу привернули фонди «Руська педагогічна гімназія у Пряшеві 1891 – 1950»¹⁴⁸ та «Державна руська гімназія в Пряшеві 1936 – 1956»¹⁴⁹, де

¹⁴² ААР, Zespól. 157, Sygn. 11, 404 k.; Sygn 12, 141 k.; Sygn 13, 29 k.; Sygn 18, 3 k.; Sygn 19, 52 k.; Sygn 21, 152 k.; Sygn 22, 231 k.; Sygn 23, 281 k.; Sygn 43, 254 k.

¹⁴³ ААР. Zespól. 157. Sygn. 58, 24 k.; 120, 372 k.

¹⁴⁴ ААР. Zespól. 157. Sygn. 3, 71 k.

¹⁴⁵ ААР. Zespól. 157. Sygn. 119, 455 k.

¹⁴⁶ ААР. Zespól. 157. Sygn. 125, 124 k.; 126, 5 k.

¹⁴⁷ ААР. Zespól. 22. Sygn.9, Sygn. 27, Zespól. 23, Sygn.53, Zespól. 790, Sygn.18, Sygn.19, Zespól. 791, Sygn.3, Sygn. 8.

¹⁴⁸ ŠOAP. Fond. Ruské pedagogické gymnázium v Prešove 1891–1950 rr., Inv. č 127, číslo škatule 18, Inv. č 128, číslo škatule 18., Inv. č 197, číslo škatule 22., Inv. č 198, číslo škatule 22., Inv. č 199, číslo škatule 22.

зберігаються звіти про діяльність музичних та літературних гуртків, донесення греко-католицької вчительської семінарії в Пряшеві за навчальні роки, вчительська кореспонденція. Особливу цінність виявили матеріали експозиції Музею української культури у Свиднику.

Складовою опублікованих матеріалів є дві чи не найбільш резонансні у суспільному і науковому житті теми, які на сьогоднішній день представлені добротною спадщиною. Маємо на увазі тематичну спрямованість укомплектування документальних матеріалів з національно-визвольної боротьби ОУН і УПА та трагічні сторінки депортації українців з етнічних земель у Польщі, які хронологічно майже накладаються одна на одну. Звіти повстанських загонів з лемківських теренів, їх ідентифікаційні прояви та відгуки про той край, де перебували, віднаходимо в опублікованій спеціальній документалістиці¹⁵⁰. Окремі матеріали про трагічні сторінки післявоєнних депортаційних акцій з етнічних земель у Польщі у 1944 – 1946 рр. і окремо про другий і завершальний етап насильницького виселення – «Акція Вісла» включаючи, як політичні, так і соціальні аспекти, подані у спеціальних документальних збірниках¹⁵¹.

Важливим чинником громадсько-політичного життя новітньої доби залишалась преса. Теми публікацій віддзеркалювали те, про що говорило

¹⁴⁹ ŠOAP. Fond. Štátne ruské gymnázium v Prešove 1936 – 1956 rr., Inv. č 69, číslo škatule 8., Inv. č 70, číslo škatule 9.

¹⁵⁰ Літопис УПА. Т.33. Лемківщина і Перемишльщина (Документи і матеріали). Ред. Петро Потічний та Іван Лико. Торонто–Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2001. 899 с.; Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА у 2 т./ Відп ред. та упоряд. В. Вятрович. Т. 1. Війна під час війни 1942–1945. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. 792 с.

¹⁵¹ Акція «Вісла». Документи / Наук. ред. і упоряд. Є. Місило. Львів–Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, 1997. 564 с.; Акція «Вісла» 1947. Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архіву спеціальних служб / Ред. кол.: С. Богунов, З. Гайовнічек, В. Пристайко та ін. Варшава–Київ: Державний архів СБУ, МВС і адміністрації Республіки Польща, Інститут національної пам'яті, Комісія з переслідування злочинів проти польського народу, Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України. 2006. Т. 5. 832 с.; Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах Т.1. Львів, 1996. 751 с.; Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. Т.2. Львів, 1998. С.54–58.

суспільство, які проблеми викликали в нього найбільше зацікавлення і як конструйований дискурс мав вплинути на ідеологічну та політичну зорієнтованість читацької аудиторії регіону. Інформаційна функція преси, накладаючись на її ідеологічну парадигму, творила окремий суспільний простір для полеміки. Керуючись подібними міркуваннями, матеріал періодики став важливим джерелознавчим наповненням монографічного дослідження.

У міжвоєнний період на західноукраїнських теренах преса була основним засобом масової інформації для населення краю, виразником різних соціальних і політичних інтересів, інструментом формування громадської думки та розвитку духовної культури. Жодна сфера тогочасного життя не залишалася поза увагою та знаходила своє відображення на шпальтах галицьких газет. Серед тем, які зазнали активного громадського обговорення були і проблеми Лемківщини. Матеріали про галицьких лемків здебільшого представлені в публікаціях україномовних періодичних видань «Діло», «Наш Лемко», «Нова Зоря», «Український вісник». Зокрема «Діло» як одна з центральних українських газет, друкувала публікації про національно-культурне життя лемків. Значна частина матеріалу розміщувалася у рубриках «Дописи з краю», «З організаційного руху». На шпальтах газети редакція часто поміщала тексти виступів, промов, а то й спеціально підготовлених дописів українських та іноземних політичних діячів, їх спогади¹⁵². Варті уваги матеріали одного з дописувачів газети – М. Середчака, який багато подорожуючи Лемківщиною, намагався донести до читача найважливіші події з життя регіону. Із серією публікацій на тему схизми серед лемків на шпальтах газети «Нова Зоря» з початком 1930-х рр.

¹⁵² Баран С. З експериментальної лабораторії на Лемківщині. *Діло*. 1936. 17 листопада. №260. С. 1–2; Важке положення нашого Закарпаття. Промова посла Гусня в чеськім соймі. *Діло*. 1931. 9 грудня. С. 2–3; Важкий білянс кількох місяців... Промова голови українського клубу посла д-ра Дмитра Левицького на пленарному засіданні сойму 6 листопада 1934 р. *Діло*. 1934. 9 листопада. С.1–2; Левицький К. Як боролась Закарпатська Україна. (Спомини з минулого). *Діло*. 1939. 24 січня. С. 2–3.

виступали лемківські священники о. Дмитро Ступак,¹⁵³ та о. Степан Дмитришин¹⁵⁴, та ін. У тогочасній єпархіальній газеті «Нова Зоря» зустрічаємо численні публікації дописувача під псевдонімом Борис Лемківський, який описує причини поширення православ'я в регіоні, його політичну складову та наголошує на підступному характері національної політики польського уряду щодо лемків та лемківської схизми. Будучи добре обізнаним із проблемами лемків, автор намагався проаналізувати, яким чином і з якою метою в регіоні розвинули діяльність три напрямки: український, москвофільський і польський¹⁵⁵.

Місцева інтелігенція, будучи свідомою та ідейною у боротьбі із засиллям зовнішніх впливів лемківських теренів, доносила до громадськості як проблемні сторінки з минулого, так і виступала своєрідним аналітиком суспільно-політичних реалій. Проте рідше виступали місцеві українські вчителі. Серед українських вчителів-лемків зустрічаємо дописи О. Онуляка¹⁵⁶ та О. Марітчака, який порушував питання низького рівня національної свідомості¹⁵⁷.

Складовою етнополітики польських властей на Лемківщині було намагання відділити лемків від Перемишльської єпархії та штучно створити окрему Лемківську Апостольську Адміністрацію як окремий Апостольський центр для лемків. Подібні спроби були критично і навіть гостро висвітлені у

¹⁵³ о. Дмитро Ступак Схизма на Лемківщині. *Нова Зоря*. 1931. 8 жовтня. С.1–2; о. Дмитро Ступак Схизма на Лемківщині. *Нова Зоря*. 1931. 11 жовтня. С. 4–5; о. Дмитро Ступак Сівачі безбожності на Лемківщині. *Нова Зоря*. 1933. 14 грудня. С. 2–3;

¹⁵⁴ о. Степан Дмитришин Як боротися зі схизмою (Допис з Лемківщини). *Нова Зоря*. 1931. 1 листопада. С. 5; Чайковський А. Православ'я *Діло*. 1928. Ч. 203. 11 вересня. С.1–2.

¹⁵⁵ Лемківський Б. Лемківський сепаратизм. *Нова Зоря*. 1933. 4 травня. С.1–2; Лемківський Б. Зеркало Правди. *Нова Зоря*. 1933. 23 листопада. С.1–2; Лемківський Б. Пропагатори схизми на Лемківщині. *Нова Зоря*. 1934. 4 березня. С. 4; Лемківський Б. Причини лемківської схизми. *Нова Зоря*. 1934. 1 березня. С. 1–2; Лемківський Б. Лемківське православ'я і культурно-освітня праця *Нова Зоря*. 1933. 10 грудня. С. 2–3; Лемківський Б. Явні і тайні махінації москвофілів *Нова Зоря*. 1934. 22 березня. С. 3.

¹⁵⁶ О-к О. За долю Лемківщини. *Діло*. 1918. 25 липня. С. 2–3.

¹⁵⁷ Марітчак Ол. З лемківських гір. *Діло*. 1933. 28 серпня.

тогочасній періодиці¹⁵⁸. Очевидним є, що україномовна періодика не ідеалізувала суспільно-політичне становище лемків, а намагалася подавати в контексті тогочасних реалій.

З тогочасної періодики інформаційною насиченістю з лемкознавчої проблематики виділялася газета «Наш Лемко», яка почала виходити у 1934 р. Поставивши собі завдання сприяти зростанню української національної свідомості лемків, редакція намагалася доносити до читача відомості з цілого краю, фіксувати усі найважливіші події національно-культурного та політичного життя. Була започаткована рубрика «З наших сіл і міст», дописувачами якої часто були пересічні лемки, декларуючи у своїх публікаціях власні національні переконання. Інформація зі шкільного життя лемків та їх культурно-просвітницької діяльності розміщувалася на сторінках журналів «Рідна школа»¹⁵⁹ та «Життя і знання». Серед статей часопису привертають увагу публікації Ф. Коковського¹⁶⁰, який, подорожуючи Лемківщиною, друкував враження від мандрівок та етнографічні записки на сторінках журналу.

До переліку україномовних газет міжвоєнного періоду, які заторкували лемківську тематику, слід віднести і католицький тижневик Перемишльської єпархії «Український Бескид», який виходив у Перемишлі впродовж 1933–1939 рр. (як продовження газети «Бескид») за фінансової підтримки єпископа Йосафата Коциловського. Серед статей переважають дописування релігійного та національно-культурного змісту¹⁶¹. Матеріали про

¹⁵⁸ Невже 4-те греко-католицьке єпископство в Галичині? Чутки про окреме греко-католицьке єпископство для Лемківщини. *Діло*. 1933. 26 лютого. С. 3; З історичної перспективи (Ще з приводу лемківської Апостольської Адміністрації). *Діло*. 1934. 22 грудня. С. 1–2.

¹⁵⁹ Лемко. Експеримент з «лемківським» букварем. *Рідна школа*. 1933. Ч.20–21. 1 листопада. С. 318–319.

¹⁶⁰ Коковський Ф. Забуті могили. *Життя і знання*. 1933. листопад. Ч. 11. С. 306–307; Коковський Ф. Пам'ятки старовини на Лемківщині. *Життя і знання*. 1933. Липень–серпень. Ч.7–8. С. 206–210.

¹⁶¹ Виразно і ясно. *Український Бескид*. 1934. 18 лютого. Ч.6. С. 1; Дописи. *Український Бескид*. 1933. 17 грудня. Ч. 48. С. 2; П. К. Сянїччина Дописи. *Український Бескид*. 1934. 21 січня. Ч. 2. С. 3; о.Михайло Дороцький До братів Лемків з Христовим воскресінням *Український Бескид*. 1934. 8 квітня. Ч. 13. С. 3.

Лемківщину та лемків з церковного та релігійного життя під однойменною рубрикою, ми розшукали на шпальтах україномовного квартальника «Добрий Пастир», який видавала професура духовних семінарій Станиславова і Перемишля у 1930-х рр¹⁶². Релігійною спрямованістю відзначалися лемкознавчі матеріали, більшість яких були дописуваннями самих священників, розшукані на сторінках католицького журналу «Нива», який виходив у Львові у 1930-х рр¹⁶³.

Пласт лемківської/русинської проблематики у міжвоєнний період представлений і на сторінках польськомовної періодики. Політичну ситуацію у прикарпатській Україні і її історичну зумовленість аналізує В. Поплавський у циклі інтерв'ю «Про українців і русинів»¹⁶⁴, де розглядає політичну ситуацію мешканців Прикарпатської Русі, витоки москвофільства, зумовленість антипольських настроїв, українофільство чеської влади. Певним підсумком політичних виступів та полеміки на сторінках видання, де проаналізована і узагальнена існуюча в тодішній польській політичній думці концепція вирішення української проблеми і лемківського питання зокрема є публікація Станіслава Пясецького¹⁶⁵.

Своєрідним продовження цього виступу була стаття «Два голоси в справі меншин» в часописі «Політика» опублікована у 1938 р., де автор розглядає існуючі в тогочасній польській політичній думці концепції вирішення питання національних меншин, серед яких – насильна і повна асиміляція на кресах; несвідома державна асиміляція за можливості самобутнього культурного розвитку¹⁶⁶. Про особливості політики Польщі

¹⁶² З нашого церковного і релігійного життя. *Добрий пастир*. 1934. Ч.1. С. 69; 1936. Ч. 2-3. С. 201

¹⁶³ Апостол М. Мої думки про лемківське православ'є. *Нива*. 1928. Ч. 11. С. 406–410; о.Д.Н. Кілька вражінь з Лемківщини. *Нива*. 1930. Ч. 11. С. 426–429; Савчук Ю. Православ'є на Лемківщині. *Нива*. 1931. Ч. 5. С. 186–188.

¹⁶⁴ Poplawski W. O ukraińców i rusinów. *Bunt Młodych*. 1936. Nr. 3/94. 25 лютого. S. 2.

¹⁶⁵ St. Piasecki o ukraińcach. *Bunt Młodych*. 1936. 10 października. S. 5.

¹⁶⁶ Dwugłos w sprawie mniejszości. *Polityka*. 1938. 10 marca. S.4–5.

щодо лемків у міжвоєнний період знаходимо замітки і на сторінках газети «Слово народне»¹⁶⁷.

У період нацистської окупації важливим інформаційним джерелом стали окремі періодичні видання Кракова та Львова, редакційна рада яких часто розміщувала на шпальтах лемкознавчий сегмент. Щоденна газета «Краківські вісті» виходила впродовж 1940 – 1944 рр. як єдиний український часопис, де натрапляємо на загальноінформаційний матеріал про Лемківщину¹⁶⁸, дописування громадсько-політичних і наукових діячів із Східної Галичини¹⁶⁹, як і загалом анонімних авторів, які писали про свої враження від краю лемків¹⁷⁰. Пласт україномовної періодики періоду фашистської окупації доповнює газета «Львівські вісті», яка вміщує як рубриковий фактологічний матеріал з лемківських громад, так і окремі аналітичні дописи на лемкознавчу тематику¹⁷¹.

З початком Другої світової війни у Німеччині з'явився україномовний часопис для полонених українців під назвою «Голос», який виходив у Берліні. На сторінках видання зустрічаємо різноманітний матеріал про найзахідніші етнічні українські терени. У спеціальній рубриці «З українського життя» віднаходимо матеріал з окремих лемківських повітів про особливості суспільного побутування лемків¹⁷². З цієї газети ми

¹⁶⁷ Roek M. Polskie prawo moralne do ludu wschodnich ziem. *Slovo Narodove*. 1938. Rozdz. 116. 16 kwietnia. S. 2.

¹⁶⁸ Ванчицький С. Пам'яті о. Омеляна Константиновича. *Краківські вісті*. 1943. 31 грудня; Озерянський В. Вечір Тодося Осьмачки у Криницьі. *Краківські вісті*. 1943. 25 серпня; О.М. З пограниччя Лемківщини. *Краківські вісті*. 1943. 25 липня.

¹⁶⁹ Кисілевська О. Лемківщині на прощання. *Краківські вісті*. 1942. Ч. 173; Панькевич І. Вірування й обряди лемків за Карпатами. *Краківські вісті*. 1943. 19 січня

¹⁷⁰ Лемко На межах Лемківщини (Вражіння з дороги). *Краківські вісті*. 1942. 11 серпня. Ч. 171; Лемко На межах Лемківщини (Вражіння з дороги). *Краківські вісті*. 1942. 15 серпня. Ч. 176.

¹⁷¹ Із наших міст, містечок та сіл. Сяніччина. *Львівські вісті*. 1942. 3 березня. Ч. 46. С. 4; Прутський Н. Письменницьке перо на службі Лемківщини. З нагоди нових оповідань Юліана Тарновича. *Львівські вісті*. 1942. 17 травня. Ч. 108. С. 4.

¹⁷² Говорить Лемківщина. *Голос*. 1940. 20 лютого. №6. С. 4; З життя Лемківщини. *Голос*. 1940. 28 лютого. №10. С. 6; З українського життя. *Голос*. 1940. 20 березня. Ч. 9. С. 4; Короснянщина пробуджується. *Голос*. 1940. 20 березня. Ч. 9. С. 4; Просвіта в Пряшеві. *Голос*. 1941. 20 травня. Ч. 11. С. 3; Українська пісня по селах Сяніччини. *Голос*. 1940. 20 березня. Ч. 9. С. 4.

почерпаємо унікальний матеріал про діяльність інтелігенції серед лемків, частина якої емігрувала із Східної Галичини внаслідок наступу Червоної армії у 1939 р. та репресивної політики радянських окупантів.

У підсумку можемо констатувати, що україномовна періодика містила доволі широкий обсяг інформаційного матеріалу, який за своїм змістом є інформаційно-фактологічним, аналітичним та пізнавальним. Дописувачі періодичних видань, як з редакційних відділів, громадських активістів, так і з представників місцевої інтелігенції, розглядали лемків виключно як етнографічну групу українського народу, яка, перебуваючи в полоні етнополітики польських та словацьких властей, мала гірші умови для етнонаціонального розвитку. Будь-які спроби нав'язати лемкам антиукраїнську ідентичність критично були оцінені на сторінках періодичних видань, як громадськими діячами, так і окремими представниками політичного проводу.

У післявоєнний період лемки, втративши свою батьківщину та будучи насильно виселеними із своїх теренів, опинилися у складі трьох країн, а значить продовжували бути об'єктом етнополітики. Проте, у кожній з держав мірило популярності лемківської проблематики у періодичних виданнях було різне. Як не парадоксально, в УРСР, де виселених лемків було найбільше, періодика про них практично не згадувала. Поодинокі публікації у післявоєнних радянських періодичних виданнях Прикарпаття віднаходимо в органі Букачівського райкому КП(б)У та районної ради депутатів трудящих Станіславської області «Наддністрянська правда»¹⁷³, Отинійського райкому КП(б) У та районної ради депутатів трудящих Станіславської області «Ленінський заклик»¹⁷⁴. Незважаючи на значну заідеологізованість інформаційного простору, фактологічний матеріал окремих публікацій статей дозволив нам відзначити, наскільки офіційна влада публічно виявляла

¹⁷³ Оточити піклуванням переселенців. *Наддністрянська правда*. 1947. 12 березня; Пилипчук К. Подяка переселенців. *Наддністрянська правда*. 1947. 1 лютого.

¹⁷⁴ Пасічняк Н. Піклування про переселенців. *Ленінський заклик*. 1946. 24 жовтня.

своє ставлення, яке полярно розходилося з дійсністю, про яку ми читаємо вже у віднайдених в архівах документах.

Репрезентативною за своїм джерелознавчим наповненням для дослідження послужила українська газета «Наше Слово», котру видає УСКТ у Польщі впродовж післявоєнного періоду. Важливим компонентом тижневика у нашому випадку є окрема «Лемківська Сторінка». Видання появилось на хвилі, так званої, політичної відлиги середини 50-х рр. ХХ ст. – останнім з групи часописів, призначених для національних меншин. Цінними для дослідження стали опубліковані редакцією звітні доповіді головного правління УСКТ, думки окремих активістів про загальну атмосферу з'їздів товариства¹⁷⁵, а також дописи окремих українських та польських наукових і громадських діячів на предмет лемкознавчих аспектів¹⁷⁶.

Окремою складовою джерелознавчого наповнення стали періодичні видання Пряшівщини, де продовжувала проживати закарпатська частина лемків-русинів. Важливе значення в регіоні належало газеті «Пряшевщина» – орган Української Народної Ради Пряшівщини, яка виходила у Пряшеві у 1945 р., двічі на тиждень (у четвер і неділю). І хоча мова видання була російська, все ж багато було і українських статей. Всього вийшло 70 номерів. Матеріали газети містять найрізноманітніший спектр щодо національної приналежності населення Пряшівщини¹⁷⁷. Серед періодики післявоєнної Словаччини, матеріали якої склали джерелознавче тло наукової роботи, виділимо і двотижневик «Нове життя», який почав виходити з 1951 р. Інформація найрізноманітнішого характеру, підготовлена редакцією, або

¹⁷⁵ Звітна доповідь головного правління УСКТ. *Наше Слово*. 1964. 12 січня. С. 6; Пару мисли про III з'їзд УСКТ. *Наше Слово*. 1964. 26 січня. С. 5.

¹⁷⁶ Гоч Ф. Розважання по з'їздови. *Наше Слово*. 1964. 9 лютого. С. 5; Донський М. Серед лемків на Україні. *Наше Слово*. 1968. 21 січня. С. 5; Красовський І. На голубих екранах – «Лемківські мелодії». *Наше слово*. 1968. 7 січня. С. 5; Райнфус Р. Етнографічні дослідження на Лемківщині. *Наше Слово*. 1964. 12 липня. С. 5.

¹⁷⁷ Наша минулість. *Пряшівщина*. 1945. 24 червня. №29. С. 2; На переломе. *Пряшівщина*. 1945. 18 марта. №1. С. 1; Освобожденный народ Пряшевщины создал свою верховную организацию. *Пряшевщина*. 1945. 18 марта. №1. С.2; Курси русского языка. *Пряшевщина*. 1945. 29 марта. №4. С. 2.

подана пересіченими дописувачами, була унікальним матеріалом, а іноді й аналітичними міркуваннями¹⁷⁸.

Звичайно, що джерелознавчий компонент роботи склала і наукова періодика. Газети і журнали зазначеного часового проміжку були і залишаються різними за формою та змістом, однак для дослідження обраної проблематики вважаємо найдоцільніше проаналізувати наукові видання, пресу товариств, та громадсько-політичні часописи. На їх сторінках з'явилося чимало різнопланової інформації про життя лемків, яка варта уваги, і не зовсім. Складовою джерелознавчої бази з вивчення лемків-русинів у Словаччині стали номери громадсько-культурного щомісячника, згодом двотижневика «Дружно вперед». Видання змістовно насичене різноманітним матеріалом з культурного життя регіону, вміщені дописи місцевої та галицької інтелігенції¹⁷⁹, краєзнавчі розвідки¹⁸⁰, часто окремі цілі промови місцевих діячів¹⁸¹. Хоча до 1989 р. інформаційний простір видання був заідеологізований, однак, абстрагуючись від нього, знаходимо надзвичайно цікавий фактологічний матеріал.

Цінним, а в окремих форматах навіть унікальним за своїм змістовним наповненням, послужило започатковане у 1984 р. щорічне видання «Голос Ватри», яке присвячене фестивалю і культурній діяльності лемків. Газетний простір видання дозволяє заторкнути багато складових такої суперечливої

¹⁷⁸Окружні конференції КСТУ – дальший крок до масовості. *Нове життя*. 1964. 1 лютого. №5. С. 2; Поповець Я. Коли є прагнення до науки – рідна мова не шкодить. *Нове життя*. 1964. 2 лютого. №8. С. 4; Бобак М. Діалог між доцентом Юрієм Бачею та Резонансами. *Нове життя*. 1966. 7 травня. №19. С. 7; Ванат І. Думки про сучасне і майбутнє. *Нове життя*. 1966. 2 липня. №27. С. 6; Резонанси. *Нове життя*. 1966. 19 березня. №12. С. 7; Кусько А. Розмова з селянами. *Нове життя*. 1966. 26 березня. №13 С.7; Школа – найважливіший фактор у розвитку культури. *Нове життя*. 1966. 2 липня. №27. С.3.

¹⁷⁹ Бача Ю. У юному запалі. *Дружно вперед*. 1969. №2. С. 18; Бача Ю. Шевченко між нами. *Дружно вперед*. 1964. №3. С.8–10; Мушинка М. Пізнай свій край. *Дружно вперед*. 1969. №1. С. 6.

¹⁸⁰ Замітка про виникнення „Союзу руських учителів на Словаччині». *Дружно вперед*. 1964. №11. С.5; Іванчов Ф. Художник Лев Гец. *Дружно вперед*. 1969. №8. С.10–11.

¹⁸¹ За морально-політичну єдність всіх трудящих нашої Батьківщини. Промова тов. Антона Неведа. *Дружно вперед*. 1954. №6. С. 16–17; 3 промови першого секретаря ЦК КПС тов. О. Дубчека на десятому святі пісні і танцю. *Дружно вперед*. 1964. №7. С.2–4; Промова делегата тов. Шандали. *Дружно вперед*. 1954. №6. С.17–18.

тематики, як «ідея лемківської відрубності». Водночас назване видання своїм наповненням послужило нам переконливим аргументом для наших узагальнень. Дуже важливою є власне авторська репрезентація статей, яка в основному виходила з-під пера активістів та ідеологів ідеї лемківської окремішності¹⁸². З 1989 р. джерелознавчий контент лемківської відрубності добре репрезентує газета «Бесіда»¹⁸³, яка практично продовжила ідею своєї попередниці. Ці матеріали склали для нашого дослідження добрий джерельний фундамент з цього питання.

Будучи широко представленою на теренах діаспорного простору, лемківська спільнота мала доволі репрезентативну періодичну базу, матеріал якої відзначався найрізноманітнішими змістовними дописами і політико-ідеологічним забарвленням. Переконали, що першість тут належить кварталнику «Лемківщина» у США, який минулого року святкував 40 річчя. Досі вийшло понад 160 номерів. Станом на кінець 2020 р. видання перестало виходити у друкованому вигляді і продовжує популяризувати лемківську тематику виключно в електронному форматі. Зважаючи, що сторінки журналу стали своєрідною трибуною для поважних лемкознавців, можемо сміливо стверджувати, що журнал накопичив добротну історіографічну базу. Проте для нас його матеріали були насамперед джерелознавчою складовою, оскільки у період своєї діяльності редакція журналу тримала у полі зору найважливіші події, пов'язані з Лемківщиною і лемками в Україні та світі¹⁸⁴.

¹⁸² Лемківська ватра 83. *Голос Ватри*. 1984. С. 4, 7; Літописець Лемківської ватри 86 *Голос Ватри*. 1987. №4. С. 8; Літописець Лемківської Ватри 8. *Голос Ватри*. 1988. №5. С. 8; Мушинка М. «Лемківська Ватра» очима лемка з Пряшівщини. *Голос Ватри*. 1988. №5. С. 9, 14; Горбаль Б. Лемківська Народна Республіка. *Голос Ватри*. 1988. №5. С. 5, 12.

¹⁸³ Клим А. Карпаторусинський осередок досліджень. *Бесіда*. 1989. №1. С. 4; Мусянка Лем адзимка, але своя! *Бесіда*. 1989. №1. С. 1; Статут Товаришення лемків. *Бесіда*. 1989. №1. С. 3; Трохановський П. Треба самим брати / інтерв'ю з А. Копчом. *Бесіда*. 1989. №1. С. 1, 5

¹⁸⁴ Мушинка М. Враження з Лемківщини. *Лемківщина*. 1991. №3. С. 7–8; В.Г. Письмо, адресоване голові ФДЛ. *Лемківщина*. 1992. №3. С. 29; Іванців М. Вісті з Тернопільського товариства Лемківщина. *Лемківщина*. 1992. №3. С. 27–28; Криницький С. Звернення до голови ФДЛ. *Лемківщина*. 1992. №3. С. 28–29.

З діаспорних періодичних видань москвофільського спрямування хотілося би виділити «Карпаторусский календарь Лемко-Союза»¹⁸⁵. На його сторінках з'являлися матеріали про лемків, події з історії, відзначення ювілейних дат, відомих постатей, спогади лемківських діячів, які незважаючи на політичні погляди, мають змістовне наповнення. Авторами-дописувачами були лемки, які проживали у США, Польщі, Словаччині та УРСР. Під час виконання дослідницьких завдань у поле нашої уваги попадали і матеріали Вісника Світової Федерації Українських Лемківських Об'єднань, які з'явилися кілька років тому, як репрезентант лемківської спільноти у світі¹⁸⁶. У зв'язку із специфікою видання, ми старалися відбирати фактичний матеріал.

Своєрідною новизною у формуванні змістового простору лемкознавства, зокрема його науково-популярної, довідково-інформативної складової відзначається щорічник «Лемківський каледар», який виходить під егідою Фондації Дослідження Лемківщини у Львові. Під науковою редакцією проф. М. Литвина та безпосереднього укладача к.філол.н. О. Кровицької видання було суттєво оновлене через рубрикацію, структурними частинами якої стали: лемкознавство, мемуаристика, ювіляри, вісті з осередків, книжкові новинки, презентації, рецензії та світлини лемківських родин.

В структурі джерелознавчої основи дослідження особливе значення належить мемуарам, високий читацький і дослідницький інтерес до яких доводить, що, незважаючи на час створення, спогади ніколи не втрачали своєї актуальності. Ми розглядаємо спогадову літературу насамперед через інформаційний підхід, що дає можливість проаналізувати мемуари з погляду носія інформації; біографічний, який передбачає вивчення життєвого шляху й творчої діяльності окремих особистостей. Зважаючи, що основним джерелом написання мемуарної літератури є пам'ять автора, усвідомлюємо,

¹⁸⁵ Карпаторусский календарь Лемко-Союза на год 1970. Под. ред Стефана Кичури. Yonkers: Печатано в типографии Лемко-Союза в Юнкерс Н.Й.

¹⁸⁶Гладик С. Тільки до січня? *Вісник Світової Федерації Українських Лемківських об'єднань*. 2013. №12–13. С. 25–27; Аверкієва В. Лемки Теробовлянщини не втратили свого етносу. *Вісник Світової Федерації Українських Лемківських об'єднань*. 2015. №11–12. С. 21–23.

що її ключовими характеристиками є ретроспективність, достовірність та авторська суб'єктивність.

Відкриваючи окремі штрихи мемуаристики та їх роль у джерелознавчому наповненні дослідження, хочеться почати із спогадових матеріалів 1930-х рр. на сторінках міжвоєнного періодичного видання «Літопис Червоної Калини»¹⁸⁷. Спогади Ф. Коковського та З. Флюнта є унікальними не тільки за своїм змістовним наповненням, а й за тематичною спрямованістю, адже розкривають події доленосних часів 1918–1919 рр. на Лемківщині, які не вберегли формату офіційної документалістики.

Серед праць, які містять важливий спогадовий матеріал досліджуваної тематики, хотілось би відзначити роботу В. Немилівського¹⁸⁸ невідомого року в кількості 2000 примірників. Автор називає багато прізвищ, зокрема із Східної Галичини, які працювали над молодіжною організацією лемків у Пласті та загалом в національній самоорганізації населення регіону.

Унікальний матеріал про події початку Другої світової війни на Лемківщині 1939–1940 рр. довелося почерпнути із спогадів З. Книша¹⁸⁹. Адже автор був безпосереднім учасником тих подій, а тому намагався передати особливості радянофільської пропаганди серед лемків за виїзд до УРСР, її основних центрів, а також відповідну реакцію націоналістичних осередків ОУН на Лемківщині, яка проявлялася у роз'їздах по лемківських громадах та роз'ясненню місцевому населенню про згубність цього виїзду. Подекуди інформація з цих спогадів заповнює одну з трагічних сторінок лемківської історії новітньої доби – добровільне переселення до УРСР, яке було спровоковане оманливою агітацією. Про події воєнної доби на

¹⁸⁷ Коковський Ф. Одна картинка (Уривок із праці „Визвольні рухи на Лемківщині». *Літопис Червоної Калини*. 1934. Ч. 5. С. 2–3; Коковський Ф. Прелучанська міліція *Літопис Червоної Калини*. 1934. Ч. 5. С. 2–3; Флюнт З. Визвольний відгомін на Лемківщині. *Літопис Червоної Калини*. 1930. Ч. 7–8. С.5–7.

¹⁸⁸ Немилівський В. «Пласт на Лемківщині» Торонто. 45 с.

¹⁸⁹Книш З. Перед походом на схід. Спогади й матеріали до діяння Організації Українських Націоналістів у 1939–1941 роках. Ч. II. Торонто: Срібна Сурма, 1959. 184 с.

Лемківщині, зокрема діяльність Криницької вчительської семінарії, розповідає її директор О. Цісик¹⁹⁰.

Окрему підбірку мемуарних матеріалів формують трагічні сторінки депортаційних акцій з Лемківщини у післявоєнний період. Цій тематиці присвячений тритомник, підготовлений в Інституті українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України. Зокрема, нашу увагу привернув третій, завершальний збірник документів та матеріалів, спогадів депортованих українців з кінця 1944 – літа 1946 рр.¹⁹¹. З добірки спогадів видно, що вони писалися спеціально для видання ще на початку 1990-х рр. Їхні автори різні за віком, освітою та професією. Чимало цікавих автобіографічних нарисів упорядники виявили опублікованими раніше у різних виданнях, зокрема у пресі. Зустрічаємо спогади із лемківських сіл Бортне, Гладішів (Горлицького повіту), Березка, Бонарівка, Вільховець, Красна, Мшана, Поляни (Кросненського повіту), Балутянка, Босько, Великий Вислок, Височани, Завадка Морохівська, Кам'янка, Ославиця, Костарівці (Сяноцького повіту). Означеній проблемі присвятив свої спогади священик-мученик за УГКЦ з Лемківщини – С. Венгринович, який підготував їх відбуваючи заслання у Сибіру в 1951 – 1954 рр. Викладаючи матеріал, автор відзначає: «Я сам вправді не лемко, але дуже їх любив і зовсім не стидався б, якби мене лемком назвали. Це дуже гарна й інтелігентна частина нашого народу»¹⁹². За висловом М. Мушинки, «їх не можна читати без хвилювання»¹⁹³. Вже у першому нарисі «Добровільно», який дав назву цілій книжці, автор ніби з якимсь сарказмом вказав на розходження слова й діла в радянській системі. Спогадовий матеріал у рукописах зберегла дружина Софія, а їх публікація –

¹⁹⁰ Цісик О. Золотим плугом ми орали лемківський переліг. З моїх лемківських споминів (У Криниці 1940–1944). *Лемківський календар на Божий 1969 р.* Торонто, 1969. С. 76–82.

¹⁹¹ Депортації. Західні землі України кінця 30-х–початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. Т.3. Спогади. Відп. ред. Ю. Сливка. Львів: Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України, 2002, 418 с.

¹⁹² Венгринович С. «Добровільно». Спогади: Вид-во «Книга» Мельбурн-Аделаїда, 1990, С.13

¹⁹³ Мушинка М. Книжка, яку не можна читати без хвилювання. *Лемківщина*. 1992. №4. С.10.

це заслуга синів Оріона з Австралії, який упорядкував і видав власним коштом, та Тирса, який ілюстрував їх графіками та знімками із сімейного архіву.

Про окремі фрагменти з повстанського руху в лемківських лісах довідуємося із мемуарних матеріалів вояків Української Повстанської Армії, серед яких – О. Галабуда, псевдо «Соловій» з с. Тисова та П. Гойсан на псевдо «Ворон» з с. Плонна ¹⁹⁴.

Другу половину ХХ ст. через призму лемкознавчого простору допомагають краще осмислити спогади академіка М. Мушинки¹⁹⁵, які привідкривають багато складових з суспільно-політичного життя лемків-русинів Пряшівщини в умовах чехословацького режиму.

Загалом сьогодні проблема осмислення лемківської мемуаристики як джерелознавчої платформи залишається вирішеною тільки частково, оскільки не оприлюднені й не описані численні лемківські джерельні комплекси в усьому світі. На нашу думку, окрім характеристики мемуарної спадщини, як своєрідного артефакту, необхідна інтеграція в аналізі мемуаристики даних багатьох гуманітарних дисциплін та вироблення на їхній основі історико-культурологічного дискурсу.

Окрему групу джерел, які, вважаємо, заслуговують на увагу, становлять матеріали від респондентів, отримані через анкетування (30 власноручно заповнених анкет). Заздалегідь розроблені нами анкети включали 16 питань, складовими яких були питання національної належності. Ареал опитування становив Тернопільщину та Івано-Франківщину. Ці матеріали живого спілкування дозволили більш ґрунтовно проаналізувати національні та локальні домінанти в ідентифікаційних процесах лемків. Свідчення тих, хто пережив депортацію, дають змогу зазирнути у такі сфери життя

¹⁹⁴ Закерзоння. Спогади вояків Української Повстанської Армії. Т. 1. Зібрав і до друк. підгот. Б. Гук. Варшава: Український Архів, 1994. 440 с.

¹⁹⁵ Мушинка М. Колеса крутяться... Книга І. Спогади. Уклав Олесь Мушинка. Пряшів: Фондація «Карпати». 1998. 199 с.

депортованого лемківства до, під час та після Другої світової війни, які неспроможна висвітлити офіційна історіографія.

У цілому підсумовуючи огляд джерельної бази монографічного дослідження, вважаємо за важливе констатувати її репрезентативність. Власне різноманітне джерелознавче тло дозволило викласти предмет дослідження у заздалегідь визначеному концептуальному форматі та зробити максимально обґрунтовані узагальнення та висновки. Підсилення джерелознавчого наповнення, на наш погляд, є чи не найпереконливішим аргументом для уникнення політичних ідеологем та міфотворень.

Розділ II.

ПРЕДМЕТНЕ ПОЛЕ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Трансформаційні процеси новітньої доби спричинили актуалізацію уваги до соціокультурних процесів в ареалах пограниччя. Лемківський регіон був типовим прикладом українського етнічного фронтиру. При дослідженні порубіжних територій загалом, вважаємо, що слід враховувати не тільки пізнавальні мотиви, але і позанаукові характеристики, які лежать у сфері ідеології та політики. Подібні чинники в радянський період перешкоджали вивченню окремих етнографічних груп, не аналізувалися в історичній літературі, замовчувалися в публіцистиці, або й згадувалися виокремлено з пропагандистською метою. В останнє двадцятиліття можемо говорити про чималий фактичний, інтерпретаційний і методологічний досвід щодо наукового осмислення цього регіону. Проте, необхідна наукова інтерпретація реалій пограниччя, які визначали його особливості в утвердженні національно-політичних орієнтирів.

Наявність масиву історичних праць, присвячених проблематиці українства в умовах українсько-польсько-словацького суміжжя, викликає потребу системного аналізу позицій авторів, які, працюючи часто з одними і тими ж документами, нерідко послуговуються різною термінологією, приходять до

різних висновків. Здавалось би, явище закономірне з огляду на особистісні відмінності істориків будь-якої доби та будь-якої країни. Проблема дослідження українсько-польсько-словацького пограниччя на сьогоднішній день залишається на маргінесі української науки, натомість особливо актуальна у польській, словацькій та російській гуманітаристиці. У зв'язку з цим, лемкознавчий аспект східноєвропейської гуманітаристики супроводжується невідповідністю офіційних історіографічних парадигм окремих держав, які часто відзначаються суперечністю.

Методологічну основу роботи визначала об'єктивність розгляду подій та процесів, що дало підстави говорити: жити тільки заради переживання і критики однією стороною – іншу, – це хибна, нецивілізована і навіть загрозлива для європейської спільноти практика. Поняття дискурс розуміємо в контексті загальноприйнятої термінології гуманітарних досліджень, з допомогою якого позначають аргументоване усне чи письмове обговорення будь-якої теми, в якому предметом дискусії стають і самі способи аргументації; будь-яке мовлення, розмова, дискусія, особливості яких характеризують автора ¹⁹⁶. Головним предметом дискурсу концепції праці щодо пограниччя є політичні та наукові проблеми. Поняття «парадигма» вжито у значенні наукових досягнень (концептуальних настанов), які впродовж певного періоду надають науковому співтовариству модель постановки і вирішення концепту.

Водночас усвідомлюємо, що для сучасних дослідників проблем національної ідентичності населення суміжних регіонів існує потужний позанауковий чинник, який лежить, як у площині національних почуттів, так і у сфері соціально-політичних впливів. Для всіх суспільних чинників, від яких залежить національний поступ, визначив дійову формулу ще І. Франко, відзначивши: «Все, що йде поза рами нації, – се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування

¹⁹⁶Лісовий В. Дискурс. Енциклопедія сучасної України. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=24374 (дата звернення 08.03.2021р.).

однієї нації над другою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими вселюдськими фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації»¹⁹⁷.

При дослідженні Лемківського регіону доводиться визнати, що етноцентризм, національні пріоритети є чинниками не лише політики, а й історії. Тому така реалія вносить свою термінологічну, оціночну та й фактологічну корекцію у процес історичного дослідження. У зв'язку з цим погоджуємось з думкою Т. Гонтар, що історія, є вона наукою, чи ні, полягає не тільки у створенні картини минулого, а й у його оцінках з позиції сьогодення, оскільки інших оцінок людина свого часу дати не може¹⁹⁸. Дослідження здійснено через розуміння порубіжжя, як специфічного простору, створеного близькістю реальних чи умовних кордонів і вже в силу такого розташування менше прив'язаний до певного центру, а тому й ідентичність тут, на думку Я. Верменич, «плинна і ситуаційна»¹⁹⁹. У зв'язку з цим доцільно і навіть актуально, як стверджує О. Кривицька, говорити про пограниччя «ареалів ідентичностей, так званих, ідентифікаційних кордонів»²⁰⁰. Тезу про особливий пограничний простір у своїх дослідженнях продовжує осмислювати Я. Верменич, наголошуючи, що життя «на межі», «при кордоні» формувало особливий тип світосприйняття й специфічні ціннісні системи, що на думку вченої сприяло «поступовому утворенню прикордонних ареалів із притаманними їм ментальними стереотипами, де не лише зустрічалися, але й постійно взаємодіяли різні системи світобачення»²⁰¹.

¹⁹⁷ Франко І. Поза межами можливого. Франко І. Твори в 50-ти томах. Т. 45. 1986. С. 278.

¹⁹⁸ Гонтар Т. Дослідження переселенських процесів українців з Польщі до УРСР в 1944 – 1946 рр: методологічні аспекти. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2008. №17. С. 593.

¹⁹⁹ Верменич Я. Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір. *Регіональна історія України. Збірник наукових статей*. Вип.6. Київ, 2012. С. 67, 71.

²⁰⁰ Кривицька О. Дискурс пограниччя в соціокультурних дослідженнях: теоретико-методологічні аспекти. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Кураса НАН*. 2015. Вип. 4. С. 178.

²⁰¹ Верменич Я. Фактор порубіжності в історичній регіоналістиці: пошуки відповідей на виклики сучасності. *Регіональна історія України. Збірник наукових статей*. Гол. ред. В.

Здійснюючи власні узагальнення щодо феномену пограниччя, дослідниця Я. Верменич вказує на конструювання своєрідного хронотопу прикордонного соціуму та особливості місцевої ідентичності, що рівною мірою залежать від ландшафту та історичних традицій. При цьому про ландшафт у даному разі йдеться не як про «природний феномен, а як про окультурений людиною простір», який сприймається нею, як «мала батьківщина», «рідний край»²⁰².

Методологічною основою праці стали принципи історизму та системності, завдяки яким досліджено проблему у взаємозв'язку з конкретними історичними умовами при врахуванні всієї повноти історичних джерел, процесів і явищ. Складовою частиною методологічних засад дослідження є ряд категорій і термінів, які дозволяють ґрунтовніше оперувати теоретичними положеннями. Дослідження здійснювалося на основоположних засадах об'єктивності, комплексних підходах до вирішення наукових завдань та політичної незаангажованості. В контексті роботи дослідницької інструментарій охоплює загальнонаукові, міждисциплінарні та спеціальні методи.

Серед міждисциплінарних прийомів особливе місце посідають історико-політологічні, адже регіон розглядається в контексті складних політичних подій, що відбувалися впродовж більшої частини ХХ – початку ХХІ ст. Слушним під час дослідження виявилось уточнення українського вченого С. Павлюка, що для історико-етнографічного регіону важливішим є історико-політичний аспект, аніж етнографічний, коли культурно-традиційні ознаки мають більш узагальнюючий характер²⁰³. Оскільки Лемківський регіон та лемки були визначальними у суспільно-політичних подіях вказаного періоду, одночасно об'єктом зазіхань з боку сусідніх держав, то очевидним є, що він формувався під їх впливом. А тому регіон, за версією Я.

Смолій; відпов. ред. Я. Верменич, Вип. 12, Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. С. 83.

²⁰² Верменич Я. Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір. *Регіональна історія України. Збірник наукових статей*. Вип. 6. Київ, 2012. С. 76.

²⁰³ Павлюк С. Словник основних понять і термінів з теорії етнології. Львів: Інститут народознавства, 2008. С. 195.

Верменич, «має осмислюватися як мінлива реальність із «плаваючими» кордонами, що неминуче потягне за собою уважне дослідження «ментальних карт» та ідентифікаційних практик»²⁰⁴.

Політологічні методи виявилися придатнішими для вивчення аспектів взаємодії по лінії особа – суспільство, політика – влада, а також для з'ясування тогочасних особливостей національної боротьби, етнополітичних технологій, алгоритму функціонування громадських об'єднань і політичних організацій. Крім того, у такий спосіб аналізувалися можливості й шляхи втілення в життя ідей народоправства, демократичних свобод, політичного плюралізму, громадянського суспільства в екзистенційних умовах масштабних воєнних конфліктів. *Структурний метод* ліг в основу komponування тексту, збалансування окремих сюжетних блоків при збереженні внутрішньої логіки і взаємозв'язку. *Компаративістський інструментарій* виявився придатним для зіставлення соціально-економічних і політичних умов у галицькій та закарпатській частинах Лемківщини, під владою Другої Речі Посполитої та Чехословаччини, а у післявоєнний період – у Польщі, Чехословаччині та УРСР, в яких відбувалося національне самоствердження лемків/русинів. В руслі соціальної історії застосовувалися методики, що дали можливість з'ясувати стан населення регіону, сутність соціальних явищ, які мали місце у краї, а також, наскільки і в яких формах тогочасні соціум і політикум реалізовували свою здатність до суспільної самоорганізації, обстоювання корінних інтересів легітимними засобами. Завдяки системним підходам виокремлено основні риси політичної системи як системи координат, у якій діяли різні суспільно-політичні сили, представлені громадськими організаціями і політичними партіями, простежено основні механізми взаємодії різних підсистем (соціальної, політичної, громадської та інших), електорату і провідних суспільних діячів, дано оцінку ефективності функціонування політичної системи, відповідності

²⁰⁴ Верменич Я. Історична регіоналістика в системі «просторової історії»: диференціація предметних полів. *Регіональна історія України. Збірник наукових статей*. Вип. 7. Київ, 2013. С. 13.

реальних кроків політиків, державних органів – з одного боку, та очікувань пересічних громадян – з іншого.

Фахівці соціальної психології виробили прийоми характеристики мотиваційних чинників, що спонукають особистість до суспільної активності, визначають вибір засобів, за допомогою яких вона реалізує свій потенціал. Соціальна і національна зорієнтованість лемків/русинів обумовила потребу в застосуванні таких методик з метою обґрунтування їх життєвої й громадської активності. Широкий спектр емоцій, непересічна вдача цієї етногрупи, суперечливі взаємини зробили можливою реконструкцію їх характеру й внутрішнього світу, почуття громадського обов'язку. У цьому нам допомогли *методи психологічного аналізу*. Серед спеціальних методик головне місце посідає проблемно-хронологічний підхід до викладу змісту дослідження та його результатів. Він створює підстави для протяжної у часі подієвої ретроспективи, в якій послідовно розкриваються основні етапи становлення, утвердження, видозміни, множинності національної ідентичності населення регіону. Прийоми *історичної біографістики* дають можливість на широкому історичному тлі простежити дію різноманітних чинників, що опосередковано чи безпосередньо формували характер визначних діячів краю, їх ціннісні орієнтири, уподобання, політичні пріоритети, моральні якості тощо. При цьому особливого значення набуває алгоритм взаємодії населення регіону із західноукраїнською політичною елітою. Враховуючи специфіку залученого до написання роботи емпіричного масиву, підвищена увага приділялася методам його виявлення, систематизації, атрибуції та використання. Завдяки джерелознавчим прийомам до наукового обігу було введено значну кількість нових документів, перевірено і співставлено інформацію про важливі віхи з історії лемківського краю.

У контексті методологічних засад дослідження необхідно з'ясувати насамперед термінологічний апарат, який використовувався в роботі. Адже від того, як визначаються ті або інші базові категорії, залежить зміст будь-

якої теорії і відповідно як задаються категорії, залежить і аналіз емпіричних даних. Серед ключових понять, якими оперують дослідники означеної теми, особливе місце посідають ті, що пов'язані з політичним статусом українського народу. Визначальними серед них є «українське питання», «лемківське/русинське питання», «національно-визвольний рух». Категорії «українське питання» і відповідно «лемківське/русинське питання» несуть подвійне смислове навантаження, оскільки воно охоплює, по-перше, прагнення української спільноти, що мешкала на етнічних українських землях у складі різних країн, до творення єдиної, суверенної національної держави, або навпаки пропагують сепаратистські настрої до етнічної окремішності, а, по-друге, політику інших держав щодо окресленого регіону. Відповідно «Український національно-визвольний рух» – це тривала в історичній ретроспективі боротьба українського народу, або окремих його частин, за своє національне, соціальне, економічне визволення, кінцевою метою якої є здобуття незалежної форми державності. Ця боротьба наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. проходила під гаслом самовизначення. «Політичним самовизначенням» вважається право кожного народу і нації вільно обирати шляхи і форми свого розвитку²⁰⁵. Адепти повного й необмеженого суверенітету обстоювали право українського народу на створення національної держави на всіх етнічних українських землях («від Карпат – до Кавказу»). На початку ХХ ст. ці вимоги оформилися в ідеологію українського націоналізму завдяки працям М. Міхновського «Самостійна Україна» та «Націоналізм – всесвітня сила», «Націоналізм і космополітизм». М. Міхновський писав: «Націоналізм, родячи альтруїзм поміж членами поневоленої нації, симпатії один до одного, рівночасно родить пекучу ненависть до тих, що поневолили»²⁰⁶. Він був переконаний, що «уникаючи національного шовінізму пануючих націй, треба плекати здоровий націоналізм поневолених народів, бо він є джерело творчості, і тільки в тому

²⁰⁵ Політична енциклопедія. Київ: Парламентське вид-во. 2012. С. 650.

²⁰⁶ Міхновський М. Націоналізм – всесвітня сила. *Націоналізм. Антологія*. Київ: Смолоским, 2000. С. 159.

заховуються зародки народної свободи і ясної будучності»²⁰⁷. Однак ідею суверенної, соборної Української держави відстоювали не тільки націоналісти, а й представники інших політичних сил національно-демократичного і ліберального спрямування.

В історичній літературі як повноцінна наукова дефініція функціонує поняття «соборність», що асоціюється з об'єднанням усіх історичних українських земель у складі єдиної держави. Ідея соборності, сформульована ще у ХІХ ст., стала одним з наріжних каменів ідеологічних концептів і програмних документів багатьох українських політичних партій національної самостійницької орієнтації (від центристських – до радикальних), а також гаслом практичних політичних, дипломатичних, військових, ідеологічних, культурно-освітніх, соціальних акцій в різних етнічних регіонах, а Лемківщини зокрема, що мали місце особливо у першій половині ХХ ст. Після Першої світової війни виник термін «визвольні змагання», що закріпився в діаспорній літературі на ціле століття й був запозичений вітчизняними науковцями з праць О. Субтельного та інших авторів²⁰⁸. Останнім часом в науковій літературі частіше використовується інша дефініція – «Українська революція», що охоплює всі суспільно-політичні та воєнні події періоду 1918 – 1923 рр., у тому числі й ті, що відбувалися у Галичині, та Лемківщині зокрема.

У сучасному науковому тезаурусі помітне місце посідає поняття «самоідентифікація», яке у термінологічному апараті поточного дослідження займає особливе місце. Воно вживається для означення явищ, пов'язаних з усвідомленням представників певної етнічної спільноти власної окремішності, самодостатності, спільних політичних та соціально-економічних інтересів, а також необхідності консолідації з метою їх відстоювання. За визначенням Л. Нагорної, «процес національної

²⁰⁷ Міхновський М. Націоналізм і космополітизм. *Націоналізм. Антологія*. Київ: Смолоским, 2000. С. 162.

²⁰⁸ Рубльов О., Реєнт О. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. Київ: Альтернатива. 319 с.

самоідентифікації проходить три фази: етнодифереціація, вироблення авто і гетеростереотипів і формування національного ідеалу»²⁰⁹. У роботі, вважаємо, доцільне використання дефініції, за аналогією дослідження М. Васильчук²¹⁰, лемківщинокордизм, під яким розуміємо сердечне емоційне ставлення до Лемківщини, як краю своїх предків, основи якого найкраще проявляються після середини ХХ ст., тобто після усвідомлення його втрати. Ці та інші терміни, ґрунтовно апробовані науковцями, покликані забезпечити належний рівень оперування емпіричним матеріалом і теоретичними положеннями дослідницької студії. Таким чином, сукупність наукових принципів, методів і основних категорій та понять, використаних для підготовки дослідження, становлять її методологічну основу.

У роботі виходимо з поширеної на Заході методології відомого чеського етнолога М. Гроха про три етапи національного відродження: академічний, культурницький та політичний. Власне на останньому етапі висуваються вимоги до політичного самоврядування і врешті – до автономії або самостійності. Причому, як визнає автор концепції, ці етапи «перехрещуються»²¹¹. Від себе додамо, що ці періоди на Лемківщині не були настільки контрастними, як в інших регіонах, а процес національного відродження відзначався певною запізнілістю.

Третій, політичний етап, хронологічно збігається з кінцем 90-х рр. ХІХ – початком ХХ ст. В цей час, за висловом українського історика І. Лисяка-Рудницького, український народ вступив у модерну добу, характерною ознакою якої було творення політичної нації. На цьому етапі на сході й заході України формувалися партійно-політичні системи, розгорталася боротьба народних мас за свої політичні й національні права, відбувалася певна трансформація поглядів від ідеї автономізму до ідеї творення

²⁰⁹ Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. Київ, 2002. С. 52.

²¹⁰ Васильчук М. Художній дискурс Гуцульщини в українській літературі ХІХ – початку ХХ століття: монографія. Івано-Франківськ, 2018. 464 с.

²¹¹ Мала енциклопедія етнодержавознавства. Київ: Вид-во «Гене́за», Вид-во «До́віра», 1996. С. 15.

незалежної соборної національної держави²¹². Подібні твердження підкреслює і Л. Нагорна, вказуючи, що «на початку ХХ ст. український рух вступив у фазу політизації»²¹³, який на Лемківщині особливо проявився тільки в міжвоєнний період.

Під час дослідження особливу методологічну основу нам склали концептуальні напрацювання професора М. Кугутяка²¹⁴, який, досліджуючи історію української націонал-демократії, впливи якої поступово проникали і у східні повіти Лемківщини, відзначає, що, спираючись на конституційні свободи Австро-Угорщини, провідні українські діячі прагнули організувати на західноукраїнських землях сильний національно-культурний рух.

Не можна, однак, не помічати величезної дистанції, що утворилася між нагромадженням емпіричного матеріалу про депортаційні акції у післявоєнний час, та їх теоретико-методологічним осмисленням. Практично з усієї історіографічної спадщини тільки окремі матеріали можуть претендувати на рівень узагальнення. Обсяг додатково введеної в науковий обіг інформації спонукає до роздумів про необхідність зважених, збалансованих оцінок порубіжного регіону, якому довелося пережити цілеспрямовані політичні маніпуляції, а потім узагалі бути виселеним з терену. Тому, на наш погляд, є дуже важливо враховувати, що пограниччя, як соціокультурний субрегіон, поєднує групи з відмінними світоглядними принципами, відмінними культурними традиціями. Співвідносно з теперішніми державними кордонами України, пограниччя – це, здебільшого, зони, які в різний час внаслідок експансіоністської політики сусідів, а то й депортацій українців, відчужувалися від українського етнотериторіального масиву, чи й нині підтримуються в режимі перманентного відчуження²¹⁵.

²¹² Лисак-Рудницький І. Історичні есе у 2 т. Т. 1. Київ: «Основи», 530 с.

²¹³ Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. Київ, 2002. С. 107.

²¹⁴ Кугутяк М. Історія української націонал-демократії 1918–1929 рр. Т.1. Київ – Івано-Франківськ: Плай, 2002. 532 с.

²¹⁵ Кирчів Р. Студії з українсько-польського етнокультурного пограниччя. Львів: Вид-во ЛНУ, 2013. 462 с.

Ми фокусуємо увагу на один з чи не найбільш контрастних порубіжних регіонів, який в умовах сьогодення адміністративно охоплює три держави. Натомість у минулому, це територія проживання етнографічної групи лемків, північна частина яких, волею історичних обставин була виселена із своїх прабатьківських етнічних теренів і тільки їх закарпатська частина сьогодні продовжує свою популяцію в ненайсприятливіших умовах словацької етнополітики. Тому в ході дослідження врахували думку С. Макарчука, що поділ історико-етнографічного масиву політичними і адміністративними межами зумовлює величезні відмінності в націєтворчому процесі, що особливо гостро позначилося саме на його західній окраїні²¹⁶.

Загальновідомо, що у межах пограниччя формуються особливі типи ідентичності та переважає локальна свідомість, що формує, за О. Шевчуком, «своєрідний регіональний патріотизм, який часом може бути сильнішим, ніж патріотизм до країни, громадянином якої є та чи інша особистість»²¹⁷. Аналогічну теорію підхоплює і О. Кривицька, стверджуючи, що у межах пограниччя формуються особливі типи ідентичності та переважає локальна свідомість²¹⁸. Вказану тезу підтримує О. Сухомлинов відзначаючи, що ідентичність та ідентифікаційні процеси на таких теренах відбуваються на символічному рівні. Створюється регіональний символічний універсум, формуються транскордонні регіони із власною ідентичністю, в якій локальна або регіональна ідентифікація домінує над іншими²¹⁹.

У контексті вивчення населення західного порубіжжя, усталення дефінітивного апарату і вироблення єдиних методологічних підходів результатом яких можна констатувати, що українській науці притаманна найменша заполітизованість, натомість невідповідність категоріального

²¹⁶ Макарчук С. Етнодемографічні процеси в Галичині у ХХ ст. *Галичина: етнічна історія: Тематичний збірник статей*. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. С. 130–165.

²¹⁷ Шевчук О. Пограниччя як соціокультурне явище. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»* 2010. Вип.6. С. 91.

²¹⁸ Кривицька О. Вказ праця. С.196

²¹⁹ Сухомлинов О. Культурні пограниччя: новий погляд на стару проблему. Донецьк: ТОВ «Південь-Схід Лтд», 2008. С. 73.

апарату (етнічна група – замість етнографічна група, переселенці – замість виселенці, лемки – це етнос, лемки з Грубешівського повіту, «На Тереховлянщині лемки оселилися у с. Боричівка... більшість з них походять із Надсяння...»²²⁰). Відзначимо, що ці невідповідності виявлені дисертантом не в газетних публікаціях, чи науково-популярних виданнях, а навіть у наукових дослідженнях.

Тематика українсько-польсько-словацького пограниччя в останні десятиліття стала доволі актуальною і серед польських наукових кіл, зокрема спостерігаємо зміцнення так званої історичної політики, згідно з якою щораз менше варто згадувати про злочини, скоєні поляками щодо громадян іншої національності. Таку політику проводять не якісь маргінальні організації, а установи Республіки Польща, серед них Інститут національної пам'яті.

Закарпатська частина лемків, яка фігурує в науковій літературі під назвою «русини» є об'єктом дослідження наукових установ у Словаччині. Центрами дослідження означеної тематики є Пряшівський університет, Суспільствознавчий науковий відділ Словацької академії наук у Кошице.

Специфіку моделей суспільно-політичних процесів пограниччя новітньої доби визначають часопросторові особливості, а тому ми умовно виокремлюємо наступні сегменти суспільно-політичного розвитку в ХХ – початку ХХІ ст:

- Контекст суспільно-політичного розвитку пограниччя періоду української революції 1918 – 1923 рр.;
- контекст міжвоєнного періоду ХХ ст. ;
- контекст Другої світової війни;
- контекст повоєнного часу до 1989 р;
- контекст пограничних процесів у посттоталітарних умовах після 1989 р.

Загалом суспільно-політична модель пограниччя є узагальненою авторською рефлексією. З'ясовуючи та аналізуючи джерела, з яких від

²²⁰ Аверкієва В. Лемки Тереховлянщини не втратили свого етносу. *Вісник Світової Федерації Українських Лемківських Об'єднань*. 2015. №11–12. С. 22.

початків формувався та живився такий неоднорідний тип самоідентифікації серед лемків/русинів, який часто проявлявся у її множинності, схилиємося до того, що формувалася вона переважно не під впливом окремих яскравих, трагічних чи героїчних подій (хоча й ці чинники не скидаємо з рахунку), а органічно пропускаючи через себе історію власного народу, що розвивало їх національні почуття. Не випадково у праці «Національність та людство» М. Бердяєв писав: «Національність – є позитивне збагачення буття і за неї слід боротися, як за цінність... Кожен народ бореться за свою культуру... І великий самообман – бажати творити опріч національності»²²¹. Очевидно, саме в такому методологічному ключі слід сприймати не тільки національні пріоритети лемків/русинів, а й загальне місце українського національного руху на пограниччі в ієрархії громадсько-політичних сил та ідеологій.

Провідним методом узагальнення впродовж дослідницьких етапів стала індукція, коли окремі одиничні факти, події в історії Лемківщини і лемків у різні періоди привели автора до кінцевих висновків. Це відноситься як до проблем суспільно-політичного, наукового, так і етнонаціонального процесу. Як показовий розвиток Лемківщини і лемків у новітню добу саме етнонаціональні процеси стали приводом для формування/деформування, утвердження та збереження національної ідентичності населення регіону.

Головним, базовим у дослідженні став монографічний метод, який дозволив автору розглянути як основний об'єкт – процес етнонаціонального поступу Лемківського регіону і лемків в контексті всієї історії новітньої доби. Причому, дослідження несло в собі розгляд самостійної системи, розглянутої в єдиному логікомонографічному плані з чіткою теоретичною спрямованістю. Базування на цьому методі дозволило вирішити наступні основні авторські задуми:

– виділити головні уроки з минулого, перш за все, як з проведених депортаційних акцій, так і для сучасного історичного періоду;

²²¹ Бердяєв Н. Судьба России. Москва, 1918. С. 6.

- розглянути головні проблеми етнонаціонального розвитку регіону в контексті загального становлення і занепаду ХХ – початку ХХІ ст;
- проаналізувати і реально оцінити стан мережі організацій і товариств, як громадські й політичні сили, які взяли на себе всю повноту відповідальності за становлення і занепад регіону;
- відтворити і запропонувати єдину (монолітну) і об'єктивну систему дослідницької діяльності вселемківської історії, описати її результати на базі фундаментального, узагальнюючого і теоретично спрямованого змісту. У цілому, на базі комплексного використання основних методів історичного дослідження у зв'язку з відсутністю достатніх обсягів об'єктивних знань з історії Лемківщини і лемків у новітню добу, постала нова наукова проблема.

Підсумовуючи методологічні аспекти дослідження, можемо стверджувати: досліджувана проблема має різноманітну за категоріями та функціями джерельну базу, яка є репрезентативною і достатньою для виконання поставлених завдань. Упровадження та комплексне використання різновидових джерел дає можливість зіставити різні погляди, нерідко протилежні судження та оцінки, а також ґрунтовно, всебічно і об'єктивно дослідити обрану тему.

Розділ III.

ПРОЦЕС САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ ЛЕМКІВ-РУСИНІВ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

3.1. Ідея української соборності серед лемків у контексті суспільних трансформацій міжвоєнної доби

У складі західного етнічного пограниччя чи не найбільшою колоритністю виділявся Лемківський історико-етнографічний регіон, який розташовувався на північних та південних схилах Карпат та був своєрідним «півостровом» завдовжки 140 км та завширшки 25 – 50 км між польською та словацькою етнографічними територіями. Етнографічні межі Лемківщини дослідники чітко виділяють на заході, проводячи їх по річках Попрад та Дунаєць, в той час як навколо східних кордонів проживання лемків дискусії ведуться. Як дізнаємося з тогочасної преси, самі лемки свої східні етнографічні межі визначали по річці Сян у галицькій та річці Уж у закарпатській частинах²²². Аналогічно визначали східний кордон і представники влади²²³. Подібне трактування східного кордону Лемківщини залишалось актуальним і в радянський час. Один із найвидатніших польських етнографів-лемкознавців Р. Райнфус виводив східний кордон

²²² Што каждый Лемко мусит знати о собі. *Лемко*. 1934. 22 лютого

²²³ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр.2. Арк.1.

Лемківщини від річок Ослава та Лаборець ²²⁴. Водночас український географ, уродженець Лемківщини В. Кубійович стверджував, що на східному пограннічі Лемківщини з іншими українськими етнографічними групами розвинулася широка перехідна лемківсько-бойківська смуга між річками Ослава і Солинка – на північний схід біля Сянока ²²⁵. Однак загалом річка Сян продовжує залишатися найприйнятнішою етнографічною межею на сході галицької частини Лемківщини.

Чіткішою суцільна межа була на півночі, де Лемківщина з'єднувалася з польською етнографічною територією. Тут вона проходила біля громад Королева Руська (Новосанчівського повіту), Розділля, Бортне (Горлицького), Мисцова (Кросненського), Дошно, Синіва, Ялин (Сяніцького) та Динів (Березівського повіту). Водночас окремі громади Березівського, Кросненського та Ряшівського повітів вклинювалися своєрідними «островами» на північ польської етнографічної території. Південна межа Лемківщини зі словаками була не чіткою і мала багато своєрідних «півостровів» та «островів», між якими словацька етнографічна територія. Узагальнивши етнографічні межі Галицької Лемківщини, можемо зорієнтувати читача, що до неї у галицькій частині належали 11 громад Березівського повіту, 53 Горлицького, 20 Кросненського, 39 Новосанчівського, 4 Новоторзького, 2 Ряшівського, 92 Сяноцького, 18 Ясельського та частина Ліського повіту. У закарпатській частині Лемківщина включала 297 громад Пряшівщини, які належали до Словаччини, а також близько 50 громад Великоберезівського та Перечинського округів Підкарпатської Русі, які сьогодні входять до складу України.

З джерел довідуємося, що перші поселенці за Карпатами з'явилися у VII – VIII ст. У часи княжої доби Лемківщина входила у склад Київської Русі, Галицького, а пізніше і Галицько-Волинського князівств. У другій половині XI ст. у Сяноцькій землі існували численні руські оселі, на руському праві.

²²⁴ Reinfuss R. Lemkowie w kultturze górali karpackich. *Almanach Karpacki*. 1997. №15. S. 45

²²⁵ Енциклопедія українознавства. Т. 4. Львів, 1994. С. 1275.

Проте найінтенсивніше заселення Лемківщини почалося у XIV ст., коли поселенці, в основному з низинних регіонів України, оселялися тут, намагаючись захистити від татарських набігів ²²⁶. Аналогічний висновок на основі мовознавчого дослідження зробив Б. Струмінський ²²⁷, відзначаючи при цьому, що швидше відбувалося заселення закарпатської частини Лемківщини (на початку XIII ст.), а потім у XIV ст. лемки з Шаришу та Спишу перейшли на північ.

Наступні століття характерні скасуванням руського права, та запровадженням німецького і волоського, які регулювали в основному правові відносини міщан, купців та ремісників. Цей фактор використали на свою користь польські дослідники, намагаючись заперечити автохтонність лемків у Карпатах. Проте версії про так звану волоську колонізацію не витримують критики, оскільки, з одного боку, поселення на Лемківщині існували вже до приходу волохів у Карпати, а з іншого, за твердженням Ю. Гошко, майже всі імена та прізвища засновників сіл на волоському праві були українськими ²²⁸.

Посиленню визвольного руху в краї сприяла національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького, під час якої відбулося об'єднання окремих загонів у велику боєздатну дружину. І незважаючи на поразку, збійницький рух на Лемківщині був складовою частиною української визвольної боротьби, у якій лемки демонстрували свою солідарність з українським народом та прагнення до об'єднання.

В контексті національно-культурного пробудження Галичини у першій половині XIX ст. з'явилося перше дослідження присвячене лемкам, підготовлене 1941 р. ідейним натхненником культурно-просвітницького гуртка «Руська Трійця» І. Вагилевичем. Автор ставить під сумнів загальноприйнятту теорію походження назви лемків від прислівника *лем*, що

²²⁶ Лемківщина. Історико-етнографічне дослідження. Т.1. Львів, 1999. С. 57.

²²⁷ Струмінський Б. Про походження лемків з мовознавчої точки бачення. *Symbolae in honorem Volodymyri Janiw*. Studia. 10. Munchen, 1983. S. 846.

²²⁸ Лемківщина. Історико-етнографічне дослідження. Т. 1. Львів: Інститут народознавства, 1999. С. 61.

означає «лише», наголосивши, що у формуванні лемківського діалекту, окрім південно-руських, помітні чеські, словацькі та польські впливи ²²⁹. Пізніше у Львові було опубліковане дослідження О. Торонського, присвячене галицьким лемкам, де автор багато уваги приділяє етнокультурній самобутності лемків. Щодо їх походження він наголошує, що «лемки суть аборигени, з угорськими і галицькими русинами одноплемінні» ²³⁰, додаючи, що під іменем «лемків» завжди тільки галицькі розуміються.

Під впливом революційних подій «весни народів» середини ХІХ ст. певне національно-культурне пожвавлення спостерігалося серед закарпатських лемків. Воно проявилось у розгортанні в окремих округах Пряшівщини визвольного руху за приєднання до Ужгородського округу, заснуванні в 1850 р. Пряшівської літературної спілки, що мала сприяти розповсюдженню літератури серед лемків, та Спілки Івана Христителя у Пряшеві. Остання була покликана допомагати дітям із бідних сімей здобувати шкільну освіту та розвивати в них українську національну свідомість. Проте угорський уряд поступово обмежував діяльність товариств, а згодом ліквідував їх повністю.

На початку ХХ ст. у лемківських громадах набув поширення організований відхід селян на лісові роботи – «різати сяги»²³¹. Лісозаготівельна діяльність певним чином впливала на розвиток деревного промислу, який проявлявся у виготовленні дерев'яних ложок, коробок, дитячих іграшок, ярем для волів, сопілок та гонтів. У зв'язку з цим майже всі церковні дахи, а в багатьох випадках і стіни на Лемківщині були покриті саме гонтами, що було однією із особливостей лемківської церковної архітектури. У контексті розвитку деревного промислу особливе місце належало різьбярству, як сакрально-інтер'єрному та екстер'єрному, так і сувенірному.

²²⁹ Вагилевич І. Лемки – мешканці західного Прикарпаття. (Переклад з польської, підготовка до друку та вступна замітка І. Красовського). *Народна творчість та етнографія*. 1965. №4. С. 76–79.

²³⁰ Торонський А. Русини-лемки. *Зоря галицька як альбум на годь 1860*. Львов. С. 389.

²³¹ Горинь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат (ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.). Київ, 1993. С. 135.

Вагомим вкладом у розвиток лемківської різьби стало відкриття у 1878 р. у Риманові школи для навчання столярства та різьбярства дітей із навколишніх сіл. Про надзвичайну популярність різьби по дереву серед лемків свідчать різьбярські династії: Бердалів, Бенчів, Орисиків, Одрехівських, Сухорських²³².

З метою ознайомитися зі складним економічним становищем населення Закарпаття, наприкінці ХІХ ст. туди був направлений угорський урядовець Е.Еган. Щоб виховати русинів лояльними громадянами Угорщини, Е. Еган пропонував покращити їх економічне становище, зауважуючи, що «руське питання є наразі питанням шлунку»²³³. Він закликав угорський уряд допомогти цій частині закарпатських русинів і таким чином отримати в майбутньому трудящих хліборобів. Отже, незважаючи на свою соціальну спрямованість, акція Е. Егана мала чітко виражене національне завдання.

На закарпатській частині Лемківщини, а зокрема на Пряшівщині, згідно з урядовим переписом 1900 року, було нараховано 83152 русини, в той же час – аж 176676 греко-католиків²³⁴, що свідчить про те, що значну частину греко-католиків влада зараховувала до словаків. Згідно статистичних підрахунків С. Томашівського, у 1900 році на Пряшівщині проживали приблизно 91623 русини, з них у Земплінському комітаті – 37685, Шарішському – 38347 та Спишському – 15591 русин²³⁵.

Аналізуючи етнодемографічне становище на Лемківщині, слід відзначити наявність змішаних шлюбів, які певною мірою сприяли асиміляції лемківського населення. Окремі польські дослідники намагалися довести

²³² Тимків Б. Розвиток лемківського народного мистецтва на території України та Польщі. *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.)*. Івано-Франківськ: Видавництво «Плай», 1997. С. 393–394.

²³³ Шандор В. Едвард Еган і його «Верховинська акція». *Український історик*. 1977. №1-2. С. 111.

²³⁴ Назаріїв О. Етнографічна територія угорських Українців-Русинів. *Записки НТШ*. Т. ХХ. Львів, 1911. С. 187.

²³⁵ Огоновський В. Число українців у межах теперішньої Словаччини. *Сьогочасне й минуле. Вісник українознавства*. 1939. №2. С. 64.

етнічну ендогамію лемків²³⁶, що не відповідало дійсності. Змішані подружжя спостерігалися у середовищі як інтелігенції, так і селянства²³⁷. Найбільше мішаних шлюбів серед лемків спостерігалось у прикордонних із польськими громадах. І. Филипчак з цього приводу констатував, що «процес польонізаційний поступає шалено»²³⁸. Яскравим прикладом полонізації окраїнних лемківських громад через мішані подружжя були села Чачів, Барновець, Рибень Новосанчівського повіту, у яких на міжвоєнний період залишилися тільки згадки про лемків. Мішані шлюби спостерігалися і серед закарпатських лемків, де багато словацьких дівчат виходили заміж за українців; в той же час, як зауважував В. Гнатюк, дуже рідко траплялося, щоб словацький парубок брав за дружину русинку²³⁹.

У XIX ст. в Східній Галичині спостерігалось піднесення українського національного руху, яке відіграло провідну роль у формуванні національної самосвідомості населення краю. Проте ці процеси відбувалися нерівномірно і з об'єктивних причин не могли охопити периферійні території Галичини та Закарпаття в цілому. Одним із регіонів, який фактично не захопив процес українського національного відродження, була Лемківщина. Про це свідчить і тогочасна галицька преса, зауважуючи, що «Лемківщина – се кут, забутий майже всіма нашими інституціями, – тим самим відвернений від нашої національної армії»²⁴⁰. В зазначений період територія Лемківщини входила до складу Австро-Угорщини, зокрема її галицька частина перебувала під впливом польської адміністрації, а закарпатська – під Угорською короною. Сам поділ єдиного етнографічного регіону ставив національно-культурні процеси в залежність від політики адміністративних центрів, які значною мірою впливали на їх нерівномірний та неоднорідний характер.

²³⁶ Kwilecki A. Вказ. праця. С. 36; Дуць-Файфер О. Вказ. праця. С. 10.

²³⁷ ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2550. Арк. 15 зворот.

²³⁸ Филипчак І. З історії села Лішні Сянського повіта *Записки НТШ*. Т.СXLIX. Львів, 1928. С. 105.

²³⁹ Гнатюк В. Словаки чи русини? (Причинки до вияснення спору про національність західних Русинів). *Записки НТШ*. Т. XLII. Львів, 1901. С. 64.

²⁴⁰ Орест. О. Ще про провінціональну пресу. (Голос з Лемківщини). *Діло*. 1912. 4 січня.

З іншого боку, географічна віддаленість лемків від Східної Галичини – епіцентру етноконсолідаційних процесів – не сприяла розвитку національного руху на Лемківщині. Регіон був прикладом етнічного порубіжжя, де відбувалася перманентна боротьба між сусідніми націями за територію та етнічний кордон, що суттєво послаблювало етнічне ядро на мікрорівні. У зв'язку з цим саме серед лемків найміцніше утвердилась архаїчна форма руськості. Наприкінці ХІХ ст., під час одного судового процесу, на запитання «Як називають себе лемки – українцями чи руснаками?» один зі свідків відповів, що лемки до останніх часів не цікавились національними справами і називають себе руснаками ²⁴¹.

Подібна ситуація спостерігалася і в закарпатській частині Лемківщини. Український етнограф В. Гнатюк, відвідавши Пряшівщину влітку 1899 року, зауважив, що за діалектами русини поділяються там на дві групи: одні говорять чистою українською мовою – він називає їх руснаками, – інші пословаченою, і їх дослідник називає слов'яками. Ці етноніми, за твердженням В. Гнатюка, він вживає тільки тому, що русини самі їх використовують ²⁴². Однак насправді між руснаками та слов'яками не було різниці. Всі вони, за висловом В. Гнатюка, належали до лемків і вживали той самий сполучник *лем*.

Особлива роль у зародженні українського національного руху на Лемківщині належала нечисленній інтелігенції, яка серед лемків була репрезентована в основному духовенством та вчителями. Відсутність на мікрорівні ядра етносу, зумовлювала інертність національно-культурних процесів на Лемківщині. Тільки поодинокі представники української інтелігенції своїми силами намагалися проводити національну роботу серед населення. Не випадково, один з організаторів просвітницького руху серед лемків В. Калинюк у 1912 році зауважував, що його першочергове завдання –

²⁴¹ Російська пропаганда в Галичині. *Діло*. 1914. 6 мая.

²⁴² Гнатюк В. Русини Пряшівської єпархії і їх говори. *Записки НТШ*. Т.ХХХV і ХХХVI. Львів, 1900. С.12.

«запросити і розмістити в краю якомога більше наших академіків, ідейних та характерних людей»²⁴³.

Закарпатська частина Лемківщини, перебуваючи в умовах тотальної мадяризації, взагалі була позбавлена національно свідомої інтелігенції. Тут лише простий народ оберігав свою віру, мову та звичаї, натомість майже вся інтелігенція була відокремлена від народу ²⁴⁴. Можемо стверджувати, що географічне, соціально-економічне та політичне становище закарпатських лемків формувало інтелігенцію без суспільно-національних ідеалів. Важливо підкреслити відсутність добре налагоджених зв'язків між місцевою інтелігенцією з Пряшівщини та Східної Галичини. Карпати ускладнювали внутрішньоетнічні зв'язки. Відсутність перманентних контактів між інтелігенцією Закарпаття та Галичини перешкоджала проникненню українських національних впливів у цю частину Лемківщини.

Одним із перших, хто відвідав Закарпаття у 30-х рр. XIX ст., був Я. Головацький. Важливими були поїздки на Закарпаття М. Драгоманова у 1870-х рр., а з початком XX ст. Лемківщину з науковими експедиціями почали відвідувати І. Верхратський, Ф. Вовк, В. Гнатюк, Ф. Колесса. Зокрема В. Гнатюк, який здійснив 6 експедицій на закарпатську Лемківщину, у пресі останніх років XIX ст. пропонував ряд заходів, спрямованих на пробудження української національної свідомості населення краю. Серед них насамперед – відвідини галичанами Угорщини для навчання та розваг, організація концертних програм, налагодження контактів з населенням та заснування бурси для молоді²⁴⁵. Однак в умовах постійного зміцнення денаціоналізаційної політики угорського уряду реалізувати такі заходи було вкрай складно.

Однак угорська влада робила численні спроби обмежити контакти між галицькою та закарпатською інтелігенцією. Зокрема граф К. Клебесберг у своєму меморандумі, складеному на основі надзупанських донесень,

²⁴³ ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 348. Оп.1. Спр. 1515. Арк. 16 зворот.

²⁴⁴ Брашайко І. Вказ. праця. С. 3.

²⁴⁵ Угорская Русь. *Галичанинь*. 1897. 30 марта.

відзначав зв'язки греко-католицьких священників Земплинської та Шаришської жуп із галицьким духовенством. На його думку, цей факт не міг залишатись без уваги з боку не тільки Угорщини, а й Австрії, оскільки «постійні відносини поступово розбудили б у закарпатського духовенства почуття родинності та єдності»²⁴⁶. Тому К. Клебесберг просив міністра внутрішніх справ заборонити духовенству підтримувати зв'язки з представниками галицького духовенства.

Незважаючи, що ініціатива в політичних процесах наприкінці XIX – на початку XX ст. на Лемківщині належала полякам, все ж можна говорити, що у незначної частини лемків були чіткі політичні симпатії з виразним українським національним характером. Як повідомляла тогочасна преса, на віче кандидата до віденського парламенту А. Старуха у листопаді 1900 року у селі Щавне, прибули майже всі селяни з округи. А виступ кандидата «дуже подобався темним мужикам сего угла»²⁴⁷. Попри те, що А. Старух програв вибори, він все ж отримав значну підтримку – 277 голосів із 606 голосуючих²⁴⁸, що продемонструвало національну позицію цієї частини лемків. Однак певне пожвавлення українського національного руху на Лемківщині спостерігалось тільки у східній її частині. Через брак політичних діячів ці процеси фактично були відсутні у центральній та західній частині галицької Лемківщини.

Певний відгук на галицькій Лемківщині отримала й боротьба за виборчу реформу в Галичині, хоча її прояви тут мали локальний характер. З початком 1906 року в окремих громадах Сяноцького, Ясельського та Горлицького повітів відбувалися народні віча на підтримку виборчої реформи. Особливе значення мало січневе віче у Крампні Ясельського повіту, яке було однією з перших маніфестацій, організованих лемками у цій справі, об'єднавши понад 2000 осіб з Ясельського, Кросненського та Горлицького повітів. У прийнятій резолюції пропонувалося створити з усіх

²⁴⁶ Перени Й. Вказ. праця. С. 147, 148.

²⁴⁷ Выборное движение. *Галичанинь*. 1900. 30 ноября.

²⁴⁸ Выборы изъ IV курии. *Галичанинь*. 1900. 6 декабря.

руських громад на Лемківщині окремі виборчі округи і тим самим дати можливість лемкам обирати свого посла ²⁴⁹. Це віче, за висловом тогочасної преси, «отворило очи нашим Лемкам, одушевляючи їх справами народними»²⁵⁰. Подібні вимоги про утворення окремих виборчих округів для Лемківщини звучали на народних вічах у Горлицькому ²⁵¹ та Сяноцькому повітах ²⁵². Незрівнянно гіршим було становище закарпатських лемків, серед яких аж до Першої світової війни не спостерігалось політичної активності. В умовах політики мадяризації закарпатські лемки були позбавлені можливості формувати та розвивати українську національну свідомість.

Слабкість українського національно-культурного руху на Лемківщині наприкінці XIX – на початку XX ст. визначав насамперед стан освіти. З цього приводу преса писала: «По селах неграмотність зовсім не зменшилася ... О потребі науки, просвіти народ ані не думає» ²⁵³. За нашими підрахунками, на 1900 рік у Горлицькому старостві на 43 лемківські громади школи були тільки у 26, в Новосончівському та Новоторгському старостах у 35 лемківських громадах школи були у 22, а в Ясельському старостві – тільки у 6 із 19 лемківських громад ²⁵⁴. Ситуація виглядала кращою тільки в окремих громадах, які, окрім школи, мали ще й українського вчителя.

Нечисленна українська інтелігенція намагалась рятувати ситуацію в українському шкільництві на Лемківщині. У 1898 році з ініціативи В.Яворського, Т. Качмарика, Г. Гнатишака, Й. Мохнацького, І. Дуркоти, Є.Венгриновича та інших у Новому Санчі була відкрита «Руська бурса», метою якої було розвивати національно-культурний та економічний рух. Завдяки діяльності бурси значно збільшився контингент гімназійної лемківської молоді. Однак у 1901 році між членами-засновниками

²⁴⁹ Народні віча і маніфестації. *Діло*. 1906. 5 лютого.

²⁵⁰ Народні віча і маніфестації. *Діло*. 1906. 23 березня.

²⁵¹ Народні віча і маніфестації. *Діло*. 1906. 9 лютого. Додаток.

²⁵² Народні віча і маніфестації. *Діло*. 1906. 30 січня; Народні віча і маніфестації. *Діло*. 1906. 15 лютого; Передвиборчий рух. *Діло*. 1907. 2 квітня.

²⁵³ о. В. Письма з краю. З-під Бескида. *Діло*. 1910. 12 серпня.

²⁵⁴ Skorowidz Gminny Galicji. Opracowany na podstawie wyników spisu ludności z dnia 31 grudnia 1900. Wiedeń, 1907.

староруської та української орієнтації стався розкол через який П. Лінинський і В. Яворський заснували ще одну «Руську бурсу», яка діяла за рахунок коштів останнього.

Школа на Закарпатській Лемківщині перебувала у ще складніших умовах. Угорський уряд своїм законодавством із кожним роком намагався обмежити, а на початку ХХ ст. звів нанівець українське шкільництво і на 1907 рік в усій Угорщині не залишилося жодної школи з українською мовою викладання.

Прояви української національної самоідентифікації серед лемків суттєво ускладнювалися ономастичною паронімією між прикметником *руський* у рідній мові та *русский* у російській. Подібність цих етнізмів та активне пропагування москвофілами ідеї єдиної Русі стали причиною непорозуміння. Яскравим свідченням є звернення лемків Горлицького повіту до населення Галичини у 1908 році, де зауважується: «Не уважайте чи тое рускій есть «се», чи «с», «сь» чи якое тамь, бо то есть все Русь, а то внешний видь, котрого не мы, а история рьшить»²⁵⁵.

З середини ХІХ ст. на Закарпатті під впливом О. Духновича та А.Добрянського утверджувався ідейно-просвітницький рух – русофільство, Поступово цей рух трансформувався в антиукраїнський, який з початком ХХ ст. на галицькій Лемківщині утверджували І. Сильвай, В. Хиляк. Ідеологи русофільства почали нав'язувати лемкам русинську ідентичність, намагаючись обґрунтувати тезу, що русини вже не росіяни, але й не українці, а окрема етнічна спільнота, нав'язуючи тим самим серед лемків ідею місцевого сепаратизму. Власне, так званий «руснацький регіоналізм» активно підтримувався угорською владою. Метою підтримки було ізолювати населення Закарпаття в цілому та лемків зокрема від джерел культури, до яких вони прагнули.

На тлі цих процесів та всупереч різним антиукраїнським впливам в останні роки ХІХ – на початку ХХ ст. серед галицьких лемків почав

²⁵⁵ ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 130. Оп.1. Спр. 465. Арк. 4 зворот.

зароджуватися просвітницький рух, метою якого було утвердження українських національних ідеалів. І хоча його слабкість, порівняно з москвофільством, була очевидною, все ж закладалися основи, спрямовані на українське національне відродження Лемківщини. З початком ХХ ст. було засновано філії товариства «Просвіта» у Новому Санчі, Яслі та Сяноку. З метою національного піднесення лемків товариство призначило організатором просвітницького руху на Лемківщині В. Калинюка, завдяки якому, особливо у східних лемківських повітах, з'явилося багато місцевих осередків товариства. Діяльність місцевих просвітницьких осередків сприяла мобілізації національно свідомого населення. Читальні «Просвіти» займалися організацією концертів, приурочених до ювілейних дат, курсів для неграмотних, читанням лекцій на українознавчу тематику. Зокрема концерт до 100 – річчя від дня народження М. Шашкевича у Ліску, за висловом газети «Діло», «розбудив духа народнього в сій часті Лемківщини»²⁵⁶. Однак довоєнний період не дозволив розширити мережу осередків. Маючи на меті розширити українські національні впливи серед лемків, 1 листопада 1911 року при товаристві «Просвіта» у Львові була створена Лемківська комісія²⁵⁷. Проте через початок Першої світової війни ця комісія не розвинула діяльність.

Серед інших культурно-освітніх товариств, покликаних сприяти формуванню національної свідомості лемків, була філія Руського Педагогічного товариства у Горлицях, заснована на початку 1909 року, а з травня 1914 року перейменована в гурток українського Педагогічного товариства ім. Тараса Шевченка²⁵⁸. Метою товариства було виховати молоде покоління лемків в українському національному дусі, сприяти його культурному піднесенню. Завдяки ідейним членам товариства протягом 1909

²⁵⁶ Рух політичний. З Лемківщини. *Діло*. 1912. 11 січня.

²⁵⁷ ЛННБ імені Василя Стефаника НАН України. Відділ рукописів. Ф. 122. Спр. 15. Арк. 2.

²⁵⁸ ЦДДАУ у м. Львові. Ф. 146. Оп. 25. Спр. 2164. Арк. 1.

– 1911 рр. на Горличчину було запрошено 20 вчителів українців ²⁵⁹, які сприяли поживленню українського національно-культурного руху в регіоні.

Розвиток української преси на Лемківщині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. перебував у вкрай жалюгідному стані. Вчитель О. Онуляк у своїй статті зауважував, що на Лемківщині не було української газети, жодного українського видавництва, а тільки щедро фінансована рублями російська преса ²⁶⁰. З ініціативи вчителя О. Онуляка, у передвоєнні роки в Новому Санчі почала виходити газета «Підгірський Дзвін».

Політика угорського уряду у релігійно-церковному житті викликала протести з боку сільського населення. Зокрема у Черновій на Пряшівщині у жовтні 1907 року селяни різко виступили проти освячення у їхньому селі римо-католицької церкви, у зв'язку з чим відбулася сутичка із жандармерією. В результаті 9 селян було вбито та багатьох поранено ²⁶¹. Подібні виступи свідчили про намагання лемків захистити прабатьківську віру, яка в тих етнополітичних умовах була чи не найважливішим ідентифікаційним індикатором.

Зважаючи на загальмованість процесів етнізації та політизації на Лемківщині, важливу роль у формуванні української свідомості населення можна відвести усній народній творчості, яка була чи не найяскравішим ідентифікаційним чинником при міжетнічних контактах. Під впливом народної творчості пізнання якої здійснювалося здебільшого через сім'ю, відбувався процес етнокультурної згуртованості, яка викликала почуття усвідомлення «свого», відмінного від «чужого». Натомість «згори» йшов процес денационалізації.

Початок Першої світової війни паралізував зародження українського національно-культурного руху на Лемківщині, яка стала ареною активних військових дій, про що свідчать 54 військові кладовища де знаходяться 1260

²⁵⁹ Перейма Т. Українські бурси в Галичині. *Діло*. 1911. 15 вересня.

²⁶⁰ Орест.О. Ще про провінціональну пресу (голос з Лемківщини). *Діло*. 1912. 4 січня.

²⁶¹ Шандор В. Закарпаття. історично-правний нарис ІХ ст.–1920. Нью-Йорк, 1992. С. 166.

одиночних поховань та 617 загальних ²⁶². Окупація Лемківщини російськими військами у вересні 1914 – травні 1915 рр. лише активізувала москвофільські настрої серед населення. Один лемко у своїх спогадах зазначив: «Прийшли в село москалі. Дехто радів, що то «наші» прийшли нас визволяти. Та коротка була та втіха, бо ті «наші» показали зовсім не нашими» ²⁶³. Особливо трагічними для лемків під час Першої світової війни були арешти та відправка до концентраційного табору Талергоф, у якому опинилося близько 5000 осіб. Значна частка арештів припадала на Грибівщину та Новосандеччину ²⁶⁴.

На Закарпатській Лемківщині з початком війни значно посилилась політика мадяризацій. У зв'язку з цим, ще напередодні угорський уряд створив Гайдудорозьку єпархію, де богослужіння проводилися виключно мадярською мовою. У червні 1915 року Міністерством освіти Угорщини було прийнято рішення про перевидання усіх руських підручників, молитовників та церковних книг угорською мовою. На Пряшівщині було виключено зі шкільних програм кирилицю, а підручники, переписали мадярською мовою. В контексті зміцнення політики мадяризації було проведено заміну юліанського календаря на григоріанський. У такий спосіб ліквідовувалась руська віра, скасовувались українські свята і звичаї та запроваджувались угорські.

Як висновок, зазначимо, що порівняно з Гуцульщиною та Бойківщиною, де відбувалося пожвавлення українського національного руху, на Лемківщині він тільки зароджувався, причому з самого початку спостерігалася його нерівномірність. Розвиток національного руху серед лемків відбувався на фоні поширення москвофільства, яке було сильним дестабілізуючим фактором. Можна стверджувати, що формування національної свідомості лемків у цей час відбувалося найперше на

²⁶² Reinfuss R. Сmentarze wojenne na Lemkowszczyznie. *Wierchy*. 1935. S. 109.

²⁶³ Там де сонце сходить. Спомини з часу світової війни. *Наш Лемко*. 1935. 15 березня.

²⁶⁴ о. В. Курило Список Талергофцов из Лемковыны. *Карпаторусский Календарь Лемко-Союза на год 1964*. С. 60.

побутовому та культурному рівнях. Разом з тим, у закарпатській частині Лемківщини через політику угорського уряду зародження українського національно-культурного руху було повністю загальмоване.

Важливою складовою українського етнодержавотворення був період Західно-Української Народної Республіки, яка декларувала входження Лемківщини до свого складу. Територія Лемківщини була крайнім західним етнічним порубіжжям, що раніше провокувало активні дискусії навіть серед галицького політикуму. Прикладом можуть слугувати віднайдені матеріали засідання Загальної Української Ради (ЗУР), яке відбулося у Відні наприкінці 1915 р. Серед поважного представництва присутніх – К. Левицький, Ю. Бачинський, І. Боберський, Є. Олесницький, В. Старосольський та Л. Цегельський, який захищав етнічну українську територію, акцентуючи, щоб не віддати її полякам. Він один із перших громадсько-політичних діячів став на захист найзахідніших українських етнічних регіонів, зокрема Лемківщини, принципово заявивши: «Треба розвіяти надії й навіть сумніви, що ми дали би на це плацент (дозвіл. – Авт)», дорікаючи при цьому свідомим українцям: «Не дивина – навіть Українці добре не знають, де є чисто українська територія», а тому робить справедливий висновок: «Нам треба звернути увагу на мішану полосу. Протидіяти польським заходам». Виступаючий відзначав, що «ті землі в історії відігравали велику роль, і було би розчароване велике, якби попали вони під Польщу...»²⁶⁵. Документи дозволяють стверджувати, що пропозиції Л. Цегельського позитивно були сприйняті присутніми, які на цьому ж засіданні ухвалили внесення, щоб до комісії, яка опрацьовувала б карту західного кордону України, обрати науковців та самого ж Л. Цегельського.

Визвольні змагання українського народу 1918–1923 рр. стали переломним етапом в етнонаціональних процесах на Лемківщині. Лемківський край був українською етнічною територією, яка, за словами С. Ярославина, «була довгі літа під сильним полонізаційним тиском,.. а

²⁶⁵ ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 440. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 22.

денаціоналізаційні намагання польської верхівки викликали сильний опір лемків та витворювали в них вороже ставлення до поляків»²⁶⁶. Під впливом активізації національно-державницьких устремлінь українців Галичини у 1918 р. частина лемків стала на захист ідеї української державності. Укладення Брест-Литовського договору з Українською Народною Республікою стало джерелом лемківських сподівань на звільнення від польського засилля. В окремих громадах Лемківщини з цієї нагоди було відслужено урочисті Богослужіння за участю численної громадськості. Ці події тільки активізували українські національні домагання серед населення та поживали етноконсолідаційні процеси в регіоні. З цього приводу у березні 1918 р. в Сяноку відбулася багатолюдна маніфестація, організована Народним комітетом під керівництвом о. Олександра Константиновича, учасники якої пройшли вулицями міста та вивісили на будинку Народної торгівлі транспарант з написом «Хай живе українська держава»²⁶⁷. Лемківський громадсько-політичний актив все більше дистанціювався від Польщі й декларував свою соборницьку ідею. Цьому сприяла і постанова Всенародних Українських Національних зборів у Львові від 19 жовтня 1918 р. в якій зазначалось, що вся «етнографічна українська область в Австро-Угорщині... з влученням Лемківщини, ... творять одноцільну українську територію»²⁶⁸.

У жовтні 1918 р. у Новому Санчі відбувся з'їзд під проводом колишнього посла В. Яворського, на якому лемки заявили, що «не хочуть бути з поляками під одним дахом» та домагаються приєднання їх до «українського краю в рамках австрійської держави»²⁶⁹. Ідея незалежності українських земель та створення національної держави не відповідали

²⁶⁶ Ярославин С. Визвольна боротьба на західноукраїнських землях у 1918–1923 рр. Філадельфія: Накладом гуртка прихильників, 1956. С. 101.

²⁶⁷ Horbal W. Działalność polityczna Lemków na Lemkowszczyźnie 1918–1921. Wrocław, 1997. S. 118.

²⁶⁸ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія / кер. автор. колект. та відп. ред. О. Карпенко. Івано-Франківськ, 2001. С. 91.

²⁶⁹ В обороні української землі. *Діло*. 1918. 9 жовтня.

політичним концепціям відновлення польської держави і вела до подальшого загострення українсько-польських стосунків. Тому очевидним є, що Лемківщина, як і загалом Східна Галичина, перетворилася на край, який став ареною польсько-українського протистояння з усіма трагічними наслідками.

Листопадові події у Львові вплинули на національне піднесення серед лемків, внаслідок якого, за висловом одного зі священників «на Лемківщині почалась повінь віч, нарад та сходин, які відбувалися майже в кожному селі»²⁷⁰. Під впливом зростання українських національних настроїв з ініціативи священника М. Теслі й учителя Г. Судомира 3 листопада 1918 р. було скликане зібрання селян з с. Вислок Великий Сяноцького повіту, на якому о. Пантелеймон Шпилька (1883 – 1950) закликав присутніх «активно прилучитися до творення нашої (української. – Л. І.) держави»²⁷¹. У східних лемківських громадах населення з піднесенням сприймало та підтримувало ідеї своїх провідників, внаслідок чого було засновано Повітову Українську Національну Раду для Сяноцького повіту з центром у с. Вислок Великий. Головою Ради було обрано о. Пантелеймона Шпильку, а вчителя Г. Судомира призначили керівником Українського Повітового Комісаріату. Членами цього державного утворення були, окрім П. Шпильки, визначні інтелігенти і селяни, між якими – священник: о. Гробельський, парох і декан зі Щавного, о. Вареха – з Волі Мигової, о. Венгринович – з Команчі та о. Пристай – з Явірника²⁷². Власне цей осередок національно-державницького життя одержав в літературі неофіційні назви Східнолемківської, Вислоцької або Команчанської республіки, що на наш погляд не є вірним, оскільки національний поступ на Лемківщині відбувався на підтримку Західно-Української Народної Республіки, проголошеної у Львові.

²⁷⁰ о. Флюнт З. Визвольний відгомін на Лемківщині. *Літопис Червоної Калини*. 1930. Ч. VII–VIII. С. 5.

²⁷¹ Шпилька П. Визвольні змагання Східної Лемківщини в 1918 р. *Аннали Лемківщини*. Ч. 5. Нью-Йорк: Фондація дослідження Лемківщини, 1993. С. 73.

²⁷² Лебедович І. Полеві духовники Української Галицької Армії (Матеріали до історії). Вінніпег: вид. о. Іван Лебедович, 1963. С. 32.

По усіх громадах було ухвалено завести озброєну поліцію з метою підтримання спокою та порядку. У школах передбачалося запровадження навчання українською мовою. Загалом окружний комісаріат включав тридцять п'ять сіл²⁷³. Цікаво, що подібні загони поліції на підтримку ЗУНР виникали і в інших повітах. Священик з с. Граб повідомляв, що в одному селі Ясельського повіту було сформовано щось на зразок поліції, яка планувала об'єднатися з українською армією²⁷⁴.

З кожним днем український національно-визвольний рух міцнів та охоплював щораз більшу територію, розширюючись зі сходу на захід. Вже 16 листопада 1918 р. у с. Гладишів Горлицького повіту відбулося багатолюдне віче з участю близько двох тисяч осіб, на яке з'їхалися делегати лемківських громад з Новосанчівського, Горлицького, Грибівського, Ясельського, Кросненського повітів, а також із Закарпаття. З тогочасної періодики довідуємося, що на вічі було прийнято рішення про прагнення населення Лемківщини з'єднатися з Україною²⁷⁵. Відзначимо, що виявлені нами матеріали у газеті «Републіка», яка видавалася у тогочасній столиці ЗУНР – Станіславові, послужили унікальним джерелом, яке проливає багато світла на невідомі досі події на Лемківщині. Місцева українська інтелігенція, зважаючи на прохання й наполягання селян, з ініціативи З. Дороцького та інших скликала 27 грудня 1918 р. зібрання лемків до с. Мушина, куди з'явилося кілька десятків представників місцевої інтелігенції, які проводили серед селян роз'яснювальну роботу, наголошуючи, що поляки для лемків чужі, як чехи і росіяни. Натомість найближчі лемкам за вірою і звичаями їх брати із Східної Галичини, які ведуть боротьбу за свою українську державу. І тільки з ними, наголошувалося на зборах, лемкам треба об'єднатися. Було вирішено, що всі лемківські громади повинні зняти старих в'їтів та громадські ради, а обрати нових, які б відстоювали українські національні

²⁷³ Під польським наїздом. Лемківщина. Оповідання втікачів. *Републіка*. 1919. 5 лютого.

²⁷⁴ о. Флюнт З. Визвольний відгомін на Лемківщині. *Літопис Червоної Калини*. 1930. Ч. VII-VIII. С. 5.

²⁷⁵ Перейма Т. Під польським наїздом. *Републіка*. 1919. 18 марта.

інтереси²⁷⁶. Зібрання мало важливе значення, оскільки відбувалося у тій частині Лемківщини, де позиції москвофільського руху були надзвичайно міцними. На зборах було прийняте рішення, що Лемківщина має від'єднатися від Польщі та приєднатися до Східної Галичини. Цю акцію повинні були підтримати 26 лемківських громад Мушинського судового повіту, 30 – Грибівського, та кілька громад Новосанчівського повіту, які зобов'язувалися вислати до всіх громад своїх делегатів, обрати так званого «начальника Лемківщини», під керівництвом якого ухвалити й провести відокремлення від Польщі та приєднання до Східної Галичини²⁷⁷.

Під впливом цього віча активізувалися українські національні домагання в окремих західнолемківських громадах. Їх представники, серед яких Лелюхів, Мілік, Злоцьк, Щавник, Ястрабик, почали знімати вїтїв та обирати нових, які перебували в опозиції до польських властей. У Святковій Великій Ясельського повіту було створено навіть Руську Народну Раду, яку очолив місцевий парох о. Петро Каламунецький. Аналогічні Народні ради виникли і в інших громадах Святківської парохії²⁷⁸.

Однак з усіх осередків визвольного руху, які засвідчували посилення державотворчих тенденцій серед лемків на підтримку ЗУНР та їх солідаризацію з українським національним рухом, найбільше виділялось згадуване раніше с. Вислок Великий. Із Будапешта для підтримки військової організації сюди прибули 12 українських старшин, які радо зголосилися стати на службу в рідній Лемківщині²⁷⁹. Вони намагалися зорганізувати народ в регіоні та проводити роз'яснювальну роботу. З початком листопада 1918 р. командант станиці української жандармерії в Щавнім В. Курка та капрал В. Свистун, яких було прислано з Будапешта, на прохання П. Шпильки, скликали у Височанах та Куляшному збори, щоб пояснити людям ситуацію. На зібрання зійшлися майже усі чоловіки з громад, які

²⁷⁶ Лемківщина пропадає! Голос о ратунок. *Република*. 1919. 26 лютого.

²⁷⁷ Лемківщина пропадає! Голос о ратунок. *Република*. 1919. 27 лютого.

²⁷⁸ Олійник. М. Пізнаваймо рідні оселі *Наш Лемко*. 1938. 15 листопада.

²⁷⁹ о. П. Шпилька. Вказ. праця. С.79.

одноголосно «заявили за приналежність до української держави»²⁸⁰. Однак у військовому відношенні ці старшини мало що могли вирішити, оскільки у цей відповідальний час потрібно було значно більше вправних, відважних та досвідчених військових.

Повітова Українська Національна Рада для Сяноцького повіту, яка згодом була перенесена до с. Команча, проіснувала до 24 січня 1919 р., коли поляки захопили село. Лемки зазнали ще більшої наруги та знущань з боку поляків, які, щоб загальмувати український національний рух, вдалися до радикальних кроків. Тогочасна преса повідомляла про їх жорстоку поведінку, утиск української мови, грабунки та реквізиції. Особливу увагу поляки звертали на найбільш свідомих представників української нації серед лемків. Арешту піддавалися національно свідомі вчителі. Було заарештовано усіх новопоставлених громадських комісарів та найбільш активних селян, проведено ревізії у помешканнях лемківської інтелігенції, а в околиці с.Мушино – навіть оголошено стан облоги. За таких обставин польська сторона вдавалася до крайніх заходів, внаслідок яких лемки платили життям. Зокрема в с. Улюч, де селяни чинили опір організованій поляками реквізиції, кількох із них було застрілено, в тому числі 14-річного учня гімназії Власевича²⁸¹. З інших джерел відомо, що в Команчі поляки вбили вчителя²⁸², а у с. Ребетів Горлицького повіту – вїта І. Мороха²⁸³.

Про активну участь лемків у боротьбі за ідею української державності та солідаризацію із ЗУНР свідчать загони поліції у с. Прилуки, які на клич А. Кира, команданта Команчанської поліції, об'єдналися із загонами з Прилук, Туринська, Репеді, Команчі, Душатино, Микова, Щавного, Кам'янок, Суковатого, зібравши швидко майже 350 осіб. До них належали також окремі представники з Галичини, зокрема десятник М. Фуштей з Городенківського

²⁸⁰ Коковський Ф. Одна картина (Уривок із праці «Визвольні рухи на Лемківщині»). *Літопис Червоної Калини*. 1934. Ч. 5. С. 2.

²⁸¹ Під польським наїздом. Лемківщина. Оповідання втікачів. *Републіка*. 1919. 6 лютого.

²⁸² На Лемківщині. Польські насильства. Напір чехів. *Републіка*. 1919. 13 лютого.

²⁸³ Перейма Т. Під польським наїздом *Републіка*. 1919. 18 марта.

повіту, один телефоніст зпід Турки. З них «80 було озброєно в кріси системи Манліхера, 40 – Верндля, а решта – вилами і косами»²⁸⁴.

Першою жертвою боїв з польським військом на захист осередку українського державницького руху на підтримку ЗУНР був вбитий 17 грудня 1918 р. І. Бичок, учасник боїв за станицю жандармерії у с. Щавне. Його урочисто було похоронено на цвинтарі біля церкви у с. Прилуки. Серед інших загиблих знаходимо селян І. Корнафеля, Ф. Чура. На цвинтарі у с. Команчі знаходяться могили команданта Команчанської жандармерії Щуровського та жандарма Федора, які загинули під час боїв за залізничний вокзал та станицю жандармерії у Команчі 19 січня 1919 р. У с. Щербанівка, коло Прилук похований командант станиці жандармерії в Маневі Г. Чолач. У Щавному Сяноцького повіту є могили двох жандармів, які прибули з Будапешта та загинули 23 січня 1919 р. На Сяноцькому цвинтарі у спільній могилі захоронені стрільці ГА: О. Подоляк, брати Іван, Василь та Тимко Собкиви, які брали участь у битві під Устріками Долішніми у грудні 1918 р. У цьому ж бою загинув хорунжий легіону УСС Я. Мекелита, похоронений у с. Сянічок²⁸⁵. Жорстокі дії тільки посилювали антипольські настрої серед лемків, які у відповідь організували 5 березня 1919 р. у с. Фльоринка, 9 березня – у Брунарах Грибівського повіту, а 16 березня – у Криниці Новосанчівського повіту зібрання, основним питанням яких було відокремлення Лемківщини від Польщі²⁸⁶.

З метою захистити ідею української державності та протистояти польському засиллю частина лемків активно підтримала організацію військових формувань, зокрема створення Галицької Армії, мобілізуючись до її лав. На жаль, немає складеного списку воїнів ГА лемківського походження.

²⁸⁴ Коковський Ф. Прелучанська міліція. *Літопис Червоної Калини*. 1934. Ч.11. С.3; Коковський Ф. «Із записника лемка» про визвольну боротьбу на Лемківщині у роки Першої світової війни, яку він написав на основі спогадів стрільця ГА Онуфрія Чури. *Літопис Червоної Калини*. 1934. Ч. 7-8. С. 25.

²⁸⁵ Коковський Ф. Забуті могили. *Життя і знання*. 1933. Ч. 11. С. 306–307.

²⁸⁶ АРК. Zespół SPG II. Sygn.10. («Zgromadzenia za oderwaniem sie Lemkowszyzny od Polski i proklamacja 9 marca 1919 r.»)

Уродженець та один з дослідників Лемківщини Ю. Тарнович (1903 – 1977) нарахував лише 42 добре знайомих йому стрільців легіону УСС та ГА з Лемківщини, зауважуючи, що їх було значно більше²⁸⁷. На Лемківщині ГА була представлена лівим крилом південно-західного фронту, групою «Лютовиська», командиром якої був четар Ю. Дякунчак. Ця група не творила суцільного фронту, а тільки виставляла сильні застави вздовж річки Сяну. Таких охоронних застав на січень 1919 р. було п'ять. Найсильніша з них – власне, бойова група – розташовувалася у с. Чорне і мала чотири сотні, кожна з яких нараховувала близько 150 стрільців. Сотні були розташовані у лемківських громадах Мочари (під командою четаря Татомира), Задвір'я (четаря Мороза), Телешниця Ошварова (четаря Дениса), а також у Телесниці Сянній²⁸⁸. Після ліквідації Комісаріату почалися переслідування і масові арешти українців, що мешкали в Сяноці та по селах. Окремі діячі втекли у Східну Галичину. Відомо, що о. Константинович разом із Шулякевичем покинули Сянік і верхами гір через Турку дісталися до Станиславова, де почали працювати в уряді ЗОУНР²⁸⁹.

Усе ж осередки українського державницького життя на підтримку ЗУНР, незважаючи на піднесений настрій і значну підтримку серед частини лемківського населення, зазнали поразки через низку об'єктивних причин. Вони не мали безпосереднього зв'язку із ЗУНР, військових формувань, та коштів, а центральне керівництво ЗУНР не могло допомогти, оскільки вся його увага була прикута до Львова.

Події українського національно-визвольного руху не залишили осторонь і населення закарпатської частини Лемківщини, яке перебувало під владою Угорщини. Про складне становище у Закарпатському краї писав пізніше відомий державний діяч ЗУНР К. Левицький (1859–1941), пригадуючи: «Ми побачили, що там зле і тому треба було шукати заради...

²⁸⁷ Тарнович Ю. Ілюстрована історія України. Львів: Інститут народознавства України, 1998. С. 223.

²⁸⁸ Микитюк Д. Українська Галицька Армія у 40-річчя її участі у визвольних змаганнях. Вінніпег, 1958. С. 122.

²⁸⁹ Ванчицький С. Пам'яті о. Омеляна Константиновича. *Краківські вісті*. 1943. 31 грудня.

Перша пішла туди наша студентська молодь: своїми мандрівками, рідною піснею та живим словом пробуджувати наших братів по угорському боці до відродження національного... За нею наша «Просвіта» і наші вчені дослідники. На жаль, це там багато не помагало, бо мадяри й різні «перекинчики» не допускали до того, щоб рідне слово діяло у душах нашого народу». Було і таке під фірмою: «З роду русини – з нації поляки»²⁹⁰.

Перший осередок національного визволення на Пряшівщині утворився 8 листопада 1918 р. у с. Любовня, де було скликане чисельне віче під проводом о. Омеляна Невицького (1878 – 1939). Очевидець тих подій згадував: «плив з усіх сторін нарід ... Була хвилинка, якої наш руський нарід ще не переживав»²⁹¹. У результаті маніфестації, яка прийняла рішення про відокремлення Закарпаття від Угорщини та приєднання до України, було обрано Руську Народну Раду, покликану консолідувати закарпатських лемків навколо української національно-політичної програми. Головою Народної Ради було обрано М. Михалича, секретарем – о. Омеляна Невицького, членами стали М. Біс та Й. Хром'як²⁹². Без сумніву, ці події певним чином радикалізували суспільні настрої в регіоні.

З ініціативи Ради учасники зібрання прийняли маніфест, у якому проголошувалося: «Рада оживлена духом демократичних часів, поїде путем, ведучим кь полной національной свободі нашого народу»²⁹³. У цьому контексті надзвичайно важлива інша відозва Руської Народної Ради під назвою «Читайте всі», що спростовує твердження ряду істориків, які нав'язують лемкам антиукраїнську (русинську) ідентичність. У ній стверджувалося: «Ми, Русини, живемо в Карпатах, ми називаємося Карпатськими Русинами. Але ми знаємо, що за Карпатами такі самі Русини живуть, як і ми. Мова, звичаї і віра їх така, як і у нас, і вони є нашими

²⁹⁰ Левицький К. Як боролась Закарпатська Україна. (Спомини з минулого). *Діло*. 1939. 24 січня. С. 2.

²⁹¹ о. Пап С. Історія Закарпаття. Т. 3. Івано-Франківськ: Нова Зоря. С. 612.

²⁹² Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. Кн. 1 (1918–1938). Пряшів: Словацьке педагогічне видавництво в Братіславі, 1979. С. 60.

²⁹³ Ортоскоп Державні змагання Прикарпатської України. Відень. 1924. С. 10

братами. Ми з ними етнографічно творимо один великий, багатомільйонний народ. Цей руський народ не живе в одній країні. Він є розділений... Але одне ми знаємо з упевненістю, що руський народ не згине на віки»²⁹⁴. Національні домагання закарпатських русинів знайшли відображення й у рішеннях громадських рад Земплинської та Шаришської жуп, де стверджувалося, що тільки «наше об'єднання з братами, що живуть від нас на схід, забезпечить назавжди нашу національну незалежність і нашу материнську мову»²⁹⁵. Вважаємо за доцільне наголосити, що ці домагання пропагувала радянська історіографія. Серед активістів державотворчого життя в регіоні слід згадати І. Поливку, який напередодні займаючись зі шкільною молоддю, створив «Союз Молоді» у Свиднику, що був наскрізь просякнутий патріотизмом. Фактично цей союз І. Поливка замінив на, так звані, загони поліції Маковицької Народної ради ²⁹⁶.

У листопаді 1918 р. центр Руської Народної Ради був перенесений до Пряшева, а її головою став активний прихильник москвофільського руху А. Бескид, який намагався змінити характер діяльності Ради. Щоб з'ясувати національні прагнення русинів, з ініціативи Руської Народної Ради було розіслано анкети у всі лемківські громади. Із 55 отриманих відповідей 51 була проти Угорщини, дві – за, і дві залишилися незаповненими. На питання, чи хочуть русини належати до України, 25 відповіли позитивно, 20 висловилися за незалежність Закарпаття, а три хотіли б приєднатися до України, але зауважили, що не мають можливості, бо за горами – Польща. У п'ятьох відповідях було висловлено бажання належати до України, а якщо це неможливо, – то до Чехословаччини. Деякі громади відповіли дуже різко та переконливо: «Де більша частина – і ми там, до України»; «наші селяни до України хочуть приєднатися»; «нашим селянам Русь-Україна найліпша є» ²⁹⁷.

²⁹⁴ Музей Української культури у Свиднику (Словаччина). Експозиція; Приватний архів Миколи Мушинки у Пряшеві (Словаччина).

²⁹⁵ Сміян П. Жовтнева революція і Закарпаття 1917–1919 рр. Львів, 1972. С. 32.

²⁹⁶ Шлепецкий И. Ради правды и справедливости. Карпаторусский календарь Лемко-Союза на год 1963. С. 61–76.

²⁹⁷ ДАЛО. Ф. 121. Оп. 1. Спр. 344. Арк. 107; Ортоскоп. Вказ праця. С. 12.

Про це писав в одному з листів-спогадів у 1921 р. і сам о. Омелян Невицький, зауважуючи, що вже у листопаді під впливом подій у Львові «пoderжано ньсколько організуючих вѣч: в Бардіевѣ, в Свиднику, в Стропковах, в Межилаборцу и в Гуменном. Серед народу збуджувалося заінтересованья до народного дѣла. Одушевленье селянов было незвычайно великое... Большинство народу стояло тогда за Україною»²⁹⁸. Отже, русини виступали проти злуки з Угорщиною та Чехословаччиною. Значна частина закарпатських лемків прагнула об'єднатися з українською нацією. Водночас відповіді засвідчують недостатню їх національну свідомість.

У цей час А. Бескид почав активно пропагувати серед лемків ідею приєднання Лемківщини до Чехословаччини, яка фактично визріла і розвинулася серед емігрантів у США. Скликавши своїх прихильників до м. Кошиці, де 21 грудня 1918 р. було проведено офіційну злуку Пряшівської Руської Народної Ради та москвофілів із галицької частини Лемківщини в одну організацію – «Карпаторуську Народну Раду». Членами її були в основному каноніки пряшівської капітули, серед яких – І. Хапат, Й. Войтович, С. Смандрай, М. Руснак, І. Короткокий та І. Кізак²⁹⁹. З цього приводу священник З. Флюнт дуже критично згадував: «Лемківські делегати їздили по чехах, нараджувалися, торгували, пирували, а народ годувався вістями, чекав і туманів»³⁰⁰. Пізніше, у січні 1919 р., А. Бескид разом зі своїми прихильниками ухвалили у Пряшеві злуку Прикарпатської Русі з Чехословацькою республікою. Ці події викликали обурення та численні протести серед лемків. У результаті 31 січня 1919 р. у Пряшеві відбулися збори, на яких вкотре було задекларовано національну позицію Руської Народної Ради. Її голова о. Омелян Невицький у своїй промові представив волю народу, висловлену на окружних вічах у Бардієві, Свиднику, Стропковах, Лаборцу, Гуменному, зауваживши: «Ціла Карпатская Русь й

²⁹⁸ Лист зберігається у приватному архіві Миколи Мушинки у Пряшеві (Словаччина)

²⁹⁹ Перейма Т. Голос і воля Лемківщини. *Република*. 1919. 6 марта.

³⁰⁰ Флюнт З. Визвольний відгомін на Лемківщині. *Літопис Червоної Калини*. 1930. Ч. VII-VIII. С. 6.

злучена з нею Лемковщина, торжественно виголошує, що присоединяється к Україні!»³⁰¹. Виходячи з цього, надзвичайну вагу отримують слова із донесення словацького політика М. Годжі, який відзначав, що делегація русинів, будучи у нього в грудні 1918 р., висловлювала бажання приєднатися саме до України. І тільки у випадку, якщо це буде неможливим, – до Чехословаччини³⁰².

Таким чином, бажанням значної частини лемків було об'єднатися саме з Україною. Натомість приєднання до Чехословаччини сприймалось як альтернативний варіант, у якому галицькі лемки хотіли звільнитися від Польщі, а закарпатські – від Угорщини. На жаль, майже не було провідників, які б прислухалися до національного волевиявлення лемків. Непрошені керівники зрадили народні маси. Як наслідок, на Паризькій мирній конференції прийняли рішення про приєднання закарпатських лемків до Чехословаччини, а галицька частина Лемківщини залишилась за Польщею. Цей штучний поділ став трагічним уроком, який винесли лемки з національно-визвольних змагань 1918 – 1923 рр.

Загалом, події на Лемківщині 1918–1919 рр. стали яскравим свідченням боротьби місцевого населення за національне визволення, яке відбувалося в контексті загальнонаціональних процесів українського державотворення. Визвольні змагання певним чином змусили людей, які так, чи інакше були їх безпосередніми учасниками, мислити категоріями «свій – чужий». Вони стали переломним етапом у національній самоідентифікації лемків. У контексті цих подій значна частина населення Лемківщини задекларувала свою національну позицію.

З початком 1920-х рр. для лемків розпочався новий період боротьби за утвердження та збереження української національної ідентичності. У міжвоєнний період Лемківщина становила єдине ціле в етнографічному відношенні, хоча належала до різних державних утворень. У літературі

³⁰¹ Оршан Я. Закарпаття. Париж, 1938. С. 6.

³⁰² Шробарова книга о Русинах. *Свобода*. 1929. 21 фебруара.

північну частину Лемківщини, яка була у складі Польщі, називаємо галицькою частиною Лемківщини. Русинів-українців Східної Словаччини називаємо Закарпатською Лемківщиною, іноді її іменують південною. Її східні окраїни сьогодні входять до складу Закарпатської області України. Водночас закарпатський вчений М. Тиводар впровадив до наукового обігу дещо новаторський підхід, поділяючи лемків на своєрідні локально-територіальні групи: польські (північні), словацькі (південні) і закарпатські (ужанські) лемки³⁰³.

Характеризуючи Лемківщину, її уродженець та активний дослідник Ю. Тарнович відзначав: «Правда, розвиток культури не ішов тут у парі з розвитком усіх українських земель»³⁰⁴. Подібне стверджував інший лемкознавець міжвоєнного періоду Ф. Коковський, за твердженням якого «ціла Лемківщина – це та частина галицької землі, якій найбільше судилося відчувати на собі натиск чужих народів..., яку найскоріше відірвали від матірнього пня та піддали владі чужих держав»³⁰⁵.

Важливою складовою зосередження та пропагування ідеї української соборності серед лемків залишалася діяльність місцевих читалень товариства «Просвіта», які продовжували бути найактивнішими осередками консолідації національно свідомого населення в регіоні. Цьому сприяло призначення у 1917 р. греко-католицьким єпископом у Перемишлі о. Йосафата Коциловського, який почав направляти у парафії Лемківщини національно свідомих священників. Вступаючи на парафію, вони були не тільки духовними наставниками, а часто перебирали на себе роль провідників українського національно-культурного руху в громаді та краю.

З початком 1920-х рр. місцеве греко-католицьке духовенство разом із свідомою місцевою інтелігенцією продовжувало у різний спосіб чинити опір польській владі, ризикуючи таким чином бути арештованими. Тогочасна

³⁰³Тиводар М. Етнографія Закарпаття: Історико-етнографічний нарис. Ужгород: Гражда, 2010. С. 80–82.

³⁰⁴Тарнович Ю. Лемківщина. Матеріальна культура. Краків:Українське вид-во, 1941.160 с.

³⁰⁵ Коковський Ф. Пам'ятки старовини на Лемківщині. *Життя і знання*. 1933. Липень-серпень. Ч.7-8. С. 206.

місцева періодика переповнена звітами про арештування та ревізії місцевої інтелігенції. В окремих номерах повідомлялося: «Арештовано майже всіх свідомих Українців, між ними 45 священників та учителів. Відомі імена о. Петро Андрейчук із Залужа, о. Петро Вітошинський, о. Петро Добрянський із Постолова, о. Євстахій Кабаровський із Сянока, о. Михайло Кріль з Вислока, о. Юрій Минцінський з Карликова, о. Олекса Трешневський з Ялини, о. Кирило Тустановський з Волі, о. Юліан Боберський, о. Дмитро Чертежинський із Бібрки, о. Михайло Фуглевич з Королика, В. Кордоба з Сянока, М. Цар, Д. Висоцький, брати Станчаки, Г. Судомир, О. Борис, Т. Негребецьку і А. Мандзяк із Берегів Долішніх та і ін., о.Савойку із Селиськ арештовано за те, що відправляв панахиду за українських героїв³⁰⁶. Загалом греко-католицькій церкві належала особлива роль в утвердженні української ідеї та національно-культурного поступу на Лемківщині. У березні 1929 р. власті стверджували, що «місцева інтелігенція українська на Лемківщині і зокрема у Новосанчівському повіті, в більшості священники і вчителі, виявляє сильну активність у прищепленні ідей українізму серед людности руської»³⁰⁷.

Проте суттєвим недоліком і надалі залишалася мала кількість національно свідомої інтелігенції. Лемки неодноразово дописували до галицької преси і просили направляти до них національно свідомих діячів, зокрема священників, учителів, які були б щирими українцями.

Відвідини Лемківщини представниками західноукраїнської інтелігенції були практично поодиноким явищем, але і їхня присутність сприймалася місцевими по-особливому. Прикладом може служити у 1923 р. концертний тур Лемківщиною українського бандуриста М. Теліга, репертуар якого мав патріотичний характер. Про його відвідини лемківських сіл Лабови та Нової Весі в українській мемуаристиці читаємо: «Михайло ішов співати лемкам пісень та дум, про яких майже ніхто з них не чув... Треба сказати, що слова

³⁰⁶ Масові арештування. Сянік. *Свобода*. 1922. 8 листопада. С. 2; Ревізії і арештування. Лемківщина. *Свобода*. 1922. 10 листопада. С.1; Масові арештування. Повіт Ліско *Свобода*. 1922. 12 листопада; Масові арештування. Сянік. *Свобода*. 1922. 14 листопада. С. 2.

³⁰⁷ АРК. Zespol UWKr. Sygn. 351. К. 49.

Україна, Українці, Українське, які раз-у-раз лунали в Михайлових думках, були ще тоді на Лемківщині, не тільки не популярні, а навіть ворожі в очах лемка... Однак, коли на закінчення концерту проспівав думу, де сказано про боротьбу з московською комуною, то зала гриміла від оплесків та вигуків захоплення... Воно йшло глибоко в серця і випирало десятиліттями штучно плекані москвофільські доктрини»³⁰⁸. Тільки нечисленна свідома місцева інтелігенція намагалася утверджувати українську національну ідею серед лемків. За словами старости Ясельського повіту, «провідники українського руху серед лемків не зреклися своїх переконань і далі мають намір від'єднати Лемківщину від Польщі та утворити Українську державу»³⁰⁹.

З середини 1920-х рр. у Галицькій Лемківщині спостерігалось поживалення партійно-політичного життя, що було пов'язано із об'єднанням націонал-демократичних сил у Східній Галичині та створенням у 1925 р. партії УНДО, яка домагалася національно-політичного становлення українського народу на всіх його етнографічних землях. Впливи партії поступово проникали туди, де частина населення вбачала у ній силу, здатну консолідувати лемків навколо української національної ідеї. Станом на вересень 1925 р., як повідомляють документи, «людність руська у Сяноцькому повіті є під впливами УНДО»³¹⁰. У цьому напрямі активно працювали сеймові послы В. Загайкевич і Г.Тершакович, які були частими відвідувачами у східних лемківських громадах на передвиборчих вічах³¹¹. У червні 1926 р. у Сяноку відбувся повітовий з'їзд УНДО, на якому було репрезентовано 20 сіл повіту і 34 делегати³¹². Однак громадсько-політичні впливи цієї партії з кожним роком міцніли здебільшого тільки у східних лемківських повітах.

³⁰⁸ Литвиненко С. Зустрічі з Михайлом Телігою. Спогад. *Прапори духа. Життя і творчість О. Теліги.* /Упоряд. О. Жданович. На чужині: Вид-во «Сурма», 1947. С.175–176.

³⁰⁹ АРК. Zespol UWKг. Sygn. 265, K. 39 zw.

³¹⁰ ДАЛО. Ф. 121. Оп.1. Спр. 62. Арк. 177.

³¹¹ ДАІФО. Ф.2. Оп.1. Спр. 664. – Арк. 183 зворот; ДАІФО. Ф.2. Оп.1. Спр. 665. Арк. 5; ДАІФО. Ф.2. Оп.2. Спр. 599. Арк. 54 зворот, 110 зворот.

³¹² ДАІФО. Ф. 2. Оп.1. Спр. 410. Арк. 53.

Національно-культурні впливи поширювалися на Лемківщині завдяки діяльності громадських товариств «Просвіта», та «Рідна школа». Діяльність національно-демократичних сил у листопаді 1927 р. змушувала державну поліцію стверджувати, що у Ліському повіті УРСР, Сельроб, УНС та москвофіли «є без значення і впливів». Натомість переважна більшість руського населення, разом з інтелігенцією та греко-католицьким духовенством, симпатизує програмам УНДО³¹³. Передвиборні віча з ініціативи діячів УНДО, які масово почали проводитися у лютому 1928 р. у східних лемківських повітах, стали одним із важливих чинників, що активізував український соборницький рух у регіоні. Незважаючи на закінчення виборів, впродовж всього 1928 р. на сході галицької частини Лемківщини продовжував розгортатися вічевий рух, організаторами якого виступали українські послы В. Блавацький, Д. Великанович, О. Вислоцький, В. Загайкевич, Г. Тершакович. У березні 1929 р. польські власті стверджували, що «місцева українська інтелігенція на Лемківщині, в більшості священики і вчителі, виявляє сильну активність у прищепленні ідей українізму серед людности руської»³¹⁴. Натомість у західній частині Галицької Лемківщини ці процеси були значною мірою загальмовані, з одного боку, не численною місцевою інтелігенцією та надзвичайно рідкісними відвідинами українських послів, а з іншого – намаганням поліції, яка, без сумніву, репрезентувала інтереси польської влади, перешкоджати організації вічевого руху, що мав яскраво виражений український національний характер.

Наприкінці 1920-х рр. у Ліському³¹⁵ та Сяноцькому повітах³¹⁶ спостерігалися впливи Української військової організації. У червні 1929 р. власті Ліського повіту склали список осіб, яких підозрювали у належності до УВО, що змусило представників польської влади визнати, що серед цієї

³¹³ ДАЛО. Ф. 121. Спр. 75. Арк. 15; АРК. Zespol UWK. Sygn. 35. К. 465.

³¹⁴ АРК. Zespol UWK. Sygn 351. К. 49.

³¹⁵ ДАЛО. Ф. 121. Оп. 3. Спр. 489. Арк. 29–33.

³¹⁶ ДАЛО. Ф. 121. Оп. 3. Спр. 489. Арк. 92а.

частини лемків «освідомлення народне раптово прибрало націоналістичний напрям»³¹⁷.

На відміну від Галицької Лемківщини, її закарпатська частина перебувала хоча і в умовах лояльнішої етнополітики чехословацького уряду, на початку 1920-х рр. там не існувало жодних українських культурно-освітніх товариств, що були на Закарпатті, які б сприяли ознайомленню з українською культурною спадщиною та українською мовою³¹⁸.

Такий стан характеризував і відомий український етнограф В. Гнатюк (1871–1926), констатує з цього приводу: «Ще й доси не виробив собі загаль чеської суспільности сталого погляду, що представляють із себе ті русини. Правда, цього не знають також теперішні інтелігенти з-поміж самих підкарпатських русинів... І се не диво. За малярського панування вони не мали своєї школи... книжки. Світогляд інтелігентів... мусів бути дуже вузький... то чи можна ставити до них великі вимоги в сім напрямі»³¹⁹. Водночас автор однозначний і у питанні їх ідентифікації, стверджуючи при цьому: «Чи творить населення Підкарпатської Руси для себе якусь відрубну цілісність, із окремою мовою? Нічого подібного. Коли посуваємося Карпатами зі сходу на захід, то маємо по три українські племена: гуцулів, бойків і лемків, які мають однакову ношу, однаковий говір, однакові звичаї, однакову пісню і архітектуру»³²⁰. Свої погляди на становище русинів у сфері чехословацької політики В. Гнатюк помістив у спеціально підготовленій у 1924 р. статті на замовлення чеського вченого Ф. Фішого до чеського збірника «Словацькі перегляди». Проте вона не була надрукована і причинами її відхилення було «гостре спрямування проти офіційної політики

³¹⁷ ДАЛО. Ф. 121. Оп. 2. Спр. 148. Арк. 26.

³¹⁸ Штець М. З історії розвитку літературної мови українців Східної Словаччини в 20-30-х рр. *Дружно вперед*. 1964. №10. С. 22.

³¹⁹ Гнатюк В. В справі літературної мови підкарпатських русинів. *Науковий збірник музею української культури в Свиднику*. Вип. 3. 1967. С. 19.

³²⁰ Там само. С. 23.

чехословацького уряду на Закарпатті, яке було не до вподоби навіть ліберальній редакції збірника»³²¹.

Щоб не бути одностороннім у своїх твердженнях, відзначимо, що аналогічних переконань притримувалися і окремі чеські славісти та фольклористи. Один з найвизначніших слов'янських філологів, професор Карлового університету в Празі Ї. Полівка у відповіді на анкету Міністерства освіти ЧСР у грудні 1919 р. стверджував, що закарпатські русини є частиною українського народу і їх літературною мовою повинна бути українська мова галицької редакції³²². Аналогічну позицію знаходимо і у твердженнях провідного чехословацького демократа міжвоєнної доби Т. Масарика (1850 – 1937), який у листі до міністра закордонних справ Е. Бенеша (1884 – 1948) у квітні 1919 р. не погоджувався з твердженням Крамаржа, що на Закарпатті живуть «росіяни» і вважав його погляди консервативними. На його думку, перепис населення доведе, що переважна більшість населення висловиться за українську орієнтацію³²³.

У вересні 1924 р. у Пряшеві відбувся перший з'їзд руських вчителів, на який зібралося лише понад 60 представників. Головою Союзу було обрано вчителя І. Гендера, який у 1927 р. висловився, що «в Союзі не мають місця ні особисті інтереси, ні політика, тут повинен панувати єдиний руський напрям (тобто український. – *І.Л.*)»³²⁴.

З початком 1930-х рр. процес утвердження ідеї української соборності серед лемків відбувався під впливом двох факторів, які, з одного боку, його генерували, а з іншого – нейтралізували. Її становленню сприяла, активізація національно-політичних та культурно-освітніх процесів. З іншого боку, польський уряд розпочав політику державної асиміляції, яка

³²¹ Мушинка М. До історії статті В.Гнатюка «В справі літературної мови підкарпатських русинів». *Науковий збірник музею української культури в Свиднику*. Вип. 3. 1967. С.17–18.

³²² Мушинка М. Невідомі документи з архіву Т. Г. Масарика. *Науковий збірник музею українсько-руської культури у Свиднику*. Пряшів. Вип. 21. 1998. С. 147.

³²³ Там само. С. 145.

³²⁴ Замітка про виникнення «Союзу руських учителів на Словаччині». *Дружно вперед*. 1964. №11. С. 5.

концентрувалася на нав'язуванні ідеї про етнічну окремішність лемків від українців.

Українські орієнтири серед лемків утверджувалися через шкільництво. Серед активних учителів, які вели боротьбу за українську школу та намагалися піднести національний рух у Новосанчівському і Горлицькому повітах, були: Т. Перейма, Е. Гривна, Я. Музика, В. Полошинович, М. Гиж, Д. Литвин. Проте їхня активність, а особливо характер їхньої діяльності, викликали занепокоєння у польських властей. Вже у 1929 р. довідуємося про перші перенесення шкільним інспектором українських вчителів з лемківських громад. Зокрема з с. Злоцьке вчителя Примака було направлено в околиці Кракова, з с. Острябина вчителя Трускавецького – в околиці Лодзя. Подібне було вчинено з вчителем Ільницьким з с. Котове та Олесевичем з с. Нова Весь. На місце цих вчителів інспектор направляв поляків³²⁵. Починаючи з 1930 р., з метою не допущення наростання українських національних тенденцій серед лемків, польські власті розпочали регулярну кампанію зі звільнення та переселення національно свідомих вчителів. Її результатом стало усунення майже всіх свідомих українських вчителів з Новосанчівського, Горлицького та Грибівського повітів³²⁶. Як свідчать документи, з Ясельського повіту влада виселила вчителів Й. Жвірика, його дружину Є. Жвірикову та П. Янишевського тільки за те, що вони працювали «на честь України серед лемків»³²⁷. У Горлицькому повіті у 1932 р. було перенесено учителів: С. Батюка, М. Полошиновича, Д. Литвина і зовсім звільнено молодого Г. Гиж. У зв'язку із звільненням С. Батюка, громадяни із с. Висова Горлицького повіту навіть написали листа до міністра освіти, який підписали 80 громадян³²⁸. Переселення вчителів з Лемківщини відбувалося не тільки за їхню тривалу національну діяльність, а й за

³²⁵ APP. Zespol 157 AAL. Sygn 58 (mikrofilm № PP-L 1352). К. 2.

³²⁶ APK. Zespol UWKr. Sygn. 275, К. 31 zw.; Останні могікани на Лемківщині. *Рідна школа*. 1932. 15 жовт.

³²⁷ APP. Zespol 790. Sygn. 19. К. 219.

³²⁸ Григорович. Перенесення українського учительства з Лемківщини до Келецького воєводства. *Діло*. 1932. 17 вересня. С. 2.

поодинокі вияви патріотизму: як повідомляла польська газета, «за вішання українського прапора у шкільному класі»³²⁹. Про подібні випадки можна стверджувати і серед закарпатських лемків, де українських вчителів влада переселяла з державних шкіл на словацькі околиці, а на їх місце скеровувала словаків. Так сталося у Межилабірцях, Витяжівцях, Нижній Яблінці, Руській Бистрій³³⁰.

На ґрунті польської етнополітики, із запровадженням лемківського букваря окремі лемки виступали категоричними противниками подібної навчальної методики. Тогочасна періодика доносила, що окремі лемківські селяни розпочали боротьбу із запровадженням лемківського букваря. Двоє селян із с. Лосе Новосанчівського повіту І. Піх та Р. Стацак зустрічалися зі шкільним інспектором з Нового Санча і доказували, що буквар є незрозумілим для них і тим більше для дітей, оскільки писаний польським суржилом. Обоє лемків купили собі у Львові через «Просвіту» українські шкільні букварі, з яких вчили дітей удома. Однак, коли діти взяли буквар до школи, вчителька-полька зробила донесення до повітового старости і обох покарали по 100 золотих або 14-денним арештом³³¹. Від себе додамо, що у Новому Санчі не було жодного українського адвоката, який міг би стати на захист у суді.

Яскравим свідченням поступу української національної ідеї серед лемків стало Ліське повстання у червні – липні 1932 р., яке, окрім соціально-економічних причин, на яких наполягала радянська історіографія, мало й яскраво виражене національне підґрунтя³³². На запитання Львівського воєводи, чого прагне повсталий народ, натовп голосно вигукував: «Ми хочем України!»³³³.

³²⁹ W sprawie prenesenia Uczytyli. *Lemko*. 1930. czerwin.

³³⁰ Свій. Наші школи на Словаччині. *Українське слово*. 1935. 31 січня.

³³¹ Боротьба лемків проти православ'я й за український буквар. *Діло*. 1936. 26 грудня. №290. С. 1–2.

³³² Див. Любчик І. Ліське повстання 1932 року. Вияв соціального та національного обурення населення на польсько-українському етнічному пограниччі. *Лемківщина*. 2013. №1. С. 12–13.

³³³ ДАЛО. Ф. 121. Оп. 2. Спр. 148. Арк. 31 зворот.

Поступово з початком 1930-х рр. українські національно-демократичні впливи, все міцніше утверджуються у східних і більше проникають у центральні та західні повіти Галицької Лемківщини. У звітах з Сяноцького повіту за 1933 р. зауважувалося, що «праця УНДО за посередництвом греко-католицького духовенства з кожним днем здобуває членів з партії Сельроб-єдність»³³⁴. В архівних джерелах знаходимо матеріал, що українська національна діяльність під проводом діячів УНДО розгорнулася у Горлицькому та Новосанчівському повітах³³⁵. Певний національний поступ спостерігався й у Ясельському повіті, де, за свідченням документів, «активно поступає українізм серед населення лемківського», яке ще недавно взагалі не цікавилось політичними справами³³⁶.

Починаючи з середини 1930-х рр., з ініціативи партії УНДО на Лемківщині організовувалися політичні наради, покликані консолідувати лемків навколо української національної ідеї. Одне з перших подібних зібрань відбулося у березні 1934 р. у с. Гладишів, об'єднавши лемків з найближчої околиці. Однак найважливішим у цьому плані був загальнолемківський з'їзд УНДО в Сяноці у травні 1936 р. з участю 184 делегатів. У своїй першій резолюції з'їзд заявив, що Лемківщина відчувається нерозривною частиною українського народу³³⁷. З'їзд також домагався у школах української мови навчання, українських підручників та українського вчитальства у лемківських громадах.

З початком 1930-х рр. на Лемківщині розширюється мережа місцевих осередків товариства «Просвіта», виникнення та утвердження яких продовжувало бути нерівномірним. Впродовж 1933 р. у Сяноцькому повіті було засновано 16 читалень, а у Новосанчівському – тільки дві³³⁸. Як бачимо, динаміка заснування культурно-просвітніх осередків швидше прогресувала у

³³⁴ ДАЛО. Ф. 121. Оп.1. Спр. 88. Арк. 118 зворот.

³³⁵ ДАЛО. Ф. 1. Оп. 52. Спр. 1178. Арк. 19 зворот, 97 зворот; АРК. Zespol MSW. Sygn. 51. К. 409; АРК. Zespol MSW. Sygn. 308, К. 45; АРК. Zespol 791. Sygn. 3. К. 361.

³³⁶ АРК. Zespol. MSW. Sygn. 308. К. 672.

³³⁷ Загально-лемківська політична нарада. Українське слово. 1936. 28 травня. С.3

³³⁸ ЛННБ ім. Василя Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 122. Спр.3/3. Арк. 2.

східних повітах. У липні 1931 р. в Сяноці відбулася конференція, присвячена розвитку просвітницького руху на Лемківщині, учасниками якого було в основному молоде покоління, що дедалі більше переймалося громадянськими і загальнонаціональними українськими справами³³⁹. Під впливом цього з'являлися новозасновані організації, які в своїй основі мали виключно національно-державницький характер. У вересні 1930 р. з ініціативи громадського та релігійного діяча о. Юліана Плешкевича з Маластова було засноване товариство «Будова України», куди вступили вчителі з Гладішева, Петної, Смерековця, Ждині, Рихвальда та Кривого³⁴⁰. У зв'язку з цим вже у січні 1933 р. власті повідомляли, що останніми часами на терені Горлицького повіту проявляється значна діяльність українського націоналістичного руху, яким керує о. декан Юліан Плешкевич. Подібні акції, як свідчать документи, «призводили до формування і утвердження серед лемків української націоналістичної ідеології і проводилися в основному через «Просвіту»³⁴¹. Загалом у Горлицькому повіті існувало чотири головні осередки українського руху, де читальні товариства «Просвіта» проводили активну діяльність та мали значні впливи на місцеве населення. Вони діяли у Маластові під керівництвом о. Плешкевича, в Гладішеві – о. Жлупка, в Смерековцю – о. Шевчука та у Висовій – о. Дудри. Ці громади були своєрідними центрами, звідки українські національні впливи поширювалися західними повітами галицької частини Лемківщини.

З метою популяризації та активізації українського національно-культурного руху на Галицькій Лемківщині, 13 грудня 1932 р. було відновлено діяльність Лемківської комісії товариства «Просвіта». Її делегати вже на першому засіданні наголосили, що «справа Лемківщини є справою всеукраїнською, та звернулися до української еміграції, щоб матеріально допомогла Лемківщині у її боротьбі за існування, як частини української

³³⁹ Лемківщина. (Просвітня нарада в Сяноці). *Діло*. 1931. 14 серпня.

³⁴⁰ APK. Zespol MSW. Sygn. 51. K. 197.

³⁴¹ APK. Zespol UWKr. Sygn. 308. K. 45.

нації»³⁴². Перший рік діяльності комісії дав добрі результати. Відомо, що 62 парафії одержали по 18 книжок та 30 журналів. А загалом на Лемківщину «пішло» 14 мандрівних бібліотек, кожна ціною по 250 злотих³⁴³.

Однак, якщо у Галицькій Лемківщині з початком 1930-х рр. український національно-культурний рух під проводом «Просвіти» значною мірою активізувався, то у Закарпатській, зокрема на Пряшівщині, тільки починав зароджуватися. У 1930 р. розпочала свою діяльність філія товариства «Просвіта» у Пряшеві, діяльність якої не відзначалася особливою активністю та впливами. Впродовж 1932 р. на Пряшівщині було засновано тільки п'ять читалень³⁴⁴. Серед виступаючих у просвітянських читальнях джерела згадують директора греко-католицької семінарії, члена правління «Просвіти» у Пряшеві М. Мацевича, професора семінарії Е. Андрейковича, голову читальні «Просвіти» в Сабинові, професора семінарії М. Кизака, а темами їхніх виступів були «Відродження української літератури і нації», «Тарас Шевченко і його значення для русинів», «Наше визволення», «Шануймо своїх предків – культурних провідників народу»³⁴⁵. Товариство розвинуло жваву діяльність під проводом Й. Дюлая, який виступав на тему «Націоналізм». Було влаштовано у Пряшеві урочисту Шевченківську академію та прочитано реферат на тему «Активна любов до свого народу»³⁴⁶. І все ж подібні заходи мали тільки вузький кабінетний характер, а їх діяльність не була поширена широкомаштабними акціями із впливом на населення. Вважаємо за доцільне наголосити, що активніше утверджувалася українська орієнтація серед закарпатських лемків, які перебували у складі

³⁴² ЛННБ ім. Василя Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 122. Спр. 1/2. Арк. 4.

³⁴³ APP. Zespol 157. AAL. Sygn. 59 (mikrofilm №PP-L 1353). К. 3.

³⁴⁴ Загальні збори філії товариства Просвіта в Пряшеві дня 19.VI.1932. *Українське слово*. 1932. 1 липня.

³⁴⁵ ŠOAP. F. RPG v Prešove. Inv. č 197. číslo škatule 22. S.14; ŠOAP, Fond. RPG v Prešove, Inv. č 198, číslo škatule 22. S. 11–12.

³⁴⁶ «Просвіта» в Пряшеві. *Голос*. 1941. 20 травня. №11. С. 3.

Підкарпатської Русі. Зокрема, на 1935 р. Великобerezнянська філія «Просвіти» мала 13 читалень, а Перечинська – 15³⁴⁷.

Загалом, діяльність місцевих осередків «Просвіти» відіграла провідну роль в утвердженні українських соборницьких прагнень лемків. Читальні товариства були своєрідними центрами не тільки культурно-освітнього, а, без сумніву, політичного руху. Натомість, брак просвітницьких осередків на Закарпатській Лемківщині не дозволив розгорнути там широкомаштабний український національний рух. Паралельно із читальнями товариства «Просвіта» певному поживленню українофільських національних переконань серед лемків сприяла діяльність товариства «Рідна школа». У галицькій частині Лемківщини у 1934 р. діяло 19 гурків³⁴⁸. Відомо, що у травні 1938 р. у Сяноку відбулося зібрання з ініціативи місцевого осередку «Рідна школа» на яке прибули делегати Рідної школи і читалень Просвіти з Сяноцького і Кросненського повітів, у кількості 44 особи. На зїзді обговорювали справу заснування дитячих садочків³⁴⁹. Однак впливи товариства знову ж таки більше були сконцентровані у східних повітах.

На гальмування українського національного руху серед лемків мав поділ Перемишльської єпархії та утворення нового окремого єпископства для Лемківщини. Із періодики міжвоєнного періоду довідуємося, що ендецький публіцист Є. Гетрих помістив у польському тижневику «Народна думка» статтю, де активно доводив, що поділ Перемишльської єпархії та заснування нового греко-католицького єпископства у Сяноці є «конечні та необхідні». Серед аргументів автор називав, що «Лемківщина будучи суцільною територією під церковним оглядом залежна від Перемишля, є «сильним гніздом українізму», а призначувані парохі шовіністично настроєними українськими агітаторами, що поширюють на Лемківщині національну свідомість між лемками. Лемки не рішилися, чи повернутися їм у бік України, Польщі чи Росії, а «польська рація стану» вимагає, щоб Лемківщина

³⁴⁷ Просвітній рух. *Українське слово*. 1935. 31 січня.

³⁴⁸ Діяльність Рідної школи на Лемківщині. *Рідна школа*. 1934. 15 травня.

³⁴⁹ ДАІФО. Ф.2. Оп.1. Спр. 1533. Арк. 143.

приєдналася до Польщі. Через поділ Перемишльської єпархії, на думку автора, зломиться її силу»³⁵⁰.

У структурі етнонаціональних процесів в регіоні, звичайно, важливе значення належало періодиці краю, зміст якої накладав певний відбиток та формував національний світогляд лемків. Активну участь у розповсюдженні українських періодичних видань брало греко-католицьке духовенство, чим неодноразово викликало посилену увагу з боку командантів поліцейського постерунку. У звіті підкомітету у справах Лемківщини 1937 р. значилося: «Якщо говорити про греко-католицьке духовенство, то в переважній кількості воно симпатизує з духом національно українським, будучи у більшості випадків пропагатором того руху через розповсюдження книжок і часописів українських»³⁵¹. З когорти активних духовників у розповсюдженні українських газет серед лемків виділявся о. Іван Качмар, який зорганізував 18 осередків пропаганди католицької преси в західних повітах Галицької Лемківщини³⁵², завдяки яким кількість українських часописів у регіоні значно зросла. Загалом на середину 1930-х рр. у галицькій частині Лемківщини розповсюджувалося 3112 примірників української преси³⁵³. о. Іван Качмар у листі від 5 квітня 1933 р. констатував: «Українські часописи сильно поширюються на лемків і випирають пресу русофільську»³⁵⁴. Поліцією було зауважено, що священники встановили контакт з Л. Кобанем, знаним українофілом, і за посередництвом відданих йому осіб замовляли у Львові різні книжки, брошури та листівки для Лемківщини. Хотілось би звернути особливу увагу на цю постать, який проживаючи у с. Лосє, будучи добрим господарем-пасічником, проводив активну українофільську діяльність. Резонансний випадок вартий уваги, коли кожного року на Великдень він ніс до церкви на посвяту окрему заповнену вощиною і медом, рамку у формі тризуба, як особливий пасічницький архитвір. У закамарках

³⁵⁰ Виразно і ясно. *Український Бескид*. 1934. 18 лютого. Ч.6. С. 1.

³⁵¹ ААН. Zespol MSW. Sygn. 1058. К. 59.

³⁵² ЛННБ ім. Василя Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 122. Спр. 3/1. Арк. 2.

³⁵³ ЛННБ ім. Василя Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 122. Спр. 2/3. Арк. 1.

³⁵⁴ ЛННБ ім. Василя Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 122. Спр. 4/4. Арк. 10.

вуликів пасіки він переховував українську літературу. З власної ініціативи влаштовував свято для дітвори, де лунала українська пісня, та роздавав дитячий журнал «Дзвіночок». За влаштування подібних свят Левко кожного року діставав від старости кару 50 злотих за «нелегальні сходини»³⁵⁵.

Особливе значення для активізації українського руху мав вихід у січні 1934 р. газети національного спрямування «Наш лемко», завданням якої було «ширити сперту на сильних і здорових християнсько-католицьких засадах українську освіту, свідомість та культуру на Лемківщині»³⁵⁶. В умовах коли Лемківщину заповнили поширення найрізноманітнішої періодики антиукраїнського змісту від москвофільського – русинофільського в окремих селах робили спробу заснувати бібліотеки при парафіях. Прикладом було с. Воля Цеклинська Ясельського повіту, де у листопаді 1933 р. було закладено парохіяльну бібліотеку для людей, яка «має на меті освічувати і духовно вдосконалювати парохіян та витіснити з парохії злу книжку, яку тепер масово і безоплатно розкидують вороги по Лемківщині»³⁵⁷. Загалом резиденція діяльного і свідомого священика на Лемківщині була своєрідним осередком скупчення місцевої інтелігенції, прояву та пропаганди національних впливів в регіоні, починаючи від культурницьких заходів – аж до національно-політичних акцій, через що часто були під особливою увагою польських поліцаїв. Добрим прикладом є спогади сина священика з с. Завадка Риманівська Б. Жеплинського, який пригадував: «У нас на плебанії у кімнаті-вітальні на гарному постаменті, вбраному вишиваним рушником, завжди стояло велике погруддя Тараса Шевченка. Над ним висів великий тризуб. Я з братом мали завдання ховати погруддя Шевченка і тризуб, коли

³⁵⁵ Бородач В. Лемківський напрямок (Пам'яті сл. б. п. Лева Кобанього). *Лемківський календар*. 1966. С. 36; Бородач В. Стежками рідної землі. Брентфорд, Онтаріо–Канада, 1970. С. 34–37.

³⁵⁶ Наше становище. *Наш Лемко*. 1938. 15 вересня. Ч. 18.

³⁵⁷ Дописи. *Український Бескид*. 1933. 17 грудня. №48. С. 2.

появлявся в селі польський поліцей, щоб не поглумився над цими національними реліквіями»³⁵⁸.

Водночас у закарпатській частині Лемківщини вплив української преси на розвиток національної свідомості населення був обмежений. Слабкі позиції громадсько-культурних товариств не сприяли поширенню тут української національної періодики. У грудні 1931 р. завдяки І. Невицькій у Пряшеві двічі на місяць почала виходити газета «Слово народа», на шпальтах якої чітко звучали її національні орієнтири з українськими соборницькими намірами. В одному з номерів газети редакція: «обстоює культурну і національну єдність цілого... русько-українського народа на Словаччині і Підкарпатській Русі в Чехословаччині, в Галичині під Польщею, на Буковині і Бессарабії, в Румунії і на Русі-Україні в числі 45 млн. душ. Се наше національне «вірую» і наші отверті карти, в які будемо грати»³⁵⁹. Однак існування газети було не тривале. Вийшло тільки 15 номерів, і вже у серпні 1932 р. її тиражування припинилося. Це була перша газета-двомісячник українською мовою на Пряшівщині, а «спроба газети, як «народно-просвітної роботи» вповні себе виправдала й відіграла важливу роль для піднесення національної свідомості населення Лемківщини»³⁶⁰. Ми поділяємо думку словацького україніста-дослідника М. Штеця, що після припинення друкування газети «Слово народа» не було подібного центру чи друкованого органу, який би продовжив цю діяльність, що сприяло ширенню москвофільства і «русинських намагань»³⁶¹.

Ідею української соборності у міжвоєнний період почала активно відстоювати та пропагувати новостворена у 1929 р. ОУН, впливи якої поступово почали проникати у східну частину Галицької Лемківщини.

³⁵⁸ Жеплинський Б. Шевченківські вечори на Лемківщині. *Народознавчі зошити. Серія історична*. 2014. №2. С. 200.

³⁵⁹ Лаборець Ю. Чого хочуть народовці? *Слово Народа*. 1932. 1 фебруара.

³⁶⁰ Лопата П. Важлива роля газети «Слово Народа» *Лемківщина*. 1991. №3. С. 7.

³⁶¹ Штець М. Газета «Слово народа» в боротьбі за українську мову в Східній Словаччині на початку 1930-х рр. *Науковий збірник музею української культури в Свиднику*. 1967. Вип. 3. С. 340.

Активісти організації влаштовували зустрічі із населенням у просвітянських читальнях, кооперативах, де закликали до об'єднання навколо української ідеї. Як повідомляють документи, П. Вігловський, будучи окружним люстратором кооперативів у Сяноцькому, Ліському та Кросненському повітах, а одночасно і діячем ОУН, «зустрічався із населенням, закликаючи його до інтенсивнішої праці»³⁶². Проте польська поліція вела за діячами ОУН посилений контроль. Приїзд у вересні 1932 р. члена ОУН М. Хом'яка до місцевого активіста і прихильника ОУН адвоката у Сяноку В. Блавацького, за висловом повітового управління поліції, «змусив останне вести за ними пильне спостереження»³⁶³. Те саме відбулося із Й. Яримовичем, який прибув до Сяноцького повіту із Східної Галичини ³⁶⁴. У своїй діяльності вони прагнули об'єднати всіх українців навколо чи не найбільшої трагедії українців у ХХ ст. – вшанування жертв голодомору. З їх ініціативи у жовтні 1933 р. у Сяноцькому повіті відбувалися траурні урочистості під назвою «Жалоба України», присвячені голодомору в Україні. Зокрема П. Вігловський виголосив у приміщенні читальні «Просвіта» у громадах Плонна та Карликів лекцію на тему «Голод і недостаток на Україні радянській», а М. Хом'як у Сяноку – доповідь на тему «Біда України»³⁶⁵. Члени та активні прихильники ОУН намагалися поширювати впливи організації через розвішування вночі листівок антипольського та націоналістичного характеру. Одним із осередків зібрання активних діячів націоналістичного руху було помешкання о. Миколи Андрейчука у с. Вуйське Сяноцького повіту, двоє синів якого вчилися у Празькому університеті. Як повідомляють документи, до них на таємні зібрання приходили симпатки ОУН В. Пелехович, М. Шевчук, А. Усик, П. Маркович, Л. Совірко та Я. Пелехович³⁶⁶.

³⁶² ДАЛО. Ф. 121. Оп. 3. Спр. 516. Арк. 400.

³⁶³ ДАЛО. Ф. 121. Оп. 3. Спр. 516. Арк. 351.

³⁶⁴ ДАЛО. Ф. 121. Оп. 3. Спр. 794. Арк. 41.

³⁶⁵ ДАЛО. Ф. 121. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 98 зворот.

³⁶⁶ ДАІФО. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 1.

Влітку 1932 р. спалахнуло селянське повстання у Ліському повіті. Воно пізніше змусило польських властей резюмувати, що приводом до нього окрім незадоволення соціально-економічною кризою, були «діяльність націоналістичних політиків серед темного хлопства» та «агітація ОУНівців»³⁶⁷. Після повстання, враховуючи піднесення націоналістичних настроїв серед населення Ліського повіту, було прийнято рішення, щоб повітовий інструктор «Сільського господаря» у Ліську Д. Мачай під впливом виїздів до місцевих рільничих кружків мав своїм завданням займатися організацією відділів ОУН по селах³⁶⁸.

Утвердженню ідей української соборності у 1930-х рр. сприяла активізація етнокультурних впливів, які привертали увагу щораз більшої частини населення і таким чином консолідували його в національному поступі. Резонансною у цьому відношенні була листопадова подія 1936 р., коли у Новому Санчі в окружному суді на лаві підсудних було троє молодих лемків з с. Щавник, яких звинувачували в організації недозволених владою зборів під відкритим небом. Ними виявилися С. Барновський, 39 р. – дяк, крамар української кооперативи; С. Дзюрбел, 25 р. – столяр і М. Романяк, 22 р. – народжений у США, робітник. З їх ініціативи 7 червня 1936 р. було зорганізовано збори на горі Яворина біля Криниці, у яких взяло участь понад 200 лемківських хлопців і дівчат з Новосанчівського і Горлицького повітів, де співали українські пісні й серед них – «Ще не вмерла Україна» та танцювали українські танці. Характер цих зборів, як доносила станиця державної поліції в Мушині, був маніфестаційно-український, бо всі учасники зборів були завзятими українцями і симпатиками українського руху. На основі поліцейного донесення повітовий староста в Новому Санчі покарав учасників зборів штрафом у різній сумі до 50 злотих зі зміною на арешт до 14 днів. Число покараних доходило до 100 осіб³⁶⁹. Цікаво, що

³⁶⁷ ДАЛО. Ф. 121. Оп. 2. Спр. 148. Арк. 31 зворот.

³⁶⁸ ДАІФО. Ф. 68. Оп. 2. Спр. 164. Арк. 20; ДАІФО, Ф. 228. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 13.

³⁶⁹ Лемки українці перед окр. судом у Новому Санчі (зі судової салі). *Діло*. 1936. 13 листопада. Ч. 257. С. 5.

адвокатом підсудних виявив бажання бути С. Баран з Тернополя, який пізніше згадував: «За чверть століття, виступаючи як оборонець в українських політичних процесах, мав я нагоду пізнати різні наші типи підсудних від Холмщини і Підлісся – до Покуття й Гуцульщини і від Сяну – по Збруч. Підсудні лемки – мої клієнти – з якими говорив я довше, творили тип в українському національному розумінні наскрізь додатній та активний, з якого можемо бути горді. А такі типи, на наше щастя, ростуть у лемківських селах, як гриби по дощі...» Чим гора Маківка у скільських Карпатах з останками січових героїв для нас зі Східної Галичини, тим гора Яворина біля Криниці, окружена з усіх сторін лемківськими національно вже освідомленими селами, стає символом українського національного відродження останніх bastionів Лемківщини на заході³⁷⁰.

Поодинокі випадки етнокультурних акцій спостерігалися і у Закарпатській Лемківщині. Під час святкування 540-річчя приходу князя Коріятовича на Підкарпаття 19 червня 1932 р. вулицями Пряшева пройшов похід хустських пластунів в одностроях, з піснями і синьо-жовтими прапорами³⁷¹. Показовими були випадки, коли за змістом свято не було проукраїнським, однак за формою демонструвало українські національні симпатії. Прикладом може служити святкування у школі с. Велика Чингава 82-х роковин президента Т. Масарика. Свідок тих подій відзначив: «Бідно уложена сцена була украшена синьо-жовтими барвами. Се було правдиве, щире українське народне свято»³⁷². Аналіз документів дозволяє стверджувати, що в тих громадах, де була свідомо місцева українська інтелігенція, активно функціонували українські товариства, рівень української національної свідомості лемків був високим. Так було у лемківських громадах Пантна, Маластів, Ропиця Руська, Висова, Гладишів, Смерековець Горлицького повіту, Складисте, Угрин, Лосє, Гостьова Велика Новосанчівського повіту.

³⁷⁰ Баран С. З експериментальної лабораторії на Лемківщині. *Діло*. 1936. 17 листопада. №260. С. 1–2.

³⁷¹ 540-літній ювілей кн. Корятовича на Підкарпатті. *Слово Народу*. 1932. 1 липня.

³⁷² Культурна праця читальні «Просвіта» в Чингаві. *Слово Народу*. 1932. 1 травня.

Однак, в архівних документах натрапляємо на матеріал, коли, всупереч москвофільському священику, громадяни чинили впертий опір, вимагаючи призначення їм українського духівника. У колективному листі 1935 р., який підписали 123 особи із с. Межибрід читаємо, що «Хочемо замінити о. Кузьмінського, а також заборонити нашому священику згадувати слово православний під час Святої Літургії, бо то слово наших темних людей тягне до Москви, а ту не є Москва. Москалями не будемо ніколи, залишимося Українцями, хоч і православними, як наші брати над Дніпром»³⁷³. На фоні цих слів дуже доречним і актуальним є допис А. Чайковського в газеті «Діло», де він акцентує увагу, що «треба подбати, щоб це православ'я стало національно українським і тоді воно не буде нам небезпечним, а навпаки може причинитися до консолідації українців»³⁷⁴.

Принципово важливим, на нашу думку, є факт, що українську національну ідею активніше підтримувало молоде покоління лемків, яке значною мірою перебувало під впливом національно-культурних товариств. Натомість старші лемки здебільшого дотримувалися консервативних поглядів. З цього приводу голова товариства «Рідна школа» у Сяноці, подорожуючи у вересні 1933 р. Горлицьким повітом, стверджував: «Слово «українець» там є доступне тільки для молодого покоління, яке буде вже українське, старші уживають слова «русин»³⁷⁵. Подібну тенденцію підтверджували у звітах і польські власті, зауважуючи, що в Ясельському повіті «молодь все більше виокремлюється під національним поглядом» і зорганізована в українських товариствах, «зветься не русинами, а українцями»³⁷⁶. Цікаво, що Омелян Волинець подорожуючи Гуцульщиною у 1935 р. мав можливість порівнювати і стверджував: «Звидів я цілу Лемківщину, але такої деморалізації не доводилося мені бачити. Там стрінеш лемка, заговориш до нього, то відповідає не інакше, як по українськи. А запитаєш його хто він,

³⁷³ APP. Zespol AAL 157, S. 23. mikrofilm №PP-L1317.

³⁷⁴ Чайковський А. Православ'я. *Діло*. 1928. 11 вересня. Ч. 203. С. 1–2.

³⁷⁵ ЛННБ ім. Василя Стефаника. Відділ рукописів, Ф. 122. Спр. 4/1. Арк. 2 зворот.

³⁷⁶ APK. Zespol KOSK. Sygn. 49. K. 87 zw., 94 zw.; Ibid, zespol UWKr. Sygn. 308. K. 672; APP. Zespol 790. Sygn. 19. K. 138, 232.

знає що українець. Деякий може сказати, що русин. Але щоби лемко був поляк, не почувте»³⁷⁷.

Назагал, як довідуємося з джерел, з 250 громад Галицької Лемківщини лише близько 100 повністю орієнтувались на українську національну ідею. Це в основному були села східної Лемківщини. В той же час на захід від міста Горлиці у Грибівському та Новосанчівському повітах на 70 громад було тільки близько 10, у яких переважала українська національна свідомість, та ще з десятків громад, у яких були невеликі гуртки українців³⁷⁸.

Аналогічні паралелі можемо констатувати і у закарпатській частині Лемківщини. Один із авторів газети «Слово Народу» з цього приводу писав: «Один називає себе українцем, другий – руским, а третій – русином... і лише простий селянин і робітник заховав здобутки української культури»³⁷⁹. Однак загалом, як дещо пізніше стверджувала ця ж газета, «коли хто і тримається українського табору, то побільшості несвідомо, а інстинктивно, тобто тому, що наша ідея ближча до його серця... Ми ж мусимо постаратися, щоби наша ідея стала близькою його здоровому розумові»³⁸⁰.

У формуванні національного «Я», особливо серед галицької частини лемків, провідна роль належала греко-католицьким священикам, активна національна позиція яких натрапляла на численні намагання польської влади послабити її. Прикладом може служити заборона ординаріатом ААЛ у 1935 р. співати лемкам в церкві пісню «Боже великий, єдиний нам Україну храни», яка, як стверджувалося у документі, «є своєрідним українським гимном. Було прийнято рішення, щоб спів цієї пісні в церкві вважати за недозволену маніфестацію у святому місці»³⁸¹. Однак відомо, що наприкінці 1930-х років окремі громади ігнорували подібні рішення. Один з дописувачів ділився враженнями у газеті після відвідин лемківської церкви: «Після Богослужіння

³⁷⁷ Волинець О. З прогульки по Гуцульщині. *Діло*. 1935. 11 серпня. Ч. 212. С. 6; 3 наших літниць. *Наш Лемко*. 1935. 1 вересня. Ч. 17. С.4.

³⁷⁸ ЛННБ ім. Василя Стефаника. Ф. 122. Спр. 1/1. Арк. 5.

³⁷⁹ Щадей В. Життя на Підкарпаття. *Слово Народу*. 1932. 15 квітня.

³⁸⁰ Наша чергова праця. *Слово Народу*. 1932. 15 червня.

³⁸¹ ААН. Zespol MSW. Sygn. 963. К. 266.

хор співає молитву за Україну: Боже великий, єдиний... Всі стоять до кінця пісні і щойно потім виходять з церкви»³⁸². З метою нейтралізувати вплив місцевого духовенства на утвердження української національної ідеї серед лемків, у 1933 р. власті розпочали переселення греко-католицьких священників³⁸³. Вже у 1937 р. воєводський комітет для справ Лемківщини констатував, що після переселення найактивніших священників український рух в краї значно ослаб.

Віддаленість Лемківського регіону від основного українського етнічного масиву перешкоджала безпосередній участі українського громадсько-політичного проводу у національному відродженні Лемківщини. Проте з посиленням у міжвоєнний період етнополітики польського уряду щодо лемків, громадсько-політичний провід дещо частіше став приділяти увагу проблемам Лемківщини³⁸⁴.

З початком 1930-х рр. на захист лемків все частіше лунали виступи українських послів з трибуни польського парламенту. Голова українського клубу у польському сеймі посол Д. Левицький (1877 – 1942) на пленарному засіданні сейму у листопаді 1934 р. розкритикував політику польського уряду, присвячену денаціоналізації українського населення на Лемківщині. Посол завершив свій виступ переконанням: «Ми певні, що наше населення на цих землях збереже свою національну свідомість і почуття своєї національної єдності»³⁸⁵. Українські інтереси лемків відстоював у польському сеймі і посол С. Баран, визнаючи, що «зі всіх українських етнографічних земель Лемківщина була останньою, що найдовше перебувала в «національному мракобісію», звинувачуючи у цьому москвофільських священників, які

³⁸² Женецький С. Празник у Лопінці (Репортаж з Лемківщини). *Діло*. 1938. 27 серпня. №188. С. 4.

³⁸³ ДАЛО. Ф. 121. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 83; АРК. Zespol UWKr. Sygn. 285. К. 77; АРК. Zespol UWKr. Sygn. 352. К. 82.

³⁸⁴ Див. Любчик І. Проблеми Лемківщини у поглядах та діяльності українського громадсько-політичного проводу. *Лемківщина*. 2013. №3. С.8–10.

³⁸⁵ Важкий білянс кількох місяців...Промова голови українського клубу посла д-ра Дмитра Левицького на пленарному засіданні сойму з дня 6 листопада 1934 р. *Діло*. 1934. 9 листопада. С. 1–2.

«трясли цілою Лемківщиною»³⁸⁶. Відвідавши Лемківський край у 1930 р., – головна редакторка часопису «Жіноча Доля», пізніше сенатор О. Кисілевська (1869 – 1956), на його сторінках закликала тих хто їздить на лікувально-відпочинкові процедури на Лемківщину, обов’язково відвідувати цей край, робити прогулянки, відвідувати лемків у їхніх хатках, говорити з ними, і «побачите як вони потребують нашої підтримки»³⁸⁷. Пізніше О. Кисілевська опублікувала більш ширшу статтю, у якій дала огляд про Лемківщину та її проблеми, наголошуючи: «Мало хто думає, що це ж – наші землі, що живе там наш український нарід, який твердо держиться своїх прадідівських звичаїв, своєї мови, трохи відмінної від звичайної української. Через мале заінтересовання з нашої сторони лемки відчужилися від нас, а ще до того підпали під кацапський (*москвофільський*. – *І.Л.*) вплив». Авторка ділиться тими спостереженнями, які зробила у 1930 р. під час лікування в Криниці, закликаючи: «зблизатися, сходитися з цією гарною, характерною віткою нашого народу»³⁸⁸. Будучи обраною сенатором до польського сенату, О. Кисілевська у своїх промовах робила сміливі заяви на захист лемків з приводу асиміляційної політики польського уряду, зауважуючи: «На Лемківщині уряд винайшов лемківську мову, яку впроваджується хіба на те, щоб лемкам замкнути доступ до дальшої науки»³⁸⁹.

У той же час польська політика щодо лемків тільки міцніла. Шкільний інспектор у Новому Санчі розіслав до усіх шкіл новий розклад годин на 1937 – 1938 рр., у якому скасував навчання української мови в 4 класі; всі предмети (крім релігії) мали бути ведені виключно польською мовою³⁹⁰, а в усій Новосандеччині на сільських школах замість двомовних вивісок було

³⁸⁶ Баран С. Махита cura. На маргінесі лемківської апостольської адміністратори. *Діло*. 1934. 15 листопада.

³⁸⁷ Кисілевська О. До тих, що ідуть чи живуть на селах. *Жіноча Доля*. 1931. 21 червня.

³⁸⁸ Кисілевська О. З моїх мандрівок. Лемківщина. *Жіноча Доля*. 1931. 26 липня.

³⁸⁹ Жадаємо! З промови сенаторки Олени Кисілевської в сенаті у Варшаві. *Наш Лемко*. 1935. 28 квітня.

³⁹⁰ Допис з Новосандеччини. *Діло*. 1937. 14 вересня. Ч. 202. С. 5.

прикріплено на польській мові³⁹¹. В руслі цієї політики діяв і горлицький староста Р. Клімуф, який видав наказ до всіх греко-католицьких парафій на Горличчині про зміну українських парафіяльних печаток на польські³⁹². Подібне читаємо і у листі о. Мирослава Сенети з с. Павлокома у лютому 1939 р., що «керівник школи запровадив у школі молитву на польській мові. На зауваження священника відповів, що таке зарядження одержав від інспектора з Березова»³⁹³. І все ж подібні заходи викликали протидію у місцевого населення. У кінці вересня 1937 р. у с. Стежниця Ліського повіту спалахнув у школі страйк дітей, які бажали усунення лемківських підручників³⁹⁴.

Осередком національно-культурного надбання Лемківської спадщини, її збереження, вивчення і популяризації у 1930-х рр. залишався музей «Лемківщина» у Сяноці, який діяв як Товариство «Лемківщина». Із звіту його голови Л. Геца у квітні 1939 р. довідуємося, що за останні дев'ять років музей придбав 647 позицій літератури, 164 ікони, 2 820 документів; 232 документи з історії УНР; 309 світлин; 314 вишивок. Товариство мало 23 членів і дослідило дотепер 102 села, відвідин у музей було – 739 осіб, серед яких були Я. Пастернак та Р. Гарасимчук з НТШ. До нового Виділу ввійшли: проф. Л. Гец, голова, проф. І. Добрянська – заступник, о. С. Венгринович – секретар, проф. І. Флюнт – скарбник, В. Бажалук – господар, В. Кліш – бібліотекар³⁹⁵.

Важлива роль припадала на місцеву інтелігенцію, світоглядні орієнтири якої в значній мірі визначали національний поступ громади. Один з дописувачів релігійного часопису, пишучи про Лемківщину, відзначав: «Світська інтелігенція, вихована в польських школах, володіє дуже добре польською мовою, а української не знає і не старається пізнати. Говорить страшенною тарабанщиною, мішаючи лемківський говір з польською мовою.

³⁹¹ Новинки. *Наш лемко*. 1938. Ч.1. С.10.

³⁹² Зарядження бувшого старости на Лемківщині. *Діло*. 1937. 14 вересня. С. 5.

³⁹³ APP. Zespol AAL 157. Sygn. 126 (mikrofilm № №PPL-1420).

³⁹⁴ ДАІФО. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 80. Арк. 123 зворот.

³⁹⁵ Оживлена діяльність Тов-ва «Лемківщина» в Сяноці. *Діло*. 1939. 10 тарвня. Ч. 105. С.6.

Коли говорити з простолюдьм, то з приємністю можна дослухатися старих українських слів»³⁹⁶.

У соціально-психологічному відношенні одним з найважливіших завдань, які постали перед нечисельною місцевою українською національною духовною елітою, було творення нового типу самосвідомості. Адже саме свідомість етнічної маси значною мірою була маргіналізованою, політично і соціально незахищеною. Політико-правове становище населення регіону у складі Другої Речі Посполитої потребувало відродження нової національної еліти, яка б своєю інтелектуальною діяльністю забезпечувала трансформацію етнічної свідомості у національну та втілювала у світогляд ідеї національної державності. Очевидним є, що формування національної самосвідомості на Лемківщині було пов'язане з особливостями становища і рівнем самосвідомості місцевої еліти. Ці особливості і цей рівень визначали, до яких наслідків приводила рецепція нових суспільних ідей, і у які форми виливалася реформаторська активність нових її провідників.

Становлення української самосвідомості на Лемківщині гальмувалося через нерозвиненість культурного життя та ізолюваність від інтелектуальних і духовних процесів в Галичині, утворення нової національної інтелігенції тут було утруднене. Тому оформлення української національної ідеї слід розглядати як поступове подолання цих структурних перешкод, що було життєвим фактом, який існував незалежно від наукового теоретизування.

У руслі складових національно-культурного життя регіону варто згадати і про особливості діяльності українського студентства, активна позиція якого у Східній Галичині була очевидною. Однак на Лемківщині поступ студентських лідерів був малопомітний через їхню нечисленність. Коротку довідку з цього приводу знаходимо у виступі студента-медика на Другій краєвій студентській конференції у Львові. Характеризуючи край лемків, через консерватизм у психіці населення, закорінене русофільство, пропаганду за православ'ям, на його думку, робило Лемківщину

³⁹⁶ О. Д. Н. Кілька вражін з Лемківщини. *Нива*. 1930. Ч. 11. листопад. С. 429.

недоступною для українізації. Виступаючий констатував: «Український студент саме там міг би найбільше зробити. На жаль, українського студентства на Лемківщині дуже мало... Найкраще представлені найдальші західні землі, де є відносно багато, біля 15 студентів, які справді працюють»³⁹⁷. Для прикладу він називає с. Лабова, де студенти мають навіть свій гурток при місцевій кооперативі

Наприкінці 1930-х рр. під впливом національно-визвольних змагань закарпатських українців відбувалося піднесення українських національних настроїв серед лемківського населення, що вело до національно-політичної солідаризації значної частини лемків навколо ідеї українського державотворення. У контексті українського національно-визвольного руху на Закарпатті не залишилося осторонь і населення Галицької Лемківщини, яке сприйняло ці події з особливим піднесенням та надією, що Карпатська Україна – це зародок української держави. Польській поліції доводилося констатувати, що русини, які мешкають у лемківських громадах, дедалі частіше порушують в розмовах українські політичні справи, і деякі з них висловлюють переконання, що скоро на «терені Східної Малопольщі постане українська держава»³⁹⁸.

Створення народної оборони «Карпатська Січ» мобілізувало лемківську молодь, яка масово почала переходити чехословацький кордон і вливатися у лави січовиків. Окремі вчителі Снинщини та Лабірщини робили спроби заснувати «Пряшівську Січ» серед закарпатських лемків. Під впливом цих подій відділ польської поліції звітував, що у Сяноцькому та Ліському повітах, особливо у прикордонних громадах, посилюється зацікавлення молоді справами Підкарпатської Русі та переходом кордону з Польщі до Словаччини з метою вступу до українського легіону³⁹⁹. За нашими підрахунками, на основі щоденних звітів Львівського воєводського

³⁹⁷ Мілянчик С. Життя і праця українського студентства. *Студентський шлях*. 1931. Ч.1–2. С.8

³⁹⁸ ДАЛО. Ф.121. Оп. 1. Спр. 343. Арк. 3.

³⁹⁹ ДАІФО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1575. Арк. 45; ДАІФО. Ф. 2. Оп.1. Спр. 1576. Арк. 84.

управління, з кінця листопада 1938 р. і до першої половини березня 1939 р. з Ліського, Сяноцького та частково Кросненського повітів намагалися перейти кордон на Закарпатську Україну з метою вступу до українського легіону близько 270 лемків, з яких 40 були затримані під час переходу. Безумовно, ця цифра не зовсім точна, оскільки перехід кордону був нелегальним.

Власті повідомляли, що особи, які перебували на Закарпатті, надсилали додому листи та поштові листівки, в яких із піднесенням та впевненістю писали, що з весни наступить визволення України, підписуючись «Слава Україні»⁴⁰⁰. Виявом української національної свідомості лемків стало спорудження в окремих громадах могил із написом «Борцям за волю України», на які прикріплювалися паперові шарфи в українських національних кольорах. Прикладом може служити с. Бандрова Ліського повіту, де вночі 10 квітня 1939 р. невідомі особи висипали на цвинтарі біля церкви символічну могилу, на якій приліпили бронзову табличку з написом «Борцям за волю України». На виклики поліційних органів їх було розсипано, а наступної ночі по-новому насипано і прикріплено таблицю⁴⁰¹. У с. Лодині Ліського повіту вночі 16 квітня 1939 р. невідомі особи поставили на цвинтарі березовий хрест висотою чотири метри з написом: «На честь борцям, полеглим за волю України», на якому помістили паперові ленти з українськими національними кольорами⁴⁰².

Під впливом цих подій особливо активізувалося місцеве національно свідоме духовенство, священники використовували проповіді у церквах для національно-патріотичних промов. У лютому 1938 р. в с. Ольшаниця Ліського повіту греко-католицький священник Й. Оленяк зі с. Стефкова після проповіді «застерігав людність перед вступом до Зв'язку Шляхти загородової, де поляки хочуть зробити костел з церкви і ошукати народ український»⁴⁰³. о. Дмитро Юрчик з с. Бальниця Ліського повіту в часі виголошення казання у

⁴⁰⁰ ДАЛО. Ф. 121. Оп.1. Спр. 343. Арк. 68–69.

⁴⁰¹ ДАІФО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1575. Арк. 223.

⁴⁰² ДАІФО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1575. Арк. 232.

⁴⁰³ ДАІФО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1526. Арк. 18.

церкві наголошував «Українці, горніться до одної купи і терпіть, бо то вже скоро скінчиться». Закликав до українізування всього і всіх⁴⁰⁴. У с. Лютовиська Ліського повіту було затримано і переказано до суду Й. Кузю за те, що в Сяноку «співав українські пісні, як і публічно розповсюджував вісті, що з весни 1939 р. повстане Україна»⁴⁰⁵. Піднесення національного руху серед галицьких лемків спостерігалось спочатку у вигляді антипольських патріотичних плакатів, які писалися вручну й масово розвішувалися, особливо на будинках сільських шкіл. Найпоширенішими були плакати з написами «Українці – рятуйтеся з під окупації польської», «Україна – Наша Самостійна Держава, най живе 1000 р.»; в окремих селах вішали тризуби⁴⁰⁶.

Під впливом геополітичних змін наприкінці 1930-х рр. спостерігалось посилення українських національних настроїв серед лемків. У вересні 1938 р. в Ужгороді відбулося велике зібрання закарпатських українців з участю понад 1000 представників. Українська письменниця І. Невицька (1886 – 1966), яка представляла пряшівських русинів, закликала підкарпатських жінок стати під жовто-блакитним прапором. Збори прийняли резолюцію про приєднання до Підкарпатської Русі частини Словаччини, заселеної українцями.

Незважаючи на те, що не всі лемки, які перейшли кордон, змогли вступити до легіону, вони маніфестували свою солідарність із українським національно-визвольним рухом. Однак варто зазначити, що український національний рух охопив в основному східні, а менше – центральні повіти Галицької Лемківщини, що було наслідком високого рівня української національної свідомості лемків у цих повітах.

У березні 1939 р. через захоплення Угорщиною Закарпаття фактично було придушено національно-визвольні змагання закарпатських українців. У той же час, серед галицьких лемків, зокрема у Сяноцькому та Ліському повітах, і

⁴⁰⁴ ДАІФО. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 98. Арк.102 (зворот).

⁴⁰⁵ ДАІФО. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 22.

⁴⁰⁶ ДАІФО. Ф. 2. Оп.1, Спр. 1526, Арк. 219 зв. ; Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1534. Арк. 21, 145; Там само. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 115.

надалі спостерігалось масове розповсюдження плакатів українського патріотичного змісту. Показовою в цьому плані є відозва, розповсюджена в Одрехові Сяноцького повіту, зі словами «Наша дума, наша слава не вмре, не загине, зрозумійте, будьте людьми, Слава Україні!», а також відозви, розповсюджені у громаді Лещовате Ліського повіту в квітні 1939 р.: «Народе мій рідний, воскресла Україна і щезла ненадовго. Воскресне в 1939 р. Тримаймося, народе, поки терні не розрослися. Ще не вмерла Україна»⁴⁰⁷.

Отже, незважаючи на те, що лемки були розділені державно-політичним кордоном, їх об'єднала ідея української державності. Однак підкреслимо, що ці тенденції впродовж усього міжвоєнного періоду були різними в окремих частинах Лемківщини. Поширення української національної ідеї швидше прогресувало у східних лемківських повітах, які були наближені до українських земель і відчували підтримку українських національно-політичних сил. Натомість, у центральних та західних повітах Лемківщини українська національна свідомість утверджувалася повільніше через москвофільські та карпаторуські етнокультурні й політичні впливи.

Загалом можемо резюмувати, що міжвоєнний період став важливим етапом утвердження української ідеї на засадах соборницьких прагнень українців та їх національного самоствердження. Водночас, на відміну від основного етнічного масиву України, вказані процеси серед населення все ж відбувалися повільніше, а часто і суперечливіше. Проте цей період засвідчив зростання національного ресурсу та поступову, хоча і повільну, динаміку, яка утверджувала українофільські ідеали лемків.

⁴⁰⁷ ДАІФО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1575. Арк. 185, 219.

3.2. Етнонаціональний фактор порубіжних трансформацій в умовах Другої світової війни та повоєнного періоду

3.2.1 Антирадянський спротив ОУН переселенню лемків у 1939–1940 рр.

Початок Другої світової війни став новим випробуванням для населення українсько-польсько-словацького пограниччя в контексті етнонаціональних перемін. Політичні плани щодо цього регіону залишалися предметом експансіоністських задумів, активних обговорень та дій між представниками нацистського та радянського режимів. Відомо, що у вересні 1939 р. керівники вермахту, зустрічаючись у Сілезії, говорили про три можливості щодо майбутнього Польщі, згадуючи про такі варіанти: четвертий поділ Польської держави і передачу Радянському Союзу територій, на схід від лінії Нарва – Вісла – Сян; створення незалежної держави з решти Польщі; розділення

решти Польщі, у цьому разі «галицька і польська Україна» стане незалежною, якщо Радянський Союз погодиться з таким планом⁴⁰⁸.

Проте вже 17 вересня 1939 р. червона армія порушила кордон та інкорпоровала Західну Україну; а 28 вересня фактично був довершений поділ захопленої території між СРСР і Німеччиною. Територія Лемківщини опинилася у сфері впливу Німеччини та увійшла до складу Генеральної Губернії, яку було утворено 12 жовтня 1939 р. з центром у Кракові. Керівники СРСР та Німеччини 16 листопада 1939 р. підписали договір про обмін населенням, який фактично започаткував трагічні сторінки переселенських акцій для лемків впродовж 1940-х рр. З метою їх проведення було організовано репатріаційні комісії у містах Сянок і Новий Санч.

Погоджуємося із думкою дослідниці регіону, Н. Кляшторної, що «війна в 1939 р. стала для лемків початком руйнування їх світу» (в значенні світ лемків)⁴⁰⁹ під яким автор розуміє цілий комплекс культурно-звичаєвих норм, які були характерні для них у межах їх етнічної території. Для предметнішого пізнання особливостей переселення у 1940 р. стали спогади активістів націоналістичного підпілля. Тільки ОУН поставила своїм завданням, через активізовану освідомлюючу діяльність, спинити вплив лемків до СРСР, паралізуючи таким чином більшовицьку акцію. Їхня робота проявлялася в інформаційній діяльності, виїздах кожного дня у села та ведення роз'яснювальної роботи серед населення. За твердженням одного з тодішніх громадсько-політичних діячів З. Книша (1906 – 1999), протидіяти більшовицькій переселенській акції з боку Повітової Екзекутиви ОУН було тяжко не так через німецьку заборону пропаганди – як більше через недовірливість лемків. За його словами: «Робота йшла дуже тяжко і тисячі разів огортала нас зневіра... Швидко переконалися ми, що наші успіхи малі, майже ніякі. Лемко дивився на нас, як на зайдів-панів ... Уважали нас за

⁴⁰⁸ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж–Нью-Йорк–Львів: Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові, 1993. С. 74.

⁴⁰⁹ Kłasztorna N. Łemkowskie pojmowanie «swego świata»: jego obraz, utrata i poszukiwania. *Biuletyn Ukrainoznawczy. Południowo-wschodni instytut naukowy w Przemyślu*. 2001. №7. S. 91, 94.

німецьких агентів, що відмовляють від виїзду, щоб показати, що в СРСР гірше, а в Німеччині ліпше»⁴¹⁰. Серед Крайового проводу ОУН в цей час в західних окраїнах Лемківщини найактивніше діяв тодішній провідник націоналістів у Криниці Т. Лапичак, а також лемко зі Сянока О. Волинець, які об'їздили цілий Новосанчівський повіт, скликали людей на збори, мітинги, на яких викривали туманну перспективу бажаючих виїжджати на схід. Цікаво, коли вже навіть дати відправлення були визначені, окремі активісти ОУН вдавалися до крайніх заходів, їздячи по селах і повідомляючи, що через сильні морози від'їзд переноситься на пізніше, зриваючи таким чином організацію виїзду. Очевидець та ініціатор акцій писав: «Жалко глядіти на людей, які мучаться на морозі... Але вимагає того наш національний інтерес, щоб вони тут осталися, хоч не можуть вони того розуміти»⁴¹¹. Подібні плани приносили свої результати. Після відправлення першого ешелону цей же перекладач пригадував: «З вагонів чути стрілецькі пісні. Дивно. Їде елемент національно найменше свідомий, а стрілецьку пісню співає»⁴¹². Показовим у цьому відношенні є спроби окремих представників лемківської інтелігенції протидіяти радянським заходам. Зокрема Ю. Тарнович пригадує про «свій пропагандивний рейд по Лемківщині проти більшовицької агітації за виїзд за Сян»⁴¹³, який тривав три місяці. У розмові з о. Венгриновичем він наголошував: «Отче професоре, це гнало мене від Балигороду, вздовж гір, аж до Попраду і Дунайця, щоб зберегти кожну українську дитину й кожну українську хату перед добровільною смертю з рук тих, що намагаються збаламутити наш народ на Лемківщині»⁴¹⁴. Загалом наприкінці зими 1940 р. згоду за виїзд до СРСР дало близько 25 тис. лемків, з яких тільки 5 тис. виїхало до СРСР⁴¹⁵. Однак в

⁴¹⁰ Книш З. Перед походом на схід. Спогади й матеріали до діяння Організації Українських Націоналістів у 1939–1941 роках. Ч. II. Торонто: Срібна Сурма, 1959. С. 161.

⁴¹¹ Там само. С. 156.

⁴¹² Там само. С. 157.

⁴¹³ Тарнович Ю. На згарищах Закерзоння. Торонто: Видання Вид-ва «Лемківщина» С. 56.

⁴¹⁴ Там само. С. 65.

⁴¹⁵ Історія Лемківщини в 2-х т. Т. 1. Інститут народознавства. Львів, С. 105.

джерелах ця цифра є неоднозначною. Зокрема один представник перекладацького бюро у німців згадував, що від німців він довідався, що всіх людей виїхало не цілих одинадцять тисяч⁴¹⁶.

Можемо підсумувати, що з самого початку радянської окупації Галичини у 1939 р., власті вдалися до посиленої пропаганди серед лемків за виїзд до СРСР, використовуючи при цьому жалюгідне соціальне становище місцевого населення та низький рівень його самосвідомості. Водночас найбільш активні діячі краю разом з місцевими представниками оунівського підпілля намагалися у найрізноманітніший спосіб – від агітації до завідомо спровокованих неправдивих закликів, запобігти виїзду лемків до СРСР.

3.2.2 Вихідці зі Східної Галичини у збереженні національно-культурного життя регіону в 1939-1941 рр.

З початком Другої світової війни, зважаючи на більшовицьку окупацію Східної Галичини, звідти на галицьку частину Лемківщини почали прибувати свідомі та ідейні українці, які почали вести активну громадську діяльність серед лемків у школах, кооперативах, та культурно-освітніх закладах. З цього приводу одна з газет писала: «Почали напливати емігранти із західних земель України, що внесли крім здібних і енергійних організаторів багато знавців та студентства. Це були землі не з нашої вини здавна занедбані, а з політики Польщі. Та життя показало, що лемкові чи холмщаківі його національних почувань чи віри так легко вирвати не можна»⁴¹⁷. Після окупації західноукраїнських земель радянськими військами, край покинуло понад 20 тисяч національно свідомих українців-втікачів⁴¹⁸. Передусім великі заслуги мали сільські вчителі, інструктори-агрономи та працівники у допомогових комітетах. З них шкільний інспекторат відібрав перші учительські сили і

⁴¹⁶ Книш З. Перед походом на схід. Спогади й матеріали до діяння Організації Українських Націоналістів у 1939 – 1941 роках. Ч. II. Торонто: Срібна Сурма, 1959. С. 160.

⁴¹⁷Організація Українського життя в Генеральнім губернаторстві. *Рогатинське слово*. 1941. 2 серпня.

⁴¹⁸Лемківщина. Т.1. Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто: Організація Оборони Лемківщини, 1988. С. 202.

розіслав їх по Сяноцькому повіту. У м. Сянок було відкрито українську семирічну школу ім. Тараса Шевченка, першим керівником якої став П. Біланюк, а також створено Українську торгівельну, рільничу та ремісничу школи ⁴¹⁹. Скупченням місцевої інтелігенції зі Східної Галичини став саме Сяноцький повіт, який був наближений до галицьких теренів, та мав найбільшу кількість дієвих українських установ. У зв'язку з великою кількістю втікачів, старостою Сяноцького повіту було навіть видане розпорядження про заборону на побут для втікачів, яке тільки у 1944 р. було відмінене і можна було селитися без обмежень маючи тільки дозвіл від поліції ⁴²⁰.

Новоприбулі лідери національно-культурного життя із Східної Галичини значно активізували національний поступ в регіоні, особливо в культурно-просвітницькому житті, мережа осередків якого суттєво розширилася. Для прикладу, на кінець грудня 1939 р. на Сянїччині було вже 74 кооперативи, зокрема філія у Горлицях мала 21, у Риманові – 17, по кілька осередків мали філії у Дуклі й Крилиці. Преса писала, що до кінця грудня 1939 р., себто протягом двох місяців, було зорганізовано 112 нових кооператив на Лемківщині ⁴²¹.

Активізація національно-культурницького життя проявлялася одночасно у проведенні урочистостей, приурочених важливим ювілейним датам. У багатьох лемківських громадах Короснянщини, Сянїччини та Горлицьчини було відслужено панахиди, у читальнях «Просвіти» відбувалися концерти з нагоди відзначення дня Соборності 22 січня, згодом свято Героїв, приурочене роковинам битви під Крутами⁴²². Під керівництвом І. Савчак та колишньої сенаторки О. Кисілевської, активізувався жіночий рух, який у

⁴¹⁹ Ванчицький С. Лемківщина – самоцвіт України. Огляд українського суспільного життя на Лемківщині 1918–1944. *Аннали Лемківщини*. Ч. 5. С. 36.

⁴²⁰ Збігці. *Нова доба*. 1944. №27. 2 липня. С. 4.

⁴²¹ З українського життя. *Голос. Часопис для полонених українців*. 1940. 5 березня. Ч.8. С.1.

⁴²² Короснянщина пробуджується. *Голос. Часопис для полонених українців*. 1940. 20 березня. Ч. 9. С. 4; Говорить Лемківщина. *Голос*. 1940. 20 лютого. №6. С. 4; З життя Лемківщини. *Голос*. 1940. 28 лютого. №10. С.6; Українська пісня по селах Сянїччини *Голос*. 1940. 20 березня. №9. С. 4.

Сяноцькій окрузі мав 42 жіночі секції з 2100 членами⁴²³. У вересні 1940 р. відбувся заходом «Просвіти» в Криниці вечір української пісні й танцю, до успіху якого спричинився у великій мірі виступ бандуриста інженера М. Теліги з Кракова⁴²⁴, який ще на початку 1920-х рр. часто відвідував лемківські громади та брав участь у концертах.

З метою популяризувати особливості етнокультурного життя на крайніх західноукраїнських етнічних теренах, дирекція «Українського видавництва» оголосила літературний конкурс на історичні або побутові літературні твори, тематично пов'язані з Лемківщиною, Підляшшям або Холмщиною, встановивши нагороду за відзначений твір у розмірі 1000 золотих⁴²⁵.

На початку вересня 1941 р. на Лемківщині продовжували активно працювати П. Святий, І. Витвицький, Л. Подоляк та о. Михайло Ганушевський з Гуцульщини, який разом з інженером Яцівом та Блавацьким реорганізували Лемківський-Союз Кооператив у Сяноці в могутню інституцію з мільйонними місячними оборотами. Кооперативні організатори за короткий час відновили та зорганізували чисельну сітку споживчих кооператив⁴²⁶.

Під впливом новоприбулих активістів громадського життя з Галичини поступово зароджувався і пластовий рух. У школі в Боську 1940 р. перший осередок Пласту на Лемківщині зорганізував Б. Ганушевський, колишній зв'язковий 76-го пластового куреня юнаків і провідник старшопластунського водного гуртка у Станиславові, будучи перед тим кілька літ окружним організатором і начальником «Сокола». Завдяки його ініціативі розпочалися спроби організації першого вишкільного пластового табору на Лемківщині, але «з огляду на безпеку» він не отримав дозволу від німецької окупаційної

⁴²³ Із наших міст, містечок та сіл. Сянїччина. *Львівські вісті*. 1942. 3 березня. Ч. 46. С. 4.

⁴²⁴ З українського життя в Криниці. *Голос*. 1940. 18 жовтня. №21. С. 2.

⁴²⁵ Літературний конкурс. *Голос*. 1940. 20 лютого. №6. С. 4.

⁴²⁶ Лебедович І. Полеві духовники Української Галицької Армії (Матеріали до історії). Вінніпег: видав о. Іван Лебдович, 1963. С. 86

влади⁴²⁷. Його пластуни відбували сходи, мали свої ділові книги по гуртках і куренях, прапорці своїх частин, і навіть печатку⁴²⁸. Окрім Б. Ганушевського, засновниками Пласту в регіоні був проф. М. Іваненко, який родом із східних областей України, але восени 1939 р. після більшовицької навали переїхав до Сянока, де був обраний диригентом хору «Боян»⁴²⁹.

Непересічною подією для Лемківщини, і загалом для лемків, було відкриття з ініціативи голови Українського центрального комітету, проф. В. Кубійовича (1900–1985) у вересні 1940 р. в Криниці української учительської семінарії, яку очолив директор О. Цісик. Близько 80% учнів закладу становили вихідці з Лемківщини. Криниця, як місце для заснування майбутньої української педагогічної школи, мало свої переваги. Адже тут пустувало чимало довоєнних пансіонатів, які можна було переобладнати під навчальні приміщення. Заснуванню семінарії у західній частині Лемківщини сприяло прибуття сюди у 1939 – 1940 рр. з Галичини знаних представників інтелігенції. Серед них письменник і гімназійний вчитель Д. Лук'янович, український поет Т. Осьмачка, редакторка журналу «Жіноча Доля» О. Кисілевська, подружжя співачки і диригента Лідії і Романа Крушельницьких⁴³⁰. О. Цісик у своїх спогадах згадував, що «в школі панувала літературна мова, але в часі перерви цілий «заповідник» українських говірок: переважно лемківська»⁴³¹. Семінарія мала стати надійною запорукою ідейних діячів для роботи у лемківських громадах. Вже влітку 1944 р. у ній здали матуру (іспит зрілості – І.Л.) 53 кандидати на

⁴²⁷ Боцанський Пластун Перлина Лемківщини – село Босько (в 25-річчя відродження Лемківщини й оснування Пласту). *Лемківський календар на 1966 рік*. Зредагував Ю. Тарнович. С. 28.

⁴²⁸ Немилівський В. Пласт на Лемківщині. Торонто: Накладом автора. б.р. С. 16.

⁴²⁹ Там само. С. 16

⁴³⁰ Павлів І. Українська учительська семінарія у Криниці як осередок педагогічної освіти у 40-х роках ХХ століття. *Вісник Львівського університету. Серія педагогічна*. 2010. Вип. 26. С. 231.

⁴³¹ Цісик О. Золотим плугом ми орали лемківський переліг. З моїх лемківських споминів (У Криниці 1940-1944). *Лемківський календар на Божий 1969 рік*. Торонто, 1969. С. 78.

вчителів, з яких шість походило з північно-західних українських земель, два з Буковини, а всі інші були лемками⁴³².

Відзначимо, що активна діяльність прибулої інтелігенції найбільше проявлялася у східних повітах Лемківщини. Натомість в окраїнних західних лемківських громадах становище виглядало складнішим. Дописувач однієї з газет із центральних теренів України перебуваючи у 1942 р. у курортному містечку Криниця писав: «Вирушаю в мандрівку у навколишні села: Поворозник, Тилич, Лабова. І тут зустрічаюся з лемками. І нагадалися мені ті з Харкова... Яке однакове життя, там далеко на сході й тут. Діти говорять цілком по українському, хіба що от наголос шкутильгає. Треба вчителя, священика, людину, яка б віддалася праці щиро, з усією посвятою»⁴³³. Дописи з подібними проханнями надходили у пресу і від подорожуючих, які наголошували, що «сьогодні Лемківщина, а особливо окраїнні села, вимагають від нас окремої опіки та великої освідомлюючої праці»⁴³⁴. Пізніше, відвідавши громади Чачів, Барнівесь біля Лабової Новосанчівського повіту цей же автор дещо вже дещо песимістично згадував: «В більшості молодь уже виреклась не тільки своєї церкви, але і своєї мови. Виривається крик душі: рятунок! Рятуйте те, що ще можна врятувати! Цей обов'язок освідомної праці лежить особливо на нашій сільській інтелігенції в Чачові, Складистому та Матієвій»⁴³⁵. Дописувач закликав негайно заснувати в тих селах місцеві осередки, в яких могло б розвиватися культурне життя.

В організації українського національного життя на західних окраїнах українських етнічних земель поза більшовицькою окупацією активну участь брав і славний пізніше генерал УПА Р. Шухевич (1907 – 1950). Від початку 1940 р. він був членом Революційного Проводу ОУН, а згодом крайовим

⁴³² Новинки. *Холмська земля*. 1944. 23 липня. №30. С. 5.

⁴³³ Гл. Сх. З Полтави до лемківських гір. Три тижні в Криниці. *Станіславівське слово*. 1942. 1 листопада. С. 7.

⁴³⁴ Лемко. На скрайній межі Лемківщини (Вражіння з дороги). *Краківські вісті*. 1942. Ч. 176. 5 серпня С. 6.

⁴³⁵ Лемко. На межах Лемківщини (Вражіння з дороги). *Краківські вісті*. 1942. 11 серпня. Ч. 171. С. 6; Лемко. На скрайній межі Лемківщини (Вражіння з дороги). *Краківські вісті*. 1942. 5 серпня. Ч. 176. С. 6.

провідником ОУН на західних землях. У своїй діяльності ОУН ввела нові методи прискореного національно-політичного піднесення та виховання через національно-освітню працю, розбудову культурного, господарського, молодіжного життя. Увесь план роботи, на думку провідника ОУН С. Бандери (1909 – 1959), «спирався на тому, що душа українського населення на західних кордонах залишилася українська навіть там, де національно-політична свідомість була приспана. З поверхового погляду, національно малосвідома Лемківщина, а разом з нею і Холмщина та Підляшшя дали кадри добрих націоналістів-революціонерів та перетворилися на бастіони кількарічної найзавзятішої боротьби з більшовизмом, за український національний характер тих прикордонних земель. І ворог не зміг її зламати інакше, як тільки масовим насильним виселенням і розпорошенням»⁴³⁶. На наш погляд, подібне висловлювання є до певної міри перебільшене, оскільки національні впливи, якщо і утверджувалися міцно, то тільки у східних лемківських повітах. Натомість у західній частині Лемківщини населення не було чисельно інтегроване у повстанський рух. Підтвердженням цієї тези є польський звіт за липня–вересня 1943 р., у якому зазначалося, що «лемки загалом неохоче сприймають українську націоналістичну пропаганду, проте не слід недооцінювати можливості української диверсії на цих землях»⁴³⁷. Однак необізнаність та нерозуміння особливостей історичного розвитку Лемківщини – питання, перед яким опинилися втікачі з Галичини – доводило подекуди до антагоністичних відносин між місцевою людністю та новоприбулими активістами. І навіть до певної міри помилкою української інтелігенції на Лемківщині і не тільки, на думку окремих діячів, було поспішне запровадження нової назви «українці», замість старої «русини» чи

⁴³⁶ Бандера С. Командир-Провідник (Слідами св. пам. Романа Шухевича). *Літопис УПА*. Т. 45. С. 247–248.

⁴³⁷ Ільющин І. Українська повстанська армія і армія крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.) Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 231.

«руснаки»⁴³⁸. Новоприбула частина місцевої інтелігенції не завжди розуміла лемка чи навіть холмщак, коли вони не демонстрували чіткої національної позиції. У лютому 1941 р. сам директор музею у Сяноці Л. Гец занотував: «Бракує одноцільної і ясної думки..., інтелігентного тла. У нашому музеї є три світи – українська культура, німецький вплив і польська тінь. Все те мішає одноцільність і не дає ясної думки»⁴³⁹.

Коли влітку 1941 р. Галичина була звільнена від комуністичної окупації, натомість окупована нацистськими військами, значна частина інтелігенції почала повертатися у Східну Галичину. Активна громадська і політична діячка О. Кисілевська, покидаючи Лемківщину після двох з половиною років за її словами «еміграції із галицької землі», залишила у тогочасній періодиці замітку, в якій відзначала значний національний поступ, проте тільки у східній частині Лемківщини, який проявлявся у створенні мережі дитячих садочків, активізації жіночого руху та національному усвідомленні загалом»⁴⁴⁰. Таким чином, інтелігенти-втікачі із Східної Галичини, незважаючи на нетривале перебування на лемківських теренах, все ж відіграли важливу роль у консолідації національних сил краю, ініціюванні окремих регіональних національно-освідомлюючих проєктів в регіоні та їх реалізацію через освітню, культурницьку та господарську сфери.

3.2.3. Лемки в умовах нацистського окупаційного режиму

З початком Другої світової війни Лемківщина, як один з віддалених регіонів разом із Надсянням, Холмщиною і Підляшшям, була найдовше, понад п'ять років, під нацистською воєнною окупацією. З початком нацистської окупації Лемківщини спотерігалися зміни в структуруванні організаційно-політичному житті регіону. У вересні 1939 р. Український Комітет в Сяноці, який було створено навесні 1939 р., було перейменовано в

⁴³⁸ Кубійович В. Українці в Генеральній губернії. 1939–1941. Чикаго: Вид-во Миколи Денисюка, 1975. С. 322.

⁴³⁹ Сидор О. Музей «Лемківщина» в Сяноці. До 40-ліття з дня смерті Лева Геца. *Лемківщина*. 2012. №1. С. 8.

⁴⁴⁰ Кисілевська О. Лемківщині на прощання. *Краківські вісті*. 1942. 7 серпня. Ч. 173. С. 4.

Українську Народну Раду, головою якої обрали С. Ванчицького, а секретарем В. Карановича. Праця цієї ради розвивалася в різних ділянках суспільного життя. У вересні 1939 р. до Сянока ввійшли перші відділи німецького війська, з появою яких почалися перші арешти. Відомо, що вночі 10 вересня 1939 р. німецькою військовою жандармерією було ув'язнено під закидом саботажу 220 громадян з Дубрівки Руської Сяноцького повіту, між якими «багато наших свідомих людей». У Боську німецьке військо розстріляло 18 громадян, в тому числі – 14 українців, за те, що хтось стріляв за німецькими військовими частинами. Серед розстріляних був і парох Боська о. Михайло Величко⁴⁴¹. Водночас, у порозумінні з окупаційною владою, президія УНРади зорганізувала староство в Сяноці, яке очолив В. Блавацький. Вони підтримували зв'язок із західними повітами, виїздили на збори у різні місцевості, на які являлися делегати сіл і міст повітів. Такі збори наприкінці 1939 р. відбулися у Кросно, Криниці та у Горлицях. Однак, вже 15 серпня 1940 р. гестапо ув'язнило С. Ванчицького та В. Константиновича під політичними закидами⁴⁴².

За твердженнями окремих авторів, в розмові з німцями було зрозумілим, що окупанти нічого не знали про Лемківщину, і вважали, що українське населення починається щойно на схід від Сяну⁴⁴³. Зважаючи на хиткий рівень національної свідомості населення регіону, у період нацистської окупації у генерального губернатора Г. Франка та райхсфюрера СС Г. Гімmlера з метою германізації, на зразок властей міжвоєнної Польщі, виринала думка утворити з етнографічних груп окремі національності на зразок: Гораленфольк, Лемкенфольк, Гуцуленфольк, і тільки, коли їм цього не вдалося, всі лемки були визнані українцями⁴⁴⁴. Нацисти не дозволяли

⁴⁴¹ Ванчицький С. Лемківщина – самоцвіт України. Огляд українського суспільного життя на Лемківщині 1918–1944. *Аннали Лемківщини*. Ч. 5. С. 33.

⁴⁴² Там само. С. 34.

⁴⁴³ Бучацький В. В тривожних днях німецької окупації. *Аннали Лемківщини*. Ч. 5. Ред. І. Гвозда. Нью-Йорк: Фундація дослідження Лемківщини, 1993. С. 110.

⁴⁴⁴ Цепенда І. Українсько-польські відносини 40-50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз. Київ, 2009. С. 195; Шапаренко Ю. Історичні та соціально-психологічні чинники

діяльності національно-політичних організацій, але в культурній та економічній ділянках можна було розгортати діяльність під проводом Українського Центрального Комітету на чолі з проф. В. Кубійовичем. Заборонивши усі раніше активні товариства та організації у повітових містах, виникали його філії – Українські Допомогові Комітети. По селах організовувалися українські освітні товариства, численні українські школи.

З початком утвердження нацистського режиму на Лемківщині, відомо про, так звану, «справу політичних образів», яка проводилася за наказом генерал-губернатора. Впродовж серпня–вересня 1941 р. в архівах відклалися своєрідні звіти місцевих священників з лемківських громад до Апостольської Адміністрації в Сяноці, у яких вони ніби звітували, що «у греко-католицькій церкві (*вказувалася громада. – І.Л.*) не знаходиться жодних образів, статей або написів політичного характеру – тільки суто релігійного східного обряду»⁴⁴⁵.

Одночасно у Львові у вересні 1941 р. нацистською владою був створений Український Крайовий Комітет, як єдина українська легальна суспільно-громадська установа в Галичині, який мав такий самий статут, як Український Центральний Комітет у Кракові (провідник В. Кубійович відмовився поширити діяльність УЦК на Галичину з уваги на її особливу політичну ситуацію). Український Крайовий Комітет був побудований на тих самих основах, що і Український Центральний Комітет у Кракові. Праця тих комітетів на захід від Сяну і Бугу на найбільш занедбаних окраїнах землях дала впродовж двох років дуже гарні результати і причинилася до національного відродження наших земляків у тих краях. Подібні висновки дозволяють нам робити дописи у тогочасній періодиці, де читаємо, що «основи, завдання і організаційні форми українських комітетів

розвитку етнічної самосвідомості лемків. *Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць*. Т. 10. 2015. Вип. 27. С. 649.

⁴⁴⁵ APP. Zespol 157. Sygn. 10 (mikrof № PPL-1304). K. 4–12.

по цей і по той бік Сяну є ідентичні, обі організації зливаються разом»⁴⁴⁶. Доречним буде відзначити, що у часи нацистської окупації населення Лемківщини активно вступало у ряди українських організацій, які вели боротьбу проти окупантів. Серед них виділялися легальний Український Допомоговий Комітет і нелегальна Організація Українських Націоналістів. Слід визнати, що влада спочатку прихильно ставилася до активістів національного життя в регіоні.

Загалом Український Центральний Комітет ніс відповідальність за усе зорганізоване українське життя в Генеральній Губернії. Серед основних засад діяльності інституції виділялися: збереження фізичної національної субстанції та запевнення їй найкращих умов подальшого розвитку; плекання моральних цінностей у національній спільноті, вірність християнській релігії та національній традиції, національна солідарність та громадська дисциплінованість; розбудова стану посідання в усіх ділянках життя⁴⁴⁷. Окремі повітові УДК проявляли особливу активність. Зокрема, провід Комітету в Сяноці з ініціативи його голови у листопаді 1943 р. розпочав серію поїздок по терені, улажуючи в кожному осідку волосної чи районної делегатури відправи з мужами довір'я, головами УОТ та інтелігенцією. Про подібні зустрічі відомо у громадах Тісна, Команча, Ліськи, Устеріки Долішні, Балигороді, Буківську та Мриголоді⁴⁴⁸.

Щирий українофіл, уродженець Лемківщини В. Кубійович пригадував, що завдяки професорові Кохові дістав підтримку уряду пропоганди у справі організації українського шкільництва, об'їхав західну Лемківщину, де відбув кілька зустрічей з німецькою владою та представниками українських установ, бачачи при цьому спонтанну організацію українського шкільництва в регіоні⁴⁴⁹.

⁴⁴⁶ Український краєвий комітет. Єдина українська організація в Галичині. *Калуський Голос*. 1942. 7 січня.

⁴⁴⁷ Кубійович В. Наш шлях. *Краківські вісті*. 1944. Ч. 5. С. 2.

⁴⁴⁸ З українського життя. *Краківські вісті*. 1943. 24 грудня. С. 6.

⁴⁴⁹ Кубійович В. Мені 70. Париж–Мюнхен: Наукове товариство ім. Шевченка, 1970. С. 37

На Закарпатській Лемківщині, зокрема Пряшівщині, у період німецької окупації певну роботу продовжувало розвивати товариство «Просвіта» у Пряшеві. Проте, діяльність не мала системного характеру, а в більшості проявлялася у поодиноких акціях. Прикладом можуть бути виступи її голови о. Й. Дюлая на тему «Націоналізм», секретаря Іванка на тему: «Активна любов до свого народу», влаштування у Пряшеві урочистої Шевченківської академії⁴⁵⁰.

Доцільним, на нашу думку, є уточнити, що важлива роль у дослідженні, й власне, у відкритті етнокультурних обривів Лемківщини та національному самоствердженні населення належала окремим провідникам, які були уродженцями, як Лемківщини, так і з-поза її меж. В їх переліку хотілось би згадати Ю. Тарновича, який продовжував свою плідну журналістську діяльність у роки Другої світової війни, через яку відкривав читачеві маловідомі сторінки лемкознавчих студій. У 1940-х рр. він редагував у Львові тижневики: «Тернопільський голос», «Станиславівські вісті», «Голос Прикарпаття», «Краківські вісті», «Рідна земля». Напевне, треба погодитися з думкою одного з дописувачів, який писав: «Їхня праця і заслуга в тому, що своєю творчістю і на даному говорі та з проблемами даної області вони втягують свою область в духовну єдність національної спільноти»⁴⁵¹.

Короткі довідки про лемків публікував і український дослідник, мовознавець І. Панькевич (1887 – 1958), який торкнувся спільного і відмінного в етнокультурній складовій галицької та закарпатської частини лемків. На його думку, довга південно-карпатська смуга від Попраду – аж до Лабірця, заселена подібними лемками, святкує Різдво Христове не інакше, як галицькі лемки. Незначна різниця, на думку вченого, може проявлятися через

⁴⁵⁰ «Просвіта» в Пряшеві. *Голос*. 1941. 20 травня. №11. С. 3.

⁴⁵¹ Прутський Н. Письменницьке перо на службі Лемківщини. З нагоди нових оповідань Юліана Тарновича Нестор Прутський. *Львівські вісті*. 1942. 17 травня. №108. С. 4.

те, що закарпатські лемки стикаються від давен-давна з іншими етнічними одиницями: німцями і словаками ⁴⁵².

Після нападу Німеччини на СРСР поведінка німців ставала дедалі брутальнішою. У серпні 1941 р. німецька влада приступила до цілковитої ліквідації українського самостійницького руху на лемківських теренах, арештуючи в цілому краю його актив. Відомо, що у Сяноку заарештували катехита о. Степана Венгриновича, пароха о. Миколу Думанського ⁴⁵³ а також активного поціновувача та колекціонера лемківської історико-культурної спадщини, засновника регіонального музею у Сяноку Л. Геца ⁴⁵⁴. У вересні 1941 р. гестапо провело ревізії та арештування серед українців Сянока, внаслідок яких у тюрмі опинилися, о. Михайло Ганушевський, С. Ванчицький, Л. Пелех та митець П. Обаль ⁴⁵⁵.

У час, коли відбувалися арешти у Львові, одночасно гестапо затримало чотирьох осіб у Новому Санчі ⁴⁵⁶, де комісаріат прикордонної поліції встановив існування нелегальної організації С. Бандери. Як повідомляють документи, «вдалося арештувати одного активіста і трьох прихильників цієї групи. Слід очікувати нових арештів. Зміст ворожих матеріалів особливо гострий щодо німців. Організація у районі Новий Санч, здається, була створена братом С. Бандери» ⁴⁵⁷. На подібні новини німці реагували негайно, проводячи серію арештів провідників ОУН. Було заарештовано близько 30 членів ⁴⁵⁸. За словами одного з тодішніх діячів, навесні 1944 р. у Сяніччині «шалів страшливий гестапівський терор, жертвою якого впав найкращий цвіт

⁴⁵² Панькевич І. Вірування й обряди лемків за Карпатами *Краківські вісті*. 1943. 19 січня. С. 6.

⁴⁵³ Бучацький В. В тривожних днях німецької окупації. *Аннали Лемківщини*. Ч.5. Нью-Йорк: Фондація дослідження Лемківщини, 1993. С. 114.

⁴⁵⁴ Іванчов Ф. Художник Лев Гец. *Дружно вперед*. 1969. №8. С. 10.

⁴⁵⁵ Ванчицький С. Лемківщина – самоцвіт України. *Аннали Лемківщини*. Ч. 5. Нью-Йорк: Фондація дослідження Лемківщини, 1993. С. 40.

⁴⁵⁶ Косик В. Вказ праця. С. 284.

⁴⁵⁷ Уривок із донесень з окупованих територій Сходу № 30. Берлін 20 листопада 1942 р. Секретно. Косик В. Вказ. праця. С. 590.

⁴⁵⁸ Історія Лемківщини в 2 т. Т. 1. Львів: Інститут народознавства, С. 107.

української лемківської молоді»⁴⁵⁹. Загалом гестапо ретельно приглядалося до діяльності українців у східній частині Лемківщини, а інспектор В. Губер «паралізував усякий патріотичний рух», забороняючи молоді співати українські національні пісні, щоб «не дражнити ними поляків»⁴⁶⁰.

У часи нацистської окупації освітні заклади продовжували організовувати культурно-просвітницькі заходи, спрямовані на консолідацію місцевої людності навколо української ідеї. Прикладом може служити влаштування Українською Народною Школою у Горлицях в березні 1942 р. урочистостей з нагоди роковин смерті Т. Шевченка. Преса повідомляла, що «зал був вщент заповнений українськими громадянами з довколишніх сіл Горличчини: Рихвальду, Долин, Ропиці, Маластова, Пантної, Смерековця, Гладишова, Кривої та ін. Свято закінчилося відспіванням національного гимну»⁴⁶¹. У серпні 1943 р. в Криниці у приміщенні світлиці УДК відбувся вечір поета Т. Осьмачки, який лікувався саме у Криниці. Не дивлячись на те, що в самій Криниці перебувало дуже мало української інтелігенції, зал все ж був переповнений⁴⁶². А у с. Явірки, яке було останнім лемківським селом за Попрадом, навчання християнської релігії у школах продовжувало вестися в рідному обряді⁴⁶³. Цей національний поступ просто був очевидний. Не випадково один з відвідувачів Лемківщини у часи Другої світової війни згадував: «Двадцять років пізніше, живучи в с. Лабова, ті, що були у 1923 р. ще підлітками, чи вже поважними господарями, а тепер з молодих – дорослими, а з дорослих – цілком старими людьми, – вже тепер свідомі українські патріоти»⁴⁶⁴.

І все ж в окремих громадах відчувався брак свідомої місцевої інтелігенції. В матеріалах архівних справ знаходимо лист о. Степана Корнови, декана в

⁴⁵⁹ Ванчицький С. Вказ. праця. С. 41.

⁴⁶⁰ Немилівський В. Пласт на Лемківщині. Торонто: Накладом автора. б.р. С. 13, 16.

⁴⁶¹ Гість. «Горлиці–Шевченкові». *Краківські вісті*. 1942. 17 квітня. С. 6.

⁴⁶² Озерянський В. Вечір Т. Осьмачки у Криниці. *Краківські вісті*. 1943. 25 серпня. С. 5.

⁴⁶³ К-ий М. У свідомості спільних завдань. *Холмська земля*. 1943. 6 червня. Ч. 23. С. 1.

⁴⁶⁴ Литвиненко С. Зустрічі з Михайлом Телігою. Спогад. Прапори духа. Життя і творчість О. Теліги. /Упоряд. О. Жданович. На чужині: Вид-во «Сурма», 1947. С. 176.

Лабовій, від 26 серпня 1942 р. до ААЛ, в якому він писав, що «є думка, щоб дати сотрудника і катехита, щоб міг працювати і на народній ниві. В Тиличі з українців нема нікого, крім директора школи і його дружини. Однак такого священика наразі нема»⁴⁶⁵.

У структурі національно-просвітницького життя важливою складовою залишалася мережа дитячих садків, яких в 1943 р. тільки у Сяноцькій окрузі було організовано 107, в яких охоплено опікою понад 5 174 дитини. У ділянці ведення садків особливу активність проявило місцеве духовенство⁴⁶⁶. Очевидним залишався національний поступ населення регіону у східній частині Лемківщини, де за кількістю українських освітніх закладів виділялося м. Сянок. Тільки у 1943 р. в місті діяло вісім українських шкіл (торговельна, ремісничка, кравецька для дівчат, рільнича, вселюдна і захоронка для дошкільнят), де навчалася близько 800 хлопців і дівчат. Тогочасна преса писала: «Коли порівняти це з передвоєнними умовами, серед яких наша молодь денаціоналізувалася по чужих школах..., то це число імпонуюче й підбадьорююче»⁴⁶⁷.

Попри очевидну динаміку національного поступу, з огляду суспільно-політичних відносин, варто зосередити увагу, що навесні 1944 р. активізувалося польське підпілля на Лемківщині. Документи повідомляють: «В останнім звітнім часі поляки помітно активізуються вже й на терені спокійної Лемківщини. В польських оселях відбуваються громадні сходи, по лісах – військові справи, стріляння, набирає більшого розмаху протиукраїнська пропаганда: погрожування українцям у відплату за Галичину, провокативні алярми з приводу мнимих нападів на них зі сторони українців, поширювання нелегальної літератури. Запримічаються також рейди польських боївок по лісах Лемківщини (північно-західної)»⁴⁶⁸.

⁴⁶⁵ APP. Zespol 157. Sygn. 125 (mikrofilm № PPL-1419). К. 110.

⁴⁶⁶ Сезонове дошкілля в Сяніччині. *Краківські вісті*. 1943. 12 вересня. С. 6.

⁴⁶⁷ Українські школи в Сяноці. *Краківські вісті*. 1943. 14 жовтня. С. 6.

⁴⁶⁸ Витяг із «Огляду суспільно-політичних відносин (за час від 9.04. до 9.05. 1944 року)» про активізацію польського підпілля на Лемківщині та Ярославщині. Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА у 2 т. Відп ред. та упоряд. В.

Про життя окремих лемківських громад у складні часи німецької окупації довідуємося з дописів у періодиці. Газета «Краківські вісті», згадуючи про с. Бонарівку Ряшівського повіту, найдалі на північ висуненого лемківського села, писала: «Це найкраще й найсвідоміше село з цього острова і цілої Ряшівщини. В селі працює діяльний парох о. Ключас. Це село входило до ряшівського УДК і сюди входять села Лемківщини: Бонарівка, Гвоздянка та Близенька. У Гвоздянці 65% населення – це українці, які говорять чистим лемківським говором. Національна свідомість у них невисока. Гвоздянці до війни вперто заявляли, що вони «русини»⁴⁶⁹. Для певного узагальнення періоду нацистської окупації важливим буде виокремити штрих про лемківський сегмент в структурі загального українознавства через насамперед медійні чинники. Добрим прикладом нам послужив допис газети «Вінницькі вісті», де дуже переконливо було прописано: «В сьогоднішній момент кожен знає, що Галичина, Гуцульщина, Бойківщина, Лемківщина, Волинь, Холмщина, Підляшшя і Полісся – це тільки частина одної великої спільноти, що її ім'я Україна»⁴⁷⁰.

Аналізуючи становище населення Лемківщини у роки воєних нацистських лихоліть, вважаємо за необхідне залучити висновок львівського дослідника А. Боляновського, який у своїх студіях резюмував, що «жителі прикордоння, а значить і Лемківщини, у роки Другої світової війни приречені були стати заручниками воєнних обставин, тоталітарних режимів і їх злочинної політики і часто кожна з країн вдало для себе використовувала історичні антагонізми, виступаючи в ролі «оборонців» і «захисників» представників однієї національності від брутальних дій представників іншої»⁴⁷¹. У підсумку можемо відзначити, що початковий період Другої світової війни став для

Вятрович. Т.1. Війна під час війни 1942–1945. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. С. 508.

⁴⁶⁹ О.М. З пограниччя Лемківщини. *Краківські вісті*. 1943. 25 липня. С.5; Ряшівщина *Краківські вісті*. 1943. 27 липня. С. 6.

⁴⁷⁰ Юрко. Місцеві типи Української землі. *Вінницькі вісті*. 1941. 21 грудня. №40. С. 3

⁴⁷¹ Українсько-польські відносини. Новітня доба / [відп. ред. Микола Литвин]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2017. С. 431.

лемків, як і загалом українського населення, черговим випробуванням, яке розпочалося спочатку із радянської пропоганди за виїзд до УРСР, а загалом зосередження у регіоні чисельного представництва галицької інтелігенції, яке зуміло налагодити, зберегти, а подекуди, відродити національне життя краю. На початковому етапі режиму нацистської окупації можемо констатувати про певне загравання окупантів із місцевим населенням, але згодом ця, так звана, політика оманливої лояльності, перетворилася на тотальне нищення ядра української нації в регіоні. В своїй основі нацистський окупаційний режим відзначався на Лемківщині спочатку підступністю, а загалом неоднозначністю, який ніби розкривав можливості культурно-освітньої динаміки, все ж супроводжувався непоодинокими трагічними історіями.

3.2.4. Лемківщина – фронтір вигнання у 1944 – 1947 рр. та його наслідки

В останній рік війни у житті лемківської спільноти наступив період, який характеризувався боротьбою за збереження національної самобутності в умовах польського, словацького та радянського політичних режимів. Лемківщина втратила цілісність як історико-етнографічний регіон, будучи ще більше пошматованою адміністративними кордонами. Внаслідок депортаційних акцій 1940-х рр. її північна частина хоча і залишилася в адміністративних кордонах Польщі, все ж була позбавлена носіїв самобутньої лемківської культури, частина яких розпочала період свого дисперсного виживання в умовах польського режиму, інша – в умовах жорстокої радянської дійсності. Ми одностайні із словами М. Дупляка, який у вступі до книги за авторством Лопаткевичів відзначав: «З кожним роком меншає кількість слідів української цивілізації на Лемківщині»⁴⁷². Ностальгічну тональність віднаходимо у словах листа М. Слутяка до М. Дупляка від 18 березня 1991 р.: «Гори і долини, де жили люди, мовчать. Тут

⁴⁷² Лопаткевич Т., Лопаткевич М. Мала сакральна архітектура на Лемківщині. Нью-Йорк: Фондація дослідження Лемківщини, 1993. С. 6.

поховано лемківський дух, настрої»⁴⁷³. Виселення автохтонів із лемківських теренів впродовж 1940-х рр. проходило в умовах особливого українсько-польського напруження. Ще у травні 1944 р. на території Лемківщини була розповсюджена листівка польської підпільної організації «Зв'язок Самооборони Краю» із словами: «Завданням нашим є звернути увагу на другого ворога Польщі, яким є українці і на схід від Сяну висунені лемки, які називаються русинами... Елемент лемківський повинен пізнати що є зайда на наших землях і даліше толерованим через нас бути не може... Нехай живе Польща. Най загинуть українці і їх браття лемки»⁴⁷⁴.

На Закарпатській Лемківщині спроби так званої евакуації, яка мала виразний депортаційний характер робилися німецьким командуванням на початку 1944 р. у Шаришсько–Земплинській жупі. Однак її реалізація наштовхнулася на труднощі, оскільки як доносила Центральна евакуаційна комісія у Пряшеві, цивільні громадяни ухилялися від евакуації і ховалися в лісах, або у заздальгідь підготовлених сховах. Відомо про окремі примусові вивезення до Німеччини в запломбованих вагонах з с. Зволена⁴⁷⁵.

Після завершення Другої світової війни мав місце черговий переділ кордонів в Центрально-Східній Європі, в значній мірі за рахунок українських земель, які змінили свого суверена. Внаслідок зміни кордонів між Польщею та Радянським Союзом сотні тисяч українців-автохтонів, значна частина з яких лемки були піддані депортації до СРСР. Це стало наслідком радянсько-польської змови щодо корекції території та тоталітарної політики СРСР. Вперше питання примусового переміщення населення було врегульоване радянсько-польською угодою від 9 вересня 1944 р., яка стала першим двостороннім договором, що офіційно передбачав добровільну евакуацію автохтонного населення з етнічних територій, зокрема і Лемківщини.

⁴⁷³ Там само. С. 7.

⁴⁷⁴ *Аннали Лемківщини*. Ч.5. Нью-Йорк: ФДЛ, 1993. С. 178.

⁴⁷⁵ Боровець І. У полоні безвиході: Словацька держава у період вересня 1944–березня 1945 рр. *Наукові праці Кам'янець–Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2012. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори». 2006». Т. 22. С.470

З початком виселення радянсько-польські власті плекали надії на, так звану, евакуацію методом «бліцкригу». Джерела повідомляють, що практично у кожному селі чи присілку відбувалися подібні зібрання, розмови з населенням, в яких злидням на Лемківщині радянські агітатори протиставляли заможне життя в СРСР. Подібну усну пропаганду більшовики підсилювали різними кличами, брошурами і відозвами»⁴⁷⁶. Лемко із Святкови Великої Ясельського повіту, який оселився у Калуші на Івано-Франківщині пізніше пригадував, що «розпочалися великі наговорення і заохочування, а що найгірше – то страшні провокації, погрози, застрашення і натиски на людей до виїзду на Україну»⁴⁷⁷.

Однак, попри шалену більшовицьку пропаганду, спостерігалися регіональні особливості, які, з одного боку, засвідчували добровільне погодження, а з іншого – впертий спротив. Відзначимо, що територія Лемківщини була фронтовою територією, що спричинилося до знищення цілих околиць, а значна частина лемків опинилася без даху над головою і харчів. Серед теренів, де довго стояв фронт, були громади Дуклянського поясу, зокрема Кросненський повіт. Як свідчать матеріали повстанського постю, 1946 р.: «Поважна частина населення виїжджала з Дуклянських теренів, Ясельського і Горлицького повітів. Зовсім мало було бажаючих у Східній Лемківщині і Новосандеччині, де тільки з поодиноких сіл виїжджали по кілька чи кільканадцять родин»⁴⁷⁸.

Однак, в процесі ставало зрозумілим, що евакуація затягнеться, а тому терміни її завершення кілька разів переносилися. Про це свідчить лист Голови Ради Народних Комісарів УРСР М. Хрущова до прем'єр-міністра Тимчасового Правління Польської держави Осубки-Моравського у травні 1945 р., де повідомлялося, що раніше «сторони домовилися продовжити термін евакуації до 1 травня 1945 р. Однак до назначеного часу евакуацію населення завершити не вдалося. Як наслідок звертаюся до Вас з

⁴⁷⁶ Виселенча акція на Лемківщині. Пофронтowe виселення. *На сторожі*. 1948. №5. С. 54

⁴⁷⁷ Барна А. Спомини Уйка – виселенця на Схід в 1945 році. *Бесіда*. 2010. №6. С. 22.

⁴⁷⁸ Виселенча акція на Лемківщині. Пофронтowe виселення. *На сторожі*. 1948. №5. С. 55

пропозицією знову відтермінувати дату закінчення евакуації до 1 серпня 1945 р.»⁴⁷⁹. У листі надзвичайному і повноважному послу СРСР при Тимчасовому правлінню Польської республіки Лебедєву в квітні 1946 р. натрапляємо на цифри, з яких бачимо, що з Новосанчівського повіту евакуйовано 88,2% населення, із Горлицького 82,7%, а із Сяноцького – 66,1%. Проте у листі повідомлялося, що з метою успішного завершення евакуації у цих повітах необхідно забезпечити активну допомогу зі сторони наявних там польських прикордонних військ, а у Ліському повіті взагалі збільшити кількість збройних сил не менше, ніж на два полки»⁴⁸⁰. Ці слова є переконливим свідченням, що попри методи пропаганди влада вдавалася до силового сценарію розв'язки і реалізації угоди про виселення.

На перших етапах евакуації влада демонструвала неоднозначне ставлення до питання національної ідентичності місцевого населення і в більшості, напевно, підігрувала останнім з метою, щоб не створювати ідентифікаційних суперечностей. В архівних матеріалах натрапляємо на публікацію під назвою «Оповіщення українському, білоруському, російському і русинському населенню Польщі про можливість і порядок евакуації на територію України»⁴⁸¹, де представники обох сторін Угоди доводили до відома усіх громадян названих «національностей» про початок роботи по проведенню її в життя. Зроблено акцент на трьох складових, зокрема: хто має право евакуйовуватися; куди подаються заяви про бажання евакуйовуватися та що і в якій кількості дозволяється вивозити. Важливим, на наш погляд, є перелік 11 повітів, з яких мали евакуйовувати. Однак серед них ми не бачимо лемківських, а саме (Горлицького, Новосанчівського, Сяноцького), які були додані пізніше. Із звіту заступника Головного уповноваженого з питань евакуації Ромащенко довідуємося, що тільки згодом окрім районів, які були зафіксовані в Угоді, «була виявлена значна компактна маса українського,

⁴⁷⁹ ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1467. Арк. 16.

⁴⁸⁰ ЦДАВО. Ф. 4959. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 52–53.

⁴⁸¹ ЦДАВО. Ф. 4959. Оп. 1. Спр. 27. Арк.12 зворот; ЦДАВО. Ф. 4959. Оп. 1. Спр. 21. Арк.112.

руського, білоруського і русинського населення в районах Сянок, Новий Санч, Ясло і Горлиці, де за згодою сторін були відкриті пункти райуповноважених і райпредставників та почала проводитися евакуація»⁴⁸².

Траплялися випадки, коли національна приналежність, як не парадоксально, підступно використовувалася чиновниками. У документах читаємо, що горлицький староста «висунув абсолютно неправильне твердження, що українці, які по місцевому називаються лемки і заселяють повіт, не являються народністю українського походження, а польського і тому евакуації не підлягають. У надрукованій об'яві, в якій були вказані лемки, як підлягаючі евакуації, згідно його розпорядження слово лемки було викреслено»⁴⁸³. Таким чином, ця об'ява зіграла негативну роль, так як вона фактично рівносильна була всенародній об'яві про те, що лемки не підлягають евакуації. Джерела повідомляють, що у квітні 1945 р. у Західну Лемківщину був відправлений пропагандистсько-розвідувальний рейд з метою: «Вияснити у населення ціль більшовиків у виселенській акції та стримати його перед масовим виїздом». Пробувши місяць у рейді, його учасники звітували: «На заході застали невідрадні умови. У важких умовах продовжували стрільці свою роботу»⁴⁸⁴.

Вивчаючи ситуацію у лемківських повітах, представники влади доповідали, що у «Новосанчівському районі проживає до 26 400 русинів, або лемків, як їх тут називають, у Горлицькому – до 30 000 і поступило 1500 заяв, бажаючих евакуюватися»⁴⁸⁵. Вважаємо, що названа кількість бажаючих станом на квітень 1945 р., у співвідношенні до загальної кількості населення повіту переконливо засвідчує нав'язану «добровільність» переселення. Політичною особливістю Горлицького району була наявність, так званого, Центрального Лемківського Комітету Робітничо-Селянської партії, яка працювала на основі програми ППР, який мав серйозний вплив на русинське

⁴⁸² ЦДАВО. Ф. 4959. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 136.

⁴⁸³ ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2605. Арк. 96.

⁴⁸⁴ Виселенча акція на Лемківщині. Пофронтове виселення. *На сторожі*. 1948. №5. С. 57.

⁴⁸⁵ ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1469. Арк. 51.

населення Горлицького, Новосанчівського і Ясельського районів. Власті визнавали, що «за домовленістю з райуповноваженим керівництвом Центрального Лемківського Комітету спрямовує свою роботу в напрямку успішного проведення евакуації лемківського населення»⁴⁸⁶.

Під час масового виселення польська адміністрація робила видимої спробу виступити ніби миротворцем, ініціювавши наприкінці серпня 1945 р. зустріч у Варшаві з делегацією від українців Лемківщини. Самих делегатів обирали волості, й тільки один мав репрезентувати повіт. Натомість повітових представників номінувала польська влада, які, зрозуміло, були підібраними кандидатами. Про односторонній формат зустрічі засвідчує виступ перед делегатами представника тимчасового уряду із лаконічною заявою, що українське населення на підставі договору мусить добровільно виїхати до УРСР ⁴⁸⁷. Цікаво, що жоден з делегатів не передав бажань скривджених лемків. Таким чином, очевидним залишається тільки видимий і формальний характер лояльності з боку польської адміністрації, яка спільно з радянським урядом продовжувала нівелювати інтереси лемківського населення.

Звичайно, в тих умовах, коли великий сусід-диктатор на сході вів беззастережний наступ на збройне знищення бандерівського руху в західних областях України, не можна було очікувати якоїсь іншої політики з боку польського сателіта. Адже СРСР, Польща, Чехословаччина творили у відношенні до українського національно-визвольного руху одну ворожу силу. У той же час і радянська, і польська пропаганда при цьому не гребували жодними фальсифікаціями.

На фоні тих трагічних подій, пов'язаних з насильницьким брутальним виселенням, знаходимо замітки у тогочасній україномовній пресі за кордоном, яка писала, що «світ байдуже приглядається до всього, що діється тепер на наших землях. Те, що там діється, відноситься не тільки до нас, української нації. Все, що там діється, б'є по засадах міжнародної моралі й

⁴⁸⁶ ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1469. Арк. 52.

⁴⁸⁷ Цепенда І. Вказ паця. С. 89.

руйнує поняття загальнолюдської етики і справедливості»⁴⁸⁸. Американська періодика писала про книгу В. Душника, у якій він оповідав історію післявоєнної радянської жорстокості. За словами автора, коли українці з післявоєнної Польщі не послухали радянського заклику виїздити до Радянської України, «варшавські маріонетки» Сталіна застосували проти них терор та нечувану жорстокість. Цілі села були підпалені артилерією з виразною метою знищити їх. У багатьох місцевостях холоднокрівно вбивали чоловіків, жінок і дітей. Події 23 січня 1946 р. у с. Завадка-Морохів (лемківське село Сяноцького повіту. – І.Л.), перейшли межу цинізму і жорстокості, де четвертий польський піхотний полк, під командуванням радянського офіцера Плюта, вимордував усе населення, оскільки воно не бажало виїжджати до окупованої СРСР України»⁴⁸⁹. Підсумуємо, що англomовна книга-брошура громадського діяча, журналіста і доктора історії В. Душника «Смерть і руїни на лінії Керзона»,⁴⁹⁰ яка з'явилася 1948 р. була першим кроком у напрямку донесення до світової громадськості правди про акцію «Вісла». У ній, на підставі численних свідчень очевидців, було представлено, шокуючу уяву, дійсну картину винищення корінного населення лемківських теренів. Книгу В. Душника було спрямовано до дипломатичних представництв Польщі та СРСР, а також до редакцій найвпливовіших періодичних видань США та Канади. Завдяки таким крокам через рік після трагічних подій світ дізнався про дійсні обставини варварського винищення автохтонного населення Лемківщини⁴⁹¹. Про зміст книги В. Душника поінформували своїх читачів ключові на американському континенті видання

⁴⁸⁸ Більський Е. Трагедія Холмщини і Підляшшя. *Наше життя*. 1947. 28 липня. Ч. 29. С.3–4.

⁴⁸⁹ «Смерть і знищення на лінії Керзона» // *Промінь*. 1948. 20 жовтня. №29. С. 2.

⁴⁹⁰ Dushnyck W. *Death and devastation of the Curzon line: the story of deportations from Ukraine*. New York : Committee Against Mass Expulsion in cooperation with the Ukrainian Congress Committee of America, 1948. 32 p.

⁴⁹¹ «Вісла» в інформаційній діяльності американських лемків: дипломатичний аспект URL: <https://uaforeignaffairs.com/uk/category/istorichneminule/aktsiya-visla-v-informatsiyniy-diyalnosti-amerikanskikh-lemkiv-diplomatichny-aspekt> (відвідав 07.11.2020 р.)

В архівних документах натрапляємо на повідомлення представників влади про те, що у квітні 1946 р. у Сяноцький повіт прибула американська делегація з метою перевірки принципу, так званої, добровільності евакуації. З цього приводу, ніби відчуваючи певну настороженість, представники влади доповідали: «Поки більш детальної інформації про склад, характер і мету цієї делегації у нас немає. Ми інформували про це Генерального уповноваженого польського правління у справах репатріації пана Вольського про прибуття цієї делегації для прийняття ним мір, щоб делегація не була неправдиво інформована і своїми діями не перешкоджала евакуації»⁴⁹².

Цікаво, що свідомо частина місцевої інтелігенції регіону усвідомлювала пасивну позицію міжнародної спільноти у відношенні до депортації. У зв'язку з цим бермо до уваги відкритий лист українців, які живуть за лінією Керзона, під назвою «Всьому цивілізованому світу» написаного в жовтні 1945 р. Його рядки проливають багато світла на сам процес виселення та пасивний споглядальний характер міжнародної спільноти. Будучи підготовлений від імені українських жителів етнографічних територій, які лежать на захід від ріки Сян, і звернений до представників та урядів Великобританії, США, Франції, Швеції, Швейцарії, Туреччини, особисто до президента Трумена, прем'єра Етлі, які розробили і підписали статут ООН, до всіх глав християнських церков та Міжнародного Червоного Хреста і до совісті всього прогресивного культурного людства, у ньому йдеться «про страшні насильства і безправ'я, яке допускає по відношенню до нас армія та органи польського правління, сліпо виконуючи інструкції і розпорядження Москви. Місцеве населення не хотіло і не хоче ні при яких умовах залишити свої землі. Ніхто не хотів і не хоче добровільно виїжджати в Радянський Союз... Однак представники польських і радянських урядів весь час від осені 1944 р. проводили не добровільне переселення, а примусове виселення. Коли не оправдалася пропаганда... і спроба виселення українців за допомогою терору, польський уряд у серпні 1945 р. кинув регулярні війська для

⁴⁹² ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2605. Арк. 99.

примусового виселення українців⁴⁹³. Ніби дорікаючи міжнародній спільноті за її байдужість, автори листа підкреслюють, що вся ця маса безправ'я... здійснюється тоді, коли світі проголошені свободи президента Рузвельта, статут ООН, коли президент Трумен об'являє початок золотого віку свободи, а у Великобританії запевняють, що будуть стояти на сторожі права і справедливості у всьому світі.

Про чисельне безправ'я, утиски і насильство над лемками доносили у своїх звітах і українські повстанці. У вересні 1945 р. ними було підготовлене своєрідне звернення під назвою «Українці Лемківщини», де відзначалося: «На наших очах діється нечуване в культурному світі безправ'я... Українському Народові відбирається право жити на власній землі. Без згоди і проти волі українців, Москва торгує цією землею, торгує життям українців-лемків. Викидають Вас Дорогі Брати, підступом і силою; облесними обіцянками й кривавим терором»⁴⁹⁴. Документ закінчується словами: «Не смійте кидати на поталу рідну землю Прадідів Ваших... Ви як дерево вирване грізною бурею з рідного ґрунту – зів'янете, зісохнете без нього»⁴⁹⁵.

Про примусовий характер виселення лемків, за яким губиться надумана добровільність, засвідчує інформативний звіт з рейду УПА по Криниччині у період з листопада – грудня 1945 р., де зауважується, що «випадки примусового виселення деяких родин є щоденним явищем. Селяни, бажаючи за всяку ціну остатися на місці, готові виконати все, коби лише вблагати ласки в уряді. Немало є таких, що готові кожної хвилини змінити обряд і національність, ради залишення на місці. Багато вже так поступило (Верхомля Велика і Мала, частина в Тиличі, а багато інших перехід свій держить в тайні»⁴⁹⁶. Подібне читаємо в інших документах повстанського руху, де стверджується, що «український лемко всякий спосіб вживає, щоб

⁴⁹³ ЦДАВО. Ф. 4959. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 39–43.

⁴⁹⁴ ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1472. Арк. 147.

⁴⁹⁵ Там само. Арк. 147 зворот.

⁴⁹⁶ Літопис Української Повстанської Армії. Т.33. Тактичний відтинок УПА 26-ий. «Лемко»: Лемківщина і Перемищина (Документи і матеріали). Ред. Петро Потічний та Іван Лико. Торонто–Львів: «Літопис УПА», 2001. С. 581.

тільки вдома залишитися. Стали витягати з-за образів якісь пом'яті папери, що мали свідчити, що він був «за водов» (за океаном у США – І.Л), що його батько, мати чи брат, вуйко, стрийко, що він там народжений...»⁴⁹⁷. Не помогли й виїзди з цією метою окремих лемків, як для прикладу із с. Карликів, Завадка Морохівська, до американської амбасад у Варшаві.

Натомість польські адміністративні кола, як довідуємося із аналогічних звітів, лукавили і вдавали, що ніколи не мали наміру зле відноситися до місцевого українського населення, водночас різко підкреслювали різницю між «русинами» і українцями, а останніх називали бандерівцями та відверто заявляли, що всі вони мусять виїхати до «радянського раю». Один з поляків із Горлиць висловився: «в Польщі можуть залишитися лише чесні лемки і руснаки, що є лояльними у відношенні до польської влади і не мають нічого спільного з українцями»⁴⁹⁸. Подібні тези лунали і з уст представників влади. Віцестароста Горлицького повіту на одній з нарад давав настанови на зразок: «Всіх українців, які добре відносяться до поляків, переселяти в УРСР не будемо. Туди треба переселяти тільки неблагонадійних»⁴⁹⁹. Натомість у документах читаємо, що у селах Сяноцького та Новосанчівського повітів серед населення у січні 1946 р. воїни УПА поширювали листівки антирадянського характеру, які закликали поляків вести боротьбу проти виселення лемків в УРСР⁵⁰⁰.

Про вкрай напружені відносини між польським і місцевим лемківським населенням довідуємося з інформаційного звіту УПА за жовтень 1946 р. в якому читаємо, що «настрої українського населення на Лемківщині змінюються дуже часто... Майже цілий місяць українські маси тероризовані варварським ставленням Війська Польського, грабунками, биттям і арештами... Військо порозкидало по всій території свої листівки, які закликають населення до розірвання з нами (*відділи УПА. – Авт*). Крім

⁴⁹⁷ Там само. С. 628.

⁴⁹⁸ Там само. С. 582.

⁴⁹⁹ ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2606. Арк. 38.

⁵⁰⁰ ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2604. Арк. 111–112.

друкованого слова, яке не мало на українські маси ні найменшого впливу, Військо Польське й далі продовжувало усну пропаганду»⁵⁰¹.

Аналогічна ситуація була і на теренах західних лемківських повітів, де на листопад 1946 р. ставлення польського населення до українців і навпаки було дуже вороже. Повстанці відзначали, що до цього часу поляки не можуть усвідомити, що на Західній Лемківщині живуть тільки українці, а не «руснаки» чи «русини». Інколи з упертою наївністю поляки намагаються довести і переконати себе, що українців тут нема, а є тільки русини або лемки, які не мають нічого спільного з українцями»⁵⁰². Польські війська, спроваджені на Лемківщину, щоб прискіпувати виселенську акцію впродовж 1945 – весни 1946 рр., поводитися з українським населенням надзвичайно жорстоко. Ю. Тарнович у своїй коротенькій розвідці подав практично пощоденно, в яких селах і кого, конкретизуючи прізвища та цілі родини, грабували польські банди⁵⁰³.

З документів датованих лютим 1946 р., довідуємося про посилення антирадянської пропаганди зі сторони осіб, які поверталися з УРСР назад у Польщу, причому повернення набувало масового характеру. За попередніми даними, тільки в села Горлицького повіту повернулося до 400 осіб з Кіровоградської області⁵⁰⁴. У Новосанчівському повіті на травень 1945 р. під впливом антирадянської агітації «багато українців категорично відмовлялися евакуюватися»⁵⁰⁵. У спеціально підготовленій доповідній записці відповідальний за евакуацію в Горлицькому повіті Кулик доповідав, що «б листопада 1945 р. на станцію в Горлиці прибув поїзд. Я помітив переселенців з польськими прапорами. Спочатку я не надав цьому значення, але мені видалося підозрілим, що поляки так схожі на наших лемків. Мене обкружила товпа чекаючих відправлення і заявила, що як вони поїдуть, коли звідти

⁵⁰¹ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / Пер. з пол. Є. Петренка. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, Т. III. 2005. С. 341.

⁵⁰² Там само. С. 348.

⁵⁰³ Бескид Ю. На згарищах Закерзоння. Торонто: Вид-во Лемківщина. С. 93.

⁵⁰⁴ ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2607. Арк. 3; ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4356. Арк. 142.

⁵⁰⁵ ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4356. Арк. 106.

повертаються люди, які виїхали з с. Радоцина»⁵⁰⁶. У документах віднаходимо інформацію, що житель с. Боднарка Горлицького повіту С. Данило, який раніше був депортований у Харківську область, нелегально повернувся у рідне село і навіть вступив у ряди УПА та поширював серед населення антирадянську агітацію в ході якої відзначав, що з ним виселено «111 українських сімей, які не одержали житла, живуть дуже погано»⁵⁰⁷. Джерела також повідомляють про жителя Сяноцького повіту М. Федака, який у грудні 1944 р. був депортований в Одеську область, нелегально повернувся у Горлицький повіт, вступив до УПА і активно проводив роботу на зрив депортації, будучи спочатку рядовим, а згодом командував групою бійців з 200 чоловік на території Горлицького повіту, під псевдо «Лис»⁵⁰⁸. Однак практика повернення додому після ознайомлення з радянською дійсністю, нелюдськими умовами поселення, насильницькою колективізацією, була тільки спочатку. Ті, хто прибув в УРСР, підробляли документи, записуючись поляками, щоб тільки повернутися додому. Згодом, за допомогою адміністративного ресурсу, влада закрила кордон і таким чином унеможливила повернення лемків у рідні села.

Проблема опору насильницькому виселенню – одна з найскладніших для дослідників. Споглядаючи на рівень протестної активності очима дослідника, він вимальовується, як невисокий. В основному вона була вербальною – на рівні поодиноких протестів. У березні 1945 р. бувший староста при нацистській окупації у с. Роздольне Горлицького повіту І. Будняк серед українського населення поширював заяви: «На кордоні у селян, яких евакуюють в УРСР, забирають всю худобу і майно. В колгоспах населення живе дуже бідно і ніколи не має хліба, хоча земля добре родить, а хліб весь забирає держава»⁵⁰⁹. У зв'язку з цим, можемо однозначно стверджувати, що

⁵⁰⁶ ЦДАВО. Ф. 4959. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 16.

⁵⁰⁷ ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2606. Арк. 35.

⁵⁰⁸ ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2606. Арк. 35–36.

⁵⁰⁹ ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2606. Арк. 33.

явна регіональна катастрофа серйозного опору через протестні акції не викликала, причому як на локальному, так і на міжнародному рівні.

Практично з самого початку депортації її проведенню намагалися перешкодити в першу чергу націоналістичні і повстанські сили. Характеризуючи політичну обстановку, в якій депортація проводилася, у квітні 1946 р. представники влади відзначали «подальше посилення активності банд українських націоналістів і польських реакціонерів». Зокрема, у Сяноцькому районі, як повідомляли звітні документи уповноважених за виселення, «три села району – Щавне, Команча і Мжиглуд, із яких підлягає евакуації 3 500 українських сімей, блоковані бандами. Якщо не зліквідувати загрози зі сторони банд, то евакуацію із цих гмін провести не можна буде»⁵¹⁰. Назагал у тому ж звітному документі власті визнавали, що із Сяноцького, Ліського, Горлицького і Новосанчівського районів планується ще евакуювати біля 16 000 сімей. При цьому в Сянок і Ліски вже перекинені військові частини для посилення боротьби з бандитизмом⁵¹¹. У звітних документах за квітень 1945 р. читаємо, що «ОУНівці і Аківці діють спільно, щоб зірвати план евакуації українців на Україну, перші переслідують мету збереження території – землі, заселеної українцями, і з цієї землі вигнати поляків⁵¹². На території с. Гладишів Горлицького повіту у березні 1946 р. «з'явилися озброєні банди, до складу яких входили українці та поляки і поширювали листівки антирадянського характеру, спрямовані на зрив евакуації українського населення»⁵¹³. У звітних документах повідомляється, що «бандерівці ведуть активну агітацію проти переселення, заявляючи, що Перемишльський, Сяноцький, Любачівський і Ярославський повіти ввійдуть в склад «Самостійної Прикарпатської України». Вони залякують українців

⁵¹⁰ ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2605. Арк. 91, 94.

⁵¹¹ ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2605. Арк. 100.

⁵¹² ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1469. Арк. 64.

⁵¹³ ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2605. Арк. 28.

голодом і насильницькою колективізацією в СРСР. Бандерівці поширюють серед українців слухи про те, що їх переселять не на Україну, а в Сибір»⁵¹⁴.

Найжорстокішою акцією проти місцевого українства у квітні – липні 1947 р була операція «Вісла», яка безпідставно у мирний час мала своїм завданням не тільки переселити рештки лемківських родин, а це близько 30 тисяч осіб, а затерти сліди їхнього національного образу. Доступні історикам документи вказують, що задум виселення української людності виник ще восени 1946 р., а в січні 1947 р. розпочалися інтенсивні приготування до його реалізації. Із звіту заступника шефа генерального штабу Війська польського генерала С. Моссора до міністра Народної оборони маршалка Польщі М. Жемеського у лютому 1947 р. читаємо: «На терені Краківської округи виявилась проблема українських залишків. Чимало цілих родин скрилися в лісах й опісля повернулися до своїх садиб, становлячи базу для банд УПА. Позаяк Радянський Союз зараз уже не приймає тих людей, видається конечним провести енергійну акцію переселення тих людей поодинокими родинами в розпорошенні на всіх «одзисканих» землях, де швидко асимілюються»⁵¹⁵. Польські власті плекали ворожість до новоприбулих виселенців з Лемківщини. Були випадки, коли представники держапарату на зібраннях перед прибуттям намагалися за найрізноманітнішою методикою дискредитувати новоприбулих, застерігаючи місцевих мешканців «що оселять тут напівдиких лемків, які є найгіршим племенем українського народу»⁵¹⁶.

Важливим є підкреслити, що і цього разу міжнародна спільнота пасивно повелася щодо подій, пов'язаних з операцією «Вісла». Через це україномовна періодика за кордоном акцентувала на цьому увагу. Ніби слова докору на шпальтах газети «Наше життя» – у Мюнхені звучало: «Трагедією, що її переживає наш народ, в сучасну хвилину, повинні зацікавитися міжнародні

⁵¹⁴ ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1474. Арк. 6.

⁵¹⁵ Місило Є. Акція «Вісла». *Лемківщина*. 1992. №3. С. 2.

⁵¹⁶ Лемківщина. Земля – люди – історія – культура. Т.1. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1988. С. 259.

чинники, принаймні ті, що сидять поруч з сьгоднішніми «найдемократичнішими» урядами «з-за залізної завіси» за одним столом в ООН»⁵¹⁷. Своім дописом газета намагалася донести до громадськості, що Варшавський уряд проводить виселення 1947 р., порушуючи не тільки засади Атлантичної Хартії, яких Польща зобов'язана дотримуватися як член ООН, але й заперечуючи основні принципи власної Конституції.

Складовою українсько-польських взаємин на етапі депортації українців внаслідок операції «Вісла» було офіційне припинення функціонування Греко-католицької церкви і перехід її на практиці на підпільне становище. Влада розраховувала, що віруючі греко-католики після виселення стануть православними, або їх поглине Римо-католицька церква. Незначну частину лемків котрим пощастило не покинути рідні терени, було піддано «обструкції» з боку римо-католицьких священиків, які чи не найбільше сприяли полонізації.

З перспективи часу, як і з самих документальних рядків, видається, що польські власті не приховували своїх завдань щодо прикордонних українських етнічних земель. В інструкції Міністерства повернених земель у листопаді 1947 р. відзначалося, що «головною метою переселення осадників «Вісли» є їхня асиміляція в новому польському середовищі, а тому необхідно докласти всіх зусиль, щоб ця мета була досягнута»⁵¹⁸. У зв'язку з цим, ставилося завдання, розселити представників виселеної інтелігенції окремо. Ці твердження обґрунтовує на основі відповідей респондентів і дослідниця Л. Халюк, стверджуючи, що усні народні оповідання про переселення 1947 р., на її думку, є незаперечним свідченням розпорошення українців у Польщі з метою їх повної асиміляції. Авторкою відзначено, що значне місце у досліджуваних наративах займають оповіді про тотальний нагляд за українським середовищем, заборону спілкуватися українською мовою, збиратися гуртом і навіть уживати слово «українець», замість якого було

⁵¹⁷ Більський Е. Трагедія Холмщини і Підляшшя. *Наше життя*. 1947. 28 липня. Ч. 29. С. 4

⁵¹⁸ Цепенда І. Вказ праця. С. 297.

запропоновано термін «поселенець з акції «Вісла»⁵¹⁹. У світлі викладеного дуже доречним є твердження української дослідниці Я. Верменич, що «індивід у радянській системі (а у ситуації з акцією «Вісла» і у польській. – І.Л.) був поставлений перед дилемою: прийняти нав'язувані згори правила гри в ім'я виживання, чи протестувати. Іншого не було дано, тому, що державний терор здебільшого був превентивним, залякуючим і атмосфера страху пронизувала все суспільство згори донизу»⁵²⁰.

Сьогодні тематика депортаційних процесів для українців і поляків є неоднозначною, як у трактуванні, так і у політиці пам'яті. У цілому підтримуємо резюмування проф. М. Литвина, який вважає «депортацію українців прикордоння, як конфлікт історичної пам'яті обох народів: українці хочуть пам'ятати історію, яку поляки воліють забути»⁵²¹. Водночас вважаємо, що ставлення до складних і неоднозначних сторінок минулого та їх пам'ятників кожна країна визначає самостійно. При цьому апелювати до досвіду сусідів, зокрема Польщі – українцям немає сенсу. Підступними вважаємо спроби окремих авторів продовжувати використовувати для обґрунтування своїх узагальнень лише вибіркові факти. На наш погляд, в основі політики пам'яті мають бути фахові наукові висновки істориків, які опираються на широку документальну базу, неспростовані факти, - позбавлені політичного впливу партій, груп і громадських організацій. Загалом джерельна база з проблем депортацій є досить репрезентативною, а здобутків української історіографії, які б мали вирішальний вплив на формування історичної пам'яті, ще бракує. На прикладі депортацій ми спостерігаємо в Україні контури офіційної політики пам'яті, що формується. У цілому для неї характерні ті самі ознаки, що традиційно супроводжують

⁵¹⁹ Халюк Л. Усні народні оповідання українців-переселенців Лемківщини, Холмщини та Підляшшя: жанрово-тематична специфіка, художні особливості: автореф. дис. канд. філол. наук. 10.01.07 «Фольклористика». Київ, 2011. С. 18.

⁵²⁰ Верменич Я. Теоретичні засади дослідження політичних репресій у Радянській Україні: соціальні, етнічні, регіональні аспекти. *Український історичний журнал*. 2012. №5. С. 115.

⁵²¹ Українсько-польські відносини. Новітня доба / [відп. ред. Микола Литвин]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2017. С. 445.

історичну свідомість українців – амбівалентність, непослідовність і половинчатість. Тобто, з одного боку, ми спостерігаємо організацію та проведення численних конференцій, на які запрошуються депутати та представники влади, а з іншого – коли доходить до фінальних рішень законотворчого процесу щодо визнання депортацій злочином, справа вже кілька разів гальмується і не одержує успішного завершення.

Підсумовуючи викладений матеріал відзначимо, що після Другої світової війни у зв'язку з радянсько-польськими домовленостями, ситуація на землях західного пограниччя щодо українства значно ускладнилася. У ході перемовин, на офіційних пунктах домовленостей були задіяні нові потужні політико-адміністративні та ідеологічні чинники, спрямовані проти місцевої людності. Депортація у 1944 – 1947 рр., місцевого населення з Лемківщини стала найтрагічнішим етнополітичним експериментом СРСР та Польщі, які доводилося пережити лемкам у новітню добу. Попри усі маніпулювання у тексті самої Угоди про, так звану, евакуацію, в своїй основі вона мала яскраво виражене насильство. Наслідком депортацій стало знищення самого Лемківського етнографічного регіону в Польщі, жителі були розкидані по території України та Польщі, стоячи сьогодні перед загрозою остаточного зникнення. Загалом, організовані польською комуністичною владою депортації українського населення все ж не вирішили головного – ліквідацію українського питання у Польщі. У цілому, дослідження депортаційних акцій, як історико-політичного феномену, ще не набули завершених обрисів і потребують подальших студій.

3.3. Механізми збереження української національної ідеї серед лемків/русинів в контексті польсько-чехословацько-радянських режимів

3.3.1. Лемки в умовах етнополітичних перемін у ПНР

З другої половини ХХ ст. Лемківщина втратила цілісність як історико-етнографічний регіон, будучи пошматованою адміністративними кордонами. Внаслідок виселенських акцій 1940-х рр. її північна частина, хоча і залишилася в адміністративних кордонах Польщі, все ж була позбавлена носіїв самобутньої лемківської культури, частина яких розпочала період свого дисперсного виживання в умовах польського режиму.

На фоні складних українсько-польських взаємин в контексті примусовго виселення польська адміністрація не нехтувала, звичайно, і пропагандою польськості серед лемків, яка поступово набирала формату неофіційного курсу. В українських селах почали з'являтися польські ксьондзи із завданням «перехоплення душ». Подібну роль виконували і польські вчителі, які змушували українських дітей молитися польською і навіть обов'язково ходити на уроки з римо-католицької релігії.

Очевидним є, що впродовж першого повоєнного етапу в очах варшавських чиновників лемки були такими ж самими українцями, як всі інші кого виселяли. Проте в офіційному обігу слова «українець», «український» не вживалося. Натомість представників з Лемківщини власті реєстрували у списках як «русинів», «лемків», і навіть «поляків»⁵²². Таким чином, свідомо віддаючи перевагу регіональній ідентичності лемків-русинів, польські власті потурали утвердженню «лемківського сепаратизму». Напочатку існування комуністичного режиму в Польщі «лемківське питання» планувалося розв'язати в рамках вирішення долі всіх українців. Вагомість так званого «лемківського питання» у повоєнний період актуалізувалася у зв'язку з тим, що серед залишків українського населення Польщі саме уродженці

⁵²² Янчук О. Активізація питання «лемківського сепаратизму» в останні роки існування Польської народної республіки. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. XXXVI. С. 277.

Лемківщини становили дуже помітну групу 15–20% ⁵²³. Проте, цей етап був короткотривалим.

Водночас польський режим трактував лемків як елемент підозрілий та ворожий супроти Польщі, у зв'язку з чим застосував щодо них умови швидкої та цілковитої полонізації. Не випадково одна з дописувачок тижневика «Наше Слово» у 1964 р. писала: «Минулого року ми мали можливість відвідати своїх рідних у селах Ліски, Бортне, Лосе...Тільки от з мовою не все гаразд. Ми спостерігали, що в автобусах, ресторанах, містах наші люди рідко говорили рідною мовою»⁵²⁴. У зв'язку з цим, ми одностайні з думкою польського дослідника Б. Гальчака, який стверджує, що після виселення лемків у 1947 р. їх зв'язки з Україною були майже розірвані. Вони перебували у цілковитій ізоляції. А «русинство» у лемківському варіанті стало наслідком польської політики щодо лемків. Дослідник стверджує, що, згідно розсекречених актів спецслужб, – комуністична Служба Безпеки інспірувала суперечки в середовищі української меншості в Польщі на тлі «лемківського сепаратизму» ⁵²⁵.

Треба віддати належне окремим активістам громадського та культурно-освітнього життя, які регулярно відвідували терени проживання виселених лемків у Польщі. Подібною місією виділявся О. Колянчук, відвідуючи у 60-х – 70-х рр. ХХ ст. зі словом про творчість Т. Шевченка села Ольштинщини, де жили лемки, виселені з українських етнічних земель, а загалом приклався до організації мережі осередків навчання української мови у цьому краї⁵²⁶.

Початок періоду десталінізації, який охопив радянський простір після 1956 р. спровокував хвилю дискусій про сталінізм і у Польщі, які, без сумніву, торкалися методів насильницького виселення українців. Під впливом цього у

⁵²³ Сирник Я. Власті комуністичної Польщі і лемківське питання. *Український журнал*. 2009.– №1. С.23.

⁵²⁴ Шлянта М. В гостях у рідних. *Наше Слово*. 1964. 19 січня. С. 5.

⁵²⁵ Гальчак Б. Проблеми нац. ідентичності лемків у Польщі. *Етнічна історія народів Європи*. 2008. Вип 26. С. 26.

⁵²⁶ Шагала Л. Педагогічна діяльність Ярослава Грицьковяна в контексті розвитку українського шкільництва в Польщі (1956 – 2010 рр.): дис. канд. пед. наук 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Дрогобич. 2016. С. 65.

червні 1956 р. польський уряд дозволив заснувати Українське Суспільно-Культурне Товариство, визнавши тим самим існування у Польщі української національної меншості. У 1957 р. був даний дозвіл для бажаючих українців на повернення у місця попереднього проживання.

Заснування УСКТ у Польщі та початок її діяльності мобілізувало і лемківський громадський та культурний актив. У червні 1957 р. була скликана нарада лемківських діячів, метою якої було оживити серед лемків культурно-освітню діяльність, виховувати любов до лемківських традицій, популяризувати та розвивати регіональну культуру лемків у всіх формах. Важливо, що її учасники чітко демонстрували свої національні переконання, відзначаючи: «Кожний лемко, як би він себе не називав, коли він хоче, щоб його мова не вмерла, повинен навчати своїх дітей читати і писати – де тільки можна – української мови»⁵²⁷. У зв'язку із розпорошенням лемків по різних воєводствах, багато з них забували мову своїх батьків. Редактори газети зверталися до всіх активістів і закликали братів-лемків посилати своїх дітей навчати рідної мови. З метою популяризації лемківської спадщини, окремі діячі робили спроби ініціювати студентську мандрівку в Бескиди. Однак польські власті не дозволили цього зробити. Не дійшло й до обміну між студентами Кракова та Пряшева⁵²⁸.

Після виселення лемків із своїх батьківських теренів, можемо говорити про втрату цілого своєрідного етнокультурного анклаву, де у попередні покоління відбувалася популяція колоритної лемківської етнокультури. Дуже переконливо своєрідний образ запустіння Лемківщини можемо уявити зі слів туриста із США, який у червні 1966 р. відвідав своїх родичів у с. Ізби, нотуючи: «Прийшли ми на могилу моїх родичів. Тут все заросле. Корови топчуть по могилі. Залізо з хрестів, продано на брухт. Я прийшов на могилу

⁵²⁷ Кусцьок о вшиткім. *Наше слово*. 1958. 9 лютого. С. 5.

⁵²⁸ Шагала Л. Вказ праця. С. 108.

родичів і заплакав. Від церкви навіть стіна забрана, зруйнована. По пам'ятних образах, що ще висять на стінах, стріляють. Вони всі в дірах»⁵²⁹.

З позицій сьогодення залишається констатувати, що політичний догматизм продовжував домінувати. Не без тенденційного умислу газета «Наше Слово» на своїй лемківській сторінці часто друкувала листи від лемків з УРСР з назвами прізвищ, де останні писали, як їм добре, ідеалізуючи радянське суспільство, куди прибули виселені. Мусимо відзначити, що подібні листи – не що інше, як витвір та ініціатива польських властей, оскільки архівні фонди України переповнені матеріалами, заявами, скаргами, які спростовують листи задоволених лемків і заставляють нас резюмувати протилежне.

Впродовж 1960–1980-х рр. польська етнічна політика вирізнялася певним поверненням до наступу на національні форми культурного життя етнічних меншин, зокрема і української. У Польщі наприкінці 70-х рр. ХХ ст. уже неприховано велася політика полонізації. У 1977 р. адміністративним способом було змінено назви більше сотні місцевостей на південному сході країни та згідно однієї із резолюцій ПОРП, було акцентовано увагу про етнічну однорідність польського суспільства.

Водночас лемкознавча проблематика не переставала поповнювати предметне поле польської гуманітаристики. З 1965 р. кафедрою етнографії і етнології Люблінського університету ім. Кюрі Складовської проводилися кілька років дослідження народної культури лемків. Влітку група студентів під керівництвом польського етнографа Р. Райнфуса (1910 – 1998) вела дослідження у лемківських селах Кросненського повіту⁵³⁰. До речі, на шпальтах періодики знаходимо схвальні відгуки від читачів на адресу польського вченого-лемкознавця, на зразок: «Я, як лемко..., сердечно вдячний проф. Р. Райнфусу за його працю в популяризації лемківського

⁵²⁹ Камянский Л. Лемковина. *Карпаторусский календарь Лемко-Союза на год 1970*. Под ред. Стефана Кичури. Yonkers: Печатано в типографии Лемко-Союза в Юнкерс Н.Й. С. 86.

⁵³⁰ Райнфус Р. Етнографічні дослідження на Лемківщині. *Наше Слово*. 1964. 12 липня. С.5.

мистецтва»; писав у газеті Г. Пецух⁵³¹. У цьому контексті важливим є відкриття у 1967 р. оригінального Музею лемківської культури в с. Зиндранова, засновником якого був Ф. Гоч (1929 – 2018), який повернувся на Лемківщину в 1956 р. і почав збирати експонати. Музей розташувався у 150-літній дерев'яній лемківській садибі, його власній хаті, успадкованій від батьків. Влітку 1990 р. музей у Зиндранові став філіалом Військового музею у Дуклі, який навіть призначив невеличку, але постійну платню для двох штатних працівників, яка діяла до 1990 р.⁵³². Відзначимо, що серед польських вчених з'являються перші дослідники лемків у повоєнній Польщі на фоні політики посилення колонізації, зокрема А. Квілецький⁵³³, праця якого оповита тенденційними підходами, а її автор виявився прихильником асиміляції лемків.

У 1960-х роках під впливом діяльності УСКТ все активніше виразняються вимоги окремої частини лемків до влади. Зокрема, у листопаді 1968 р. делегація комбатантів з Лемківщини, які воювали в рядах Червоної та Польської армій, спрямувала до підготовчої комісії V зїзду ПОРП петицію, в якій лемки домагалися відшкодування за моральні й матеріальні кривди, скоєні акцією «Вісла», рівноправності у політичній сфері (представництво в органах самоврядування та сеймі), культурній (розвиток культури, охорони пам'яток, заснування музею, створення професійного лемківського ансамблю), гарантії обов'язкового навчання українською мовою та визнання заслуги лемків у боротьбі з нацизмом⁵³⁴. Проте, на жаль, усі постулати залишилися на папері. Згодом, у січні 1971 р. українці з Горлицького і Кросненського повітів направили лист до Секретаріату ПОРП, в якому наголошували на необхідності розв'язання низки проблем. Було

⁵³¹ Пецух Г. Слушний заклик. *Наше слово*. 1964. 9 лютого. С. 5.

⁵³² Мушинка М. Враження з Лемківщини. *Лемківщина*. 1991. №3. С. 7.

⁵³³ Kwilecki A. Fragmenty najnowszej historii Lemków. *Materiały szkoleniowe*. / pod red. P.Lubonskiego. Warszawa, 1984. S. 31–86.

⁵³⁴ Дрозд Р. Українське суспільно-культурне товариство у Польщі в 1956–1990 рр. *Україні: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2006-2007. С. 806.

долучено також петиції з 1956 і 1968 рр. з проханням їх розглянути ⁵³⁵. На фоні подібних активістів та їх ініціатив значущими є спроби окремих вихідців з Лемківщини вшанувати пам'ять про краян, поставивши пам'ятник депортованим лемкам. У своєму зверненні в листі до Блаженнішого патріарха Йосипа Сліпого у Римі, І. Оленич писав: «Насмілюсь звернутися до Вашого Блаженства з проханням уділити благословення на поставлення пам'ятника в с. Радишиці на Лемківщині..., де мають бути написані прізвища родин, що колись мешкали у с. Радишиці. Це важливо для грядущих поколінь»⁵³⁶. Автор листа просив одночасно постаратися про благословення Святішого Отця папи Івана Павла II, що, на його думку, спонукало б поляків респектувати цей пам'ятник. У відповіді Блаженнішого патріарха Йосипа віднаходимо схвальний відгук про цей благословенний почин: «Нехай цей пам'ятник буде молитвою за них і спогадом-пригадкою для живих про їхню любов до рідної землі та їхню жертву для неї»⁵³⁷. Проте дуже цікавими, в контексті нашого предмету дослідження, виглядають роз'янення патріарха Йосипа, з приводу Благословення Святійшого Отця, якого не потрібно для такої справи, оскільки натрапило б на стільки труднощів, а може й відмову, що краще не прагнути цього.

Початок 1980-х рр. у Польщі – це період великих суспільних перемін, започаткованих заснуванням незалежної профспілки «Солідарність». Однак у лемківському питанні можемо собі дозволити констатувати певну непослідовність, яку вбачаємо в аналізі постанови «У справі національних меншостей», ухваленої керівниками «Солідарності» у жовтні 1981 р. У ній читаємо про «вільний національний розвиток національних меншостей на території Польщі, серед них – українців, лемків» ⁵³⁸.

Назагал, якщо провести узагальнення, то можна однозначно стверджувати, що лемківське питання впродовж суспільно-політичних трансформацій другої

⁵³⁵ Там само. С. 807.

⁵³⁶ Листування . Оленич І. Доля Лемківщини. Львів:Каменярь, 1992. С. 68.

⁵³⁷ Там само. С. 69.

⁵³⁸ Лемківщина. Земля – люди – історія – культура. – Т.1. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1988. С. 276.

половини ХХ ст. займало особливе місце у політиці післявоєнної Польщі. Започатковане польською владою ще у міжвоєнний період, лемківське питання продовжувало перебувати у форматі політичних маніпуляцій, які, залежно від політичної ситуації, були видимі, приховані й підступні. У період Народної Польщі комуністичний уряд офіційно визнав лемків, як складову частину української нації, натомість політика щодо лемківського регіону мала яскраве антиукраїнське забарвлення.

3.3.2. Українська складова життя русинів в умовах чехословацького режиму.

Починаючи з другої половини ХХ ст., на відміну від лемків у Польщі, їх південна (закарпатська) частина продовжувала боротьбу за збереження національної самобутності в умовах чехословацького режиму. У своєму дослідженні маємо нагоду представити етнонаціональні трансформації та характерні особливості серед цієї групи. Оскільки ця частина закарпатських лемків тривалий час доволі щільно проживала із словацьким етносом, це справило особливий вплив на усі сфери їхнього життя. Один із дослідників цих теренів – І. Панькевич у листі до І. Зілінського від 30 грудня 1937 р. писав: «Щодо словацького впливу на лемківські говори, то дійсно інтересне явище, горішня частина, особливо Шаришчина, має їх куди більше, південний Земплин зберіг більше бойківський стан»⁵³⁹. На відміну від лемків у Польщі, початок післявоєнної доби залишив південних лемків/русинів на їх території, які хоча й в умовах жорсткого адміністративного диктату, все ж продовжували плекати етнокультурну самобутність та популяризувати її.

Джерела бережуть цінний матеріал, через який маємо змогу відтворити сприйняття та ставлення місцевого населення до повстанських боїв. Значущою у цьому аспекті є перша доповідь командира підрайону УПА

⁵³⁹ Листування І.Зілінського з І. Панькевичем (1913–1951) /Упоряд. М. Мушинка. 1998. С. 154.

«Бескид» (Лемківщина), складена під псевдонімом «Р», якого було переведено на територію Західної Лемківщини з метою поповнення розбитих кадрів. У ній читаємо: «Кілька днів тому до словацько-лемківського села випадково зайшов наш кущовий. Була нагода для розмови з більшою групою людей. Населення прийняло наших із симпатією і запрошувало знову»⁵⁴⁰. Продовженням цих міркувань є звіт з пропагандивного рейду УПА по Словаччині, проведеного під командуванням «Мирона» в період квітня 1946 р., який обійняв 49 сіл Пряшівщини. Учасники рейду відзначали спокійний ритм життя у Словаччині, краще життя, на відміну від теренів Закерзоння, окремо і Лемківщини, де велася боротьба на життя і смерть. У звіті читаємо, що «населення не зденаціоналізувалося до цього часу, мимо, що майже вповні прийняло чужу мову, але чується даліше руснаками. А декуди навіть українцями, греко-католиками»⁵⁴¹. Повстанці пригадували, що коли у вересні 1945 р. були в рейді на Словаччині, то тільки десь-не-десь зустрічали українців. Усі решта – це «Руснаці»... Руснаками називали себе не тільки селяни, але й учителі та священники. А тепер ми стрічали багато випадків, де місцеві називали себе українцями. Що зробило такий переворот у тихому «руснацькому житті» – трудно вгадати. Однак факт є фактом, що вчорашній «руснак» став сьогодні українцем і то здорово й по-державницьки думаючим»⁵⁴². Під час рейду повстанці поширювали відозви проти більшовиків, антирадянські заклики з розмальовками на урядових будинках, розповсюджували літературу, вішали оголошення «Смерть комунізму», «Смерть Сталіна в червоній Москві» з підписом «Українські повстанці». У зв'язку з цим, у квітні 1946 р. у Східній Словаччині було запроваджено ретельну цензуру листів. У розмові з повстанцями мешканці окремих сіл

⁵⁴⁰ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. Т.3. С. 357.

⁵⁴¹ Літопис Української Повстанської Армії. Т.33. Тактичний відтинок УПА 26-ий «Лемко»: Лемківщина і Перемищина (Документи і матеріали). Ред. Петро Потічний та Іван Лико. Торонто–Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2001. С. 595.

⁵⁴² Літопис Української Повстанської Армії. Т.33. Тактичний відтинок УПА 26-ий «Лемко»: Лемківщина і Перемищина (Документи і матеріали). Ред. Петро Потічний та Іван Лико. Торонто–Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2001. С. 598–599.

висловлювали побоювання через запровадження колгоспів та виселення їх на Закарпатську Україну⁵⁴³. Подібні побоювання закарпатських русинів не були безпідставними. На Пряшівщині вони пережили радянську пропаганду, після підписання у Москві в липні 1946 р. спеціальної угоди між урядами СРСР і ЧСР про право оптації та переселення громадян чеської і словацької національностей, які мешкали на території колишньої Волинської губернії, і чехословацьких громадян української, російської і білоруської національностей, – на території Чехословаччини. Власне оптація у класичному міжнародно-правовому трактуванні – це добровільний вибір жителями територій, які переходять від одної країни – до іншої, громадянства першої чи другої з цих держав⁵⁴⁴. Ця акція серед українців Пряшівщини, яка на кілька місяців випереджала акцію «Вісла», що реалізовувалася польським урядом, мала виключно добровільний характер, без застосування примусу. Московські комісари-агітатори роз'їжджали по східнославацьких селах і розповідали про Радянський Союз і «щасливе» життя у ньому. У результаті, оптанти від'їжджали в СРСР урочисто – під державними чехословацьким і радянським прапорами, портретами Леніна і Сталіна. Внаслідок цієї акції на терени Волинської і Рівненської областей з Пряшівщини було переселено 12 тисяч українців⁵⁴⁵.

Проте, незважаючи на виключно добровільний характер акції, яка була підтримана радянською пропагандою, в дуже короткий термін вона себе не оправдала, і вже влітку 1947 р. розчарована значна частина переселенців з Волині почала повертатися назад в Чехословаччину. Академік М. Мушинка пригадує, що під час своїх польових досліджень у 1960-х рр. у Здолбунівському районі до нього приїжджали цілі делегації представників

⁵⁴³ Літопис Української Повстанської Армії. Т.33. Тактичний відтинок УПА 26-ий «Лемко»: Лемківщина і Перемищина (Документи і матеріали). Ред. Петро Потічний та Іван Лико. Торонто–Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2001. С. 601, 620, 626.

⁵⁴⁴ Вовканич І., Сюсько І. Оптація між ЧСР і СРСР в 1945–1947 рр. та проблеми мови і освіти URL: <http://www.clovekaspolocnast.sk/jguery/pdf.php?gui>.

⁵⁴⁵ Кабачій Р. Реоптанти – люди між Волинню і Пряшівщиною. Інтерв'ю. Розмова зі Степаном Крушком, Головою Координаційного комітету реоптантів у Словацькій Республіці. *Пороги. Часопис для українців у Чеській Республіці*. 2006. №2. С. 14.

оптантів зі скаргами на радянські органи ⁵⁴⁶. Спроби повернення додому в ЧСР зупинялися радянською міліцією, і військовими. Перші повернення оптантів додому (так звані реоптанти), почалися у 1963 р. і вже у 1967 – 1969рр. вони самоорганізувалися у Комітет дії реоптантів, ініційований юристом Й. Марусином зі Свидника, а сам процес почав набувати масового характеру ⁵⁴⁷.

Ставлення місцевих жителів до реоптантів на батьківщині було не особливо доброзичливе. Оточуюче словацьке населення до теперішнього часу нерідко іменує реоптантів «біженцями-екзулантами» та «русами»⁵⁴⁸. У цілому національної дезорієнтації серед повернених з УРСР практично не спостерігалось. Голова Координаційного комітету реоптантів у Словацькій Республіці С. Крушко відзначав: «Ми були записані усі українцями. Почували себе українцями (можливо, старші більше русинами, а молоді – ні). Зрештою, інакшої національності й не можна було тоді записати. То й постав тоді термін «територіальні словаки», тобто ті, хто походить з території Словаччини»⁵⁴⁹. Одночасно від відзначав посилену асиміляцію тих хто поїхав в центр і на захід Словаччини, назавжди втративши стосунки з місцевими українцями.

У березні 1945 р. у Пряшеві було засновано Українську Народну Раду Пряшівщини (УНРП), як репрезентативний орган українського населення краю⁵⁵⁰. Від початку своєї діяльності вона мала не лише прорадянський, але й проросійський характер. Вже у 1949 р. комуністичний уряд Чехословаччини ліквідував УНРП, натомість у 1951 р. було засновано Культурний союз

⁵⁴⁶ Паралелі «Я вважаю себе щасливою людиною» Микола Мушинка про своє життя і свою працю. *Нове життя*. 2008. №17-18. С. 5.

⁵⁴⁷ Кабачій Р. Реоптанти – люди між Волинню і Пряшівщиною. Інтерв'ю. Розмова зі Степаном Крушком, Головою Координаційного комітету реоптантів у Словацькій Республіці. *Пороги. Часопис для українців у Чеській Республіці*. 2006. №2. С. 13.

⁵⁴⁸ Вовканич І., Сюсько І. Оптація між ЧСР і СРСР в 1945 – 1947 рр. та проблеми мови і освіти / Іван Вовканич і ін URL: <http://www.clovekaspolocnast.sk/jguery/pdf.php?gui>.

⁵⁴⁹ Кабачій Р. Реоптанти – люди між Волинню і Пряшівщиною. Інтерв'ю. Розмова зі Степаном Крушком, Головою Координаційного комітету реоптантів у Словацькій Республіці. *Пороги. Часопис для українців у Чеській Республіці*. 2006. №2. С. 14, 15.

⁵⁵⁰ Gajdos M., Konecny S., Musinka A. UNRP v dokumentoch. Presov, 2006. S. 9.

українських трудящих (КСУТ), діяльність якого була звужена лише до сфери культури в дусі комуністичної ідеології.

Тогочасна періодика доносила, що комуністична чехословацька преса обвинувачувала, що «Пряшів і Прага» тісно співпрацювали в перепровадженні українських революціонерів з-за кордону. Інший комуністичний часопис «Млада Фронта» звертався з вимогою до чехословацького уряду, не дозволяти, щоб у межах Чехословаччини, а особливо у Східній Словаччині жили свідомі українці, оскільки вони, де і як тільки можуть допомагають українським націоналістам. Часопис навіть домагався від уряду, що він не може далі дозволити працю українців під охороною греко-католицької церкви й «мусить вирішити радикально цю справу – шляхом виселення українців з Пряшівщини!»⁵⁵¹.

Спроба вирішення національних проблем адміністративно-бюрократичними методами мала негативний вплив на національну свідомість русинів – українців регіону. Ми одностайні з твердженням дослідника П.Черника, що політичні процеси 1950 – 1960-х рр. у Чехословаччині над «націоналістами», ліквідація греко-католицької церкви і насадження православ'я, вторгнення радянських військ у 1968 р., подальші «нормалізація» та застій у суспільно-політичному розвитку країни зумовили ізоляцію русинсько-українського населення Східної Словаччини від України⁵⁵².

Назагал українське питання у післявоєнній Словаччині було доволі неоднозначне, а його вирішення та спроби розв'язання відзначалися певною етапністю. Дослідниця М. Васильченко виокремлює кілька періодів у його розвитку. Перший вона виділяє з 1945 до 1951 р., і пов'язує із русифікацією суспільного життя українського населення. Другий – окреслює початком 50-х рр. ХХ ст., характеризує впливом українізації та православізації на вирішення українського питання, а третій початком 1960-х рр. ХХ ст., який в

⁵⁵¹ Українська Пряшівщина zagrożена. *Промінь*. 1949. №1-2. 7 січня. С. 4.

⁵⁵² Черник П. Україна в геополітичних концепціях Чехії та Словаччини ХХ ст. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. Випуск 21. С. 179.

своїй основі відзначався продуманою політикою асиміляції українського населення⁵⁵³. У світлі викладеного стає очевидним, що ці періоди змінювали один одного в контексті етнополітичних ініціатив та експериментів чехословацького політикуму щодо місцевих русинів.

Подібна аналітика змушує нас заторкнути регіональну періодику та її рубрику «З листів радіомовлення», в якій пересічні селяни часто доносили свої проблеми та непорозуміння щодо проблем етнонаціональної зорієнтованості. Показовим є допис селянина С. Дзіяка з с. Нова Седлиця Снинського округу, в якому він акцентує: «Я би хотів Вам написати про наших селян в наших українських селах, як вони дивляться на свою українську народність... А того мене болить... Є всілякі бесіди між селянами, а не є такого, аби порядно висвітлив це діло селянам. Треба, аби нашим молодим людям і старшим було ясно, що вони є українці»⁵⁵⁴.

На фоні суспільно-політичних трансформацій важливою подією регіону були у травні 1954 р. установчі збори КСУТ, які мобілізували громадський актив, наукові потуги та культурних діячів краю. Виступаючи із звітною доповіддю М. Кудзей згадав частину української інтелігенції, яка не мала правильного погляду на розв'язання національного питання і старалася не допустити об'єднання населення української національності, продовжуючи штучно ділити українців Закарпаття і Пряшівського краю на русинів, великорусів та українців. Виступаючий закликав: «усвідомити, що хоч частина з нас сьогодні і говорить по-українськи, частина по-російськи, що ми всі українці, частина великого українського народу»⁵⁵⁵. Проблему національної свідомості місцевого населення порушив у своєму виступі і заступник голови делегації А. Неведа, який на основі презентабельної статистики культурно-освітнього життя серед українців краю підсумував, що

⁵⁵³ Васильченко М. Громадсько-політична та культурно-освітня діяльність українців у Східній Словаччині (1945–1991 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. 07.00.02 «Всесвітня історія». Львів, 2009. С. 11.

⁵⁵⁴ З листів радіомовлення. *Дружно вперед*. 1960. №3. С. 18.

⁵⁵⁵ Кудзей М. Під проводом Комуністичної партії Чехословаччини – за щасливе життя українських трудящих в соціалістичній Чехословаччині. *Дружно вперед*. 1954. №6. С. 10.

«головним пунктом діяльності, має бути пробудження національної свідомості і національної гордості українського населення»⁵⁵⁶.

Принципово важливими, вважаємо, є доповіді виступаючих, які віддзеркалювали позицію офіційної влади, що визнавала русинів регіону частиною українського народу. Власне проукраїнська складова у співвідношенні місцевих русинів до українського народу спостерігається і в наступні роки. Виступаючи на десятому святі пісні й танцю у Свиднику О. Дубчек, як лідер тогочасної влади, наголошував, що народний колорит фестивалів у майбутньому необхідно зберегти, «оскільки Свидницькі свята мають специфічний, нашому народу властивий український характер»⁵⁵⁷.

Резонансними на зборах КСТУ були виступи окремих діячів культури, зокрема директора Українського ансамблю пісні і танцю І. Прокіпчака, та голови гуртка українських письменників Пряшівщини І. Мацинського (1922 – 1987). Перший дорікнув краянам у незнанні історії рідного народу, свого походження, перейманні іншої національності. Виступаючий звинуватив колишні режими, які виховували «продавців і торговців своєю національністю»⁵⁵⁸. Натомість І. Мацинський звинуватив місцеву інтелігенцію у національній дезорієнтації, відзначивши, що «нам дотепер приходиться, між іншим, доказувати один одному, що ми також українці»⁵⁵⁹. Із своєрідним проханням до присутніх звернувся один з делегатів, закликаючи популяризувати українську пісню та прихилити для Українського ансамблю пісні і танцю здібних, талановитих співаків, музикантів і танцюристів, які б шляхом своєї творчості будили національну гордість і піднімали культурно українське населення Східної Словаччини⁵⁶⁰.

⁵⁵⁶ За морально-політичну єдність всіх трудящих нашої Батьківщини. Промова тов. Антона Неведа. *Дружно вперед*. 1954. №6. С. 16.

⁵⁵⁷ З промови першого секретаря ЦК КПС тов. О. Дубчека на десятому святі пісні і танцю. *Дружно вперед*. 1964. №7. С. 4.

⁵⁵⁸ Промова депутата СНР, директора Українського ансамблю пісні і танцю Івана Прокіпчака. *Дружно вперед*. 1954. №6. С. 20.

⁵⁵⁹ Промова тов. Івана Мацинського (голови гуртка українських письменників). *Дружно вперед*. 1954. №6. С. 20.

⁵⁶⁰ Промова делегата тов. Шандали. *Дружно вперед*. 1954. №6. С. 17.

Важливим засобом самоідентифікації національних меншин, а русинів, зокрема, в контексті інтеграційних процесів регіону та духовного взаємозбагачення була періодика. Періодичні видання післявоєнного періоду віддзеркалювали найактуальніші дискусії, які відбувалися у середовищі словацьких українців, їх настрої та погляди. На Пряшівщині виходив журнал Культурної спілки українських трудящих в ЧСР «Дружно вперед» тиражем 4 500 примірників. Незважаючи на значну зарадянізованість, він містив публікації про віхи основних подій суспільного, політичного та культурного життя українців краю. У післявоєнний період українське слово у Східній Словаччині пропагували на своїх сторінках газети «Пряшівщина» (1945 – 1951), журнал «Дукля» (1953 – по сьогодні) та газета «Нове життя». Її перший номер вийшов у світ в серпні 1951 р. Люди, які стояли біля витоків видання, пізніше згадували: «Особливо складним стало забезпечення виходу газети українською мовою. Дуже мало було тоді людей, що мали б досвід зі складання та видання газети, а ще менше, хто б міг писати по-українськи»⁵⁶¹. Тому, як згадує автор, з перших днів працівники редакції переважну частину матеріалів перекладали, що до певної міри дуже згубно позначилося на їх мові.

Загалом тиражування україномовних періодичних видань забезпечувало збереження культури української спільноти, сприяючи розширенню меж її спілкування зі світом. У цьому переліку особливо виділявся часопис «Дукля», який у 1960-х рр. став явищем загальноукраїнського значення. Автори рубрик, чи просто пересічні дописувачі видання демонстрували свою орієнтацію на українську націю, формували національну свідомість краян⁵⁶². У той час словацька україномовна періодика вимушено відходила від політичної проблематики і активно почала популяризувати на своїх сторінках здобутки української літератури та культури, піднімати питання

⁵⁶¹ Копчак В. Перші кроки «Нового життя» (Спогад). *Нове життя*. 1966. 25 червня. С. 4.

⁵⁶² Кушнір О. Журнал «Дукля» (Словаччина, 1953 – 2004 рр.): організаційний, проблемно-тематичний та жанровий аспекти: автореф. дис. канд. наук із соціальних комунікацій 27.00.04 «Теорія та історія журналістики» Київ, 2008. С. 17.

історії, етнографії, що дозволило окремим дослідникам умовно називати роки застою в україномовній періодиці Словаччини «культурно-етнографічним періодом»⁵⁶³.

У цілому, попри усі недоліки чехословацького режиму, слід констатувати, що українство Пряшівщини активно переймалося своїм культурно-освітнім розвитком. Подібну тенденцію в той час висловлювали представники місцевої інтелігенції регіону, серед них Ю. Бача, який відзначав, що не дивлячись на страшну національно-культурну дезорієнтованість, заплутаність, на складність і невирішеність багатьох основних питань життя русинів, «сьогодні все-таки геній Шевченка... проникав навіть у цей забутий світом куток своєї землі»⁵⁶⁴.

Активним популяризатором та захисником національного «Я» виступав на шпальтах періодики фольклорист М. Мушинка, який, даючи рецензію на довідник «Пізнай свій край» виданий словацькою мовою, сміливо дорікнув на недооцінці національного аспекту в рецензованій публікації, ролі краєзнавства у вихованні національної свідомості учнів, констатуючи, що в українських селах, не пройшов період національного відродження, а таке виховання є дуже актуальним. У підсумку він пропонував видати подібний путівник по українських громадах Пряшівщини⁵⁶⁵.

В умовах посилення словакізаторської політики, окремі представники творчої інтелігенції краю робили спроби відвідувати лемківські громади та зустрічатися з їх жителями. Тогочасна періодика повідомляла, що до с. Рокитівці на Лабірщині прибули відомі письменники І. Прокіпчак і М. Шмайда на «розмову з селянами», які говорили про збереження українських звичаїв, популяризацію писанкарства, перлини дерев'яної архітектури та нашу мову, як один з найбільших чинників, який консолідує українську

⁵⁶³ Бідзіля Ю. Проблеми функціонування україномовної преси Словаччини (серед. ХХ – поч. ХХІ ст.). *Наукові записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського. Серія «Філологія. Соціальні комунікації»*. Т. 26. 2013. №3. С. 103.

⁵⁶⁴ Бача Ю. Шевченко між нами. *Дружно вперед*. 1964. №3. С. 8.

⁵⁶⁵ Мушинка М. Пізнай свій край. *Дружно вперед*. 1969. №1. С. 6.

спільноту в умовах асиміляції⁵⁶⁶. З гострою критикою москвофілів на захист україноцентристських орієнтирів русинів сміливо виступив на сторінках місцевого журналу український дослідник регіону І. Красовський, дорікнувши окремим «мислителем» у підступних та хитрих і необ'єктивних задумах їхньої політичної пропаганди щодо лемків на кшталт окремої слов'янської нації «карпатороси»⁵⁶⁷.

З початком 1960-х рр. населення Пряшівщини все більше відчувало політику посилення словакізації, яка найбільше почала проявлятися через школу. У тогочасній періодиці читаємо, що з половини 1950-х рр. починається процес переходу українських шкіл на словацьку мову викладання. У 1961 – 1963 роках, тобто після виникнення Східнославацького краю, процес переходу української школи на словацьку став майже масовим і стихійним. Преса писала: «Ми є свідками певного хаосу в українському шкільництві... значна частина української шкільної молоді виною своїх родичів не навчається на рідній мові, не вивчає історію українського народу і багатство української літератури»⁵⁶⁸. Курс на словакізацію шкіл, а значить русинів краю, помічала і сільська інтелігенція, яка, роблячи дописи до періодичних видань, викривала подібні проби. Так, лікар із с. Підгородь писав: «Як парадоксально виходить, коли в селі, де дев'ять років ціле село було українським, тепер крім дев'яти людей – всі словаки... Як це можливе, чи не сміються з нас словацькі товариші, що ми за одну ніч стали іншої національності?»⁵⁶⁹. Дописувач зауважив, що під впливом подібної етнополітики багато населення краю не бачить перспективи у вивченні української мови, оскільки не зможе себе прилаштувати в умовах словацького суспільства.

⁵⁶⁶ Кусько А. Розмова з селянами. *Нове життя*. 1866. 26 березня. №13. С. 5.

⁵⁶⁷ Красовський І. Лемки – етнографічна група українського народу. *Дружно вперед*. 1969. №10. С. 24.

⁵⁶⁸ Школа – найважливіший фактор у розвитку культури. *Нове життя*. 1966. 2 липня. №27. С. 3.

⁵⁶⁹ Поповець Я. Коли є прагнення до науки – рідна мова не шкодить. *Нове життя*. 1964. 2 лютого. №8. С. 4.

Треба признати, що подібний політичний курс швидко давав результати, згубність яких усвідомлювали і окремі місцеві жителі. Хлібороб із с. Дрениці І. Седлак, виступаючи на окружній конференції КСТУ, вказав, що у його селі вже п'ять разів міняли національність: «на папері залишилось лише сім українців... Виходить, зрікаємося свого, своєї мови, культури і звичаїв»⁵⁷⁰. Окремі свідомі представники української громади на Пряшівщині неодноразово виступали перед громадськістю та у засобах масової інформації з приводу подібних кроків словацької влади. Ю. Бача в одному із своїх інтерв'ю наголошував: «На наших людях відбивається вся історія нашого українського народу. Наші люди ніколи не мали своєї держави, завжди наша доля в інших руках...»⁵⁷¹. В іншому своєму виступі він задавав питання громадськості: «Чому треба вчити людей, що вони українці? А це можна висвітлити лише на підставі історичного підходу. Ми з своєї історії дуже мало знаємо»⁵⁷². З подібними заявами виступав історик І. Ванат, наполегливо відстоюючи думку, що кожному зрозуміло, що для відсталого в економічному і культурному відношенні населення «є лише дві можливості: включитися в загальноукраїнський процес..., або зректися свого і повністю включитися в загальнословацький культурний процес»⁵⁷³. Очевидним є, що у цих витлумаченнях можна відшукати своєрідну логіку і раціональні зерна.

Політика чехословацького уряду щодо національних меншин, а передусім до українців, значною мірою почала змінюватися наприкінці 1960-х рр. Початок цьому було закладено демократичними процесами «Празької весни», періоду політичної лібералізації в Чехословаччині, який тривав впродовж січня – серпня 1968 р. і закінчився введенням у країну радянських військ.

⁵⁷⁰ Окружні конференції КСТУ – дальший крок до масовості. Пряшів. *Нове життя*. 1964. 1 лютого. №5. С. 2.

⁵⁷¹ Бобак М. Діалог між доцентом Юрієм Бачею та Резонансами. *Нове життя*. 1966. 7 травня. №19. С. 7.

⁵⁷² Окружні конференції КСТУ – дальший крок до масовості. Пряшів. *Нове життя*. 1964. 1 лютого. №5. С. 2.

⁵⁷³ Ванат І. Думки про сучасне і майбутнє. *Нове життя*. 1966. 2 липня. №27. С. 6.

Важливу роль у, так званому, етапі «збирання спадщини» серед закарпатських русинів відіграла плеяда науковців краю, яка демонструвала єдність наукових інтересів, була національним рупором у місцевій періодиці, модератором наукових заходів та ідейним натхненником національно-культурних надбань. План з організації наукового життя було зроблено ще на початку 1960-х рр., коли скликали перший актив наукових працівників-україністів Чехословаччини та утворили комісію, ухвалено плани праці. Душею цього великого почину була літературознавець, громадська діячка, О. Рудловчак (1919 – 2007), яка своєю копіткою працею клала підвалини наукового життя, організовувала конференції і видання наукових праць. Однак до реалізації справи не дійшло⁵⁷⁴. У жовтні 1969 р. понад 60 науковців і гостей зібралося у Пряшеві з метою заснування Українознавчого товариства при Центральному комітеті культурного союзу українських трудящих. Головою комітету було обрано М. Ричалку, заступником – І. Ваната, а секретарем – Ф. Ковача. Метою товариства був «інтенсивний розвиток українського етносу нашої країни та розгортання його дослідження»⁵⁷⁵. На установчих зборах ухвалили рішення про утворення окремих секцій: мовознавства – під керівництвом М. Затовканюк; літературознавства – О. Рудловчак; історії – А. Ковача; етнографії – М. Мушинки; суспільних наук – І. Байцура; педагогіки та психології – А. Чуми; та мистецтвознавства – С. Гапак.

Показовою у цьому відношенні є позиція студентства Пряшівського краю, яке, виступаючи з окремими ініціативами в місцевій періодиці, водночас декларувало і своє національне «Я», стверджуючи: «Ми – мешканці Землі, чехословацькі українці, за професією – студенти, час від часу хочемо вміщати у «Новому житті» свої відгуки під заголовком «Резонанси» про животрепетні явища навколишнього життя»⁵⁷⁶.

⁵⁷⁴ Бача Ю. У юному запалі. *Дружно вперед*. 1969. №2. С. 18.

⁵⁷⁵ В Пряшеві нова установа. *Дружно вперед*. 1969. №11. С. 9.

⁵⁷⁶ Резонанси. *Нове життя*. 1966. 19 березня. №12. С. 7.

У період застійних 70 – 80 рр. ХХ ст. серед українців Східної Словаччини, як і загалом у країнах з «тоталітарним ярмом», жорстко працювала державна система контролю за поглядами та висловлюваннями інтелігенції, відбувалося переслідування визначних українців Словаччини. За активну національну позицію у червні 1970 р. М. Мушинку було звільнено з роботи в університеті та суворо заборонено друкуватися. Пізніше вчений згадував: «Перед моїм житловим будинком цілодобово стояли «підозрілі» люди, стежачи за кожним моїм кроком»⁵⁷⁷. З його спогадів довідуємося, що разом з ним жертвою «чисток» стало дванадцять працівників факультету, з них – семеро українців, з яких чотири з кафедри української мови і літератури: Ю. Бача, Й. Шлепець, П. Мурашко і М. Мушинка.

Загалом чимало представників з Пряшівщини у ті часи навчалися в аспірантурі, у вузах України, зокрема, найбільше в Києві. Окремі з них ставали активними у контрабанді української літератури. Одним із перших, хто намагався промостити стежку для переправи українського самвидаву з Києва до Пряшева, був М. Мушинка, у якого при перетині кордону було виявлено в грудні 1965 р. рукописну копію праці І. Дзюби «Лист до Центрального комітету КПУ», відомий згодом книжковим виданням під назвою «Інтернаціоналізм чи русифікація?». До числа тих, хто мостив, за висловом, І. Гватя «Пряшівську стежку брагородної контрабанди» у 1960-х роках і яка діяла до квітня 1972 р., були окрім студентів Київського університету імені Шевченка Ю. Бача, П. Мурашко, П. Гроцький та студентка Г. Коцур. Остання писала: «Приїхала «з периферії периферій, з краю суцільних анахронізмів, де сходяться щонайменше чотири відцентрові (периферійні) духовно-культурологічні течії, позначені всіма відтінками різнобарвних українсько-польсько-чехо-словацьких кольорів»⁵⁷⁸.

⁵⁷⁷Мушинка М. Колеса крутяться... Книга І. Спогади. Уклав Мушинка О. Пряшів: Фондація «Карпати». 1998. С. 78.

⁵⁷⁸Гватя І. Пряшівська стежка брагородної контрабанди з Києва на Захід. *Український журнал*. 2009. №4. С. 25–27.

Підсумовуючи аналіз означеного підрозділу, можемо резюмувати кілька штрихів. По-перше, закарпатські лемки/русини, на відміну від своїх братів у галицькій частині, які були виселені зі своїх етнічних теренів і розпорошені по усій території УРСР та Польщі, залишилися етнічно консолідованими на своїй прадідівській землі та продовжували плекати й утверджувати особливості своєї етнокультурної автентики. По-друге, національно-культурна складова життя лемків-русинів еволюціонувала в бік україноцентризму, який, попри авторитарні мотиви, залищався чи не єдиною складовою офіційної політики влади.

3.3.3. Суспільна адаптація та етнонаціональні прояви депортованих лемків в УРСР

Українсько-польське військово-політичне протистояння на завершальному етапі Другої світової війни стало приводом для радянського та польського керівництва вирішити міжнаціональні суперечки шляхом проведення депортації населення до УРСР. У зв'язку з цим, з другої половини ХХ ст. для північної частини лемків наступив особливий період, коли впродовж 1944–1946 рр. вони були виселені зі своїх етнічних теренів, втратили свою малу батьківщину та були дисперсно розселені по усій території УРСР, а згодом, у 1947 р., ще й Польщі. Як свідчать документи, впродовж 1944 – 1946 рр. з окреслених територій влада розселяла населення у 17 областях УРСР. Лемки, найбільше направлялися у західні регіони України, зокрема Тернопільську, Львівську та Станіславську (тепер Івано-Франківська) області, а також у східні і центральні: Донецьку, Ворошилоградську (тепер Луганська), Полтавську, менше південні: Миколаївську, Одеську та Херсонську.

Джерела зберігають відомості, що в окремих випадках у чиновників виникали сумніви щодо етнонаціональної приналежності лемків. У зв'язку з втручанням Головного секретаря ЦК ПОРП В. Гомулки (1905 – 1982) та за його дорученням у квітні 1946 р. виселення лемків тимчасово було призупинено. А представники уряду, які відали питаннями виселення українського населення, зверталися навіть до Польської Академії Наук з проханням висловити думку про національну належність лемків. Офіційна відповідь провідної наукової інституції, вважаємо, є дуже показовою, особливо для прихильників етнічної окремішності лемківського питання в умовах сьогодення. У відповіді генерального секретаря ПАН Т. Ковальського стверджувалося: «Щодо походження лемків, то це така сама народність руська, як у Східній Галичині. Національно завжди вважали себе за

«Русинів», а коли уся народність руська у Східній Галичині усвідомила і задекларувалася як народ український, консервативні лемки залишилися при своїй старій назві Русинів чи Руснаків»⁵⁷⁹.

Водночас радянське керівництво практично не переймалося долею насильно виселених, натомість, за звичною метою, створювало видимість піклування про інші народи. Показовим у цьому відношенні є виступ на засіданні комітету з соціально-гуманітарних питань члена української делегації на I сесії генеральної асамблеї ООН письменника М. Бажана у лютому 1946 р. З його змісту довідуємося, що предметом обговорення стали пропозиції англійської делегації у питаннях про біженців. У самому виступі радянського делегата прозвучало: «Перш за все, є люди, які й досі, на жаль, не можуть повернутися на батьківщину. До цієї категорії належать іспанські антифашисти та євреї... Треба полегшити долю цих людей»⁵⁸⁰. У цій заяві радянського делегата очевидна доля цинізму. Згадуючи про усіх, хто втратив батьківщину, він ні слова не згадує про українських виселенців з Польщі та їх складне соціальне становище.

Треба констатувати, що проблемні сторінки цієї теми не знаходять єдиного судження не тільки в політичних, громадських, а й у наукових колах обох держав. У деяких дослідженнях Польщі, окремі автори, ідентифікують виселених українців абсолютно невідповідними, на наш погляд, поняттями «біженці», «емігранти»⁵⁸¹. Вважаємо, що подібна термінологія не тільки не дозволяє об'єктивно проаналізувати і оцінити події того часу і прийти до спільних історіографічних парадигм обох держав, а свідомо провокує упереджений підхід.

Західні області: Станіславщина (Івано-Франківщина), Тернопільщина, Львівщина

⁵⁷⁹ Місило Є. Лемківська хронологія. *Аннали Лемківщини*. Ч. 5. Нью-Йорк: Фундація дослідження Лемківщини, 1993. С. 183.

⁵⁸⁰ ДАЛО. Ф. Р. 221. Оп. 2. Спр. 2084. Арк. 1.

⁵⁸¹ Гальчак Б. Проблеми національної ідентичності лемків в Польщі. *Етнічна історія народів Європи*. 2008. Вип. 26. С. 26.

Прикарпаття було одним із українських регіонів, куди влада чисельно направляла виселених з Польщі. Тут масово також почали оселятися і виселенці-втікачі зі східних та центральних областей України, де умови поселення були незадовільні, а бажання повернутися додому у рідне етносередовище спонукало переселятися ближче до західного кордону. Архівні документи засвідчують, що у 1945 р. найбільше українських виселенців прибувало у Снятинський (69 сімей), Більшівцівський (94 сім'ї), Гвіздецький (204 сім'ї), Заболотівський (167 сімей) та Калуський райони (146 сімей)⁵⁸². Звітуючи про хід переселенської кампанії, влада свідомо намагалася приховати будь-які непорозуміння між місцевим населенням і новоприбулими українцями з Польщі. Відверто перекручуючи реальну дійсність, вони відзначали, що «відношення до переселенців зі сторони місцевого населення добре і ніяких непорозумінь не було. Настрій дуже хороший і вони дуже раді, що переселилися на Україну»⁵⁸³.

Після прибуття перших виселенців в область, у кожному селі влада намагалася розв'язати серед них політико-агітаційну роботу. Спеціально назначали агітаторів із партактиву, які проводили бесіди про державний план п'ятирічки, читали газети та ідеологічно намагалися зламати виселенців, готуючи їх до нових суспільно-політичних реалій⁵⁸⁴. Для прикладу, серед прибулих у Долинський район, багато було лемків, для яких упродовж чотирьох місяців 1946 р. тричі проводили загальні зустрічі, а також окремо кушові збори у селах. З метою популяризації радянських гасел та нав'язування відданості радянській державі, спеціально для виселенців демонструвалася навіть кінострічка «Клятва»,⁵⁸⁵ яка, за висловлюванням тогочасної преси, для радянського укладу життя, «мала велике політичне і виховне значення»⁵⁸⁶. З використанням найрізноманітнішої пропогандивної методики влада намагалася швидкими темпами радяннізувати виселених з

⁵⁸² ДАІФО. Ф. 295. Оп. 5. Спр. 294 б. Арк. 13, 48, 69, 96, 99, 194.

⁵⁸³ ДАІФО. Ф. Р. 295. Оп. 5. Спр. 256 а. Арк. 206.

⁵⁸⁴ ДАІФО. Ф. 249. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 146, 362.

⁵⁸⁵ ДАІФО. Р. 249. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 350.

⁵⁸⁶ Фільм «Клятва». *Радянська Галичина*. 1946. 31 серпня.

Польщі громадян. Відомі випадки, коли інспектор облвиконкому відділу розселення, перевіряючи Городенківський район у січні 1946 р., в акті перевірки, вказував на необхідність «виділити агітаторів-пропагандистів для розмов і читання газет з переселенцями, ознайомити їх із сталінською конституцією, так як багато не знають радянських законів і радянського устрою»⁵⁸⁷. Було вирішено проводити збори виселених осіб не рідше одного разу на місяць. Як звітували представники влади, «внаслідок відсутності масово-політичної роботи мали місце факти, коли переселенці, були завербовані до «банди бандерівців» (*лав УПА – І.Л.*) і були заарештовані»⁵⁸⁸. В одній із постанов вказувалося, що політико-масова та культурно-освітня робота серед прибулих з Польщі «проводиться недостатньо, агітаторів для проведення масово-політичної роботи серед переселенців не виділено, газетами не забезпечуються»⁵⁸⁹. Окремі районні ради, з метою кращого контролю, ухвалювали рішення про обмеження своєрідних міграцій серед новопоселених. Для прикладу, на засіданні виконкому Войнилівської районної ради у вересні 1946 р. взагалі було заборонено виселенцям самовільно переїжджати в інші села⁵⁹⁰. Влітку 1947 р. в область надійшло розпорядження, щоб «не допускати колишніх виселенців з Польщі до архіву для перевірки документів»⁵⁹¹.

Загалом станом на березень 1946 р. на Прикарпаття з території Польщі прибуло 3 488 виселених українських сімей, які включали 11 492 особи⁵⁹². Проте, з кожним місяцем їх кількість зростала. На початку 1948 р. в області було зареєстровано вже 7 341 таких господарств з населенням 31 785 осіб, в тому числі, самовільно прибулих з інших областей України – 644 сім'ї з населенням 3 036 осіб⁵⁹³. Становище виселених родин, які втекли з інших

⁵⁸⁷ ДАІФО. Ф. Р. 249. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 282.

⁵⁸⁸ ДАІФО. Ф. 295. Оп. 5. Спр. 294 б. Арк. 69.

⁵⁸⁹ ДАІФО Ф. 249. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 33.

⁵⁹⁰ ДАІФО. Ф. Р. 249. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 196.

⁵⁹¹ ДАІФО. Ф. 249. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 13.

⁵⁹² ДАІФО. Ф. 249. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 41.

⁵⁹³ ДАІФО. Ф. 295. Оп. 5. Спр. 294 б. Арк. 2.

областей, було особливо складним. Документи фіксують, що 473 сім'ї, які самовільно прибули в область з інших регіонів, тимчасово проживали у домівках селян (у Войнилівському, Долинському та Тисменицькому районах)⁵⁹⁴. Місцева влада часто не бажала прописувати виселенців-втікачів на постійне проживання в області, пропонуючи повернутися у попередні центральні та східні райони їхнього поселення. У заяві, адресованій начальнику відділу розселення в області від Ф. Єдинака, який проживав у с. Липівка Тисменицького району, зазначається: «Я, переселенець з Польщі в 1945 р., виїхав у Полтавську область і жив там до весни 1946 р. Допоможіть мені, нещасливому, вибратися з того місця, де мене так кривдять. Я вже більше двох років пишу і ніхто мені не скаже доброго слова... тут мене не розуміють»⁵⁹⁵. Матеріали з Отинійського району на початку 1948 р. засвідчують, що в район самовільно прибуло багато виселенців-втікачів із центрально-східних регіонів України, зокрема Полтавської та Кіровоградської областей. Селами скупчення виселенців на Отинійщині стали громади Тарновиця Пільна, де станом на травень 1946 р. було 292 виселенці та с. Глибока⁵⁹⁶. Усі вони були із лемківських сіл Розтока Велика та Мохначка Новосанчівського повіту.

Незначна частина виселених зуміла швидко зайняти впливове соціальне становище, чи влитися в ряди місцевої інтелігенції. Джерела фіксують, що із числа виселенців на керівних посадах в органах влади працювало 347 осіб. З них: голів сільських рад – 17, секретарів сільських рад – 18, голів земельних відділів – 14, вчителів – 44, бухгалтерів – 20, агрономів 11⁵⁹⁷. Для прикладу, у с. Глибока маємо архівні свідчення про переселенця М. Опарівського, що працював головою сільської ради, а секретарем – виселенець Д. Совтисін⁵⁹⁸. Цікаво, що виселенці не поспішали вливатися в ряди партійно-радянської системи. Документи повідомляють, що усі були безпартійні. У

⁵⁹⁴ ДАІФО. Ф. Р. 295. Оп. 5. Спр. 294 б. Арк. 2.

⁵⁹⁵ ДАІФО. Ф. 249. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 279.

⁵⁹⁶ ДАІФО. Ф. 249. Оп.1. Спр. 12. Арк. 110.

⁵⁹⁷ ДАІФО. Ф. 295. Оп. 5. Спр. 294 б. Арк. 6.

⁵⁹⁸ ДАІФО. Ф. 249. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 89 зворот, 90, 109.

Більшівцівському районі виселенців із Польщі, які були в членах і кандидатах партії станом на 1 грудня 1947 р., немає⁵⁹⁹.

Однією із складових політики радянзації була колективізація села, яку новоприбулі виселенці з Польщі сприймали з особливим упередженням. У березні 1948 р. у Кутському районі з 54 родин виселених, бажаючих вступити до колгоспів, не було жодної⁶⁰⁰. Аналогічна ситуація спостерігалася у Більшівцівському, Галицькому, Гвіздецькому та інших районах, де виселені віддавали перевагу індивідуальному типу господарства, натомість вступали до колгоспів поодинокі⁶⁰¹.

У зв'язку з цим, влада краю вперто звітувала, звичайно керуючись своїми тоталітарними методами управління: «Протягом короткого часу переселенці будуть членами колгоспів. В цім відношенні ведеться широка організаційна робота»⁶⁰². Служителі системи намагалися в різний спосіб заманити до колгоспів прибулих виселенців, штучно створюючи та обіцяючи їм кращі умови. Згідно з постановою Станиславівського облвиконкому від 24 листопада 1947 р. переселенці, які вступили у колгоспи, звільнялися від усіх податків і сільськогосподарських поставок у 1947 – 1948 рр., натомість, які не вступили у колгоспи, згідно з постановою Ради міністрів СРСР від 28 липня 1945 р., користувалися пільгою тільки впродовж двох років від прибуття з Польщі. Колгоспи, які 100 відсотково склалися із переселенців, повністю звільнялися на 1947–1948 рр. від усіх податків і сільськогосподарських поставок, в яких 30-40% переселенців – звільнялися на користь відсотків⁶⁰³.

Життя в нових умовах для виселенців було вкрай складним, про що свідчить багато листів та заяв до органів влади, в яких вони благали про допомогу. В одному з них дописувач, що ідентифікував себе «українським переселенцем з Польщі», П. Лящук із с. Ворона Отинійського району до Й.

⁵⁹⁹ ДАІФО. Ф. Р. 249. Оп.1. Спр. 22. Т. I. Арк. 20–22.

⁶⁰⁰ ДАІФО. Ф. Р. 249. Оп.1. Спр. 24. Т. III. Арк. 43.

⁶⁰¹ ДАІФО. Ф. Р. 249. Оп.1. Спр. 22. Т. I. Арк. 128, 146, 166.

⁶⁰² ДАІФО. Ф. Р. 249. Оп.1. Спр. 24. Т. III. Арк. 49.

⁶⁰³ ДАІФО. Ф. Р. 249. Оп.1. Спр. 26. Т. V. Арк.74.

Сталіна скаржився: «Ніхто мені не допоміг добитися правди... Я не знаю, на що я маю право, а на що ні. Як ми їхали на Україну, то їхали як додому, а опинилися як у приймах. На нас дивляться, як на якихось прибуд, в селі ми чужі. Місцеве населення що хоче, те й зробить і ніхто їх за самоправство не карає»⁶⁰⁴.

Підсумовуючи виконання господарсько-побутового облаштування українського населення, виселеного з Польщі у Станіславську область на квітень 1948 р., представники влади звітували, що прибуло 7 412 сімей, в яких було 31 996 осіб. У тому числі, з інших областей УРСР самовільно прибулих українських переселенців нараховували 716 господарств із загальною кількістю 3 268 осіб⁶⁰⁵.

Маючи проблеми із поселенням, зокрема, нестачею вільних будинків, влада намагалася вирішити її, як повідомляють документи, методом «уплотнення». Тільки у Коломийському районі аж 40 сімей були «уплотнені» разом з поляками в надії на виїзд останніх»⁶⁰⁶. У Жовтневому районі станом на липень 1946 р. керівництво району неспроможне було нормально розмістити переселенців, а «змушене їх уплотняти серед місцевого населення, на підставі чого мали місце антагоністичні відносини місцевого населення до переселенців»⁶⁰⁷. Тільки у Гвіздецькому районі таким способом було поселено аж 14 сімей⁶⁰⁸. Назагал практично у всіх районах спостерігалася проблема забезпечення житлом. У лютому 1948 р. виконавчий комітет Рожнятівської районної ради повідомляв, що у с. Цінева лемки відмовлялися від будинків, з яких були виселені сім'ї діячів ОУН і воїнів, УПА і вимагали тільки польських або німецьких будівель⁶⁰⁹.

Аналіз архівних матеріалів, зокрема заяв та листів, свідчить, що питання ідентичності серед виселених не викликали непорозумінь. Вони були свідомі,

⁶⁰⁴ ДАІФО. Ф. 249. Оп.1. Спр. 21. Арк. 15.

⁶⁰⁵ ДАІФО. Ф. 295. Оп.5. Спр. 294 б. Арк. 12.

⁶⁰⁶ ДАІФО. Ф. 249. Оп.1. Спр. 12. Арк. 110.

⁶⁰⁷ ДАІФО. Ф. Р. 249. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 363.

⁶⁰⁸ ДАІФО. Ф. Р. 295. Оп. 5. Спр. 256 а Арк. 48.

⁶⁰⁹ ДАІФО. Ф. Р. 249. О. 1. Спр. 26 Т. V. Арк. 47.

що є українцями. У різного роду заявах, від індивідуальних – до колективних, зустрічаємо: «Ми переселенці-українці (10 осіб) живемо у с. Делієв Жовтневого району»⁶¹⁰. Із с. Шевченкове збереглася заява від М. Пеци, де вона пише, «до червня 1946 р. жила у Польщі, але за рішенням уряду була евакуйована, так як за національністю – українка, в західну Україну»⁶¹¹. У заяві М. Сагаля із Делієва читаємо: «В 1946 р. нас всіх українців переселили на Україну з Польщі»⁶¹².

Подібне тлумачення підтверджують і матеріали з анкет-спогадів респондентами яких були виселені лемки, що оселилися у Станіславській області, зокрема жителі м. Тисмениця, с. Липівка Тисменицького району та м. Івано-Франківська⁶¹³. Вони свідомі, що виселені лемки є частиною української нації. Одна із співрозмовниць, уродженка західної частини Лемківщини, відповіла: «Вважаю, що лемки – це українці. Коли ми були на Лемківщині, ми знали, що ми лемки-українці, а коли ми живемо на Україні, стали менше лемками, а більше українцями»⁶¹⁴. Загалом, на основі анкет респондентів, констатуємо свідому чи несвідому тягу до споминів про втрачену рідну землю, необхідність виразити пісенним чи оповідним – однак завжди тужливим словом за Лемківщиною – вияв колективної пам'яті про глибоке етнічне коріння з-під Бескидів. Така ностальгія за батьківщиною, окрім того, що є імпульсом до творення наративів, важлива ще й як чинник консолідації виселених лемків, розсипаних долею поза материзною.

Натомість радянські власті у засобах масової інформації свідомо намагалися подавати перекручену інформацію, ігноруючи будь-якими непорозуміннями між виселенцями і місцевим населенням, підсилюючи подібного формату статті ідеологічною пропагандою. Звичайно, що радянська періодика характеризувала відносини влади, місцевих і виселенців

⁶¹⁰ ДАІФО. Ф. Р. 249. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 46.

⁶¹¹ ДАІФО. Ф. Р. 249. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 65.

⁶¹² ДАІФО. Ф. Р. 249. Оп. 1. Спр. 29. арк. 179.

⁶¹³ Архів автора.

⁶¹⁴ Спогади. Орищук Тетяни Миколаївни. 1938 р. н. у с. Кам'яна Новосанчівського повіту. Архів автора.

тільки у форматі декларованої доброзичливості на зразок: «Батьківською турботою були оточені переселенці...Ми повинні й надалі оточити їх більшовицьким піклуванням»⁶¹⁵; «З великою радістю наш народ прийняв однокровних братів. Партія і уряд проявляють сталінське піклування за радянських людей»⁶¹⁶; «Дякуючи радянській владі, українці об'єдналися тепер в Українській Радянській державі»⁶¹⁷. Ми свідомо навели ці рядки з радянської преси, які кричуще розходяться з реальною дійсністю, яку ми читаємо в одноосібних заявах до влади і благання про допомогу. Проте доцільним буде відзначити, якщо загалом проблема виселення та поселення українського населення з Польщі і набула суспільного резонансу, особливо в питаннях соціальної адаптації, все ж ця тема не стала предметом активного обговорення в матеріалах періодики.

Серед західноукраїнських регіонів, куди найчисельніше прибувало виселене з Польщі населення, була Тернопільщина, де було зареєстровано 35106 родин і 155 620 осіб. Наймасовіше Тернопільщину заселили лемківська етнографічна група (44% від кількості депортованих лемків) і надсянці (50,1%)⁶¹⁸. Загалом як і на Прикарпатті, поряд із основним вектором депортованих із західного етнічного порубіжжя, сформувався потужний потік виселених втікачів з боку попередньо розселених у центрально-східних областях. Практично в усіх регіонах соціальне пристосування інтелігенції із середовища депортованих відбувалося в умовах підозрливості та недовіри влади до фахівців, вихованих у Польщі. Переселенка Н. Демчук (Задорожна) із лемківського с. Вислічок Сяноцького повіту, виселена у с. Великі Бірки на Тернопільщину, згадує про складний процес суспільної адаптації: «Лемки збиралися й весь час говорили про поїздку на батьківщину. Але так було рік, два, три, а потім зрозуміли, що того не буде. Старше покоління довгий час

⁶¹⁵ Оточити піклуванням переселенців. *Наддністрянська правда*. 1947. 12 березня.

⁶¹⁶ Пасічник Н. Піклування про переселенців. *Ленінський заклик*. 1946. 24 жовтня.

⁶¹⁷ Пилипчук К. Подяка переселенців. *Наддністрянська правда*. 1947. 1 лютого.

⁶¹⁸ Боднарчук Ю. Особливості розселення й адаптації на Тернопільщині українського населення, депортованого з території Польщі (1944–1947 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. 07.00.01 «Історія України», Чернівці. 2009. С. 13.

тужило за рідними Besкидами. Люди так і доживали до смерті в надії повернутися на свою землю. Молодим, звісна річ було легше пристосуватися до нових умов»⁶¹⁹. У зв'язку з цим напевне виправданими є слова проф. О. Сербенської, яка, «по діду» має лемківське коріння, пригадуючи про післявоєнну Тернопільщину писала: «Праця до знемоги, щоб вижити. До пошуків родоводу руки не доходили»⁶²⁰.

Впродовж трьох тижнів у серпні – вересні 1946 р. у Тернопільській та Сталінській (тепер Донецька) областях, у місцях розселення лемків, перебував редактор москвофільської газети «Карпатська Русь» у США Д. Вислоцький, якого супроводжував редактор Всеслов'янського комітету Н. Філатов. Нам вдалося виявити стенограму розмови помічника члена Політбюро ЦК КП(б)У Удовиченка із названими членами делегації. Документ розкриває особливості підступного ставлення представників влади і громадських діячів, які намагалися нав'язувати лемкам москвофільські погляди. У стенограмі розмови знаходимо слова Д. Вислоцького, де він новоприбулих на Тернопільщину, а лемків зокрема, поділяє на три групи. «Перша, яка переселилася туди в 1940 р. Друга – яка була організована внаслідок переселення з Польщі в 1944–1946 рр., які не привикли і оглядаються. І третя, – які втікають із східних областей. У них ні хати, ні землі, ні господарства. З цими людьми треба щось робити, бо якщо так залишити, то вони все одно будуть пробиратися у Польщу»⁶²¹. Д. Вислоцький повідомляв, що ними були організовані збори, де був повний зал і всі – лемки. Згадуючи про ті зібрання, він стверджував, що лемки мають в США родичів і вони пишуть їм. «Вони думали, що я повертаюся в Америку і надавали мені багато листів для своїх родичів. Якщо пустити ці листи в Америку, то це матеріал для фашистської пропаганди»⁶²².

⁶¹⁹Тимошук Л. Депортація лемків. *День*. 2013. 21 травня.

⁶²⁰ Сербенська О. Лемківщина – батьківщина мого дідуся Михайла Бурки. *Теле та радіо-журналістика. Зб. наук. праць*. Вип. 18. 2018. С. 64.

⁶²¹ ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2605. Арк. 62.

⁶²² ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2605. Арк. 61.

У кількох віднайдених переважно анонімних листах, які лемки давали Д. Вислоцькому з надією, що вони дійдуть до свого адресата, наміри, були абсолютно інші. В одному з листів, писаному у вересні 1946 р. виселеним із с. Довге Горлицького повіту, читаємо: «Дорогі брати лемки в Америці... Були ми у безвихідному становищі. Приїхали ми у Велику Україну в Кіровоградську область. Розвезли нас по 4-5 сімей у кожний колгосп, щоб народ не сходився один з одним... Коли хтось жалівся, то нас називали поляками... Тепер ми вернулися на Галицьку Україну, живемо по людях і просимо хліба... Дорогі браття-лемки, постарайтесь щоб нас повернули на рідну землю, інакше пропаде плем'я лемківське»⁶²³. В іншому анонімному колективному листі, переданому у с. Микулино на Тернопільщині від переселенців з Лемківщини, читаємо: «Прохання до вас, дорогі брати і сестри, які проживаєте в Америці... подайте нам руку допомоги. Коли ми були в наших Карпатах, то ми вважалися людьми, а тепер вважають нас гірше худоби... Зараз ми ходимо по людях і просимо на хліб. Живемо в голоді і холоді... І якщо ви відмовите у нашому проханні, то наше лемківське плем'я на віки загине»⁶²⁴. Це ж саме читаємо і у листі лемка Яцевича із с. Веселівка: «Всі наші лемки просять, щоб ви там постаралися про нас, щоб ми всі повернулися додому»⁶²⁵.

Аналізуючи ці документи, розуміємо, що владу цікавили листи, проте з іншою тональністю. Представник влади Удовиченко цікавився, чи зустрічалися, фотографувалися з виселеними з Польщі, які віддали свою дочку за російського селянина. На його думку, «Ці люди могли б написати листи. Якщо лемко вирішує женитися на місцевій – це дуже добра ознака і кращої контрпропаганди вже бути не може»⁶²⁶. Загалом члени делегації не вникали у проблеми виселених з Польщі лемків, а найчастіше просто ігнорували. Прикладом є слова Філатова, який констатував, що у західних

⁶²³ Там само. Арк. 80–81.

⁶²⁴ Там само. Арк. 83.

⁶²⁵ Там само. Арк. 84–85.

⁶²⁶ ЦДАГО Ф.1. Оп. 23. Спр. 2605. Арк. 64.

областях єдина проблема серед виселених лемків: «хто переселяється із східних областей. Вони бредуть цілими таборами»⁶²⁷.

Своєрідним осередком лемківського співжиття на Тернопільщині було с. Лошнів Тербовлянського району, де був створений Лемківський самодіяльний народний хор колгоспу «Маяк» у складі 60 осіб, під керівництвом О. Кріцака. В основному у селі були виселенці із лемківських Короснянського та Горлицького повітів. Хор неодноразово виступав на Львівському радіо, а у 1964 р. брав участь у республіканському огляді у Києві, присвяченому 150-річчю з дня народження Т. Шевченка. Цікаво, що у назві на оголошеннях всюди звучало слово «Лемківський»⁶²⁸.

Серед виселенців у новому краї з'явилися поціновувачі лемківської культурної спадщини, які душею і серцем прикипіли до збирання лемківського фольклору. Прикладом може бути лікар-стоматолог О. Гижа із с. Висова Горлицького повіту, який був виселений в м. Бережани. Все своє свідоме життя він збирав народний фольклор від лемків, за підсумками чого у 1972 р. в Києві побачив світ його збірник «Українські народні пісні з Лемківщини», куди увійшло 300 пісень⁶²⁹. Зразки мелодій, зібраних О. Гижею, зберігаються в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії М. Рильського АН України. О. Гижа довгі роки листувався з пражськими науковцями, зокрема музичним фольклористом Ю. Костюком та письменником І. Мацинським, фольклористами О. Зілинським та уродженцем Закарпатської Лемківщини М. Мушинкою⁶³⁰.

У нашому розпорядженні є заповнені анкети-спогади лемків-виселенців з Тернопільщини, які зібрані нами під час польових досліджень та спілкування з ними впродовж 2010–2015 рр. Респондентами стали жителі громад

⁶²⁷ Там само. Арк. 69.

⁶²⁸ Донський М. Серед лемків на Україні. *Наше Слово*. 1968. 21 січня. С. 5.

⁶²⁹ Українські народні пісні з Лемківщини / Зібрані О. Гижею. Київ: Музична Україна, 1972. 390 с.

⁶³⁰ Мушинка М. Свіжий струмінь пісенного багатства лемків. В'язка спогадів про Ореста Гижу. Гижа О. Українські народні пісні з Лемківщини. За ред. С. Грици. Горлиці: Об'єднання лемків, 1997. С. 9–14.

Доброводи, Ковалівка, Монастириськ Монастириського району, Лошнів Тереховлянського району, Косів, Переходи та Ягільниця Чортківського району ⁶³¹. Окремі виселенці відзначили, що відвідували рідне село ще у 1970-х рр. Проте значна кількість опитаних до цього часу жодного разу не побували у рідному селі, посилаючись на різні причини. Практично усі однозначно стверджували, що основним етнонімом, яким послуговувалися їхні батьки та рідні на Лемківщині, був «русин», «лемко». У числі останніх питань, які ми сформувавши для наших співрозмовників, було: «Що на Вашу думку найбільше об'єднує або роз'єднує лемків з українцями?» Загалом із аналізу анкет, можемо зробити висновок, що практично всі опитані не повелися на це провокативне питання і усвідомлюють, що лемки є частиною української нації. Проте, якщо половина подали доволі ліберальну відповідь, іноді навіть не зовсім конкретну, то інші дуже переконливо засвідчили на зразок: «Нас не повинно нічого роз'єднувати, бо ми – єдиний український народ», «Ми походимо з України», «Ми вже всі українці», «Українські лемки то є частина українського народу», «Лемки і українці – це один український народ». Натомість не чітку відповідь на це питання ми бачимо у формулюваннях: «Живемо дружно зі своїми, говоримо по-лемківськи», «Ми вже всі рівні», «Об'єднує працьовитість, чесність, вміння забавлятися», «Єднає релігія, віра в Бога», «Дружба на майбутнє», «Об'єднують звичаї».

Про складнощі суспільного адаптування лемків, виселених з рідних теренів і оселених на Тернопільщині, знаходимо в інтерв'ю з І. Дудою – директором Тернопільського художнього музею, який на своєрідні провокаційні запитання: «Якби не зігнали лемків з їхніх земель у Польщі? Це краще було б для лемківської культури? Чи гірше? – відповів: «Важко сказати, – тут майже 50 років про лемків ніхто не згадував. Було не прийнято вголос визнавати себе лемком, бо це чомусь було... непрестижно. Час був нетолерантний, відмінності не віталися. І все ж, ми вдома, на вулиці, у школі

⁶³¹ Архів автора.

говорили по-своєму, по-лемківськи. Але за Радянського Союзу ця тема була закрита»⁶³².

Західноукраїнським регіоном, де чисельно осідали вигнані з рідних теренів лемки, можна назвати Львівщину. Станом на лютий 1946 р. джерела повідомляють, що до Львівської області прибуло з Польщі 9 205 сімей і 34 670 душ, з яких із східних областей повернулося 348 сімей і 1 376 осіб. Найбільше виселених було у Винниківському (2 525 сімей і 11 010 осіб) і Пустомитівському (2 221 і 9 065 відповідно) районах. Подібно, як і в інших областях, умови поселення та адаптації були жахливі. Матеріали архівних справ повідомляють, що у цей час в області виселенців, які жили «по уплотненію» нараховувалося 914 господарств, а у Городокському районі у с. Любин Великий 21 сім'я взагалі проживала разом з поляками⁶³³.

Подібно, як і в інших областях частина виселенців зайняла добре соціальне становище. З документів станом на травень 1946 р. довідуємося, що в області з виселених з Польщі працює 18 голів сільських рад, 26 заступників, двоє голів колгоспів та 30 секретарів сільських рад. Однак вступ до колгоспів, за звітами влади, відбувався дуже повільно, оскільки вступило тільки 135 родин⁶³⁴. Виселені лемки, з якими зустрічалася дослідниця О. Поріцька на Львівщині у 2012 р. під час етнографічної експедиції, стверджували, що «приїхавши з великими труднощами до України, зустрілися тут із ще однією проблемою: неприязним ставленням місцевого населення»⁶³⁵. Ця упередженість до виселенців спостерігалася також і з боку властей. Директор радгоспу с. Дюрнфель Щирецького району Г. Бойко на присутні й буденні питання виселенців погрожував їм: «Якщо не будете працювати в радгоспі, то підете туди, де білі ведмеді ходять»⁶³⁶. Водночас, як і в інших регіонах,

⁶³²Лащенко С. Лемки – це українці зі знаком якості! URL: <http://svitlytsia.crimea.ua/?section=article&artID=15705> (дата звернення 06. 03. 2021 р.).

⁶³³ДАЛО. Ф. Р. 221. Оп. 2, Спр. 26. Арк. 7, 13, 17, 48.

⁶³⁴Там само. Арк. 41 зворот.

⁶³⁵Поріцька О. Найновіші експедиційні матеріали з усної історії: долі і шляхи українців з Польщі. *Народна творчість та етнографія*. 2012. №6. С. 76.

⁶³⁶ДАЛО. Ф. Р. 221. Оп. 2. Спр. 25. Арк. 66.

влада намагалася розвинути активну пропагандистську кампанію, спрямовану на радянізацію краю та його жителів. Активністю у цьому відношенні відзначався Щирецький район по роботі з виселеними з Польщі, де було проведено 205 бесід і лекцій та 68 доповідей на різноманітну тематику ⁶³⁷.

Особливості суспільної адаптації виселенців на Львівщині добре ілюструє один із дописувачів, який у записці голові виконкому Львівської обласної ради депутатів трудящих з підписом «таємно» без прізвища, а тільки – /Куш/, відзначав: «Перебуваючи в Краснянському районі, я бачив декілька сімей переселенців з Польщі. Громадянка з переселенців Петрина з чотирма дітьми зверталася до голови сільради с. Красна: «Дайте мені де-небудь на дві доби залишити дітей, я побігаю по недалеких селах, може де знайду хату. Приїхала я з Запорізької області... Ніхто нам нічого не допомагає, і не дивляться як ми по хлівах жили по декілька місяців» ⁶³⁸. З документів довідуємось, що довго сперечався голова, не хотів приймати, але вигляд цієї жінки настільки був виснажений, що голова дозволив лишити дітей на два дні на його території.

Виселенці-втікачі з Одеської області Березівського району с. Ратнополь, які жили на території Краснянської сільради, скаржилися, що «сільради здійснюють податки з них нарівні зі своїми селянами, не дивляться на пільги, які надані урядом, а тому ми поїхали у Львівщину» ⁶³⁹. Встановлено, що голова с. Рясне виписав цілий ряд повідомлень про здачу хліба переселенськими господарствами, які по закону 1947 р. звільнялися від здачі обов'язкових поставок продуктів ⁶⁴⁰. У зв'язку з цим, згідно документальних записів «на території області утворилося нездорове становище, – селяни все це слухають і блискавкою розносять по всіх селах» ⁶⁴¹. Цікаво, у заявах

⁶³⁷ ДАЛО. Ф. Р. 221. Оп. 2. Спр.25. Арк.63.

⁶³⁸ ДАЛО. Ф. 221. Оп. 2. Спр. 25. Арк. 99.

⁶³⁹ ДАЛО. Ф. 221. Оп. 2. Спр. 25. Арк. 99 зворот.

⁶⁴⁰ ДАЛО. Ф. 221. Оп. 2. Спр. 276. Арк. 300.

⁶⁴¹ ДАЛО. Ф. 221. Оп. 2. Спр. 25. Арк. 99 зворот.

громадян часто дописувачі уникають національного самоозначення, підписуючись «Прохач»⁶⁴².

Назагал політичні обставини того часу в УРСР склалися не на користь лемків та їх культури. Режим не дозволяв популяризувати етнографічні особливості лемків та їх спадщину. А тому довгий час про лемків і Лемківщину не з'являлося у пресі жодних відомостей. Був дозвіл лише на розвиток і популяризацію творчості лемківських різьбярів, пісенної творчості, але з умовою, щоб вона не мала розбіжностей з радянсько-партійною ідеологією. З початку дисперсного побутування лемків на території України частково робилися спроби зберегти їх культурну спадщину, через організацію музичних колективів і музейне колекціонування. Відомо, що у с. Шляхетське Львівської області виселенці організували духовий оркестр у складі 12 осіб, керівником якого був переселенець Зорена⁶⁴³.

У середині 1950-х рр. студент історичного факультету Львівського державного університету ім. І. Франка І. Красовський опрацював першу історичну статтю «Лемки та їх походження», і захистив дипломну роботу на тему «Народний визвольний рух на Лемківщині у XVII ст.»⁶⁴⁴. На початку 1960-х рр. державні органи Львівської області прийняли постанову створити при Музею етнографії та художніх промислів відділ будівництва Музею народної архітектури. Вже у 1969 р. на території Музею народної архітектури і побуту (скансену) у Львові стараннями завідуючого науковим відділом музею І. Красовським було створено зону «Лемківщина». У вересні 1970 р. при скансені було створено перше, так зване, об'єднання лемків під головуванням І. Красовського. До складу його правління були обрані проф. медицини А. Гнатишак, економіст Л. Олесевич, мистецтвознавець В. Ярема,

⁶⁴² ДАЛО. Ф. 221. Оп. 2. Спр. 276. Арк. 12.

⁶⁴³ ДАЛО. Ф. 221. Оп. 2. Спр. 25. Арк. 18.

⁶⁴⁴ Красовський І. Лемки та їх походження. *Ленінська молодь*. Львів. 1956. 24 жовтня.

громадський діяч П. Когут та ін.⁶⁴⁵. І хоча новостворене об'єднання в умовах партійного диктату не змогло розвинути належної діяльності, все ж виконало функцію першого історичного об'єднання лемків та дало поштовх до подальшої культурної праці. Актив, який входив до об'єднання, допомагав в забудові лемківської зони, проведенні загальномузейних заходів, члени правління виступали з доповідями з проблем історії і культури лемків. На терені скансену у Львові у вересні 1983 р. було проведене свято з нагоди 100-річчя від дня народження лемківського письменника Г. Гануляка. Ще напередодні, у листопаді 1964 р., Львівська телестудія транслювала концерт «Лемківські мелодії», а в січні 1965 р. – концерт «Співають лемки». У грудні 1967 р. по українському телебаченню відбувся черговий концерт «Лемківські мелодії» у виконанні колективу студентського ансамблю «Черемош» Львівського державного університету ім. Івана Франка (худ. керівник Б. Антків). Директор студії О. Мельник охарактеризувала лемків, як групу українських верховинців⁶⁴⁶.

Центрально-східні регіони України (Полтавська, Луганська, Сталінська (тепер Донецька) та інші області)

Серед центральних українських регіонів, куди влада чисельно направляла виселенців з Польщі, а лемків зокрема була Полтавщина, де було передбачено відправити 12 280 осіб (тобто 2,6% від усієї кількості). Проте, план залишився невиконаним. Станом на 1 січня 1945 р. на Полтавщину було доправлено тільки 1,63 % усіх виселених⁶⁴⁷. Найбільше виселених сімей з Польщі осіло у Зіньківському районі, Козельщинському, Чорнухінському, Нехворощанському та Машівському. Однак, згідно документів, у Полтавську

⁶⁴⁵ Фабрика-Процька О. Лемки України: історія, культура, духовність. *Етнічна історія народів Європи*. 2002. Вип. 13. С. 78.

⁶⁴⁶ Красовський І. На голубих екранах – «Лемківські мелодії». *Наше Слово*. 1968. 7 січня.

⁶⁴⁷Кіцак В. Розселення українців Польщі в УРСР. *Молода нація. Альманах*. Київ: Смолоскип, 2000. №1. С. 115.

область було направлено 1 910 сімей українців з Польщі, а залишилося станом на серпень 1946 р. тільки 664 сім'ї⁶⁴⁸.

Відносини виселених із Польщі з місцевим населенням, яке часто називало їх «поляками», були вкрай напруженими, іноді доведені до крайнощів. У Харківській області влада остерігала місцевих мешканців, що «до них прийдуть «малоосвічені» люди з Польщі, з якими треба якнайменше контактувати»⁶⁴⁹. Мешканка Луганська М. Назар пригадувала, що «прийшлося виживати, хто як міг»⁶⁵⁰. Складні відносини із місцевим населенням спотерігалися практично у всіх областях. Так, у Кіровоградській області джерела повідомляють, що багато дітей з депортованих сімей «не ходили до школи тільки тому, що над ними сміялися і називали поляками»⁶⁵¹. Дуже часто причиною цього була особлива лемківська говірка.

Адаптація українських виселенців в регіоні відбувалася вкрай складно і вони були незадоволені радянською владою. Громадянка Глюз із колгоспу «Червоний прапор» Пирятинського району привселюдно заявляла: «Ми жили в неволі під поляками, але такої неволі, як в Радянському Союзі, такого голоду, не було ніде». Подібне у 1945 р. полтавському начальству доповідав голова сільради с. Мачухи про настрої 15 виселених родин: «Радянською системою незадоволені усі»⁶⁵². Джерела доносять, що у березні 1946 р. у Пирятині відбулися збори виселених лемків з Польщі за участю 66 осіб, з яких жоден не висловився за облаштування на місці. Всі бажали виїхати у західні області УРСР. Окремі присутні, будучи доведеними до відчаю, висловлювалися радикально, дорікаючи: «У Польщі ми сиділи по тюрмах, а тут гірше тюрми», а І. Криницький із с. Яхнівці Лохницького району

⁶⁴⁸ ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2606. Арк. 76.

⁶⁴⁹ Барна А. Спомини Уйка – виселенця на Схід в 1945 році. *Бесіда*. 2010. №6. С. 22.

⁶⁵⁰ Спогади переселенців: Назар Меланія Тат'янівна, 1934 р.н., с. Ізби Горлицького повіту, Краківського воєводства (Луганська область). *Ясінчак С. Лемки – народ, позбавлений батьківщини. Нариси, спогади, факти, документи про депортацію лемків на землю Луганщини*. Луганськ: «Янтар», 2007. С. 114.

⁶⁵¹ ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 80. Спр. 521. Арк. 55.

⁶⁵² Якименко М. Депортація лемків із Польщі на Полтавщину у 1944 – 1945 роках та її соціально-економічні наслідки. *Межею чужини розірване життя: депортація лемків із Польщі в Україну 1944–1947 рр.* За ред. проф. М. Якименка. Полтава: «Сімон», 2007. С. 8.

переконував представників влади: «Ми тут вже зжились з людьми, але залишатися не хочемо і просимо допомогти нам поїхати в Тернопільську область». На запитання, що вас і тут добре влаштують, заявив: «Хоч давайте мені ціле с.Яхники, але я тут не залишуся»⁶⁵³. Назагал, основна частина виселених намагалася повернутися, якщо не на батьківщину то хоча б – у західні області УРСР, поближче до кордону. Станом на жовтень 1949 р. на Полтавщині залишилося тільки 359 виселених родин, з яких більшість – лемки⁶⁵⁴. З метою запобігти цьому, влада робила ставку тільки на посилення політико-агітаційної роботи, зокрема активізації роз'яснювальних «бесід, доповідей та лекцій», а у райони області, де ще залишилися виселенці, було відправлено по одному пропагандисту з партійних працівників обкому. Джерела доносять, що в окремих районах агітаційна робота велася під час зустрічей на мітингах, супроводу прибулих до місць поселення і на спеціальних зборах, вечорах методами проведення бесід, доповідей, відповідей на питання, читання газет⁶⁵⁵.

Все це дозволяє вкотре говорити про чергові експерименти над лемківськими долями. Самі власті визнавали, що «основна мета масово-політичної роботи повинна полягати в перевихованні евакуйованих в дусі ідей партії... А масовий і негайний вступ в колгоспи повинен стати прямим наслідком добре поставленої масово-політичної роботи серед евакуйованих»⁶⁵⁶.

І все ж лемки на Полтавщині, незважаючи на своє розселення, намагалися гуртуватися. Практично донедавна у них залишалася звичка збиратися на храмове свято на Спаса у Лютениськах Будищах, а на Різдво – у Шилівці. У перші роки після виселення це був чи не єдиний спосіб спілкування, коли з усього району лемки сходилися пішки за 20 – 30 км, щоб зустрітися зі своїми

⁶⁵³ ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 80. Спр. 517. Арк. 43–44.

⁶⁵⁴ Там само. С. 10.

⁶⁵⁵ ЦДАВО. Ф. 4626. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 28.

⁶⁵⁶ ЦДАВО. Ф. 4626. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 34.

рідними і близькими. Співали пісень, згадували рідні місця, ділилися радощами і болем⁶⁵⁷.

Серед північно-східних регіонів України, куди виселяли українців з Польщі, можемо назвати і Сумську область, де виселені лемки, зокрема у Глухівському районі, ставили питання про те, щоб їх поселяли усіх в одному селі, а не по 2-3 сім'ї, оскільки вони вихідці з одного села і бажають поселитися разом. Однак, за свідченням документів, райкоми це бажання виселених не брали до уваги⁶⁵⁸. Значна частина виселених налаштована була недоброзичливо і при кожній нагоді намагалася виїхати з району. У Глухівському районі практично всі виселені з Польщі були з лемківського с. Верховля Мала, тому, щоб відвідати один одного ходили по 20-30 кілометрів. В архівних справах натрапляємо на їхні жалоби про грубе відношення влади і місцевого населення, яке їх називає поляками, бандерівцями. Згідно документів О. Щавінський, який був старостою с. Верховля Мала 26 років «вважав себе дуже ображеним, коли місцеві працівники колгоспу обізвали його поляком, ніяк не міг примиритися із ситуацією»⁶⁵⁹. Подібні сюжети приводять нас до висновку, що виселенці в нових умовах були новими для свого оточення, а через свою говірку часто чужими, а тому загострено сприймалися місцевим оточенням. Натомість, влада прагнула об'єднати їх у спеціальні своєрідні гетто.

За інформацією джерел, у Полтавській і Сумській областях «серед переселенців з Польщі були сім'ї, яким не по душі колективні господарства і вони намагалися всілякими способами влаштуватися не в колгоспи»⁶⁶⁰. У звітах власті констатували, що багато випадків, коли вони працюють, але не бажають реєструватися в колгоспах.

⁶⁵⁷ Ткачик М. Довга дорога з батьківських земель на Велику Україну (спогади про колишніх мешканців с. Кам'яна). *Межею чужини розірване життя: депортація лемків із Польщі в Україну 1944–1947 рр.* За ред. проф. М. Якименка. Полтава: «Сімон», 2007. С. 30.

⁶⁵⁸ ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 80. Спр. 517. Арк. 5.

⁶⁵⁹ Там само. Арк. 21.

⁶⁶⁰ ЦДАВО. Ф. 4626. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 39 зворот.

Областями, куди власті направляли виселених з Лемківщини були також східні регіони УРСР, зокрема Ворошиловградська (тепер Луганська область). До Ворошиловградської області з квітня по вересень 1945 р., прибуло 23 ешелони, які привезли 6 663 особи, або 1 348 сімей, які прибули з лемківських повітів – Горлицького (села Снітниця, Чарна, Вапнянка, Мацина Велика), Ясельського (с. Дошниця, Скальник, Березова, Воля Циклінська), Новосанчівського (с. Мохначка Нижня, Мохначка Вижня, Зубрик, Верховля Велика), Новоторзького (с. Біла Вода) та Кросненського (с. Риннік і Оджихонь)⁶⁶¹, яких було розселено у 12 районах області, а найбільше у Ново-Айдарському і Ровеньківському.

Намагаючись виокремити причини, які притягували українських виселенців у східні регіони УРСР, дослідник Д. Байкеніч стверджує, що «Люди їхали саме у Східну Україну, оскільки домінуючим фактором у питанні вирішення нового місця поселення було прагнення якнайдалі втекти від польського терору», більшість радянських агітаторів, які працювали на Закерзонні були вихідцями із Східної України, що «знали мову та вміли хреститись»⁶⁶². Потенційно конфліктогенною була та обставина, що лемки, які мали високий рівень релігійності, потрапили в атмосферу офіційного атеїзму і значно нижчого рівня релігійності місцевого населення. Представниця виселених з лемківського с. Воля Цеклинська Ясельського повіту, яка зараз проживає на Івано-Франківщині, проте спочатку була вивезена у Ворошиловградську область, пригадує: «Чи не найбільше запам'яталося, що найближча церква була за сім кілометрів... Як не хотіли переселенці на Великдень йти в поле орати, та їх примушували. Люди втікали, не хотіли там бути... Вдень ховалися в посадці, бо людей пильнували»⁶⁶³. У підсумку важкі матеріальні умови, в які потрапили виселені з Польщі, незвичне соціокультурне середовище та ідеологічні

⁶⁶¹ Байкеніч Д. Українські переселенці з Польщі на території Ворошиловградської області в 1944–1945 рр.: планування, кількість і географія розселення. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2010. №23. С. 175.

⁶⁶² Там само. С. 172.

⁶⁶³ Добош Г. Баба Анця з Нетребівки. *Західний кур'єр*. 2019. 4 квітня. С. 13.

настанови призвели до того, що багато лемків виїжджали з Луганщини до західних регіонів України.

Ті лемки, що залишилися на Луганщині, у більшості все ж зберегли етнічну ідентичність, деякі особливості обрядовості, фольклору, говірки. Засвоєння лемками місцевої мови в процесі безпосереднього повсякденного спілкування було проявом природної асиміляції. Проте, політика влади в галузі освіти та культури, відсутність можливості навчатися рідною мовою були чинниками насильницької асиміляції лемків⁶⁶⁴.

Осередком чисельного скупчення лемків на Луганщині, переважно із західних лемківських повітів, було с. Переможне Лутугинського району. Є. Галайда із с. Чарна, який проживає у с. Переможне Лутугинського району, згадував: «На Сході України нас називали «бандерівцями», на заході України «поляками», а в Польщі – «українцями». Нас кругом сприймали як чужинців»⁶⁶⁵. Серед дослідників немає єдиної думки з приводу проблеми збереження серед виселених лемків своєї етніки, або їх думки навіть діаметрально протилежні. За результатами польових досліджень у цьому краї К. Глуховцева зауважувала, що «переселенці... володіють говіркою, перейнятою від своїх батьків, зберігають традиції свого краю»⁶⁶⁶. Водночас дослідник українських виселенців на Луганщині Д. Байкеніч в одній із своїх студій,⁶⁶⁷ на основі архівних документів обґрунтовує тезу про поступову втрату своєї етнічно-культурної ідентичності.

Зі стенограми-розмови за наслідками поїздки Філатова і Вислоцького у Сталінську область довідуємося, що на запитання: «Скільки у Сталінській

⁶⁶⁴ Віхрова Т. Особливості етнічної культури лемків на Луганщині Сумцовські читання: Конференція, присвячена 90-річчю з часу заснування Харківського історичного музею. - Харків, 2010. С. 118.

⁶⁶⁵ Лемки на Луганщині: сторінки історії і культури. Красназнавчий нарис. Луганськ, 2012. С. 55.

⁶⁶⁶ Глуховцева К. Відображення міфологічних уявлень українців в обряді «покривання молоді». Лемківський діалект у загальноукраїнському контексті / Укладачі Панцьо С.Є., Свистун Н.О. *Studia methodologica*. Випуск 27. Тернопіль: Ред. вид. відділ Тернопільського НПУ ім. В. Гнатюка, 2009. С. 30.

⁶⁶⁷ Байкеніч Д. Втрата етнічно-культурної ідентичності українських переселенців із Польщі, розселених у східних областях УРСР у 1945–1947 роках. *Наукові записки. Серія «Культурологія»*. 2010. Вип. 5. С. 147–150.

області живе приблизно лемків? Вислоцький відповідав, що трудно сказати, оскільки місцеві органи не розрізняють населення на лемків і інших, але думаю, що найбільше лемків у східних областях живе саме у Сталінській області. Ми спостерігали у них тягу на захід»⁶⁶⁸. Цікавим у контексті депортованих лемків у східні області УРСР є дослідження Н. Кляшторної, здійснене на підставі свідчень лемків с. Мічурино Темпанівського району Донецької області. На наш погляд, дуже оптимістичними є узагальнення авторки, що лемківська група, незважаючи на свою малу кількість і ведення в регіоні русифікаторської політики, «має шанси на збереження своєї самобутності»⁶⁶⁹.

Про жахливі умови суспільної адаптації та й загалом побутування виселених з Польщі в УРСР передають листи від виселенців, які надсилалися ними за кордон в надії, що їх прочитають родичі. Однак, вони були перехоплені МВС УРСР. В одному з таких листів лемко на прізвище Стечний, який проживав у Сталінській області, повідомляв знайомим у Польщу: «Якщо почуєте, що Вас повинні переселяти, Ви нікого не слухайте, майте свою голову на плечах...»⁶⁷⁰. Натомість А. Трохановський виселений у Кіровоградську область, у листі до родичів в Канаду писав: «Наше життя тут погане. Такого життя, як раніше вже не буде... Там ми працювали і знали за що, а тут працюємо і нічого не бачимо на цих колгоспних роботах»⁶⁷¹.

Загалом багато з депортованих лемків, за звичною ситуацією в інших регіонах швидко втікали до західних областей. Станом на вересень 1946 р. з Луганської області втекло 639 сімей. У зв'язку з чим місцевій владі було заборонено видавати будь-які документи на переїзд до західних областей

⁶⁶⁸ ЦДАГО Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2605. Арк. 57.

⁶⁶⁹ Kłasztorna N. Łemkowskie pojmowanie «swego świata»: jego obraz, utrata i poszukiwania *Biuletyn Ukrainoznawczy Południowo-wschodni instytut naukowy w Przemyślu*. 2001. №7. S.91.

⁶⁷⁰ ЦДАГО Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2606. Арк. 100.

⁶⁷¹ ЦДАГО Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2606. Арк. 101.

України⁶⁷², де відзначалося про передачу переселенцям будинків в німецьких колоніях, та будинків вільних з фонду сільських рад і колгоспів.

Південні регіони України

Серед південних регіонів, куди влада направляла виселенців з Польщі, відзначалася Одеська область, яка, за визначенням Т. Пронь, посідала п'яте місце серед усіх адміністративних регіонів України, куди впродовж 1944 – 1945 рр. було направлено 6 875 родин з 24 474 особами, що найбільш чисельно осіли у Роздільнянському і Березовському районах⁶⁷³.

Назагал, як і в інших регіонах в процесі розселення та адаптації, виселенці з Польщі зіткнулися з численними труднощами, які ускладнювали, або частіше взагалі унеможливлювали їх соціальну і суспільну адаптацію. Практично повсюди спостерігалися напружені відносини прибулих виселенців з Польщі з місцевим населенням, а особливо – із головами сільських рад та місцевих колгоспів, які часто називали виселенців «польськими емігрантами» та «бандерівцями», або взагалі вдавалися до нецензурної лайки та брутальної поведінки. Практично єдиним виходом із складних ситуацій місцеві партійні активісти вбачали посилення масово-політичної пропаганди серед переселенців, читаючи для них нав'язливі лекції на тему: «Револьюційна законність», «Комсомол в боях за Батьківщину» та проводили індивідуальні бесіди про соціалістичне змагання в колгоспах. Однак назагал влада фіксувала, що у результаті слабкої масово-роз'яснювальної роботи серед переселенців у східних областях мають місце випадки антирадянської агітації. Відкрита агітація серед переселенців за самовільний виїзд у західні області ведеться у колгоспах Запорізької області, при цьому, не отримуючи ніякого опору з боку місцевих організацій⁶⁷⁴.

⁶⁷² Лемки на Луганщині: сторінки історії і культури. Красзнавчий нарис / Укладач О. Манятіна. Луганськ, 2012. С.62.

⁶⁷³ Пронь Т. Переселення українського населення з Польщі в Одеську область та його інтеграція в локальне середовище краю (1944–1946 рр.): URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Pron_Tetiana/Pereseleennia_ukrainskoho_naselennia_z_Polschi_v_Odesku_oblast.pdf (02. 03. 20212 р.)

⁶⁷⁴ ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 80. Спр. 515. Арк. 36.

Зустрівшись із злидінними радянськими буднями, які практично щоденно були переобтяжені соціальними напруженнями, окремим виселенцям доводилося констатувати не тільки своє складне соціальне становище, а й, переконуємося, низький рівень освідомлення, будучи звабленими радянською пропагандою. Прикладом можуть бути слова вчителя–переселенця І. Цирка, який стверджував: «Я завжди думав про СРСР, що тут існує свобода слова і життя, де думають про побут робітників і селян, але насправді виявилось, що це не так. Тут треба тільки працювати і працювати, а їсти нічого»⁶⁷⁵. Уродженка Лемківщини, яка сьогодні проживає у Миколаївській області, пише, що виселенців досить часто зустрічали вороже не тільки на півночі чи сході України, де називали нас бандерівцями, але й у західних областях ⁶⁷⁶. Нерідко голови колгоспів просто хотіли покращити своє господарство за рахунок майна виселених. У колгоспі «Хлібороб» Солонянського району голова прямо заявив: «Ви нам не потрібні, нам потрібні ваші коні, вас сюди ніхто не звав і не буде захищати»⁶⁷⁷.

Таким чином, на основі проаналізованого матеріалу можемо узагальнити, що ареал поселення виселених з Польщі українців загалом в УРСР був надзвичайно широкий і неоднорідний. Найбільш масовим процес поселення вигнаного з території пограниччя населення припадав на західноукраїнські регіони. Окрім офіційно поселених, сюди масово прибували втікачі з інших територій, де їх незадовільняли умови поселення. У цілому, насильницьке виселення лемків із своїх етнічних земель, після Другої світової війни,

⁶⁷⁵ Пронь Т. Переселення українського населення з Польщі в Одеську область та його інтеграція в локальне середовище краю (1944 – 1946 рр.) URL:http://shron1.chtyvo.org.ua/Pron_Tetiana/Pereseleennia_ukrainskoho_naseleennia_z_Polschi_v_Odesku_oblast.pdf (дата звернення 28.02. 2021 р.).

⁶⁷⁶ Предко Г. Те, що сталося 65 літ тому, пам'ятатиму назавжди. *Лемківщина*. 2011. №3. С. 2–4.

⁶⁷⁷ Гонтар Т. Адаптація українських переселенців з Польщі у південних областях України у 1944–1946 рр. з позиції історії повсякденності. *«Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / [Упоряд.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Ю.]. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 175.*

призвело до руйнування етнокультурного середовища регіону та надзвичайно ускладнило проблему збереження лемківської самобутності та лемків як етнографічну групу. Вони опинилися у складних суспільно-історичних умовах побутування. Виселені зі своїх етнічних земель, зіткнулися з цілковитою неможливістю продовжувати на новому місці звичний для них спосіб життя, а одночасно із значними труднощами в адаптації до нових умов – своєї традиційної етнокультури.

3.4. Оксамитові революції у Східній Європі: лемківські виклики

Наприкінці 1980-х рр. політика, яка була пов'язана із «Оксамитовими подіями» у країнах Центрально-Східної Європи, сприяла поживленню суспільно-культурного життя та виникненню громадських організацій. На цьому фоні активізувалася і лемківська спільнота, яка структурована в рамках громадських організацій, що представляли широку палітру освітньо-виховної, культурної, релігійної та соціально-економічної життєдіяльності.

Своєрідний почин, що символізував поживлення діяльності лемківської громади в Україні, стало заснування в 1985 р. у с. Зарічево Перечинського району музею «Лемківська садиба», якому в 1987 р. було присвоєно звання «Народного». При музеї, що налічував більше 340 зареєстрованих оригінальних експонатів, почав діяти народний фольклорний ансамбль «Лемківчанка»⁶⁷⁸.

У переддень української незалежності серед лемків які були виселені в УРСР спостерігалось повернення до власної історії, посилення впевненості у можливість відродження української державності, що свідчило про солідаризацію з українською нацією за вибір свого майбутнього. Починаючи з кінця 1980-х рр. почали виникати регіональні громадські осередки, довкола яких об'єднувався лемківський актив окремих областей. Однією з перших новозаснованих лемками регіональних організацій в Україні було створення у липні 1988 р., з ініціативи обласного Фонду культури (голова Е. Мисько), Львівської організації Спілки письменників України (Р. Братунь, Р. Лубківський) та лемківських діячів, суспільно-культурного товариства «Лемківщина» для Львівської області. Її першим головою правління обрало П. Когута, а заступником – І. Красовського. Львівський осередок лемківської громади був одним із найактивніших, поступово розширюючи і урізноманітнюючи спектри своєї діяльності. Вже наприкінці 1991 р. для

⁶⁷⁸ Жирош І. Єдиний в Україні етнографічний музей лемків діє у закарпатському селі Зарічево URL: <http://karpatnews.in>. (дата звернення 28.02. 2021 р.).

координації дій під час спільного засідання Вченої ради музею-скансену та комітету по будівництву церкви було створено Фундацію дослідження Лемківщини, основним завданням якої мала стати видавнича діяльність. Тільки впродовж десяти років існування (1991 – 2001 рр.) під грифом «Бібліотека Лемківщини» фундація видала 25 лемкознавчих брошур, у тому числі вісім щорічників Лемківського календаря. І хоча ці видання мали переважно науково-популярний характер, все ж вони започаткували своєрідний «етап збирання лемківської спадщини», яким було закладено формування основ подальших науково-популярних розвідок. Осередок лемківського товариства у Львові заклав добрий початок, який поступово наслідували активісти з інших областей. У 1990 р. обласне відділення товариства «Лемківщина» було створене у Тернополі, яке очолив поет і журналіст В. Барна. Оскільки в регіоні проживала одна з найчисельніших лемківських громад, товариство розвинуло активну діяльність, зосередивши свою роботу на формування районної мережі та залучення якомога більше виселених лемків. Характерно, що тільки за неповних два роки на Тернопільщині діяло вже 12 відділень товариства «Лемківщина», які об'єднували у своїх рядах близько 3000 виселених та їх нащадків⁶⁷⁹. Своєю багатогранною діяльністю відзначалися відділення у Чорткові, Монастириську, Борщові, Жовтневому Тернопільського району, Великому Ходачкові Козівського району, Підзамочку біля Бучача, Бережанах та Збаражі. Додамо, що у м. Монастириськ, яке стало своєрідним центром лемківства у Західній Україні, було відкрито Музей культури лемків, під егідою якого щорічно проходить фольклорно-етнографічний фестиваль «Дзвони Лемківщини», а правління розпочало видавати однойменну газету, поціновувачами якої стають часто не тільки лемки, а загалом любителі української етнокультурної спадщини. Один з дописувачів газети висловився: «Не маю лемківських коренів, але намагаюся бувати там

⁶⁷⁹ Іванців М. Вісті з Тернопільського товариства «Лемківщина». *Лемківщина*. 1992. №3. С. 27–28.

щороку. Надто багато матеріалу можна зібрати на тему «українська ідентичність». Багато ідей там народжується»⁶⁸⁰.

Третім у західноукраїнському регіоні обласне відділення товариства «Лемківщина» постало у м. Івано-Франківську в 1991 р., під керівництвом доцента місцевої Медичної академії С. Криницького. З початком 1990-х рр. у Західній Україні вже формувалася своєрідний громадський лідерський актив лемківського руху, представники якого брали участь в установчих зборах різних осередків, та виступали ідейними натхненниками різноманітних акцій. Серед таких можемо виділити О. Венгриновича, С. Криницького, П. Пертея, І. Трухана, І. Вовчка, М. Сталеного та ін.

Звичайно, що початкова діяльність новозаснованих відділень та їх членів натрапляла на низку проблемних питань. У лемківській періодиці початку 1990-х рр. зустрічаємо звернення голови Івано-Франківського осередку товариства «Лемківщина» С. Криницького до голови Фондації дослідження Лемківщини, в якому повідомлялося, що з преси і розповідей «чуємо про діяльність лемків у США, Канаді та інших регіонах, але прямих контактів не маємо». У зв'язку з недостатком у друкованому слові, дописувач закликає: «Потрібна координація в діях і напрямках роботи, потрібне спілкування»⁶⁸¹. Тому у своєму листі автор просив допомогти у налагодженні переписки з членами Організації Об'єднання Лемків за океаном.

Через кілька років лемківські регіональні товариства почали виникати у північній, центральній та східній частині України, формуючи таким чином своєрідну всеукраїнську мережу основних осередків по областях і районах. На Луганщині найбільше лемків мешкає у Лутугинському, Новоайдарському, менше – у Міловському, Білокуракинському, Краснодонському та Станично-Луганському районах. З участю представників виселених родин у цих районах у листопаді 2005 р. була створена громадська організація українців, депортованих з території Польщі – Луганське обласне товариство «Ватра»,

⁶⁸⁰ Лащенко С. Лемки – як символ випробувань і стійкості. *Дзвони Лемківщини*. 2016. вересень-жовтень. №5. С. 1.

⁶⁸¹ Криницький С. Звернення до голови ФДЛ. *Лемківщина*. 1992. №3. С. 28–29.

яке очолив П. Ясінчак та почав щорічно проводитися у с. Переможне Лутугинського району обласний фестиваль «Стежками Лемківщини», ставши традиційним, міняються тільки локації проведення ⁶⁸². Головною подією фестивалю було урочисте відкриття пам'ятного знаку у с. Переможне в пам'ять про жертви примусового виселення з території Польщі до УРСР, що став першим пам'ятником лемкам у східній частині України. На наш погляд, доречним і важливим є відзначити, що одночасно із активістами громадського життя ініціативу проявила і наукова спільнота регіону. Прикладом може служити робота вчених Луганського національного університету імені Тараса Шевченка над створенням мовного портрета виселенців з Польщі, результатом якої стала презентація на першому обласному фестивалі «Стежками Лемківщини» книги «Східнослобожанські українські говірки. Нотатки до мовного портрета переселенців з Лемківщини», яка стала успішною завдяки мешканцям с. Переможне ⁶⁸³.

Добра традиція громадського структурування та консолідації лемків в Україні була продовжена у березні 2007 р. створенням Житомирської обласної організації лемків, яку очолив Я. Теплий. На Житомирщині орієнтовно проживає більше 1000 лемків-русинів⁶⁸⁴. Цікаво, що в області не осідали компактно виселенні лемки. Регіон став місцем їх проживання завдяки направленню молодих спеціалістів з лемківським корінням після закінчення вищих навчальних закладів у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській та інших областях. Однією з останніх і репрезентативних культурно-просвітницьких і пізнавальних проєктів товариства була організація разом з дуетом «Червоне та Чорне» заходу «Лемківські рапсоди», яка була своєрідною ознайомчою лекцією-концертом, присвяченою 70-м

⁶⁸² Лемки на Луганщині: сторінки історії і культури. Красназавчий нарис. Луганськ, 2012. С.58

⁶⁸³ Лемки на Луганщині: сторінки історії і культури. Красназавчий нарис. Луганськ, 2012. С.14

⁶⁸⁴ Про Житомирську обласну організацію Всеукраїнського товариства «Лемківщина» та її діяльність URL: https://oda.zt.gov.ua/images/news/2017_07/Тепла1.doc (дата звернення 25. 04. 2017 р.)

роковинам від початку депортації етнічних українців з території Польщі до УРСР та Акції «Вісла». Назагал відомо, що станом на 2009 р. у Всеукраїнське товариство «Лемківщина» входило 18 регіональних організацій⁶⁸⁵. Районні підрозділи і навіть сільські осередки діяли у Тернопільській, Львівській, Івано-Франківській, Закарпатській, Луганській, Житомирській та Кіровоградській областях.

До активної діяльності лемківської спільноти долучилася і Полтавщина, яка була регіоном активного поселення перших лемківських родин депортованих із Польщі. У травні 2011 р. у с. Лютенські Будища Зіньківського району відбувся I Міжрегіональний фестиваль лемківської культури «Барви Лемківщини», на якому була запалена перша лемківська ватра на Лівобережній Україні. Ініціатором його проведення був М. Ткачик – заступник голови Полтавського обласного товариства лемків «Краяни»⁶⁸⁶. Практично одразу Полтавщина стала лідером лемківського руху на Лівобережній Україні, а в окремих громадах (с. Лютенські Будища) розпочався процес музеєфікації спадщини депортованих⁶⁸⁷, де почесне місце зайняли експонати, які презентують лемківську культуру. З ініціативи активу депортованих лемків на Полтавщині було підготовлено збірник⁶⁸⁸ куди вміщені спогади лемків (свідків та їхніх нащадків), архівні документи, літературні нариси та поетичні твори про примусове виселення лемків до УРСР у 1944 – 1946 рр. Відзначимо, що авторський колектив видання доволі різноманітний і об'єднав як представників науки (доктори історичних наук, професори М. Якименко та Г. Капустян), культури (П. Стефанівський), громадськості (М. Ткачик), журналістів (А. Гусак, Г. Дениско, А. Кузнєцова),

⁶⁸⁵ Резолюція, прийнята на V з'їзді лемків Українию. Архів автора

⁶⁸⁶ На Полтавщині запалала перша Лемківська ватра. *Лемківщина*. 2011. Ч.3. С. 23.

⁶⁸⁷ Шаповал Л. Доля лемків в Україні (Полтавщина у 40-х роках ХХ – на початку ХХІ століття: питання самоідентифікації) URL: // <https://mue.etnolog.org.ua/zmist/2011/29.pdf>. С.37 (дата звернення 28. 02. 2021 р.).

⁶⁸⁸ Межею чужини розірване життя: депортація лемків із Польщі в Україну 1944 – 1947 рр./ За ред. проф. М. Якименка. Полтава: «Сімон», 2007. 100 с.

так і пересічних лемків (Ф. Лабовський, М. Міщенко), які були жертвами трагічних депортаційних акцій середини ХХ ст.

Проведений нами аналіз генези організації лемківського руху в Україні дозволяє стверджувати, що на початковому етапі своєї діяльності регіональні товариства консолідували свої зусилля довкола проведення етнокультурних заходів, спрямованих на популяризацію лемківської культури, фольклору та здійснення суспільної діяльності на некомерційних засадах, задоволення та забезпечення захисту національно-етнічних, культурних, соціальних, правових та інших спільних інтересів громадян України, лемків (русинів), як етнографічної групи українського народу, та їх нащадків. Водночас, як стверджують самі польські дослідники, а з власного досвіду можемо це підтвердити, що лідери як проукраїнських лемківських товариств та організацій, так і з виразною ідеєю етнічної окремішності з Польщі та Словаччини, зустрічаються на різних культурно-мистецьких імпрезах, фестивалях, а також конгресах і наукових конференціях, в той час, коли свою основну діяльність зосереджують на мешканцях (лемках-виселенцях) у власному краї⁶⁸⁹.

Поступово, із виникненням регіональних товариств, виникла необхідність централізації їх діяльності на всеукраїнському рівні, що дозволило консолідувати лемків. З цією метою практично одразу з часу відновлення незалежності України почали проводитися Всеукраїнські конгреси лемків (Перший – у Тернополі, червень 1992 р., Другий – в Івано-Франківську, червень 1997 р., Третій – у Львові, листопад 2001 р., який був одночасно Установчим з'їздом лемків України, де ухвалили створення Всеукраїнського товариства «Лемківщина»⁶⁹⁰. Вже на V з'їзді лемків України в м. Івано-Франківську, на якому автору довелося бути присутнім, було прийняте звернення делегатів та учасників з'їзду до лемківської громади України та поза її межами, в якому наголошувалося: «У середині ХХ ст. у

⁶⁸⁹ Barwinski M. Ukrainskie i Lemkowskie struktury organizacyjne w Polsce w latach 1956–2012. *Acta universitatis Lodzensis. Folia Geographica socio-oeconomica*. 2912. №12. С. 140

⁶⁹⁰ Прес-реліз. Запрошення на V зїзд лемків України. Архів автора

центрі Європи здійснювався етноцид українців Лемківщини..., за яким спокійно спостерігала цивілізована Європа. Депортація знищила культуру, а самих лемків поставила на межу зникнення»⁶⁹¹. Одночасно на з'їзді було прийняте рішення про необхідність політичної та правової оцінки українсько-польської угоди про евакуацію українського населення з території Польщі, підписаної 9 вересня 1944 р., визнати її незаконною та засудити як порушення прав і свобод громадян. Учасники з'їзду закликали дати політичну та правову оцінку акції «Вісла» 1947 р.; спільно з урядом Польщі розробити державну програму етнічного відродження Лемківщини, яка б передбачала повернення депортованих на свої землі, повернення їхнього майна та прийняти Закон України «Про визнання депортованих осіб, примусово переселених у 1944 – 1946 і 1951 рр. з території Польщі в Україну»⁶⁹². Аналізуючи подібні вимоги та заклик учасників з'їзду, дозволимо собі все ж відзначити, що окремі із положень не витримують критики, оскільки не мають реальної основи. Прикладом, на наш погляд, може бути формулювання та озвучення вимоги «етнічне відродження Лемківщини».

Водночас у резолюціях з'їзду знаходимо оптимістичне твердження організаторів, що лемкознавчу тематику обирають багато науковців та студентів предметом своїх досліджень⁶⁹³. Не розуміємо, чим викликані подібні висловлювання, які вважаємо перебільшеними. На наш погляд, лемкознавчий науковий простір в Україні, на відміну від Польщі та Словаччини, в умовах сьогодення навпаки знаходиться на маргінесі академічного поля. Організатори з'їзду чомусь обмежилися присутністю та виступами тільки діячів влади та громадськості. Натомість голос наукової спільноти України, який на таких заходах такий доречний – був відсутній.

Останніми роками, можемо констатувати, що лемки, їх культура, як і загалом лемківська тематика, перебувають під впливом своєрідної

⁶⁹¹ Звернення делегатів та учасників V з'їзду лемків України. Архів автора

⁶⁹² Там само

⁶⁹³ Резолюція, прийнята на V з'їзді лемків України. Архів автора

парадоксальності. З одного боку, спостерігаємо все активніше намагання її популяризувати, свідченням чого є появи музеїв, нових цікавих музичних колективів, регіональних фестивалів. У Львові та Івано-Франківську є вулиця та житловий квартал Лемківський, продається «Лемківський» хліб, кївська «Лемківщина» виступила з ініціативою назвати «Лемківською» одну із станцій метро, а у Києві, Львові, Івано-Франківську, Тернополі, Ужгороді активно функціонують лемківські церкви. Натомість в умовах сьогодення залишається очевидним, що громада лемків в Україні, її нечисленна інтелігенція залишається фактично сам на сам з проблемою етнічного самозбереження і протистояння негативним щодо неї тенденціям. На жаль, треба констатувати, що лемківська спільнота на сьогоднішній день не має надійної підтримки з боку влади.

Окремі ініціативи, можемо констатувати в більшості, як своєрідний контраргумент, викликаний активізацією русинського руху. На виконання доручень Кабінету Міністрів України від 5 вересня 1996 р. Держкомітет України у справах національностей та міграції підготував спеціальну директиву щодо розв'язання проблем українців-русинів у якій перед Міністерством Закордонних Справ, Міністерством юстиції та НАН України ставилося завдання вплинути, окреслити і задекларувати безперспективність ідей автономізації Закарпаття на будь-якій основі – культурній, етнічній, адміністративно-територіальній тощо. Було зобов'язано здійснювати попереджувально-роз'яснювальну роботу з лідерами та активістами політичного русинства, спрямовану на запобігання його впливу та недопущення створення політичних структур з чітко вираженою сепаратистською спрямованістю ⁶⁹⁴.

Вочевидь дуже важливо є підкреслити, що лемки/русини, особливо в Україні, перебувають під постійною деструктивною силою антиукраїнських сил. Свідченням цьому є звернення у березні 2011 р. Світової ради русинів,

⁶⁹⁴ Адамович С. Павло Роберт Магочій – ідеолог політичного русинства URL: <http://194.44.152.155/elib/local/1661.pdf> (дата звернення 13.02.2018 р.)

під головуванням Д. Папуга, осідок якої у Рускому Керестурі в Сербії, до Комітету з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин у Верховній Раді України з вимогою надати карпатським русинам в Україні статус національної меншини. Подібні ініціативи сприймаємо, як свідомий розкол в українську націю. Важливо, що у відповіді Комітету безпосередньо Голові Світової Ради Русинів від 26 квітня 2011 р. за підписом голови Комітету О. Зарубінського було аж надто переконливо резюмовано, що «за висновками Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України за всіма етнографічними і лінгвістичними ознаками русини є органічною складовою української нації»⁶⁹⁵.

В структурі офіційного дискурсу щодо лемків можемо визначити задавнену проблему розробки та прийняття законопроекту про визнання депортованими громадян України, які були виселені з етнічних теренів Польщі. Характерно, що кілька спроб вже було зроблено раніше. У вересні 2005 р. був підписаний Указ Президента України В. Ющенко «Про заходи у зв'язку з 60-ю річницею примусового виселення етнічних українців з території Польщі»⁶⁹⁶, яким доручено уряду передбачити підготовку та подання на розгляд парламенту проект закону щодо надання відповідного статусу примусово виселеним з території Польщі у 1944 –1946 р. етнічним українцям, гарантій соціального захисту; ініціювання проведення парламентських слухань з вказаних питань. Чергову спробу, з ініціативи народного депутата України М. Косіва, було зроблено у листопаді 2011 р., коли у Верховній Раді України, було зареєстровано проект постанови про прийняття за основу проекту Закону України про визнання депортованими громадян України, яких у 1944 –1951 рр. було примусово переселено з

⁶⁹⁵ «Русини є органічною складовою української нації...». Лемківщина. 2011. №3. С. 6.

⁶⁹⁶ Про заходи у зв'язку з 60-ю річницею примусового виселення етнічних українців з території Польщі. Указ Президента України В. Ющенко. м. Київ, 23 вересня 2005 р. N 1330/2005/URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1330/2005>(дата звернення 04.03 2019 р.)

території Польської Народної Республіки до УРСР ⁶⁹⁷. У Постанові було доручено Комітету Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин доопрацювати зазначений законопроект з урахуванням зауважень і пропозицій суб'єктів права законодавчої ініціативи та внести його на розгляд Верховної Ради України у другому читанні. Однак, з невідомих причин подальший поступ процедури законотворення залишився досить туманним.

В умовах загрози активізації лідерів русинського руху, діяльність якого спрямована на сприяння сепаратистських проявів, лемківська спільнота закликала зупинити русинських сепаратистів на Закарпатті, заявивши у відкритому листі до керівництва країни та силових структур, словами: «Світова Федерація Українських Лемківських Об'єднань висловлює глибоку занепокоєність у зв'язку із заявами т. зв. русинів Закарпаття, які голосять про геноцид русинського народу на та закликають В. Путіна ввести миротворчі війська для захисту останнього оплоту «Русского мира» на заході. Такі заяви у світлі останніх подій в Україні, становлять загрозу територіальній цілісності суверенітету України. Усі українсько-лемківсько-русинські організації, які входять до СФУЛО., не мають жодного відношення до організації політичного русинства та засуджують їхню протиправну діяльність»⁶⁹⁸. Таким чином ця заява демонструвала чітку проукраїнську державницьку позицію лемків/русинів, які входять до СФУЛО.

Останні десятиліття лемківська спільнота, вочевидь через свою фестивальну діяльність, привертає увагу державних посадових осіб, отримуючи від них вітання. У зверненні президента П. Порошенка з нагоди проведення XXXV ювілейної Лемківської ватри у 2017 р., наголошувалося: «Об'єднання лемків гідно репрезентує українську громаду в Республіці Польща, сприяючи зміцненню добросусідських і партнерських відносин... висловлюю вам щире вдячність за активну діяльність у збереженні

⁶⁹⁷ Про статус депортованих. *Лемківщина*. 2011. №4. С. 19.

⁶⁹⁸ Лемки закликали Турчинова зупинити русинських сепаратистів на Закарпатті (Заява) URL: [//chas-z.com.ua/news/1123](http://chas-z.com.ua/news/1123) (дата звернення 10.03.2021 р.)

автентичності та самобутності лемківської культури, відтворенні українського культурного простору на теренах Польщі»⁶⁹⁹. Дещо іншу тональність з акцентом на трагізм лемківства через депортацію у новітню добу і водночас оптимістичне майбутнє знаходимо у зверненні Глави УГКЦ Блаженнішого Святослава під час відкриття Лемківської ватри у Ждині в липні 2017 р. Достойний духівник відзначав: «Гадаю, сьогодні увесь світ з подивом дивиться, як лемки люблять свою землю... Велика Україна є з вами. Ми з вами єднаємося, один за одного будемо горою стояти, бо в цій єдності є наше майбутнє. Біль Лемківщини є болем всієї великої України»⁷⁰⁰.

У цілому період Оксамитових революцій у Центрально-Східній Європі дав своєрідний імпульс українському етнонаціональному вектору лемківської ідентичності, який у Польщі почало пропагувати товариство «Об'єднання лемків», створене у листопаді 1989 р. у м. Горлиці, щорічно організовуючи в липні лемківський фестиваль у с. Ждиня Малопольського воєводства⁷⁰¹.

Проте, залишається очевидним, що світоглядні переконання лідерів лемківських рухів ніколи не були однозначними і стійкими. Відомо, що у вересні 1991 р. у Ждині відбулися збори лемківських організацій, які діяли на Лемківщині. Цікаво, що план зборів представив М. Донський, який, зазначив: «весь час роблено старання створення в рідних горах окремої лемківської організації, яка признавала б український корінь лемків»⁷⁰². Подібну невизначеність демонструє і лист-звернення невідомого автора, адресований голові ФДЛ. Проводячи відпустку у 1991 р. у Сяноці, він відзначав: «Враження у мене від побаченого не найкращі.... Переглядаючи одну з

⁶⁹⁹ Ватри URL: <http://www.president.gov.ua/news/vitannya-prezidenta-ukrayini-z-nagodi-provedennya-xxxv-yuvil-42570> (дата звернення 13.02.2017 р.)

⁷⁰⁰ «Лемківщина сьогодні є учителькою нової Європи», – Блаженніший Святослав на ювілейній 35-й Лемківській ватрі в Польщі. Католицький оглядач. URL: <http://catholicnews.org.ua/Lemkivshcina-sogodni-ie-uchitelkoju-novoyi-ievropi-blaznennishiy-svyatoslav-na-yuvileyniy-35-y> (дата звернення 10.03.2021 р.)

⁷⁰¹ Зан М. Особливості громадсько-політичної репрезентації національних та етнічних меншини Польщі. *Ужгородські польські наукові читання: історія, культура, політика, право. Науковий збірник*. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014. С. 180.

⁷⁰² Гладик С. На Лемківщині про Лемківщину. *Лемківщина*. 1991. Ч. 3. С.5–6.

польських телепередач про національні меншості, у якій брали участь представник Об'єднання українців у Польщі та Об'єднання лемків (голова В. Шлянта), останній виступив від лемків як окремої національної групи... У людей брак чіткої позиції. Все йде у напрямку асиміляції». Натомість у коментарі редакції читаємо: «до листопада 1991 р. Об'єднання лемків у Польщі очолював Ф. Гоч (1929 – 2018), якого деякі почини і виступи, особливо під кінець каденції були радше прорусинські та zarazом протиукраїнські, і як такі були публічно засуджені зорганізованою лемківською громадою в Західному світі»⁷⁰³. Цікаво, це в той час, коли Ф. Гоч часто відвідував Львів, Тернопіль та нав'язував тісні контакти із ідейними лідерами регіональних лемківських осередків в Україні. З листопада 1991 р. головою Об'єднання лемків у Польщі був В. Шлянта, який декларував себе українцем. Проте, вже через рік одне із видань стверджувало, що його поступки «вказують на прояв «національної розгубленості», чи інакше – «брак чіткої позиції»⁷⁰⁴.

Осередком лемківського життя у Польщі однак не в контексті яскраво вираженої україноцентричності, можемо назвати музей у Зиндранові, який щороку відвідують тисячі туристів з Польщі та закордону. На території музею щороку відбувався загальнолемківський фольклорний фестиваль «Від Русалія до Яна» та багато інших акцій: пленерів, художніх виставок, семінарів. А з 1994 р. музей почав видавати щоквартальний журнал «Загорода» та окремі літературні додатки до нього⁷⁰⁵.

З 2005 р. у Польщі почала діяти Спільна комісія уряду і національних та етнічних меншин, де лемківську спільноту представляли О. Дуць-Файфер, що підтримує і пропагує етнічну окремішність лемків та С. Гладик⁷⁰⁶, з виразним проукраїнським ухилом. Однак напевно дуже доречними будуть

⁷⁰³ Гула В. Об'єднання лемків – товариство «Лемківщина». *Лемківщина*. 1991. Ч.3. С. 19.

⁷⁰⁴ В. Г. Письмо, адресоване голові ФДЛ. *Лемківщина*. 1992. №3. С. 29.

⁷⁰⁵ Мушинка М. Музей завзятого лемка. *Український журнал*. 2008. №3. 29 с.

⁷⁰⁶ Гладик С. Тільки до січня? *Вісник Світової Федерації Українських Лемківських об'єднань*. 2013. №12-13. С. 26.

слова голови Об'єднання лемків Е. Гойсака, який стверджував: «Я вважаю себе і лемком і українцем одночасно. Це мене духовно збагачує»⁷⁰⁷.

Про активний процес асиміляції стверджувала українська дослідниця Л. Халюк, яка констатувала, що етнічних українців, які б відкрито визнавали своє українське походження, стає дедалі важче віднайти на етнічних українських землях. На основі усних наративів авторка підмітила, що лемки, мешкаючи у своєму середовищі, колись розмовляли виключно лемківською говіркою. А тепер дуже охоче і швидко переходять на польську мову⁷⁰⁸.

Загалом проблема лемків у Польщі стала предметом активних дебатів у науковому середовищі, які збирають чисельну аудиторію доповідачів і дослідників. Прикладом можуть бути окремі наукові конференції. У жовтні 2013 р. – в Гожівській воєводській бібліотеці на тему «Меншини регіону польсько-німецького пограниччя. Сепарація. Адаптація. Інтеграція. Асиміляція», де про лемків доповідали проф. Б. Гальчак, доктор А. Слабіг, доктор Б. Орловска, доктор М. Пецух. Того ж року кафедра українознавства Ягелонського університету організувала наукову конференцію на тему: «Акція «Вісла» і доля української меншини Польщі в 1947–2012 рр», на якій дебатовали професор Я. Сирник, доктор М. Зайончковський, доктор Б. Пацтва, професор В. Мокрий⁷⁰⁹. На жаль бачимо, що учасники дискусій представляли тільки польську сторону, натомість представники української науки участі не брали. Дотримуємося принципової думки, що специфіка лемкознавчої тематики вимагає спільних зусиль українсько-польського наукового представництва з метою уникнення політичних спекуляцій і пошуку спільних напрацювань у цій тематиці, які в майбутньому складуть можливо основу спільних парадигмальних напрацювань і узагальнень.

На фоні суспільних трансформацій кінця 1980-х – початку 1990-х рр. активізувалися і русини-українці Словаччини, які продовжують перебувати в

⁷⁰⁷ Лемківський феномен у Польщі: як зберегти регіональну ідентичність у вигнанні? URL: radiosvoboda.org.2016

⁷⁰⁸ Халюк Л. Українська спільнота в Польщі (до питання збереження етнічної ідентичності після 1947 року). *Слов'янський світ*. 2015. Вип.14. С. 199.

⁷⁰⁹ Шафран П. Лемківська хроніка. *Ватра*. 2013. №1. С. 23, 25.

умовах все прискіпливішої словацької етнополітики. Ще у період Чехословацької держави українці сприймалися словацьким політикумом такими ж національно пригнобленими, як і словаки. Однак набувши статусу титульної нації внаслідок Оксамитової революції у 1993 р., словаки вбачали в етнічному чинникові загрозу національному суверенітету й почали змінювати вектор національно-мовної, а згодом й інформаційної політики ⁷¹⁰. Одночасно на початку 1990-х рр. почали виникати нові об'єднання «Рух» та політична організація «Обруч», які мали бути автономними суспільно-громадськими організаціями русинів-українців і дбати про розвиток їх культури, захищати національно-політичну складову та соціальні права, пропагувати релігійну толерантність, видавати пресу та науково-популярні книги. Головою підготовчого комітету Руху було обрано Ю. Бачу. Друга організація – «Обруч», головним ініціатором заснування якого був С. Крушко, прагнула об'єднати вихідців з русинських сіл без огляду на їх національну, політичну чи релігійну орієнтацію ⁷¹¹. Проте, у підсумку обидві організації не були юридично зареєстровані, натомість орієнтувалися на невеличку групу місцевої інтелігенції українського напрямку і не мали за собою великої підтримки широких мас населення.

Аналізуючи політику словацької держави щодо української національної меншини, слід визнати, що її складовими впродовж 1990-х рр. було створення негативного іміджу українства, його дискредитація та загалом насадження українофобії, а також паралельно толерування русинських тенденцій і штучне творення окремого русинського народу, як відновлення історичної справедливості ⁷¹².

⁷¹⁰ Бідзіля Ю. Проблеми функціонування україномовної преси Словаччини (середина ХХ – початок ХХІ століття). *Наукові записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського. Серія «Філологія. Соціальні комунікації»*. Т. 26. 2013. №3. С. 103.

⁷¹¹ Мушинка М. Нові організації лемків Пряшівщини. *Лемківщина*. 1991. №3. С. 9 –10.

⁷¹² Зан М., Леньо П. Асиміляційні моделі українства Пряшівщини та Мараморощини на початку ХХІ ст. *Матеріали до української етнології/ етнологія*. 2007. Вип.6. С. 87; Леньо П. Русини-українці, як об'єкт словацького етнополітичного менеджменту. *Персонал*. 2008. №3-4. С. 57.

Останні два десятиліття український спектр в інформаційному та медіапросторі Словаччини значно звузився, що рівною мірою стосується як періодики, так і радіо й телевізійних програм. Українські журнали «Дукля» та «Дружно вперед», які раніше були своєрідною трибуною українського слова, перестали виходити, а значна кількість працівників апарату організації Союзу русинів-українців Словаччини звільнена з роботи, кількість українських шкіл зменшилася. У свою чергу організація, наперекір мінімальній підтримці з боку уряду Словаччини, зберегла усі етнокультурні активності колишнього КСУТ. Серед них: Фестиваль культури русинів-українців у Свиднику, Фестиваль фольклору в Камйонці, Фестиваль народної пісні «Маковицька струна» в Бардієві та Пряшеві, Фестиваль драми і художнього слова в Меджилабірцях, двотижневик «Нове життя», тощо. Серед новозаснованих заходів у сфері культури найвизначнішими стали Фестиваль духовного співу в Снині, продовження діяльності Музею української культури у Свиднику та кафедри української мови і літератури при філософському факультеті Пряшівського університету.

Очевидним є, що найбільш презентативним і за кількістю учасників, офіційних гостей, Свято культури русинів-українців у Свиднику. У червні 2013 року його головним організатором виступив Союз русинів-українців Словацької Республіки – у співпраці з мерією Свидника та Музеєм української культури міста. Під час свята в Піддуклянській бібліотеці у Свиднику пройшов «круглий стіл» українських письменників з Пряшівського краю Словаччини та Закарпатської області України. Вперше на свято завітав Посол США Т. Седжвік. У дні свята відбулося відкриття Міжнародної наукової конференції «Лемки, бойки, гуцули, русини – історія, сучасність, матеріальна та духовна культура», яка в черговий раз порушила питання посилення асиміляції і штучного розколу в середовищі цих етногруп українського народу ⁷¹³. Бачимо, що назва конференції промовисто засвідчує

⁷¹³ Ілюк М. У Свиднику відбулось 59-те Свято культури русинів-українців Словаччини. *Вісник Вісник Світової Федерації Українських Лемківських Об'єднань*. 2013. №6. С.16–17.

неоднозначне ставлення словацького офіційного і суспільного представництва до русинського питання. Цей урочистий і по особливому репрезентативний захід відбувся на три тижні пізніше, ніж фестиваль «Русинської оброди». Пояснення цьому напевно треба шукати в ініціюванні представниками влади Пряшівського самоврядного краю проведення наради представників Союзу русинів-українців Словацької Республіки та Русинської оброди в Словаччині щодо проведення у Свиднику спільного фестивалю. Подібну ініціативу озвучив голова Пряшівського самоврядного краю, який запропонував спільні зустрічі представників СРУСР і Русинської оброди⁷¹⁴. У зв'язку з цим фестивалні масштаби свята у Свиднику, на котре сходилося раніше 20 – 30 тисяч любителів української культури з цілого світу, зменшилося до 5 – 7-тисячної публіки⁷¹⁵, чому в значній мірі перешкоджав другий з черги «Русинський фестиваль», який відбувся два тижні раніше у Свиднику⁷¹⁶.

Все ж залишається очевидним, що стан української національної меншини на Пряшівщині останні десятиліття є критичним, оскільки її асиміляція через словакізацію поступає сильними темпами вперед. Голова Всеукраїнського товариства «Лемківщина», В. Мулеса, відвідавши м. Свидник у 2019 р. та ознайомившись із станом русинсько-української громади краю, в одній із газет висловився: «Скажу відразу: опинилися ми й вони майже біля «розбитого корита»⁷¹⁷.

У цьому контексті доцільно наголосити, що Словаччина, як і Польща, стала простором регулярних наукових заходів, на яких відбуваються виступи, обговорення, активні дискусії з лемківської/русинської проблематики. Прикладом таких перших наукових зустрічей є Міжнародна

⁷¹⁴ На Пряшівщині фестивалі русинів і русинів-українців наразі проходять окремо. *Вісник Світової Федерації Українських Лемківських Об'єднань*. 2015. №3. С. 18.

⁷¹⁵ Сополіга М. Українці Словаччини: історико-етнографічний аспект. *Народна творчість та етнологія*. 2017. №3. С. 16 – 23.

⁷¹⁶ Лопата П. Найстарший фестиваль на Словаччині відзначає своє 60-річчя. *Лемківщина*. 2014. Ч. 3. С. 26 – 27.

⁷¹⁷ Мулеса В. До свого по своє. А як і за що? *Дзвони Лемківщини*. 2009. Травень-червень, №3. С. 3.

наукова конференція «Методологічні та концепційні питання дослідження русинів та українців Центрально-Східної Європи», проведена у листопаді 2014 р. у с. Стара Лесна у Високих Татрах, що відбулася завдяки українсько-словацькій домовленості провідних наукових інституцій: Інститут суспільних наук САН в Кошицях, Інститут історії України НАН України в Києві, Інститут історії Філософського факультету Пряшівського університету, Філософський факультет ім. Матея Бела в Банській Бистриці та Словацько-українській комісії істориків. З доповідями виступали словацькі дослідники С. Конечний, М. Гайдош, П. Шворц, М. Шмігель українські – О. Реєнт та С. Віднянський. Польську історичну науку на конференції представляв Р. Висоцький з Любліна⁷¹⁸. З огляду на коротку анотацію заходу, змушені признати, що подібна академія об'єднала прихильників обох напрямів: проукраїнського і прорусинського. Вже у квітні 2016 р. з нагоди 60-річчя Музею української культури у Свиднику відбулася Міжнародна наукова конференція «Українці в історії та культурі Карпат», метою якої було проаналізувати та оцінити 60-річну діяльність цієї найстаршої у Словаччині музейної установи на тлі історичного та культурного розвитку українців у регіоні Карпат. На основі фахових доповідей та дискусій було прийнято наступні заключення, які є принципово важливі для наших узагальнень: Історичний та культурний розвиток регіону Карпат й словацько-польсько-українського пограниччя, – немислимий без українців; Учасники конференції засудили спроби елімінації ролі українців у регіоні Карпат, а також маніпуляції з метою прискорення їх асиміляції; Використання стародавньої (історичної) самоназви українців – *русин/руський* для найменування «нового» слов'янського народу є антинауковим та неприпустимим; Ніхто не ставить під сумнів право будь-кому

⁷¹⁸ Мушинка М. У Словаччині на конференції обговорювали питання дослідження русинів та українців Центрально-Східної Європи URL: <https://zakarpattia.net.ua/Special/131770-U-Slovachchyni-na-konferentsii-obhovoriuvaly-pytannia-doslidzhennia-rusyniv-ta-ukraintsiv-TSentralno-Skhidnoi-IEvropy-FOTO> (дата звернення 17.12.2018 р.)

використовувати закарпатські, південно- та північнолемківські, гуцульські та бойківські діалекти, однак ніхто не може їх називати інакше, як українськими, оскільки, за науковими висновками славістів, вони є невід'ємною частиною україномовного простору; Дезінтеграція українського етнонаціонального простору, на заході української етнічної території, – це свідчення недостатньої ефективності української науки та української держави загалом ⁷¹⁹.

Загалом треба признати, що світоглядні перспективи обох таборів мали часто змагальний характер, а тому порозумінню не завжди сприяли численні ініціативи, що виникали у середовищі діячів культури, громадських активістів, інтелектуалів, духовенства, – надто відчутно домінувала у суспільному житті політика. Маніпулюючи часто примітивними, але легкими для сприйняття гаслами, політичні діячі впливали на дії і настрої обох сторін.

І все ж, ми підтримуємо думку словацького україніста М. Сополіги, який стверджує, що «українців Пряшівщини аж ніяк не сміємо вважати неперспективним чи мертвим етнічним організмом. Навпаки, це життєздатна, динамічна національна меншина, подальша доля якої залежить від геополітичних процесів у Європі, зокрема державотворчої ситуації в Україні та умов розвитку національних меншин у Словацькій Республіці»⁷²⁰.

Таким чином, враховуючи розглянуті положення, можемо резюмувати, що проукраїнськи налаштована лемківсько/русинська спільнота на фоні Оксамитових перемін та з проголошенням незалежності України значно активізувалася у громадській та культурно-просвітницькій діяльності. Втративши свій рідний етнічний простір, який сприяв їх етнічному самозбереженню, через громадську активність у формі обласних лемківських

⁷¹⁹ Сополіга М. Наукова конференція «Українці в історії та культурі Карпат" у Свиднику засудила штучні технології з поділу» URL: <https://zakarpattya.net.ua/Special/155968-Naukova-konferentsiia-Ukrainci-v-istorii-ta-kulturi-Karpat-u-Svydnyku-zasudyly-shtuchni-tekhnologii-z-podilu-ukrainstva> (дата зверення 17.12.2018).

⁷²⁰ Сополіга М. До питань етнічної ідентифікації та сучасних етнічних процесів українців Пряшівщини. Народна творчість та етнографія. 2010. №3. С. 19.

організацій, розпочали і активно ведуть боротьбу за своє етнічне самозбереження в Україні. Натомість проукраїнськи налаштована лемківська громада у Польщі та Словаччині знаходиться в умовах певної етнополітичної обмеженості.

Сьогодні залишається очевидним, що Лемківщина є складовою польсько-українсько-словацького пограниччя, що обіймає лімінальний простір між річками Збруч та Сян, сформований по обидва боки українсько-польсько-словацького кордону, який живиться завдяки асиметричній національній пам'яті сусідніх народів породивши концепт – Східних Кресів у Польщі та Закерзоння в Україні. В силу антагоністичності двох підходів знайти компроміс в рамках цієї парадигми видається складним завданням. Польща, як більш підготовлена сторона задавала тон дискурсу, водночас, байдужа до історичних питань Україна, виступала слабким опонентом.

Хочеться підсумувати, що сьогодні як у Польщі так і Словаччині низка чинників сприяють збереженню лемків-українців, як національної меншини (зокрема релігія, традиційна культура, мова), однак реалії співжиття в одній країні з поляками і словаками не сприяють сильному опору асиміляційним процесам. У зв'язку з цим перспективи лемків/русинів-українців на сучасному етапі видаються не дуже оптимістичними. З метою запобігти цьому вважаємо, як у Польщі так і Словаччині слід налагоджувати контакти з материнським етносом.

Розділ IV

КОНСТРУЮВАННЯ ІДЕЇ ЕТНІЧНОЇ ОКРЕМІШНОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКО-СЛОВАЦЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ

4.1. Лемківське/русинське питання у міжвоєнних етнополітичних експериментах

На початку міжвоєнного періоду розвиток національно-культурного руху серед лемків перебував в епіцентрі політики Польщі та Словаччини. На Лемківщині, як і загалом у Галичині, Польща проводила політику національної асиміляції, внаслідок якої національно-культурне та політичне життя лемків піддавалося колонізації.

Після національно-визвольних змагань 1918 – 1920 рр., серед лемків спостерігалось зростання антиокупаційних настроїв, які проявлялися у дезертирстві та ухилянні від військової служби. Цей рух масово охопив усю Лемківщину. Тільки у Горлицькому повіті від військової служби на початку квітня 1920 р. ухилилося щонайменше 113 осіб, у Сяноцькому – тільки 30

погоджувалися служити у війську⁷²¹. В окремих громадах Ясельського повіту лемки ухилялися від сплати податків, а частина вчителів відмовлялася скласти державну присягу на вірність Польщі⁷²². Антиокупаційні настрої на Лемківщині простежувалися і під час виборів до сейму та сенату 1922 р. У Грибівському повіті у 7 громадах відсоток голосуючих дорівнював нулю, частина сіл мала тільки 0,5 до 1-2 % хто голосував⁷²³.

Антиокупаційна налаштованість лемків проявлялася впродовж усього третього десятиліття ХХ ст. Під час святкування десятиліття незалежності Другої Речі Посполитої у листопаді 1928 р. староста Новосанчівського повіту повідомляв про знехтування частиною громад святкувань, зауважуючи при цьому, що населення ховалося, було надзвичайно пасивне і «не проявило почуття радості з приводу того важливого моменту»⁷²⁴.

З другої половини 1920-х рр. серед лемків спостерігалася активізація православно-москвофільської агітації. Однак, як стверджували самі представники польської влади, перехід лемків на православ'я відбувався більше на тлі політичним, ніж релігійним⁷²⁵. Проте, якщо на початковому етапі польські чиновники підтримували православ'я серед лемків, а неофіційно навіть і толерували, то в подальшому їхня тактика змінилася. Вже у середині 1930-х рр. влада констатувала, що з огляду на небезпеку русифікації Лемківщини через православну церкву, яка раніше користувалася доброзичливо-нейтральним ставленням з боку держави, вони повинні звернутися до політики поступової ліквідації православ'я якнайшвидше, оскільки територія Лемківщини входить до сфери інтересів Чехословаччини і радянської Росії⁷²⁶. На фоні цих подій, напевно не випадковими виглядають різкі висловлювання редакції газети «Діло», що «якісь «доморослі політики»

⁷²¹ Horbal B. Działalność polityczna Lemków na Lemkowszczyźnie 1918–1921. Wrocław, 1997 S. 84–85.

⁷²² APP. Zespół 790. Sygn. 18. K. 25.

⁷²³ APK. Zespół Star. Pow. w Grubowie II. Sygn. 11. K. 1–2.

⁷²⁴ APK. Zespół UWK. Sygn. 351. K. 23 zwrot.

⁷²⁵ APK. Zespół UWKr. Sygn. 327. K. 27.

⁷²⁶ AAN. Zespół MSW. Sygn. 1058. K. 79.

підхоплюють, щоб відділити лемків від єдності з українським народом. Нехай же наші «руські» знають, що їхні експерименти на Лемківщині наглядно виявляють на чий млин їхня вода»⁷²⁷.

Загалом політика польських властей і лобіювання ними різних ідейно-політичних течій з виразним антиукраїнським характером зумовлювало розмивання лемківської самосвідомості, що знаходило відображення в оригінальних виявах самоідентифікації. А на початку 1930-х рр. польський уряд розпочав політику державної асиміляції, яка концентрувалася на нав'язуванні ідеї про етнічну окремішність лемків від українців.

Власне в контексті реалізації такого етнополітичного курсу починаючи з 1930 р., з метою недопущення наростання українських національних тенденцій серед лемків польські власті розпочали кампанію звільнення та переселення національно свідомих вчителів. Було усунене майже все свідоме українське вчительство з Новосанчівського, Горлицького та Грибівського повітів⁷²⁸. Як свідчать документи, з Ясельського повіту влада виселила подружжя вчителів Й. та Є. Жвіриків та П. Янишевського тільки за те, що вони працювали «на честь України серед лемків»⁷²⁹. Переселення вчителів з Лемківщини відбувалося не тільки за їхню тривалу національну діяльність, а й за поодинокі вияви патріотизму: як повідомляла польська газета, «за вішання українського прапора у шкільному класі»⁷³⁰. У зв'язку з цим, на нараді польських інспекторів у Новому Санчі одним із головних завдань було не залишити на Лемківщині жодного українського вчителя.

Незважаючи на активізацію у 1930-х рр. діяльності товариства «Рідна школа» на Лемківщині, її недоліком залишалася нечисленність місцевих осередків, причиною чого був брак бажаючих займатися цією справою. Спроби обмежити діяльність «Рідної школи» здійснювалися і з боку

⁷²⁷ «Розділяй і пануй!». «Помагають» лемкам. *Діло*. 1929. 25 листопада. Ч. 262. С. 2.

⁷²⁸ АРК. Zespol. UWKr. Sygn. 275. К. 31 zwrot; Останні могікани на Лемківщині. *Рідна школа*. 1932. 15 жовтня.

⁷²⁹ АРР. Zespol. 790. Sygn. 19. К. 219.

⁷³⁰ W sprawie prenesenia Uczytyli. *Lemko*. 1930. czerwin.

польських властей, які сприймали товариство як «опановане людьми поглядів шовіністично-національних»⁷³¹.

Метою і завданням державної акції на Лемківщині було відмежувати лемків від будь-яких впливів ззовні, піддати їх впливу польської культури, що в кінцевому підсумку призвело б до їх національної асиміляції⁷³². Якщо останнє завдання передбачалося на кілька поколінь вперед, то перших два повинні були реалізовуватися в усіх напрямках суспільного та господарського життя негайно. Таким чином, влада намагалася національно дезорієнтувати лемків, а їх етнографізм як домінанту свідомості, прагнула використати для асиміляторського впливу.

У контексті цієї політики вже у 1932 р. адміністративні власті скасували на Лемківщині громадські печатки з українськими написами й завели польські. У 1934 р. Лемківщину було відділено від судової апеляції у Львові та приєднано до Кракова, позбавивши таким чином лемків можливості використовувати українську мову у судочинстві. У 1934 р. при науково-дослідній комісії Східних земель був створений окремий Лемківський відділ, який під керівництвом проф. І. Смоленського розпочав дослідження регіону⁷³³. У документі читаємо, що лемківські говірки досліджував З. Штібер, демографію – професор Є. Смоленський, етногеографію – С. Лещицький, господарське становище – В. Орміцький, геоморфологію – М. Клімашевський, етнографію – Р. Райнфус. Завданням комісії було довести регіональну специфіку Лемківщини, що нібито обґрунтувало б «політику регіоналізму». Особливе значення надавалося праці В. Вільгорського, написаній при Науково-дослідному інституті Східної Європи у 1933 р., в якій автор закликав владу до полонізації лемків, одночасно пропонуючи заходи для ефективного здійснення цієї політики. Серед її основних положень було відділити лемків від Перемишльської

⁷³¹ Рідна школа в 1937–1938 рр. Звідомлення Головної Управи Р. Ш. за час від 1 вересня до 31 серпня 1938 р. *Рідна школа*. 1938. 20 грудня.

⁷³² AAN. Zespol. MSW. Sygn. 1058. K. 76; ДАІФО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1303. Арк. 12.

⁷³³ AAN. Zespol. MSZ. Sygn. 5219. K. 17.

епархії і створити окрему, яка б охороняла лемків від української пропаганди. Проте на початковому етапі необхідно було підтримувати православ'я. У сфері шкільництва кадровий склад вчителів передбачалося формувати тільки «з лемків і поляків»; створити лемківський тижневик, присвячений господарським справам; підтримувати з боку влади лемківські культурно-освітні товариства (*які стояли на позиції окремішності лемків від українців, пропагуючи таким чином ідею лемківського сепаратизму.* – І.Л.); два східні повіти Лемківщини (Кросненський і Сяноцький) приєднати до Краківського воєводства, щоб зосередити політику щодо цього краю в одному адміністративному центрі. Цікаво, що подібні підказки влада не відкладала на потім, а майже всі пункти, подані автором, за винятком останнього, були реалізовані польською владою щодо лемків вже в найближчий час після виходу книжки. На ґрунті цієї польської політики щодо лемків з'являлися окремі спеціальні праці, автори яких штучно намагалися обґрунтувати етнічну однорідність поляків і лемків⁷³⁴. Зокрема С. Удзееля у роботі, яка побачила світ 1934 р. вже у вступі пише, що «вчився у 1864–1874 рр. із русинами у Новому Санчі і не розумів і не спостерігав жодної різниці між русинами і поляками»⁷³⁵.

Серед ідейних натхненників лемківської відрубності виділялися вчителі О. Гнатишак та М. Трохановський, які були активними пропагаторами окремішності лемків від українців. З їхньої ініціативи у березні 1930 р. у Криниці було організоване зібрання лемків за участю близько 50 осіб. Під час своїх виступів активісти закликали присутніх до закладання окремих кооперативів, опору свідомій місцевій інтелігенції, яка

⁷³⁴ Udziela S. Ziemia Lemkowska przed polwieczem: zapiski i wspomnienia z lat 1888–1893. – Lwow: Nakladem Towarzystwa Ludoznawczego, 1934. 83 s.; Smolenski J. Lemkowie i Lemkowszczyzna. Wierchy. 1935. S. 54–61; Pieradzka K. Na szlakach Lemkowszczyzny. Kraków, 1939. 232 s.

⁷³⁵ Udziela S. Ziemia Lemkowska przed polwieczem: zapiski i wspomnienia z lat 1888–1893. – Lwow: Nakladem Towarzystwa Ludoznawczego, 1934. S. 4.

своєю діяльністю сприяла українізації Лемківщини, та наголошували на прихильності польського уряду до старорусинів⁷³⁶.

Відомо, що влітку 1933 р., коли Папський Нунцій Ф. Мармоджі перебував у лемківській курортній місцевості Криниці на відпочинку до нього з'явилася делегація русофілів у складі О. Гнатишака, М. Трохановського та священника І. Полянського, які відомі були на Лемківщині своєю активною діяльністю в дусі лемківської відрубності і вручили прохання про створення Апостольською Столицею окремого єпископства для Лемківщини⁷³⁷. З цього приводу дуже важливим, на наш погляд, є лист Апостольського Нунція у Варшаві Ф. Мармоджі до Митрополита Андрея Шептицького, який уважав за необхідне оприлюднити його у лютому 1934 р. з огляду на занепокоєння українськими справами. У листі повідомлялося, що «декретом з 10.02.1934 р. св. Ап. Престіл утворив Апостольську Адміністрацію для дев'яти деканатів Перемишльської єпархії, де мешкають лемки. Вважаю дуже вказаним повідомити Ваше Високопреосвященство про це рішення св. Отця, а зокрема додати до нього деякі пояснення, що дозволяють В.Є. й Єпископату Львівської Церковної Провінції точно зрозуміти цей акт Ап. Престола в його правдивому світлі пояснити його вірним... Бо справді треба боятися, щоби ті різні течії політично-національні, які віддавна перехрещуються в обсязі лемківської проблеми і роблять її через те такою дуже складною, може не схотіли приписувати на своє конто цей по суті виключно церковний акт і толкувати його кожна на свій лад та свою користь. В.Є. дуже добре знають, що чимраз сильніша пропаганда релігійної схизми на лемківській території вимагала якнайскорішого ужиття надзвичайного засобу, щоби спинити цей рух»⁷³⁸.

⁷³⁶ АРК. Zespol MSW. Sygn. 352. K. 61.

⁷³⁷ Ленчик В. Вступ до другого видання Лемківського шематизму. *Шематизм греко-католицького духовенства Апостольської Адміністрації Лемківщини 1936*. Львів, 1936. Друге видання. Стемфорд, Коннектікат: Печатня Ставропігійського інституту у Львові, 1970.

⁷³⁸ Лист Й.Є. Апостольського Нунція у Варшаві до Й.Є. Митрополита Андрея. *Діло*. 1934. 25 березня. №78. С. 2.

Про завідому співпрацю між польською владою і Ватиканом у створенні окремого єпископства для лемків писала і тогочасна релігійна преса. Зокрема газета «Добрий пастир» писала про «виміну думок поміж Апостольською Столицею і польським урядом, щоб конкретно устійнити і ввести в життя установу про створення Апостольської адміністрації Лемківщини»⁷³⁹. Як наслідок у, лютому 1934 р. було створено Апостольську Адміністрацію для Лемківщини, метою якої було нейтралізувати насамперед впливи греко-католицького духовенства на розвиток українського національного руху серед лемків. Тому із проаналізованої нами архівної документалістики залишаємося при думці, що це був виключно етнополітичний маневр польських властей. Позиція влади переконливо проглядається і у словах Є. Гертиха (1903 – 1992), який зауважував: «для польського інтересу утворення єпископства принесе ряд корисних змін... Лемківщина замкнеться у власних границях»⁷⁴⁰. Тому залишаємося одностайні із висловлюванням однієї із газет, що «лемківська єпархія із священиками – виключно лемками мала творити своєю лояльністю противагу до зукраїнізованої Перемишльської єпархії»⁷⁴¹.

Новостворену структурну організацію очолив уродженець Лемківщини о. Василь Масцюх, який став першим Апостольським Адміністратором. Здобувши у 1903 р. докторат з теології у Віденському університеті, згодом працював професором церковного права в Перемишльській духовній семінарії. З початком Першої світової війни у 1914 р. був ув'язнений австро-угорською владою у концтаборі Талергоф⁷⁴². Будучи на посаді Апостольського адміністратора, орієнтувався на побажання уряду Польщі,

⁷³⁹ З нашого церковного й релігійного життя. *Добрий пастир*. 1934. Ч.1. С. 69.

⁷⁴⁰ Prach B. *Apostolska Administracja Lemkowszczyzny. Lemkowie w historii i kulturze Karpat*. Cz. I. / pod red. Jerzego Czajkowskiego. Rzeszów, 1992. S. 300.

⁷⁴¹ Виразно і ясно. *Український Бескид*. 1934. 18 лютого. Ч. 6. С. 1.

⁷⁴² Див. Любчик І. Масцюх Василь // *Енциклопедія Сучасної України: електронна версія [веб-сайт] / гол. редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=66808 (дата звернення: 13.03.2021).*

що суперечило українофільській діяльності Перемишльській єпархії на чолі з єпископом Й. Коциловським.

Після нього Апостольський Престіл іменував на очільника Апостольської Адміністрації о. Якова Медвецького, Архидиякона Станіславівської Єпископської Капітули, уродженця Бучачщини на Тернопільщині. У 1910 р. досягнув ступінь доктора богослов'я у цісарському інституті Св. Августина у Відні, повернувся до Станиславова, де обняв при богословським єпархіальним інституті посаду професора біблійних студій Старого Завіту. Після війни його було іменовано крилошанином єпископської капітули, де став Архидияконом⁷⁴³.

Цікаво, що створення ААЛ, як спробу і план державної влади відірвати лемків від української національної спільноти та асимілювати їх чітко розуміло і українське населення. Не випадково газета «Діло» ще за рік до створення ААЛ писала, що не окремого єпископа потрібно лемкам, а ідейних, щиро відданих народові священників та освідомлюючої культурно-освітньої праці⁷⁴⁴. Створення окремого єпископства викликало численні протести з боку значної частини лемків, а окремі громади Сяноцького повіту навіть висилали своїх делегатів до єпископа Й. Коциловського з проханням не приєднувати їх до новоутвореного єпископства.

Разом з тим, активна національна позиція греко-католицького духовенства натрапляла на численні намагання польської влади послабити її. У 1935 р. ординаріат ААЛ видав розпорядження про заборону співати у церкві пісню «Боже великий, єдиний, нам Україну храни», яка, як стверджувалося у розпорядженні, є своєрідним українським гімном. Було прийнято рішення, щоб спів цієї пісні в церкві вважати за недозволену маніфестацію у святому місці⁷⁴⁵. Ще напередодні, з метою нейтралізувати впливи духовенства на розгортання українського національного руху серед лемків, влада у 1933 р. розпочала переселення греко-католицьких

⁷⁴³ З нашого церковного й релігійного життя. Добрий пастир. 1936. Ч. 2-3. С. 201.

⁷⁴⁴ Невже 4-те греко-католицьке єпископство в Галичині? *Діло*. 1933. 26 лютого.

⁷⁴⁵ AAN. Zespol. MSW. Sygn. 963. K. 266.

священиків⁷⁴⁶. У серпні 1935 р. був складений список, до якого увійшли 16 найактивніших священиків, яких мали перевести з ААЛ у Перемишльську єпархію. Звідти таку ж кількість планувалося переселити на Лемківщину⁷⁴⁷. Подібні спроби польської влади загальмувати український національний рух у середовищі лемків дали певні результати. У 1937 р. воєводський комітет для справ Лемківщини констатував, що після переселення найактивніших священиків український рух в краї значно ослаб.

Щоб обмежити національну позицію греко-католицьких священиків у 1937 р., у Краківському воєводстві польські власті прийняли рішення «запобігти навчанню молодих греко-католицьких священиків для ААЛ у націоналістичних осередках, якими є семінарії Львова та Перемишля». Тому Краківський воєвода звернувся до Міністерства віросповідань і освіти з пропозицією, щоб священиків для ААЛ виховувати в інших містах, зокрема в римо-католицькій семінарії у Тарнові. Однак, як зауважував у своєму листі у серпні 1938 р. Апостольський Адміністратор Я. Медвецький, «на цей проект вчення алюмнів в Тарнові не можна погодитися, бо воюючий українізм посилюється за всяку ціну», що може викликати незадоволення серед населення Лемківщини, як приклад до латинізації та полонізації лемків⁷⁴⁸. Зазначимо, що цю справу польській владі так і не вдалося зреалізувати. Краківський воєвода у своєму листі у жовтні 1938 р. до Міністерства віросповідань і освіти розчаровано писав, що «найкраще відповідними кандидатами на греко-католицьких священиків на Лемківщині були б поляки – греко-католики, які рекрутуються переважно з-посеред шляхти загородової, однак пошуки не дали результату»⁷⁴⁹.

Одночасно з боку польської влади робилися спроби розширити на Лемківщині мережу римо-католицьких парафій, значення яких полягало б у піднесенні польського національного руху. У зв'язку з цим, власті

⁷⁴⁶ДАЛО. Ф. 121. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 83; APK. Zespol UWKr. Sygn. 285. К. 77; APK. Zespol UWKr. Sygn. 352. К. 82.

⁷⁴⁷APP. Zespol 157. Sygn. 3. К. 18.

⁷⁴⁸AAN. Zespol. MWR i OP. Sygn. 625. К. 44; AAN, Zespol. MSW. Sygn. 1080. К. 7, 16.

⁷⁴⁹Там само. К. 31.

домагалися відкриття римо-католицьких парафій у громадах Жегестів Новосанчівського повіту, Скальники Ясельського повіту, Команчі Сяноцького повіту та ректоратів у Висові, Ізбах, Гладішові та Снітниці Горлицького повіту, Лабові та Верхомлі Великій Новосанчівського повіту, Цісні Ліського повіту⁷⁵⁰. Діяльність, спрямовану на полонізацію лемків, розгорнуло і Товариство школи людової, яке в 1930 р. на засіданні у Горлицях прийняло освітню програму для населення Лемківщини⁷⁵¹, завданням якої було залучати до своєї діяльності якомога більше лемків.

Черговим кроком в системі етнополітичних практик воєводського комітету у справах Лемківщини наприкінці 1937 р. була публікація календаря «Лемко» на 1938 р. тиражем у 4500 примірників, які було розіслано по лемківських повітах⁷⁵². У виданні робився акцент не тільки на лемківській самобутності, а його автори, підступно декларуючи її регіональну окремішність мали на меті поширення серед лемків сепаратистських настроїв, які активно розкручувалися польською владою. У контексті державної політики особлива увага приділялася туристичній діяльності на Лемківщині «з уваги на її велике значення для пропаганди польськості серед лемків»⁷⁵³. У багатьох місцевостях існували літні табори польської молоді, які встановлювали зв'язок з місцевим населенням. Організовувалися цикли лекцій «Мандрівка по Польщі», урочистості під назвою «Свято гір».

І все ж, можна стверджувати, що, незважаючи на ідеологічний і політичний тиск, польська політика регіоналізму щодо лемків була малоуспішною і загалом не дала практичного результату. Самі польські власті наприкінці 1930-х рр. визнавали, що в суспільно-політичному житті на Лемківщині спостерігався брак інтелігенції, яка мала б почуття окремішності лемків від українців та старорусинів і могла б бути використана у польській діяльності на цьому терені. Тому ставилося завдання виховати з місцевого

⁷⁵⁰ AAN. Zespol. MSW. Sygn. 1058. K. 59.

⁷⁵¹ APP. Zespol. 791. Sygn. 3. K. 240.

⁷⁵² AAN. Zespol. MSW. Sygn. 1058. K. 57.

⁷⁵³ AAN. Zespol. MSW. Sygn. 1058. K. 60.

населення на Лемківщині інтелігенцію, яка б у майбутньому утверджувала серед лемків польську культуру. У зв'язку з цим, воєвода Краківський у своєму листі до Міністерства віросповідань і освіти від 21 червня 1938 р. писав: «Вважати за необхідне на кошт держави неможливим дітям поляків з Лемківщини і дітям лемків в польських інтернатах, гімназіях і вищих навчальних закладах цілковите утримання з метою виховання їх на лояльних польських громадян і обсадження ними вчительських та священичих посад»⁷⁵⁴.

Звичайно, що в руслі політики державної асиміляції особлива увага приділялася школі, яка, за свідченням польських властей, «значною мірою могла причинитися до виховання молоді в дусі, потрібнім для Польщі»⁷⁵⁵. Починаючи з 1930-х рр., влада почала тотальний наступ на школу, маючи на меті позбавити її українського національного характеру. У зв'язку з цим, у вересні 1933 р. в школах Ясельського, Горлицького та Новосанчівського повітів було впроваджено штучно видуманий, так званий, «лемківський буквар»⁷⁵⁶, ціллю якого було дезорієнтувати лемків, нав'язати їм лемківську ідентичність з метою подальшої їх полонізації. Із запровадженням «Лемківського букваря» в шкільних щоденниках і свідоцтвах введено урядово на місце: «мова руська» – рубрику «мова лемківська»⁷⁵⁷. Назагал це видання мало яскраво виражений пропольський ухил. Без сумніву, одним із завдань впровадження лемківської говірки в навчання, як мови викладання, було перекрити лемкам доступ до подальшої науки. У полонізаційній політиці влада вдавалася навіть до таких дрібниць, як заборона дітям у школах Новосанчівського повіту вітатися словами «Слава Ісусу Христу» та заміна вивісок на сільських школах з двомовних – на польські. У зв'язку з цим проти політики польської влади в галузі шкільництва виступала

⁷⁵⁴ Там само. К. 13–14.

⁷⁵⁵ Там само. К. 9.

⁷⁵⁶ Експеримент з «Лемківським» букварем. *Рідна школа*. 1933. 1 листопада; Дивоглядний буквар. З чого лемки мусять учитися. *Діло*. 1933. 20 вересня.

⁷⁵⁷ Місцевий лемко. Вістки й образки з нашого західного відтинку. *Діло*. 1935. 13 серпня. №214. С. 2.

численна громадськість Лемківщини. Прикладом може служити с. Морохів, де селяни звернулися до Міністерства освіти із запитом, чому їх дітей навчають у школі з лемківського букваря, а не з українського⁷⁵⁸. У грудні 1933 р. у Горлицькому повіті, під керівництвом вчителя С. Батюка і о. Романа Горчинського у школах відбувалися численні акції, спрямовані проти лемківського букваря, які виражалися у його критиці як незрозумілого для лемків⁷⁵⁹. Натомість у школах Сяноцького повіту був заведений, так званий, «Лемківський буквар», незважаючи на протести шкільного повітового інспектора. Преса писала: «Відповіді на це нема ніякої... Крім того поліція по селах випитує, чи нема де якої агітації в шкільних справах»⁷⁶⁰. Одночасно у 1934 р. по усій Лемківщині тривала акція збирання підписів проти впровадження «Лемківського букваря». У боротьбі за українську школу брали участь і школярі. В окремих громадах діти страйкували, вимагаючи ліквідації лемківських підручників⁷⁶¹, учні відмовлялися вивчати та співати польські пісні⁷⁶². І все ж, хоча рівень протестної активності вимальовувався як доволі високий, але в основному вона була вербальною – на рівні поодиноких заяв, не викликаючи серйозного опору в регіоні. Таким чином, можемо говорити про соціальний інфантилізм, який був не здатний до організованого протесту серед лемків.

Натомість цю загрозу для лемків добре розумів громадський і політичний провід Галичини. Його активом на початку 1936 р. була складена «Вимога українського населення Західної України про припинення колонізації українських земель», в якій відзначалося, що на терені Лемківщини влада проводила специфічну політику, підтримуючи москвофільський рух, та схилилася до створення окремого лемківського народу. У зв'язку з цим, відзначалося у документі: «Зміна політики на Лемківщині є важливою справою, без вирішення якої не може бути мови про

⁷⁵⁸ Свідомі громадяни проти «Лемківського букваря». *Наш Лемко*. 1935. 1 грудня.

⁷⁵⁹ АРК. Zespol. UWKr. Sygn. 44 a. K. 425.

⁷⁶⁰ П. К. Сяніччина. Дописи. *Український Бескид*. 1934. 21 січня. Ч. 2. С. 3.

⁷⁶¹ ДАІФО. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 80. Арк. 123 зворот.

⁷⁶² ДАЛО. Ф. 121. Оп. 1. Спр. 115. Арк. 20.

нормалізацію польсько-українських стосунків»⁷⁶³. Із документу стає зрозумілим, що ця зміна повинна включати скасування, «Лемківського букваря», повернення до шкіл вчителів української національності та відмову від жодних перешкод в діяльності українських освітніх, національних і спортивних товариств.

На початку 1930-х рр. на Лемківщині привертала увагу численні акції з ініціативи місцевих просвітянських читалень, пов'язані із подіями на Великій Україні, під назвою «Жалоба України»⁷⁶⁴. Однак подібним заходам польські власті намагалися запобігти. Так, молодіжне сходження на гору Яворина у червні 1936 р., в якому взяли участь понад 200 хлопців та дівчат з Новосанчівського та Горлицького повітів, закінчилося судовим процесом, в результаті якого число покараних доходило до 100 осіб. Усі учасники, як зауважувала поліція, були завзятими українцями⁷⁶⁵.

Відзначимо, що з боку польської влади виявлялися непоодинокі спроби обмежити діяльність активніших національно свідомих діячів, які сприяли етноконсолідаційним процесам серед лемків, та загалом мінімізувати прояви української національної свідомості у регіоні. Ці спроби проявлялися через переселення в інші повіти, заборону проживання на певній території, накладання штрафів та навіть ув'язнення. Характерно, що серед покараних були як священики, вчителі, так і пересічні громадяни. Зокрема о. Йосафата Кабаровського із с. Зиндранова Кросненського повіту за активну проукраїнську націоналістичну діяльність було переведено в іншу парохію⁷⁶⁶, І. Геряка з Бандрової за пересилання літератури ОУН з Чехословаччини – було виселено з громади і заборонено 10 років перебувати у всіх прикордонних повітах⁷⁶⁷, на о. Михайла Гайдука у 1935 р. наклали

⁷⁶³ ДАІФО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1303. Арк. 12.

⁷⁶⁴ АРК. Zespol. UWKr. Sygn. 44 a. K. 353.

⁷⁶⁵ Лемки – Українці перед окр. Судом у Новому Сончі (з судової зали). *Наш Лемко*. 1936. 1 грудня.

⁷⁶⁶ ДАІФО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1526. Арк. 29.

⁷⁶⁷ Новинки. *Наш Лемко*. 1938. 15 вересня.

штраф за пропагування серед дітей українського журналу «Дзвіночок»⁷⁶⁸, о. Дмитра Ступака у 1928 р. засудили до п'яти днів ув'язнення – за влаштування зборів у справі шкільного плебісциту⁷⁶⁹, а селянина В. Островського у 1931 р. заарештували за зберігання україномовної літератури⁷⁷⁰. В контексті польської політики у жовтні 1936 р. у Кремпні Ясельського повіту було утворено Лемківський локальний комітет на чолі з С. Драганом, який своїм завданням ставив проведення суспільно-політичної діяльності серед лемківської молоді. З цією метою було утворено окремі секції: агітаційну, стрілецьку, освітню та рільничу⁷⁷¹.

Відзначимо, що наприкінці 1930-х років, незважаючи на малоуспішність польських державних ініціатив щодо пропагування лемківської етнічної окремішності, впродовж усього міжвоєнного періоду паралельно спостерігаємо телерацію цієї офіційної політики і у польській періодиці. Прикладом була газета «Слово Народне» з дописом М. Роїк, де він пише: «Не можна не рахуватися з фактом, що на східних окраїнах існує суцільна маса людності, яка вважає себе українською. Але не можна допустити, щоб цю людність скріпили групи, які досі не мають української свідомості, або для яких українська свідомість це абсурд під історичним і політичним оглядом»⁷⁷². До таких груп автор відносив лемків, поліщуків «тутейших», гуцулів і галицьких москвофілів.

У цей міжвоєнний період закарпатська частина Лемківщини перебувала в полоні словацької політики. Проте етнополітичні акценти словацьких властей щодо русинів не були так чітко виражені як у Польщі, хоча в своїй основі мали аналогічні завдання. Підтвердженням цьому є слова чехословацького політичного діяча української орієнтації, посла до чехословацького парламенту у 1924 – 1939 рр. Я. Нечаса, який у коментарі до

⁷⁶⁸ За поширювання «Дзвіночка». *Наш Лемко*. 1935. 1 серпня.

⁷⁶⁹ Дописи. *Діло*. 1928. 31 травня.

⁷⁷⁰ Дописи. *Діло*. 1931. 29 січня.

⁷⁷¹ APK. *Zespol UWK*. Sygn. 287. K. 384.

⁷⁷² Roek M. *Polskie prawo moralne do ludu wschodnich ziem*. *Slovo Narodove*. 1938. Rozdz. 116. 16 kwietnia. S. 2.

Меморандуму Русскої народної партії в Пряшеві у січні 1922 р. відзначав: «Виступаю проти насильної «агресивної словакізації русинів Земплінської, Шаришської та Списької жуп, припускаючи, що мирним шляхом (підкупом) словаки зможуть досягти цієї мети скоріше»⁷⁷³. Ці рядки ніби підводять нас до резюмування, що влада переслідувала з Польщею одну мету, тільки методи її досягнення різнилися.

Прикладом може служити перепис 1931 р. у Східній Словаччині, під час якого була розгорнута кампанія словакізації, коли комісари намовляли не записуватися русинами. За повідомленням іднієї із газет хто ігнорував настанови влада «викликала на іспит із народності. І дійсно багато було викликано на той іспит»⁷⁷⁴.

У закарпатській частині Лемківщини, особливий вплив на формування самосвідомості населення мали читальні товариства ім. О. Духновича. Його філія була створена у Пряшеві в 1930 р. та утверджувала позиції карпаторуської культури, під впливом яких і формувалася регіональна русинська ідентичність, яка у значної частини населення поступово трансформувалася в етнодомінуючу. Свою діяльність товариство розвивало на ідеях О. Духновича, А. Добрянського, О. Фенцика та ін. Однак створити широку мережу місцевих осередків на Пряшівщині товариству не вдалося. На 1933 р. товариство мало всього 18 осередків⁷⁷⁵. На кінець 1930-х рр. кількість місцевих осередків товариства в регіоні збільшилася не набагато, нараховуючи на Пряшівщині всього 37 читалень⁷⁷⁶. Прихильники карпаторусинства на Закарпатській Лемківщині з метою пропагування своїх ідей у липні 1938 р. почали видавати тижневик «Пряшевська Русь», яку редагував греко-католицький канонік у Пряшеві о. Теодор Райкович⁷⁷⁷. Видання друкувалося наполовину словацькою мовою та карпаторуським

⁷⁷³ Мушинка М. Невідомі документи з архіву Т. Г. Масарика. *Науковий збірник музею українсько-руської культури у Свиднику*. 1998. Пряшів. Вип.21. С. 150.

⁷⁷⁴ Перепис на Восточній Словаччині. *Свобода*. 1931. 5 лютого. С.1

⁷⁷⁵ Музей Української культури у Свиднику (Словаччина). Експозиція.

⁷⁷⁶ Michna E. Kwestie... Вказ праця. S. 77.

⁷⁷⁷ Memorandum. *Пряшевская Русь*. 1938. 30 іюля.

діалектом Проте галицька громадськість була дезінформована щодо основної мети газети, або мала викривлену інформацію. Так газета «Нова Зоря» посилаючись на чеську періодику писала, що завданням «Пряшівської Русі» є нібито «розбудити національну свідомість серед численних українців у Східній Словаччині»⁷⁷⁸.

Таким чином, аналіз доступних джерельних матеріалів дає підстави констатувати, що ідеї окремішності серед місцевого лемківського/русинського населення отримали певний імпульс насамперед в контексті свідомої польської етнополітики. Завідоме маніпулювання властей в руслі національних орієнтирів нав'язувалося лемкам через різні сфери: політичний курс, школу, церкву, пресу та ін. Натомість словацька політика, хоча і не мала такої підступної політичної стратегії щодо русинів, однак тактичні кроки однозначно вказували, що в кінцевому підсумку мали однакову мету.

4.2. Москвофільська пропаганда серед лемків напередодні та в роки Другої світової війни

Впродовж усієї історії новітнього періоду територія українсько-польсько-словацького суміжжя знаходилася в умовах перманентної боротьби

⁷⁷⁸ Політичні вісті. *Нова Зоря*. 1938. 14 серпня. С.7

держав за адміністративний кордон. Зважаючи, що етнополітика щодо місцевого населення виходила з різних державних центрів, в регіоні переважала множинність самоідентифікацій. Їх формування та утвердження на різних етапах мало зовнішні впливи, внутрішні бар'єри та домінуючі регіональні особливості.

Москвофільство в своїй основі мало загальногалицьке коріння. Напередодні Першої світової війни складовою імперіалістичної етнополітики Росії та російської церкви було направлення активістів та новачків православно-москвофільського руху на Лемківщину, які своєю діяльністю мали б сприяти утвердженню в регіоні російської ідентичності. При цьому вони одержували від російського уряду значну матеріальну підтримку для придбання помешкання новим священикам, щоб «їх не могли вислати адміністративним порядком»⁷⁷⁹. Москвофільські часописи, листи, брошури, які щедро були субвенціоновані рублями, чисельно надходили на Лемківщину, а платні агітатори, яких називали «наганячами» вешталися по селах і в різний спосіб ловили лемків на гарні кличі «повороту до прадідної віри»⁷⁸⁰. Одна з центральних тогочасних галицьких газет писала, що «під час судового процесу свідок зізнався, що на Лемківщині розкидають російські часописи... «Новое Время», а особливо «Вера и церковь», які агітують проти греко-католицької церкви»⁷⁸¹. Подібне відбувалося у громадах Граб, Орядна, Жидівське, Розстайне, Вишоватка Ясельського повіту.

Цікаво, що на пропаганду російського православ'я польська влада реагувала споглядально-байдуже, а її ставлення, вважаємо, найкраще ілюструє один із польських часописів, який писав: «Зі становища польського егоїзму православ'я в Галичині було би більше пожаданим, ніж унія, з тої причини, що поява православ'я, було би епізодом, що скінчив би ся

⁷⁷⁹ Москвофільство: Документи і матеріали / Вступна стаття, коментарі та добірка документів О. Сухого. Львів, 2001. С. 106.

⁷⁸⁰ О. З. Ф. Православ'я на Лемківщині. *Нова Зоря*. 1927. 23 жовтня.

⁷⁸¹ Російська пропаганда в Галичині. *Діло*. 1914. 6 мая.

переходом цілого населення на римський обряд»⁷⁸². На фоні цих аргументів виправданими є слова Ю. Тарновича, який писав, що «Москва докладала з давніх-давен усіх зусиль, щоб розкусити твердий західноукраїнський горіх»⁷⁸³.

Трагічною сторінкою у роки Першої світової війни для лемків були талергофські ув'язнення, які прокотилися Лемківщиною через москвофільські впливи. Цікаво, що лемки, серед усіх етнічних груп Австро-Угорщини, які були не зацікавлені політикою монархії, становили тільки 3%, тоді як у концентраційному таборі Талергоф серед інтернованих їх було аж 30%. Про трагічні дні талергофського полону згадував один з полонених: «Число заселяючих наше шатро доходило до 300. Привезли лемків з Грибівського і Сандецького повітів. Виджу В. Куриллу, настоятеля парафії Фльоринка, священика Т. Качмарика з Білцаревої з синами. Замінити з ними хоч би одно слово не було, бо за п'ятами ходили озброєні вояки»⁷⁸⁴.

На переконання державно-політичного діяча тих часів К. Левицького москвофільство «було нездоровим витвором заплутаних партійних відносин в Галичині і давно б опинилися на вимертті, коли б не були підтримані новоросійськими грішми. Русофільська пропаганда виступала головно в релігійній формі, політичні чинники монархії, на жаль занадто її недооцінювали, а навіть часто толерували»⁷⁸⁵.

Очільники москвофільського руху проявили особливу активність і в час найдраматичніших подій на західноукраїнських землях 1918–1919 рр. З їх ініціативи у листопаді 1918 р. в Криниці було створено Руську Раду для Новосанчівського, у Гладішеві – для Горлицького, Ясельського і Кросненського, а в с. Снітниця – для Грибівського повітів. Об'єднавав усі Ради «Верховний Лемківський Союз» у м. Горлиці, президентом якого був о.

⁷⁸² О. З. Ф. Православ'я на Лемківщині. *Нова Зоря*. 1927. 23 жовтня.

⁷⁸³ Бескид Ю. На Згарищах Закерзоння... Вказ праця. С. 49.

⁷⁸⁴ Курило Т. Дневник лемка з Талергофу (фрагменти). *Голос Ватри*. 1984. С. 2, 6.

⁷⁸⁵ Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких Українців з часу світової війни 1914–1918 рр. З ілюстраціями на підставі споминів і документів. Львів, 1928. Накладом власним. Друкарня О. Василян у Жовкві. С. 27.

Михайло Юрчакевич⁷⁸⁶. У грудні 1918 р., у Фльоринці був сформований «руський уряд» на чолі з президентом Я. Качмариком, який керував усім москвофільським політичним рухом на Лемківщині. Згідно задуму його творців, він мав управляти Лемківщиною як частиною Російської імперії. Дозволимо собі уточнити, що сьогодні часто можна зустріти певну невідповідність, зокрема у термінології. В сучасній історіографічній спадщині частими є намагання окремих авторів прищепити цьому неофіційному державному утворенню термін республіка. Зі свого боку можемо відзначити, що ніякої республіки (Руської/Рускої Народної Республіки Лемків, чи Фльоринської, або Західнолемківської) ніколи не було. У Фльоринці 5 грудня 1918 р. було створено російську адміністрацію, яка хотіла міжнародного визнання цього факту шляхом приєднання Лемківщини до Росії⁷⁸⁷.

У міжвоєнний період пропаганда москвофільського руху серед лемків найкраще відбувалася через мережу читалень товариства імені Михайла Качковського. За нашими підрахунками, станом на 1936 р. на Лемківщині налічувалось 64 осередки⁷⁸⁸. Однак вони не були чисельними. У Горлицькому повіті із 25 читалень тільки шість мали більш як 50 членів⁷⁸⁹. У зв'язку із поступовою втратою позицій москвофільства на Лемківщині, спостерігалися випадки переходу членів читальні імені Михайла Качковського до читальні товариства «Просвіта». Намагаючись рятувати ситуацію, навесні 1934 р. центральні власті товариства імені Михайла Качковського у Львові призначили навіть спеціального інструктора для Лемківщини, завданням якого було не допустити занепаду окремих проросійських читалень та активізувати діяльність місцевих осередків.

⁷⁸⁶ Ганкевич Л. «Лемківська Республіка». Один забутий історичний процес. *Життя і право*. 1934. Ч. 2. С. 25.

⁷⁸⁷ Гук Б. Як 1918 року Лемківщина стала частиною Росії. «Республіка» якої не було. *Наше слово. Лемківська сторінка*. 2016. 25 грудня.

⁷⁸⁸ Шематизм греко-католицького духовенства Апостольської адміністрації Лемківщини 1936. Стенфорд-Коннектікат, 1970. 178 с.

⁷⁸⁹ APP. Zespol 791. Sygn. 8. K. 2–3.

У загальному культурна діяльність москвофілів та старорусинів зосереджувалась насамперед на святкуваннях «Днів руської культури» та пам'ятних днів жертв Талергофу, окремі з яких збирали численну аудиторію. Прикладом може служити зібрання на честь православного священника о. Максима Сандовича і талергофців у с. Чорне Горлицького повіту у вересні 1934 р. за участю близько двох тисяч осіб, де промовці продовжували агітувати лемків за перехід у православ'я⁷⁹⁰. Однак часто програму свята складали в основному українські самодіяльні колективи. Характеризуючи одне з таких свят у Бардієві, преса того часу писала, що «академія була змістом українська, а лиш фірма була «русская»⁷⁹¹. Однак подібні заклики вже не знаходили підтримки і, як наслідок, позиції москвофільського руху з кожним роком слабшали. У зв'язку з цим воєводський комітет для справ Лемківщини у 1938 р. констатував, що «читальня імені Михайла Качковського у більшості випадків обмежується паперовими плакатами й не посідає впливів на оточення»⁷⁹².

Слід уточнити, що осередки москвофільського руху на Лемківщині, які в довоєнний час поширювали проросійські впливи, впродовж міжвоєнного періоду здебільшого намагалися розвивати та утверджувати староруські ідеї. Зокрема більшість читалень імені Михайла Качковського у міжвоєнний період перебувала саме під впливом старорусинів⁷⁹³. Хоча в цілому впливи цих течій так перепліталися в контексті діяльності читалень імені Михайла Качковського, що важко було їх відокремити. Однак старорусинство, як відгалуження москвофільського руху під впливом державно-політичних умов, набуло нових ідейних рис. Тому можна стверджувати, що саме старорусинство та його модель ідентичності в нових політичних реаліях міжвоєнного періоду було вигідніше асиміляційній політиці Польщі та Словаччини.

⁷⁹⁰ Лемківський Б. Чорна імпреза в Чорнім. *Нова Зоря*. 1934. 4 жовтня.

⁷⁹¹ Допис із Пряшівщини. *Українське слово*. 1935. 20 червня.

⁷⁹² ААН. Zespol MSW. Sygn. 1058. К. 57.

⁷⁹³ АРК. Zespol MSW. Sygn. 79 а.

Москвофільські впливи серед лемків утверджувалися й через мережу Ревізійного союзу русских кооперативів, який лише в західних повітах Лемківщини мав 27 осередків. З них у Горлицькому повіті – 13, Новосончівському – 10, та в Ясельському – 4. Однак, як свідчать джерела, «все те було майже цілістю – паперове»⁷⁹⁴. Кооперативів, які б перебували під впливом москвофілів та розвивали активну діяльність на Лемківщині, у 1930-х рр. було дуже мало. У березні 1936 р. в Народному Домі в Сяноку відбулася господарська нарада делегатів з усієї Лемківщини, скликана Руським Кооперативним Союзом в Сяноку, основним питанням якої була організація кооперативного руху на Лемківщині. Однак, як стверджувалося пізніше, бракувало священників та вчителів-москвофілів, які б займалися організацією кооперативів⁷⁹⁵.

Усвідомлюючи поступову втрату впливів своїх читалень, москвофільські діячі з початком 1930-х рр. намагалися розширити мережу молодіжного гімнастично-пожежного товариства «Запорожець», яке робило ставку на виховання молодого покоління лемків на основі москвофільських ідей. З цією метою у квітні 1933 р. у с. Нова Весь Новосанчівського повіту відбувся з'їзд сільських відділів товариства «Запорожець». Проте, як свідчать документи «з'їзд не викликав зацікавлення у лемків»⁷⁹⁶. Подібна ситуація, вважаємо, була зумовлена двома причинами. По-перше, частина лемків залишалася інертною у громадсько-культурній та національно-політичній діяльності. По-друге, під впливом процесів етнізації та політизації відбувалася поступова зміна їх світогляду, особливо молодого покоління лемків, яке дедалі більше орієнтувалося на українську національну ідею. Таким чином, подібні заходи з кожним роком мали все меншу підтримку і, як наслідок, позиції москвофільського руху слабшали. Важливо, що до подібних тверджень схилялися і польські власті. Зокрема воєводський

⁷⁹⁴ Про кооперацію на Лемківщині. *Нова Зоря*. 1934. 13 грудня.

⁷⁹⁵ APP. Zespol 23. Sygn.53. K. 120; Господарча нарада Лемковських кооперативов в Сяноці. *Лемко*. 1936. 23 квітня.

⁷⁹⁶ APK. Zespol MSW. Sygn. 44 a. K.190 zwrot; Sygn. 352. K. 104.

комітет для справ Лемківщини у 1938 р. змушений був визнати, що: «читальні імені Михайла Качковського у більшості обмежуються паперовими плакатами і не посідають впливів на оточення»⁷⁹⁷.

На початку 1930-х рр., користуючись складним соціально-економічним становищем населення, москвофіли розпочали серед лемків таємну агітацію, осередком якої було містечко Криниця, за виїзд до СРСР, де, згідно джерел, «агітатори обіцяли «райське» життя». На початку 1934 р. було зібрано навіть декілька тисяч підписів бажаючих⁷⁹⁸. З метою ефективнішої агітації у серпні 1934 р. у Львові була підготовлена і видана брошура С. Зиніна «Лемковина – Сибір»⁷⁹⁹. Видання мало яскраво пропагандистський характер за авторством москвофіла, який писав, що «лемки – це руске племя». Намагаючись робити акцент на складній соціально-економічній ситуації на Лемківщині, автор ніби виправдально аргументував, що «умови складаються так, що знову прийдеться лемкам вернути на свій старий східний шлях»⁸⁰⁰. Ніби дорікаючи занепаду в Європі та Америці, він розхвалював радянську систему, колгоспний лад, «де працює кожен стільки днів, скільки хоче»⁸⁰¹. Натомість хто запитує, чому в Росії голод, відповідає: «Голоду немає. Є тільки у «петлюрівських газетах. Про голод пишуть ті, що князя Володимира Великого українцем зробили»⁸⁰². Свій маніпулятивний текст автор намагався підкріплювати підібраними листами радянських селян, у яких вони вихваляють радянський лад. Подібна риторика засвідчує, наскільки фальшивою, підступною, але лояльною без елемента примусу була політика москвофільських агітаторів за переселення лемків до СРСР. А загалом вона була одним із структурних компонентів етнополітичних практик щодо лемків впродовж усього міжвоєнного періоду.

⁷⁹⁷ ААН. Zespol MSW. Sygn. 1058. K. 57.

⁷⁹⁸ ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 6809. арк. 3; Бохонко І. Калейдоскоп з Лемківщини (Допис). *Нова Зоря*. 1934. 27 травня.

⁷⁹⁹ «Лемковина – Сибір». *Лемко*. 1934. 13 вересня. С. 2.

⁸⁰⁰ Зинін С. Лемковина – Сибір. Львів, 1934. С. 12.

⁸⁰¹ Там само. С. 31.

⁸⁰² Там само. С. 35.

Активну роботу з пропаганди руськості серед лемків проводило емігрантське середовище, де особливо в 1927–1946 рр. своєю активністю виділявся Д. Вислоцький, відомий у творчих колах як П. Гунянка. Він за висловом однієї з газет: «Веде міцну агітаційну роботу. Його сила переконування є величезна»⁸⁰³. Про характер його світоглядних переконань найкраще свідчать його ж застереження: «Треба нам пам'ятати – що ратунок Лемковини в еміграції, а еміграція Лемків не може бути в жодну іншу країну, лем в Радянський Союз. В тім направленню нам треба трудитися зо всіх сил»⁸⁰⁴. У зв'язку з цим в 1934 р. П. Гунянка виїжджав навіть до Москви у справі переселення лемків до СРСР. За результатами поїздки, він отримав згоду радянських органів, однак на це не погоджувалися польські власті.

В контексті російської пропаганди серед лемків її складовою є осмислення етно-конфесійного виміру суспільних взаємин, які є важливою проблемою не тільки релігієзнавчої, а й етнологічної науки. Це питання актуалізується, коли зважити, що паралельно з національною ідентифікацією у колективній свідомості тієї чи іншої етнографічної групи (маємо на увазі насамперед лемків) сформувалося конфесійне самоусвідомлення. Лемківщина, як один з найвіддаленіших на захід українських історико-етнографічних районів у міжвоєнний період стала об'єктом експериментів, причому не тільки політичних, а й релігійних. Серед них виділяється, так звана, «лемківська схизма» – поширення серед лемків москвофільсько-православної агітації та перехід лемків з греко-католицизму на православ'я.

На цьому фоні нам складно погодитися з думкою, яку висловлює польський дослідник Я. Брицький, а також і інші його польські колеги, що активна діяльність греко-католицького духовенства серед лемків викликала незадоволення у частини вірних, що фактично підштовхувало останніх

⁸⁰³ 1888 – 1988 Дмитрій Вислоцький. *Голос Ватри*. 1988. №5. С. 3.

⁸⁰⁴ Там само. С. 3.

переходити на православ'я ⁸⁰⁵. Подібні твердження змушують констатувати про певну тенденційність польської історіографії у цьому питанні, а загалом засвідчують поверховність подібних узагальнень, уникаючи натомість глибинних і основних причин цих акцій.

Особливо активно поширення москвофільсько-православної агітації серед лемків спостерігалося на початку другої половини 1920-х рр. У листопаді 1926 р. у с. Тилява Кросненського повіту відбулося перше православне агітаційне віче, на якому були присутні посол до варшавського сейму Н. Серебреніков, православний єпископ зі США А. Філіповський, вчитель с. Тилява М. Копчак та окремі греко-католицькі священники ⁸⁰⁶. Після зібрання майже уся Тилявська парафія перейшла на православ'я і стала в подальшому своєрідним центром православної агітації, проводячи з'їзди духовенства за участю делегатів з гмін⁸⁰⁷. Поступово відбувалися окремі з'їзди православного духовенства у Горлицькому та Кросненському повітах, які мали на меті активізувати православну агітацію серед лемків. Політичний характер подібних православних акцій мав настільки яскраво виражені ознаки, що на ньому наголошували і представники влади. Так, Грибівське повітове староство у 1928 р. відзначало, що рух за православ'я серед населення повіту «опертий правдоподібно на тлі політичним, ніж релігійним»⁸⁰⁸. Підтвердженням цьому є і слова дописувача-лемка часопису «Нива»: «Почва була приготована «русскими» пан-отцями, зерно кидає «невидима рука». Мусимо повторити за о. Г. Костельником, що правительство хоче не тільки католицтвом, але й православієм побороти нашу українську націю»⁸⁰⁹. Напевно треба признати, що подібні переходи на православ'я часто були не усвідомлені, про що засвідчує допис іншого

⁸⁰⁵ Bruski J. Zakarpacie a Lemkowszczyzna. Podłoże i pozwój ruchu prawoslawnego w okresie międzywojennym. *Lemkowie i Lemkoznawstwo w Polsce*. – Т.V. pod red Andrzeja Zieby. – Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1997. S. 146–159.

⁸⁰⁶ Олійник М. Пізнаваймо рідні оселі. *Наш Лемко*. 1938. 15 листопада. С. 9.

⁸⁰⁷ ААН. MSW. Sygn. 962. k. 31.

⁸⁰⁸ АРК. Zespol. UWKr. Sygn. 327. K. 27.

⁸⁰⁹ Апостол М. Мої думки про лемківське православіє. *Нива*. 1928. Листопад. Ч.11. С. 408.

дописувача з Лемківщини: «Говорив я з багатьма людьми і прийшов до висновку, що багато з них які перейшли на православ'я, вернулися би назад, але вдержує їх від того встид»⁸¹⁰.

На основі вивчених документів можемо констатувати, що політичний характер православної агітації на Лемківщині мав однозначно москвофільське забарвлення. Красномовним свідченням цьому є статистика 1933 р., коли із 17 православних священників на Лемківщині, 15 – були москвофілами⁸¹¹. У зв'язку з цим видаються доречними слова українського посла у польському сеймі С. Хруцького (188 –1954), який наголошував: «Не має ніякого сумніву, що пропаганда православ'я на Лемківщині має яскравий москвофільський характер. Не було б православної пропаганди, коли б щезла москвофільська політична пропаганда»⁸¹². Отож через зміну віросповідання лемків провокували на зміну ідентичності. Все це призвело до того, що на 1931 р. на православ'я на Лемківщині перейшло 44 громади⁸¹³. Цікаво, що усією православною місією на Лемківщині керував митрополит Діонісій Фільотей Нарко, який проживав у Львові.

З метою запобігти переходу греко-католиків на православ'я у травні 1932 р. у с. Граб Ясельського повіту відбувся з'їзд греко-католицьких священників, у якому брало участь 15 осіб⁸¹⁴. Водночас еволюція православного руху серед лемків супроводжувалася, як не парадоксально, не християнським вченням, а деморалізацією, сектантством, підкупом, образами. У період 1927–1928 рр. у зв'язку з переходом на схизму лемківських громад було пограбовано 35 греко-католицьких храмів. Згодом, на початку 1933 р., було пограбовано 14 церков на Горличчині, Грибівщині та Ясельщині⁸¹⁵. Власне насильницька

⁸¹⁰ Коваль М. По Лемківщині. *Лемко*. 1936. 26 липня. С. 4.

⁸¹¹ Лемківський Б. Лемківське православ'я і культурно-освітня праця. *Нова Зоря*. 1933. 10 грудня.

⁸¹² Хруцький С. До статті п. Бориса Лемківського «Правнодержавне становище православ'я на Лемківщині». *Діло*. 1934. 22 вересня. С. 4.

⁸¹³ Православні парохії на Лемківщині. *Діло*. 1931. 3 вересня.

⁸¹⁴ АРР. Zespol 790. Sygn.19. Ark. 116.

⁸¹⁵ Страшні події на Лемківщині. *Нова Зоря*. 1934. 22 березня. С. 6; В. С. З лемківських гір. *Діло*. 1933. 28 липня.

агітація за російське православ'я спровокувала непоодинокі випадки гострих конфліктів між лемками. Мали місце вибивання шиб у вікнах тих кілька родин, та забруднення криниць сіллю, які не перейшли на православ'я. У липні 1927 р. група переважно жінок у кількості 200 осіб напали на плебанію греко-католицького пароха з метою його вигнання. Як повідомляють джерела, зважаючи на такий розвиток подій, староста Кросненського повіту змушений був видати наказ про постійний нагляд по с. Тилява після 21 години ⁸¹⁶.

Зрештою, аналіз переходу лемків у православ'я свідчить про те, що вони були наймасовішими у лемківських громадах з найнижчим рівнем української національної свідомості. Тогочасна преса повідомляє про громади: 1) Липовець і Черемха, 2) Тилява і Терстяна, 3) Мшана, Роп'янка, Смеречне, Вильшня, 4) Гирове, 5) Поляни, Тихівське, 6) Дошниця, Явори, Котані, 7) Святкова Велика, Святкова Мала, Свіржова Руська, 8) Бортне, Бодаки, Перегонина, 9) Воловець, 10) Чорне, Незнаєва, Липа, Довге, 11) Граб, Вишевадка, Жидівське, 12) Радоцина, 13) Ізби, Білична, Баниця, 14) Снітниця, Перунка, Чирна, 15) Фльоринка, Кам'яна, Вафка, Яшкова, Білцарева, 16) Королева Руська, Богуша, 17) Милик, Андріївка ⁸¹⁷.

Зрештою, на 1931 р. на Лемківщині було 15 946 православних, що становило 7,5% мешканців. Найбільше їх було у Горлицькому (19,8 %), Ясельському (34,8 %), Кросненському (28,1 %) та Новосончівському (14,6 %) повітах ⁸¹⁸. У той же час, у Сяноцькому повіті, перехід на православ'я був явищем поодиноким. Відомо, що в громадах Радощиці, Лупків, Смольник та Воля Мисцова були зроблені тільки спроби утворити місцеві комітети під керівництвом Г. Парашака, які мали на меті пропагування серед місцевих лемків православ'я ⁸¹⁹, однак подальшого успіху вони не мали.

⁸¹⁶ ДАІФО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 500. Арк. 25.

⁸¹⁷ Православні парафії на Лемківщині. *Діло*. 1931. 3 вересня. С. 2–3.

⁸¹⁸ Krochmal A. Stosunki między grekokatolikami i prawosławnymi na Lemkowszczyźnie w latach 1926–1939. S. 290.

⁸¹⁹ ДАІФО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 598. Арк. 56 зворот.

Зважаючи на загрозливі впливи москвофільсько-православної агітації, окремі представники духовенства апелювали через пресу до лемків, роблячи акцент на релігійному розколі. Прикладом було звернення о. Михайла Дороцького: «До Вас Браття Лемки: Куди дівається з Ваших сіл правда Божих слів: «І буде одно стадо і один Пастир. Чом ви дозволяєте роздирати єдність Христового стада»⁸²⁰.

Релігійна тематика стала особливо актуальною у періодиці причому за участю як представників духовенства, так і світського життя. Один зі священників – дописувач часопису «Нива», пишучи про причини переходу лемків на православ'я, відзначав: «Найважливіша причина переходу в схизму – це брак освідомлення лемків. В лемків впоювано все, що вони «руські» і православні, в них вщиплювано ненависть до українців»⁸²¹. На цьому наголошував і частий дописувач о. Степан Дмитришин: «Ми тут (*на Лемківщині. – І. Л.*) є свідками застрашаючого розбиття нашого галицького народу, так під оглядом релігійним, як національним. Одно і друге йде в парі так, що де наступає релігійний розрив, там кожде око мусить добачити й національний роздор»⁸²². У цілому «лемківська схизма» породжувала значні непорозуміння в національному самоусвідомленні лемків. У багатьох випадках поняття віра і етнічність підмінялися. Лемки, які були греко-католиками, називали себе українцями, а тих, що перейшли у православ'я, – кацапами або москалями. За таких обставин на нараді делегатів Лемківщини від українських центральних установ і представників преси у грудні 1932 р., коли була відновлена Лемківська комісія Товариства «Просвіта», не випадково наголошувалося, що «православ'я є небезпечне для української національної ідеї»⁸²³. Проте можна стверджувати, що намагання москвофільських агітаторів нав'язати лемкам російську ідентичність через

⁸²⁰ о. Михайло Дороцький До братів Лемків з Христовим воскресенням. *Український Бескид*. 1934. 8 квітня. Ч.13. С. 3.

⁸²¹ о. Юрій Савчук Православ'я на Лемківщині. *Нива*. 1931. Травень. Ч.5. С. 187.

⁸²² о. Степан Дмитришин Як боротися зі схизмою (Допис з Лемківщини). *Нова Зоря*. 1931. 1 листопада. С. 5.

⁸²³ ЛННБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 122. Спр. 1/2. Арк. 4.

православний обряд зазнали невдачі, оскільки з початком 1930-х рр. православний рух серед лемків почав занепадати, а згодом припинився взагалі. о. Дмитро Ступак в одній зі своїх статей писав: «Сучасна схизма на лемках вже в пасивній стадії і майже в цілковитім застою»⁸²⁴.

Очевидно, з метою не допустити занепаду православного руху, та надати останньому на Лемківщині «другого дихання» у Варшаві наприкінці грудня 1933 р. відбувся з'їзд Варшавсько-холмської православної дієцезії, який ухвалив визначити для Лемківщини помічника-декана, створити окремий фонд, до якого мали б посилати місячні внески усі православні дієцезії у Польщі. Було також ухвалено організовувати періодичні збірки по усіх православних церквах⁸²⁵. З цією метою у листопаді 1935 р. у Львові з'явився і російськомовний місячник «Воскресіння», присвячений відродженню православ'я на Лемківщині⁸²⁶, який був щедро субсидований російською владою.

У 1934 р. коли при науково-дослідній комісії Східних земель був створений Лемківський відділ, одним із завдань якого було довести регіональну специфіку Лемківщини, особливе значення надавалося праці В. Вільгорського. Серед низки заходів, пропонованих автором, які згодом стануть уособленням позиції держави було «створити окрему єпархію, яка б охороняла лемків від української пропаганди. Натомість на початковому етапі пропонувалося підтримувати православ'я»⁸²⁷.

Для кращого розуміння особливостей протікання москвофільсько-православної пропаганди, читачеві важливо збагнути, якщо на початковому етапі польська влада підтримувала москвофільсько-православну агітацію серед лемків, то в подальшому їхня тактика дещо змінилася. У середині 1930-х рр. власті констатували, що з огляду на небезпеку русифікації Лемківщини через православну церкву, яка до цього часу користувалась доброзичливо-

⁸²⁴ о. Дмитро Ступак Лемківська схизма (Вражіння з сучасного її періоду). *Нова Зоря*. 1931. 25 січня. С. 2.

⁸²⁵ Наступ православ'я на Лемківщину. *Нова Зоря*. 1934. 21 січня. С. 3.

⁸²⁶ ААН. Zespol. MSW. Sygn. 963. К. 121.

⁸²⁷ ААН. Zespol. MSZ. Sygn. 5219. К. 17.

нейтральним ставленням з боку влади, остання повинна звернутися до політики поступової ліквідації православ'я якнайшвидше, оскільки територія Лемківщини входить до сфери інтересів Чехословаччини і радянської Росії⁸²⁸.

Аналіз документів дозволяє стверджувати про непоодинокі випадки повернення населення до греко-католицької церкви, які спостерігалися у тих громадах, де тільки частина (половина, третина, чверть) мешканців перейшла у православ'я. В окремих громадах Горлицького повіту, – зокрема Бодаки, Мацина Велика, Перегонина, Пстружне, – лемки, яких переманили у православ'я через їхню низьку релігійну свідомість, згодом поповнювали секти Євангелістських Християн-Баптистів⁸²⁹.

Підсумовуючи наведений та аналізований нами матеріал, важливим є ствердити, що, надаючи православній агітації російський характер, все ж керманічі москвофільства не досягнули бажаного результату. Незважаючи на сприяння у зміні віровизнання, тільки незначна частина лемків перейшла на православ'я – приблизно сьома частина. А саме православ'я не стало фундаментом «руськості» на Лемківщині, чого так власне домагалися москвофільські провідники. Православне духовенство на Лемківщині, у міжвоєнний період, було пасивне у культурно-освітній та економічній діяльності, та не спішило поширювати та утверджувати загальноросійську національну ідею серед лемків.

У міжвоєнний період на закарпатській частині Лемківщини русофільську політику проводила «Русская народная партія» – яка була філією чеської партії народних демократів, куди входили М. Бескид, І. Жидовський, І. Гендер, Мачин, Молчак⁸³⁰. Русофільською у напрямі своєї діяльності була і партія чеських народних соціалістів під керівництвом В. Клофача. Стратегічну лінію партії у національному питанні щодо Закарпатської

⁸²⁸ ААН. Zespol. MSW. Sygn. 1058. К. 79.

⁸²⁹ АРК. Zespol. UWKr. Sygn. 277. К. 30.

⁸³⁰ Штець М. З історії розвитку літературної мови українців Східної Словаччини в 20-30-х рр. *Дружно вперед*. 1964. №10. С. 23.

Лемківщини переконливо ілюструють резолюції її з'їзду. У них читаємо: «Громадські посади повинні обсаджуватися лише руськими людьми (росіянами). Українські емігранти повинні бути перенесені, з політичного огляду, в неруські місцевості республіки. Треба знести існуючу культурну політику, яка змагає з карпаторуської галузі московського народу утворити новий самостійний народ через заведенє мови, яка лише обурює на нас московський народ»⁸³¹. І все ж окремі українські дослідники, зокрема В. Гнатюк, висловлювали свої категоричні висліди на предмет зміни національності місцевої закарпатської людності у москвофільській формат. На переконання вченого, «коли б підкарпатські русини й змінили свою національність, то швидше на користь тих народів, що безпосередньо сусідують із ними. Отже словаків, але в ніякім разі на річ москалів, від яких відділяє їх Галичина і Україна»⁸³².

У контексті цієї проблеми, важливо відзначити, що москвофільська пропаганда у міжвоєнний період частішала в діаспорному середовищі, представники якого робили спроби поширювати свої впливи безпосередньо на лемків через свої видання. Прикладом може слугувати «Карпаторусській Календарь», який редагував В. Гунянка. Про тенденційність видання свідчить його зміст, де лемки трактуються: «На самий захід висунено руске плем'я, перерізане наполовину чехословацько-польським кордоном»⁸³³. В одному із номерів знаходимо статтю анонімного автора під назвою «Лемки», із застосуванням шовіністичної політико-ідеологічної термінологією на зразок «великороси», «малороси». Намагаючись обґрунтувати ідею «русского мира», автор пише, що «Шевченко і Франко, як Духнович і Павлович, хоч і пробували утворити що-небудь для всього руського народу на літературній загальноросійській мові – не могли, бо у них не було того великого таланту геніальності, як у Пушкіна і Гоголя. І вони стали місцевими

⁸³¹ Там само. С. 22.

⁸³² Гнатюк В. В справі літературної мови підкарпатських русинів. *Науковий збірник музею української культури в Свиднику*. Вип. 3. 1967. С. 23.

⁸³³ Карпаторусській Календарь Лемко и Сьмьх и Правда на 1929. Составил Ваньо Гунянка. Нью-Йорк–Пассайкь–Филадельфия.–1928. С. 3.

поетами»⁸³⁴. Інший автор пише про «цареславних москвофілів» у США, які орієнтувалися – на царську «матушку Расею», та групу комуністичних москвофілів, які орієнтувалися на більшовицьку, об'єднаних в активній організації «Лемко-Союз» зі своїм органом «Лемко». Відзначимо, що діаспорне середовище, з подібними перекрученими маніпулятивними текстами, через розповсюдження задарма своїх періодичних часописів на Лемківщині, не в малій мірі причинилося до пропагування москвофільства.

Напевно однією з останніх акцій Лемко-Союзу у міжвоєнний період на Лемківщині був з'їзд впливових діячів організації у травні 1938 р. в Сяноку на якому було ухвалено рішення про утворення Банку Лемківського⁸³⁵.

Як далеко пішла колотнеча під національним оглядом між лемками в Америці, свідчить той факт, що називали вони себе такими різними назвами: українець, русин-українець, русин, або руснак, русский, карпато-рос, угророс, лемко»⁸³⁶. З періодики від місцевих дописувачів довідуємося, що у США найбільше лемків-емігрантів було у Філадельфії, де видавали тижневик «Лемко» та присилали його на Лемківщину даром, а водночас і приватними листами «запаморочували Лемківщину русскою ідеєю»⁸³⁷.

З початком Другої світової війни розпочався черговий етап російської пропаганди серед лемків. Після заключення у серпні 1939 р. радянсько-німецького пакту Молотова-Ріббентропа галицька частина Лемківщини потрапила в зону особливих радянських інтересів, хоча за домовленостями самого договору мала стати зоною німецької окупації. Згадуючи про радянських окупантів 1939 р., уродженець Лемківщини Ю. Тарнович вказував на їх жорстокі методи встановлення влади, «півдикунську поведінку, до найнижчого примітивізму зведений зовнішній вигляд,

⁸³⁴ Там само.

⁸³⁵ ДАІФО. Ф.2. Оп.1. Спр. 1526. Арк. 50 зворот.

⁸³⁶ Дудра М. Українська еміграція в З'єднаних Державах Північної Америки (Продовження). *Український вісник*. 1943. 18 квітня. №8. С. 4.

⁸³⁷ Середчак М. По Лемківщині (Докінчення). *Діло*. 1930. 30 серпня. Ч. 191. С. 2.

баламутну і брехливу пропаганду, задиркуватість у псевдо-вищій своїй культурі – все те вказувало: недобре буде!»⁸³⁸.

По усій території Галицької Лемківщини доволі швидко почалася радянська пропаганда за переселення до СРСР. У м. Новий Санч для західних лемківських повітів був відкритий переселенський пункт і почала діяти радянська місія із спеціальними агітаторами та комісією з переселення, шефом якої був генерал Єгоров. За усіма домовленостями переселення мало відбуватися на засадах добровільності – німці забороняли вести пропаганду за виїздом, однак радянська місія вела дуже зручну пропаганду. Очевидець згадував: «Перед бідним і битим нуждою лемком розкривали чарівні картини розкішного життя, де доволі землі, багато худоби, легка і добре оплачувана праця на заводах. У зв'язку з цим «лемків огорнула виїздова гарячка»⁸³⁹, а за словами автора, «це була загибель десятків тисяч легковірних лемків, що пішли на леп масних більшовицьких слів»⁸⁴⁰. Після кількох тижнів агітації було визначено дату першого від'їзду до СРСР на 22 січня 1940 р. із залізничної станції Сянок і до Ліска, де чекали радянські вагони. З собою не можна було брати нічого, що не вміщалося у звичайні клунки⁸⁴¹.

З мемуарних джерел довідуємося, що цій активній радянській пропаганді на Лемківщині взялася чинити опір та протидіяти ОУН, яка розпочала освідомлюючу працю в регіоні, представляючи лемкам небезпеку виїзду до СРСР. Учасник тих подій згадував «Робота йшла дуже тяжко і тисячі разів огортала нас зневіра... Швидко переконалися ми, що наші успіхи малі, майже ніякі. Лемко дивився на нас, як на зайдів-панів, були випадки, що хотіли нас бити. Уважали нас за німецьких агентів, що відмовляють від виїзду, щоб показати, що в СРСР гірше, а в Німеччині ліпше»⁸⁴².

⁸³⁸ Бескид Ю. На згрищах Закерзоння... Вказ праця. С. 42.

⁸³⁹ Книш З. Перед походом на схід. Спогади й матеріали до діяння Організації Українських Націоналістів у 1939–1941 роках. Ч. II. Торонто: Срібна Сурма, 1959. С. 161.

⁸⁴⁰ Там само. С. 146, 147.

⁸⁴¹ Там само. С. 155.

⁸⁴² Там само. С. 161.

І все ж поява у Криниці лемка з Сянока О. Волинця, який «говорив їхньою мовою і вони вважали його за свого», разом з іншими діячами ОУН їздив по Новосанчівському повіту, скликаючи людей на приватні наради, в яких переконували не їхати до СРСР ⁸⁴³ давала певні надії. Нам цікава думка уродженця Лемківщини В. Кубійовича, який пізніше згадував: «Ступінь національної зрілості українського населення окраїн був різний, назагал невисокий, а Польща скріплювала локальні окремішності; з цього виринала проблема партикуляризму і регіоналізму»⁸⁴⁴.

У підсумку, незважаючи на активну агітацію більшовицьких пропагандистів, до виїзду в СРСР, все ж з простору усієї Лемківщини виїхало тільки близько трьох тисячі людей ⁸⁴⁵. Проте хочеться зауважити, що ці цифри є суперечливими оскільки із спогадів людини, яка працювала перекладачем у німців при переселенській комісії довідуємося, що «людей голосилося то більше то менше, але аж ніяк не можна було рахувати на масові виїзди»⁸⁴⁶, а «від німців він довідався, що всіх людей виїхало не цілих одинадцять тисяч»⁸⁴⁷.

У період драматичних подій Другої світової війни попри спалахи національно-визвольного руху серед лемків спостерігалися прояви політичних симпатій, орієнтовані на СРСР. Дослідник Ю. Киричук стверджує, що у західних лемківських повітах під час війни діяло підтримуване Москвою комуністичне підпілля, а поряд із польським терором у 1945 р. ширилася підступна радянська пропаганда. У села приїжджали агенти і описували місцевим мешканцям «спокійне життя» у Радянському Союзі⁸⁴⁸.

⁸⁴³ Там само. С. 163.

⁸⁴⁴ Кубійович В. Мені 70. Париж–Мюнхен: Наукове товариство ім. Шевченка, 1970. С. 42.

⁸⁴⁵ Бескид Ю. На згарищах Закерзоння... Вказ праця. С. 65, 67.

⁸⁴⁶ Книш З... Вказ. праця. С. 154.

⁸⁴⁷ Там само. С. 160.

⁸⁴⁸ Киричук Ю. Військово-політична діяльність збройного підпілля ОУН – УПА в Закерзонні (1945–1947 рр.). *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 2000. №4. С. 76.

Про радянофільські симпатії, які фактично в умовах війни трансформувалися з міжвоєнних москвофільських переконань свідчить поширення партизанського руху опору на боці радянської армії. Директор Шаришського музею у Пряшеві пізніше писав: «Старший лейтенант словацького авіаційного флоту Л. Кукореллі разом з підпільними партизанами заснували у 1943 р. у лісах біля с. Матяшки Пряшівського округу партизанську групу імені Чапаєва. Згодом наприкінці 1943 р. та навесні 1944 р. були створені партизанські групи у Гуменському окрузі імені Пугачова; у Воронівському – імені Пучкова; в Бардіївському – імені Рокосовського. В окремих селах працювали цілі партизанські центри ⁸⁴⁹.

Відомо, що загін Рокосовського працював на Лемківщині біля сіл Мушино і Лелюхів; загін Квітинського – по усій Пряшівщині ⁸⁵⁰. Про поширений радянський партизанський рух в регіоні писала і газета Пряшівщина, що «в Карпатських горах на лінії Снина, Межилаборці, Стропків та Свидник була найбільша кількість партизан» ⁸⁵¹. Загалом у Стропківській окрузі в с.Токаїк 19 листопада 1944 р. нацисти розстріляли 32 особи, звинувачуючи їх у підтримці партизанського руху. А загалом «округ Межилаборці, Стропків і Свидник були «партизанськими гніздами», за що населення зазначених округів було жорстоко покарано нацистами ⁸⁵².

У зв'язку із погіршенням становища нацистської Німеччини в роки війни, прошарок пряшівських українців у березні 1944 р. створив підпільну організацію «Карпаторуський Автономний Союз Національного Звільнення». У серпні 1944 р. словацька опозиція підняла повстання проти уряду. Після придушення якого на Пряшівщині розгорнули свою боротьбу радянські

⁸⁴⁹ Пажур С. Партизанський рух і українці Східної Словаччини. *Нове життя*. 1964. 27 червня. №26. С.6; Кочута С. Перші кроки партизанської групи «Пугачев» (з спогадів Юлії Жмолик–Кудзей). *Нове життя*. 1964. №31. 1 серпня. С.2; Партизанское село Крижи. *Пряшевицина*. 1945. 5 апреля №6. С. 2.

⁸⁵⁰ Партизанство на территории Пряшевицины. *Пряшевицина*. 1945. 8 апреля. №7. С. 2.

⁸⁵¹ По Пряшевицине. *Пряшевицина*. 1945. 5 апреля. №6. С. 2.

⁸⁵² Партизанское движение в Межилаборско-Стропковской области. Разговор нашего редактора с Михаилом А. Данчем, видним партизанским работником в Межлаборцах. *Пряшевицина*. 1945. 15 апреля. №9. С. 3; Адилін Г. Кровавая трагедия в селе Токаик *Пряшевицина*. 1945. 26 апреля. №12. С. 2.

партизанські загони, які на території Гуменного, Міжлабірців, Строків створили навіть своєрідну партизанську республіку, що проіснувала з вересня до листопада 1944 р. Внаслідок боїв на Дуклянському перевалі 19 січня 1945 р. радянські й чехословацькі частини зайняли цілу Пряшівщину.

Отже, на підставі викладеного, ми змогли ще раз переконатися, що Лемківщина та лемки займали особливе місце в контексті російської етнополітики першої половини ХХ ст. Незважаючи на те, що на цьому етапі територія Лемківщини була окупована різними державами, все ж російська пропаганда давалася взнаки, а її ідеологи залучали найрізноманітнішу методіку, яка проявляючись у різний спосіб (від релігійної агітації, громадських впливів та до популістських закликів кращого майбутнього), добре була матеріально підтримана з СРСР. Водночас, починаючи з міжвоєнного періоду, спостерігаємо активну агітацію серед лемків за виїзд до СРСР, спочатку через підготовку брошури та пропагандивних закликів, а вже на початку Другої світової війни, – перехід до більш прагматичних заходів через організацію спеціального центру на Західній Лемківщині та роботі спеціальних інструкторів-агітаторів.

4.3. Рецепція виявів лемківської/русинської окремішності у післявоєнній Польщі та Словаччині

Початок другої половини ХХ ст. ускладнив проблему співжиття лемківської групи та практично нівелював етнографічні терени адміністративними кордонами. Після тотального виселення впродовж 1944 – 1946 рр., у галицькій частині Лемківщини тільки близько 30 – 40 тис. лемків залишилося на своїй етнічній території. Ми погоджуємося із твердженням дослідника О. Калакура, що в умовах сьогодення загрозою цілісності української культури є спроби виокремити і політизувати етнографічні групи українства в окремі громади з претензією спочатку на місцеву самобутність, а згодом – на статус етнічної окремішності⁸⁵³. Водночас останніми роками спостерігаємо, що до подібних маніпуляцій на предмет ідентичності лемків і русинів вдаються як через культурні, так і політичні складові.

«Лемківська проблема» вперше гостро постала з початком депортації українського населення з Польщі до УРСР восени 1944 р, а її продовження у рамках операції «Вісла» тільки поглибило проблему. Натомість вона була не тільки виявом внутрішніх переконань, а більше етнополітичних акцентів. У цьому контексті дуже показовим, вважаємо, є підсумки влади про результати виселення з Польщі станом на серпень 1946 р., де подається розподіл за національною ознакою: українців 439 135, руских 23 846, русинів 18 759⁸⁵⁴.

Безперечно, треба признати, що лемки, як етнографічна група, етнічний простір якої був висунений найдалше на захід, перебувала в найскладніших етнополітичних умовах, а тому рівень їх національної свідомості, особливо у західних повітах, ніколи не був високим. Власне цьому сприяли і використовували на свій кшталт польські власті. В інформаційному звіті УПА за листопад 1946 р. читаємо: «До цього часу поляки не можуть усвідомити, що на Західній Лемківщині живуть тільки українці, а не

⁸⁵³ Калакура О. Полікультурний вимір історичної пам'яті України. *Політика пам'яті у культурному просторі. Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць.* Вип.8. С. 74.

⁸⁵⁴ ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2606. Арк. 12, 48.

«руснаки» чи «русини», як вони звикли висловлюватися. Інколи з упертою наївністю намагаються довести і переконати себе, що українців тут нема, а є тільки русини або лемки, які не мають нічого спільного з українцями»⁸⁵⁵.

У цьому контексті важливим є наголосити, що домінанта регіональної самобутності продовжувала відігравати першочергову роль у протиставленні себе Польщі. Очевидність цієї тези підтверджують і спогади діячки ОУН І. Тимочки, псевдо «Христя», яка, виконуючи з лютого 1947 р. функції провідника «надрайонної» організації ОУН «Верховина», стверджувала, що «терени, на захід від Дукельського перевалу, які населяють лемки, були для організації одним великим невідомим. Населення не чуло в собі жодних органічних зв'язків з українцями, вважаючи себе чимсь відрубним, чужим»⁸⁵⁶.

Порушення компактності проживання лемківської етнографічної групи призвело до змін у народних говорах, позначилося на утвердженні їх національної свідомості. У цьому контексті дуже переконливими виглядають слова польського дослідника Б. Гальчака, що «русинство» та русинську орієнтацію на Лемківщині підтримувала Польща, вбачаючи в цьому русі спосіб на обмеження розвитку української національної свідомості⁸⁵⁷. Свідченням цьому є факт, що в офіційному обігу від листопада 1947 р. слова «українець», «український» не вживали. Втім, переселенців з Лемківщини реєстрували у списках як «русинів», «лемків», іноді «поляків», таким чином уникаючи національної належності.

Разом з тим, як довідуємося із досліджень Я. Сирника, на початку післявоєнного етапу важливу роль у пропагуванні лемківської відрубності відіграло надходження та розповсюдження із-за кордону видань

⁸⁵⁵ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / Пер. з пол. Є. Петренка. Т. 3. – Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2005. С. 348.

⁸⁵⁶ Гальчак Б. Стосунки лемків з Українською повстанською армією. *Україна-Європа-Світ. Збірник наукових праць*. С.76–83.

⁸⁵⁷ Гальчак Б. Проблеми національної ідентичності лемків в Польщі. *Етнічна історія народів Європи*. 2008. Вип. 26. С. 22.

москвофільського товариства «Лемко-Союз» часопису «Карпатська Русь», який власне ставив великий акцент на справі необґрунтованого виселення лемків, мотивуючи їх непричетністю до дій УПА, і загалом до української справи. Так звані, підказки заокеанських політиканів намагалася використати значна кількість переселенців з Лемківщини, які, посилаючи до різних органів влади заяви з проханням надати дозвіл повернутися в рідні гори, підкреслювали при цьому свою самотню лемківську окремішність⁸⁵⁸.

Під час переселенських акцій з метою розвіяти сумніви окремих діячів, які продовжували спекулювати щодо національної належності лемків за дорученням В. Гомулки, у квітні 1946 р. представники уряду з питань переселення звернулися до Польської Академії наук з проханням надати офіційний висновок про національну належність лемків. На основі листа-відповіді генерального секретаря Польської Академії Т. Ковальського від першого квітня 1946 р. можемо стверджувати, що вона доволі заплутана, часто перекручена і неконкретна. У листі читаємо: «Лемки національно завжди вважалися за «русинів», а коли ціла людність руська в Східній Галичині усвідомила і задекларувалась як народ «український», консервативні лемки залишилися при своїй старій назві русинів»⁸⁵⁹. Таким чином, важливим є збагнути, що хоча в кінцевому підсумку вища наукова інстанція і віднесла лемків до українців, все ж у подібних випадках академічні резолюції бажають мати однозначний характер. Натомість подібні висновки, на наш погляд, тільки засвідчують політичну складову відповіді та позбавлені об'єктивних науково вивіренних інтерпретацій.

Ми поділяємо думку дослідниці О. Антипової, що впродовж 1955 – 1956 років відвертий конфлікт між лемками та іншими українцями ще не набув великих масштабів. Основна робота лемківських діячів була спрямована на пошук можливостей повернення у рідні місця. Проте обмеження діяльності

⁸⁵⁸ Сирник Я. Власті комуністичної Польщі та лемківське питання. *Український журнал*. 2009. №1. С.84.

⁸⁵⁹ Місило Є. Лемківська хронологія. *Аннали Лемківщини*. Ч.5. Нью-Йорк: ФДЛ, 1993. С. 183.

УСКТ, яке розпочалося 1957 р., змушувало лемків до пошуку інших засобів реалізації своїх устремлінь, одним із яких мало би стати визнання владою їх за окрему етнічну меншину⁸⁶⁰. На фоні подібних міркувань якоюсь мірою видаються виправданими слова кийвської дослідниці Я. Верменич, що необхідно навчитися бачити у регіоналізмі не лише сепаратистські загрози, але й потужний резерв саморозвитку територіальних соціумів⁸⁶¹.

Загалом у період соціалізму на теренах пострадянського простору русинське питання практично було вилучено з офіційного дискурсу, а всі русини були визнані українцями. Проте будучи вирваними з рідного етносередовища, лемки не втратили глибинної основи етнічної культури, що, на наш погляд, відбулося завдяки частково компактному оселенню їх у певних місцевостях та їх консервативності, забезпечувало збереження й передачу з покоління в покоління давніх традицій.

У 1958 р. лемки створили Тимчасовий суспільно-освітній комітет русинів-лемків, який розпочав активну діяльність щодо повернення у попередні місця проживання та визнання лемківського населення відокремленою етнічною меншиною. Від імені комітету на адресу М. Хрущова був надісланий лист з проханням про допомогу у розв'язанні справи повернення лемків у рідні місця⁸⁶². Водночас у Польщі, зважаючи на дисперсне розселення лемківської групи та вияви її етнокультурної самобутності, частими були вимоги населення до влади з метою збереження спадщини. Для вирішення лемківського питання у серпні 1958 р. відбулося засідання комісії ЦК ПОРП з національних справ з участю представників УСКТ. Керівництво товариства стверджувало, що «серед лемківського населення на території Зеленогорського, Вроцлавського та Жешувського воєводств існує явище

⁸⁶⁰ Антипова О. Суспільно-політична криза 1956 р. у Польщі: міжнародний та український контексти: автореф. дис. канд. іст. наук. 07.00.02. «Всесвітня історія» Київ, 2016. С 11.

⁸⁶¹ Верменич Я. Історична регіоналістика в системі «просторової історії»: диференціація предметних полів. *Регіональна історія України. Збірник наукових статей*. 2013. Вип.7. Київ. С. 10.

⁸⁶² Антипова О. Суспільно-політична криза 1956 р. у Польщі: міжнародний та український контексти: дис. канд. іст. наук. 07.00.02. «Всесвітня історія». Київ, 2016. С. 191.

своєрідного сепаратизму, яке має на меті відірвати лемків від українського населення»⁸⁶³. У зв'язку з цим комісія Центрального комітету ПОРП зі справ національних меншин у серпні 1958 р. висунула вимогу головному правлінню УСКТ враховувати регіональну відрубність лемків. Тому вже у грудні 1959 р. при товаристві було створено Секцію для розвитку регіональної лемківської культури, яку очолив агент польських спецслужб М. Донський, лемко з с. Цеклинська Воля, який, напевно завідомо попереджений у 1958 р. повернувся з УРСР до Польщі. Звичайно, що новопризначений очільник секції, будучи колишнім працівником польського Міністерства Громадської Безпеки, а в 1946 – 1954 рр. – учасником (як співпрацівник НКВС/ МВД/МГБ) розгрому українського підпілля в УРСР⁸⁶⁴, напевне мав виправдати довіру польської влади. Загалом завданням секції було розвивати лемківську культуру у місцевих осередках через аматорські гуртки в Білянці, Зиндранові, Турянську, Команчі та ін. селах Ряшівського воєводства. Проте, культурницька складова діяльності часто була затьмарена політичними непорозуміннями, які нагніталися окремими особами. Тогочасна преса з цього приводу писала: «За весь час існування секції, праця в лемківському середовищі зустрічала значні труднощі, які виникали з помилкової політичної орієнтації Донського, Стефанівського та ін. лемківських активістів, говорячи делікатно – з їх сепаратистських тенденцій»⁸⁶⁵.

Характерно, що після перебування екскурсії лемків зі США, очолюваної редактором москвофільської газети «Карпатська Русь» Цісляком, М. Донський звернувся до воєводських властей у Ряшеві з проханням прийняти Секцію під опіку відділу культури, опрацювавши при цьому з однодумцями навіть статут «Товариства прихильників лемківської культури». Однак подібна діяльність була незгідна зі статутом УСКТ, у зв'язку з чим Президія

⁸⁶³ Drozd R. *Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944-1989* Warszawa: «Tyrsa», 2001. S. 161.

⁸⁶⁴ Сирник Я. Власті комуністичної Польщі та лемківське питання. *Український журнал*. 2009. №1. С.85.

⁸⁶⁵ Звітна доповідь головного правління УСКТ. *Наше слово*. 1964. 12 січня. С. 6.

вирішила розпустити персональний склад секції, а питання про створення нового персонального керівництва залишити на пізніше⁸⁶⁶. Власне національні переконання М. Донського впродовж другої половини ХХ ст. були нечіткі, мінливі, а часто діаметрально протилежні.

Таким чином, можемо стверджувати, що хоча офіційно післявоєнна Польща розглядала лемків в єдності з українською нацією, все ж у структурі прихованої етнополітики віддавала перевагу регіональній ідентичності лемків-русинів, чим сприяла утвердженню ідей «лемківського сепаратизму». Підкреслимо, що збурення між дослідниками регіону на предмет національної належності лемків часто звучали і на шпальтах тогочасної періодики. Деякі з них писали: «Шкода, що окремі лемківські інтелігенти ще й досі не зайнялись дієвою працею, а по-старосвітськи роздумують над буквою «ьі» та над тим, якою говіркою писати статті. Слід закінчити зайві суперечки»⁸⁶⁷. Про вияви окремими діячами ідей етнічної окремішності та спроби їх пропагування з певним обуренням наголошували у своїх виступах і члени секції лемківської культури. Один з них – Т. Кузяк з с. Лісець, виступаючи на з'їзді, апелював до зали: «Є деякі лемки, які ведуть ворожу роботу. Хочуть відсепаруватися в своїй секції від українців» і притягнути до себе людей, які не розуміють «же лемки – то регіон, а не нація»⁸⁶⁸.

Проукраїнські лемківські діячі, серед яких і Ф. Гоч на шпальтах періодики виступали з критикою нав'язування та пропагування ідей відрубності серед лемків, відзначаючи, що головне правління УСКТ відносно лемків мусить мати «відповідних людей, котрі знають найліпше справи лемківські і ними би займалися, а не політиканством»⁸⁶⁹. Водночас на третьому з'їзді УСКТ звучали виступи з пропозицією закрити лемківську секцію, що тільки

⁸⁶⁶ Звітна доповідь головного правління УСКТ. *Наше слово*. 1964. 12 січня. С. 6.

⁸⁶⁷ Добрянська І., Красовський І., Хомик В. Дещо про справи лемківські. *Наше Слово*. 1964. 19 січня. С. 5.

⁸⁶⁸ Пару мисли по III зїзді УСКТ. *Наше Слово*. 1964. 26 січня. С. 5.

⁸⁶⁹ Гоч Ф. Розважання по з'їздови. *Наше слово*. 1964. 9 лютого. С. 5.

засвідчує неоднозначність ставлення до лемківського питання у Польщі. Принагідно треба зазначити, що в контексті пропагування і навіть популяризації лемківсько-русинської етнічної окремішності важливу роль відігравав діаспорний простір, особливо у США. Не випадково, один з головних ідеологів лемківського сепаратизму в другій половині ХХ ст. М. Донський в 1975 р. виїхав до США, звідки повернувся тільки у 1987 р. Саме у США в 1978 р. у Нью-Йорку був заснований Карпаторуський осередок дослідження, головною метою якого була публікація і розповсюдження науково-популярних видань, які розповідали б про історію і культуру карпатських русинів, що проживають в Європі й Америці, а також в організації і фінансуванні наукових конференцій в Америці і поза її межами. Діяльність осередку провадили визнані ідеологи русинізму: П. Магочі – проф. Гарвардського університету, який виконував обов'язки президента осередку і П. Кравчик – доктор наук університету Дікенсон (Пітсбург). До головної ради осередку входили тільки люди, які підтримували ідеї лемківсько-русинської окремішності. До соратників та однодумців і помічників Р. Магочі належали М. Гешинг, І. Галузка, М. Гузінець, Д. Дзямба, Е. Касінець, Ш. Малик, О. Мигали і П. Онуфряк. Під егідою осередку Гарвардським університетом було видано енциклопедію «Американські етнічні групи», яка окреслює карпаторусинів, як відрубну етнічну групу. З кожним роком збільшувалася кількість однодумців, які підтримували осередок, і на 1989 р. вона становила 5 500 осіб. Особливо важливим від осередку був англomовний журнал-квартирник «Карпато-Русин Американ». Більшість позицій, підготовлені членами осередку, з'явилися у видавництвах Гарвардського, Колумбійського, Торонтського університетів, Онтаріо та Відня⁸⁷⁰.

Можна погодитися із твердженням дослідника з Ужгорода В. Алмашія, що заснування цього центру у США та його видавнича діяльність служили організаційним вивершенням ідеї русинства за межами України і

⁸⁷⁰ Клим А. Карпаторусинській осередок досліджень. *Бесіда*. 1989. №1. С. 4.

Словаччини. Водночас вони готували наукову громадськість для остаточного визнання окремого русинського етносу, щоб відтак всіляко сприяти з підключенням політичних сил і громадських структур у визнанні і утвердженні русинів як етнічної окремішності, що у майбутньому послужило добре підготовленим ґрунтом під «зерна ідей відновленого русинства»⁸⁷¹.

Проте найвпливовішому ідейному натхненнику русинського руху, який приклав чимало зусиль, щоб конструювати його наукову платформу, приписують співпрацю з агентами спецслужб СРСР та Чехословаччини⁸⁷². Зокрема, чеська періодика у 1992 р. почала друкувати прізвища колишніх агентів та співпрацівників державної таємної безпеки Чехо-Словаччини. Серед оприлюднених прізвищ агентів знаходимо прізвище завідувача кафедри українських студій в Торонтському університеті проф. П. Магочі, який працював під кличками Маго та магу і був ведений під номерами 9824, 19591 та 982410⁸⁷³. Цікаво, що спонукало американського громадянина, професора, до такої співпраці з комуністичною владою та задля якої ідеї він працював?

Прояви етнічної окремішності населення регіону продовжували утверджуватися і серед закарпатської частини лемків, зокрема на Пряшівщині. Антиукраїнські напади з виразним конструюванням етнічної окремішності населення регіону у післявоєнний період розпалювала преса, зокрема газети «*Vychodoslovenske noviny*», «*Smena*» і навіть орган ЦК КПС «*Pravda*». В одній з них відверто висловлювалася теза, що у Східній Словаччині взагалі немає українців, а русини – таке ж поняття, як шаришани або земплічани»⁸⁷⁴. Про проблему етнонаціональної неврівноваженості серед

⁸⁷¹ Алмашій В. Перший світовий конгрес русинів у Меджилабірцях 23–24 березня 1991 року та його передумови. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія політологія, соціологія, філософія*. Вип. 15. 2010. С. 125.

⁸⁷² Адамович С. Павло Роберт Магочій – ідеолог політичного русинства: URL: <http://194.44.152.155/elib/local/1661.pdf> (дата звернення 13.02.2018 р.)

⁸⁷³ Документи звинувачують Павла Р.Магочі. *Лемківщина*. 1992. №3. С. 10.

⁸⁷⁴ Бідзіля Ю. Проблеми функціонування україномовної преси Словаччини (середина ХХ – початок ХХІ століття). *Наукові записки Таврійського національного університету ім. В. Вернадського. Серія «Філологія. Соціальні комунікації»*. Т.26. №3. С. 102.

закарпатської частини лемків довідуємося із замітки чеського журналіста Р. Вольфа, який, працюючи редактором тижневика «Культурні творба», мав можливість перебувати на Пряшівщині та спілкуватись з місцевим населенням. На запитання: «Що дізнався про українців-русинів? Він відповів. «Я дізнався, що тут живуть українці-русини, але також русини і українці, правда з наукової точки зору це одне й те саме, але у вашому житті – це далеко не те саме. Я зрозумів, що у вас є досить розуму, толеранції й наснаги, щоб це було те саме. І це мене тішить»⁸⁷⁵.

З початком 1980-х рр. у політиці польських властей почастишали спроби нав'язування лемкам регіональної лемківської ідентичності. Ухвала у справах національних меншин, прийнята на I з'їзді делегатів «Солідарності» у Гданську в жовтні 1981 р. урівнювала лемків з іншими націями наголошуючи, що «польські громадяни, які належать до інших націй і етнічних груп – білоруси, цигани, греки, литовці, лемки, німці, українці, татари та інші національності»⁸⁷⁶.

Водночас початок 1980-х рр. засвідчив певне пожвавлення в середовищі лемківської спільноти на предмет активізації етнокультурної діяльності. Ще у 1979 р. лемки, які проживали у Польщі вперше провели фестиваль «Ватра» на території, куди вони були виселені⁸⁷⁷. Цей захід у своїй основі мав насамперед декларування, гуртування та збереження лемківської самобутності. Прикладом етнокультурного пожвавлення може служити прохання від 33 осіб про реєстрацію «Товариства любителів лемківської культури в Польщі» з резиденцією у Горлиці⁸⁷⁸. І хоча про політичні уподобання не йшлося, все ж перелік осіб переконливо свідчить, що біля витоків стояли активісти лемківського руху (П. Стефанівський, Я. Трохановський), які в майбутньому почали все активніше відстоювати ідею етнічної окремішності лемків.

⁸⁷⁵Багатонаціональний склад – не слабкість, але сила країни. *Дружно вперед*. 1968. №5. С. 25.

⁸⁷⁶ Янчук О. Вказ праця... С. 277.

⁸⁷⁷ Суляк С. Русини: уроки трагической истории. *Русин*. 2008. №3-4. С. 7–34.

⁸⁷⁸ Там само. С. 277.

Вочевидь немаловажним було, що на фоні подібних поодиноких проявів та неофіційного владного сприяння на початку 1980-х рр. зароджувався цикл культурно-мистецьких заходів «Лемківська ватра» безпосередньо на території Лемківщини. Вперше вона була проведена у липні 1983 р. у с. Чарна, яку розпалив лемківський письменник С. Мадзелян. Будучи пілотним проєктом, вона була нечисельною (поставлено 46 палаток, в яких замешкало 314 осіб з 87 місцевостей, а загалом 457 гостей). За підсумками культурно-мистецького заходу у липні 1984 р. було започатковано щорічник «Голос Ватри», присвячений фестивалю і культурній діяльності лемків. Перший номер тиражем 1000 примірників редагували П.Трохановський і В. Грабан⁸⁷⁹.

З кожним роком кількість учасників «Лемківської Ватри» збільшувалася і змінювалися її локації. Друга Ватра відбулася у селах Устя-Руське та Чарна, третя – в Ганчові, а четверта в с. Бортне. Своєрідною новацією на фестивалі була щорічна номінація «Лемко року», яким у 1985 р. став Ф. Гоч, у 1986 р. – В. Грабан, а у 1987 р. – П. Трохановський⁸⁸⁰. На Лемківській ватрі у Бортному в 1987 р. в греко-католицькій церкві відбувся концерт церковної музики у виконанні хору православної парафії св. Кирила і Мефодія в Криниці під керівництвом П. Трохановського. У програмі концерту звучали літургійні пісні переважно в обробці українських композиторів⁸⁸¹. Щоразу це фестивалеве дійство об'єднувало все більшу кількість лемків. У 1988 р. вже було поставлено 486 палаток та прибуло близько 5000 людей. Вперше Ватру відвідав науковець М. Мушинка з Пряшева⁸⁸², який пізніше згадував: «Всюди звучала рідна мова та прекрасна українська пісня. Цікаво, що за три дні я не почув на Ватрі ні одної польської пісні. Ватра запалила не одного

⁸⁷⁹ Лемківська ватра 83. *Голос Ватри*. 1984. С. 4, 7.

⁸⁸⁰ Літописець Лемківської ватри 86. *Голос Ватри*. 1987. №4. С. 8; Літописець Лемківської Ватри 8. *Голос Ватри*. 1988. №5. С. 8.

⁸⁸¹ Bartne. *Голос Ватри*. 1987. №4. С. 9.

⁸⁸² Літописець Лемківської Ватри 8. *Голос Ватри*. 1988. №5. С. 8.

лемка до дрібної національної роботи, хоча б до того, щоб з власними дітьми чи батьками розмовляти рідною мовою»⁸⁸³.

Таким чином, у постсоціалістичний період лемківський рух був спрямований на культурний розвиток спільноти. І все ж треба ствердити, що хоча змістовно ці «Лемківські Ватри» були українськими, але першочергову роль у них відігравали діячі, які таємно сповідували філософію лемківської етнічної окремішності та вичікували сприятливих суспільно-політичних обставин, щоб зреалізувати формальність. Про окремі непорозуміння між лемками різних політичних орієнтацій можна здогадатися із рядків газети: «На жаль, подяки не можемо зложити пану Докторови І. Красовському, присутньому на Лемківській Ватрі 87»⁸⁸⁴.

Змістовне поле газети «Голос Ватри» підсилене окремими публікаціями, в яких спостерігається лемківська регіональна домінанта. У статті Б. Горбаль про річницю визвольних змагань на Лемківщині, автор називає матеріал «Лемківська Народна республіка». Без сумніву, що окремими матеріалами штучно нагніталися ідеї лемківської окремішності. Адже у цій назві автор закладає розуміння тільки подій у Фльоринці. Хоча пише і про, так звану, Східно-лемківську республіку⁸⁸⁵.

З середини 1980-х рр. змінюється офіційна позиція властей Польщі у лемківському питанні, яка все більше тяжіє до підтримки та пропагування лемківської відрубності. Це засвідчує замовлена у 1985 р. Службою Безпеки Польщі Е. Прусу експертиза для Воєводського управління Лігниць, в якій говорилося: «Лемки то не українці, а такими можуть стати якщо польська влада не перешкодить цьому процесу..., скажу прямо: в наших національних інтересах – відізвання лемків і бойків від українців... Нам потрібно, щоб вони залишилися «собою», просто лемками під домінуванням польської

⁸⁸³ Мушинка М. «Лемківська Ватра» очима лемка з Пряшівщини. *Голос Ватри*. 1988. №5. С. 9, 14.

⁸⁸⁴ Літописець Лемківской Ватри 8. *Голос Ватри*. 1988. №5. С. 8.

⁸⁸⁵ Горбаль Б. Лемківська Народна Республіка. *Голос Ватри*. 1988. №5. С. 5, 12.

культури, що поступово приведе їх нарешті до польськості»⁸⁸⁶. З перспективи часу стає зрозумілим, що подібна етнополітична методика не була нічим новим, оскільки вже була добре апробованою у міжвоєнний період Другої Речі Посполитої. А тому ми поділяємо думку польського історика українського походження Б. Гальчака, який відзначає, що ідеї «русинські» отримали прихильників також з польського боку кордону – серед лемків, до чого спричинилася польська влада, що прагнула до роз'єднання української меншини у Польщі⁸⁸⁷.

Формально прагнення окремих активістів лемківського руху у Польщі, який впродовж 1980-х рр. мав виразний етнокультурний характер, було затверджено у квітні 1989 р., коли офіційно було зареєстроване «Товариство лемків», яке очолив А. Копча. Товариство відмежувалося від української етноідентичності й активно почало пропагувати лемківську окремішність. Безперечно, що ідеї заснування окремої лемківської організації визрівали і раніше. На підтвердження цієї тези в інтерв'ю А. Копча – голова Товариства лемків відповідав П. Трохановському: «то що ся повело нам в 1989 р., було плановане давно»⁸⁸⁸.

Відомо, що у 1988 р. в приміщенні православної парафії в Лігниці з ініціативи Д. Русинські відбулася зустріч, присвячена історії лемків, в ході якої народилася ідея утворення лемківської організації. Установчий з'їзд товариства відбувся 5 березня 1989 р., на якому і було ухвалено статут та обрано членів правління, до складу якого увійшли: голова А. Копча, заступники – С. Косовські і П. Трохановські, секретар – Я. Голощак та ін. У статуті товариства читаємо: «Тереном діяльності Товаришення є Польська Народна Республіка з центром у м. Лігниця. Його метою є – інтеграція лемківського населення, не дивлячись на погляди і релігійні переконання; збереження, плекання духовної і матеріальної культури лемків; вивчення

⁸⁸⁶ Янчук С. Вказ праця. С. 278.

⁸⁸⁷ Гальчак Б. Українці у Польщі після падіння комунізму. *Народознавчі зошити* 2010. №1-2. С. 233.

⁸⁸⁸ Трохановський П. Треба самим брати / інтерв'ю з А. Копчом. *Бесіда*. 1989. №1. С. 1.

лемківської мови, популяризація історичної Лемковини і знань, життя і діяльності лемків поза кордоном Польщі; пропагування лемківсько-польської дружби і співпраці з подібними товариствами національних меншин в Польщі. Свою діяльність товариство прагне реалізувати через організацію осередків пропагування лемківської культури, таких як бібліотек, читалень, клубів, світлиць, хат-музеїв етнографічного характеру, заснування власних часописів, видання брошур⁸⁸⁹. Один з дописувачів газети писав: «Мусиме своїм, людям нащадкам Павловичовим і Русинковим дати хліб. Такий хліб, який буде їм смакувати, бо інакше підут – до іншої пекарні. І їх не наверне, ані Красовський, ані Гунька»⁸⁹⁰. Одразу ж новозаснованим товариством був започаткований у 1989 р. журнал «Бесіда», на сторінках якого його автори почали активно пропагувати лемківську-русинську окремішність від українців. Цікаво, що це видання фактично перервало вихід у світ «Лемківської Ватри».

Загалом у часи радянської домінації у Центрально-Східній Європі до 1989 р. ідеї русинства були заборонені комуністичною владою. Кілька реляцій, зібраних автором шляхом польових досліджень серед депортованих лемків в УРСР, дають підстави для наступного припущення. Самі лемки в Україні дуже рідко називають себе лемками. У відповідях тільки окремих інформаторів домінує регіональна ідентичність та надання переваги етноніму «лемко». Одна з опитуваних, 1949 р. народження, уродженка вже Тернопільської області стверджує: «Лемками були на Лемківщині, лемками лишилися на Україні, і я, як дочка лемків – лемкиня чистокровна», додаючи «по паспорті українці, а по духу – лемки»⁸⁹¹. У своєму лемківському корінні не сумніваються лише найстарші люди, народжені на території Лемківщини. Молодші етнонім «лемко» часто сприймають як прізвисько.

Наприкінці 1980-х рр. ідеї неорусинства, як вияви етнічної окремішності, одночасно активізувалися і з словацького боку, тобто у південній частині

⁸⁸⁹ Статут Товаришення лемків. *Бесіда*. 1989. №1. С. 3.

⁸⁹⁰ Муриянка Лем адзимка, але своя!. *Бесіда*. 1989. №1. С. 1.

⁸⁹¹ Архів автора

Лемківщини. У листопаді 1990 р. в Меджилабірцях було засновано організацію «Русинська оброда», побудовану на принципі, що русини не є складовою частиною українського народу, але окремою етнічною групою. Її активісти кодифікували так звану «русинську мову», почали видавництво двомісячника «Русин», двотижневіки «Народні новинки» та «Info Русин». Окремі дослідники в галузі етнопсихології стверджують, що лемки були виселені із своїх первинних земель і зараз існують як етнічна група, яка прийшла на зміну етнографічній формі існування⁸⁹². Водночас ми є одностайні з автором, що лемківська ідентичність є мінливою (не має стабільності) та рухомою»⁸⁹³.

Назагал можемо підсумувати, що важливо збагнути, що всі названі складові етнічної окремішності регіонального дискурсу на пограниччі, які тривають впродовж другої половини ХХ ст., продовжували моделюватися штучно. Безперечно, причини ускладнення ідентифікації населення порубіжних територій у сучасності криються у минулому. Започаткований ще у міжвоєнний період, він поступово під впливом політичних маніпуляцій тільки вдосконалювався. Загалом політика польської та словацької держав щодо лемків впродовж ХХ ст. була непослідовною і можна зауважити тенденцію до трактування лемків як окремої нації. На нівеляцію та денаціоналізацію решток українського населення регіону була спрямована потужна система державних заходів, інерція яких продовжується, на жаль і в наш час.

4.4. Радянофільська пропаганда серед депортованих в УРСР

⁸⁹² Шапаренко Ю. Історичні та соціально-психологічні чинники розвитку етнічної самосвідомості лемків. *Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць*. 2015. Т. 10. Вип. 27. С. 650.

⁸⁹³ Там само. С. 651.

З початком післявоєнного періоду тільки закарпатська частина лемків-русинів залишилася проживати на своїй етнічній території, проте в умовах політики русифікації, яка велася під впливом радянофільської пропаганди. Напередодні закінчення Другої світової війни у березні 1945 р. у Пряшеві делегати та уповноважені українських районів Пряшівщини заснували на всенародному з'їзді Українську Народну Раду, головою якої обрали В. Карамана. Матеріали тогочасної періодики, як і сам виступ очільника організації, однозначно вказують, що для її прихильників та членів питання національного самовизначення не було дилемою. Новообраний голова виступив з обширною доповіддю, зазначивши: «Ми повинні були бути безликими русинами, руснаками, тільки тому, щоб народ не міг усвідомити національну приналежність «до етнографічного тіла свого материнського народу»⁸⁹⁴. З'їзд прийняв резолюції, в яких урочисто проголошував «як в минулому, так і сьогодні беззаперечну історичну національну єдність населення Пряшівщини з народом Закарпатської України і руским народом»⁸⁹⁵. Отож, стає очевидним, що було однозначне розуміння єдності із українським народом, проте під впливом радянської пропаганди воно набуло інших рис.

За наслідком установчих зборів у березні 1945 р. на Пряшівщині двічі на тиждень почав виходити друкований орган Української Народної Ради «Пряшівщина». Газета в основному мала російськомовний простір, іноді траплялися статті українською мовою. Відповідальним редактором видання був голова УНРП В. Караман. З метою пропаганди, вже у першому номері редакція зверталася до читачів, закликаючи роздавати селянам в кожне село по п'ять номерів безоплатно, як показовий.

Принциповим є акцент редакційного колективу на питанні національного співвідношення населення краю, проте він є заідеологізований радянською

⁸⁹⁴Освобожденный народ Пряшевщины создал свою верховную организацию. *Пряшевщина*. 1945. 18 марта. №1. С. 2.

⁸⁹⁵ Там само. С. 3.

пропагандою. У першому номері від редакції читаємо: «На території Закарпатської України і Пряшівщини живе один і той же народ. Безперечно, що цей народ є частиною малоросійського народу – українського народу. У зв'язку з тим, що весь малоросійський народ прийняв назву «українського», тому і ми на Пряшівщині, на підтвердження нашої єдності з великим українським народом, прийняли назву «український»⁸⁹⁶. Національні акценти розставле і перший номер газети, наголошуючи, що делегати українських районів Пряшівщини на своєму з'їзді у березні 1945 р. «відверто і ясно заявили, що в майбутньому назавжди приймається для руснаков, лемков, русинов – українець, український»⁸⁹⁷.

З початком післявоєнного періоду на Пряшівщині розпочалася кампанія активної русифікації краю. З ініціативи УНРП були організовані для широкої громадськості курси з вивчення російської мови, які включали як початківців, так і підготовлених, хто мав намір удосконалити знання. Проте відвідування курсів передбачало не тільки опанування мови, а й ідеологічну обробку свідомості бажаючих. Свідченням цього була тематична спрямованість програми курсів, яка передбачала: вивчення історії СРСР, історії російської літератури та курс виразного читання⁸⁹⁸. Кожний номер був підпертий ідеологічними радянськими інтерпретаціями на зразок: «Наш народ довгі століття був зв'язаний братерськими вузами з українським та російським народами»⁸⁹⁹.

В умовах посиленої русифікації у 1940-х рр. почали з'являтися видання, які мали яскраво виражений пропагандистський характер. У цьому списку виділявся історико-літературний збірник «Пряшівщина»⁹⁰⁰, де автор спотворено та перекручено подавав матеріал, стверджуючи, що Пряшівщина – це російська територія, а мова жителів краю – це старий діалект російської мови.

⁸⁹⁶ На переломе. *Пряшевицина*. 1945. 18 марта. №1. С. 1.

⁸⁹⁷ Там само. С. 1.

⁸⁹⁸ Курси русского языка. *Пряшевицина*. 1945. 29 марта. №4. С. 2.

⁸⁹⁹ Наша минулість. *Пряшевицина*. 1945. 24 червня. №29. С. 2.

⁹⁰⁰ Историко-литературный сборник. Под ред. И.С. Шлепецкого. Прага, 1948. 335 с.

Загалом активність прясівських москвофілів була настільки очевидною, що місцевих українців ще навіть на початку 1950-х рр. часто офіційно вважали «руськими» і аж до 1954 р. вони навчалися здебільшого не в українських, а в російськомовних школах та гімназіях. У зв'язку з цим ми солідарні з думкою окремих дослідників, що сучасні представники старшої та середньої генерації українців Пряшівщини, виховані у школах, де панували москвофільський дух і російська мова, стали соціальною опорою сучасного українофобського неорусинства⁹⁰¹.

Поступово серед населення Пряшівщини тільки посилювалася радянська пропаганда, яка отримала офіційне обґрунтування після підписання у Москві в липні 1946 р. спеціальної угоди між урядами СРСР і ЧСР про право оптації та переселення громадян чеської і словацької національностей, які мешкають на території колишньої Волинської губернії, і чехословацьких громадян української, російської і білоруської національностей, – на території Чехословаччини. Оптація у класичному міжнародно-правовому трактуванні – це добровільний вибір жителями територій, які переходять від одної країни – до іншої, громадянства першої, чи другої з цих держав⁹⁰². Ця акція серед українців Пряшівщини, мала добровільний характер, без відвертого застосування примусу, однак була підперта посиленою пропагандою. Московські комісари-агітатори, як і на Лемківщині, роз'їжджали серед українців східнославацьких сіл і розповідали про Радянський Союз і щасливе життя у ньому. У результаті, оптанти від'їжджали до СРСР урочисто – під державними чехословацьким і радянськими прапорами, портретами Леніна і Сталіна. Внаслідок цієї акції на терени Волинської і Рівненської областей з

⁹⁰¹ Бідзіля Ю. Проблеми функціонування україномовної преси Словаччини (середина ХХ – початок ХХІ століття). *Наукові записки Таврійського національного університету ім. В. Вернадського. Серія «Філологія. Соціальні комунікації»*. Т.26. №3. С. 98.

⁹⁰² Вовканич І., Сюсько І. Оптація між ЧСР і СРСР в 1945–1947 рр. та проблеми мови і освіти: URL <http://www.clovekaspolocnast.sk/jguery/pdf.php?gui> С.241.(дата звернення 27.02.2021 р.).

Пряшівщини було переселено 12 тисяч українців⁹⁰³. Проте, незважаючи на добровільний характер акції, яка була підігріта радянською пропагандою, в дуже короткий термін вона себе не оправдала, і вже влітку 1947 р. окремі розчаровані переселенці на Волині почала повертатися назад в ЧСР. Академік М. Мушинка пригадує, що під час своїх польових досліджень у 1960-х рр. у Здолбунівському районі до нього приїжджали цілі делегації представників оптантів зі скаргами на радянські органи⁹⁰⁴.

Спроби повернення додому в ЧСР зупинялися радянською міліцією і військовими. Перші повернення оптантів додому (так звані реоптанти), почалися напочатку 1960-х рр., а пізніше самоорганізувалися у спеціальний Комітет реоптантів. Ставлення місцевих жителів до них на батьківщині не відзначалося особливою доброзичливістю. Оточуюче словацьке населення, нерідко іменувало реоптантів «біженцями-екзулантами» та «русами»⁹⁰⁵.

Хоча національної дезорієнтації серед повернених практично не відзначалося. Зі слів голови Координаційного комітету реоптантів С. Крушка, довідуємося: «Ми були записані усі українцями. Почували себе українцями (можливо, старші більше русинами, а молоді – ні). Зрештою, інакшої національності не можна було тоді записати. То й постав тоді термін «територіальні словаки», тобто ті, хто походить з території Словаччини»⁹⁰⁶. Він стверджує, що ті хто поїхав в центр або на захід Словаччини потрапив в полон посиленої словакізації. За таких умов, сьогодні реоптанти дистанціюються від українців, шукають національну приналежність частково

⁹⁰³ Кабачій Р. Реоптанти – люди між Волинню і Пряшівщиною. Інтерв'ю. Розмова зі Степаном Крушком, Головою Координаційного комітету реоптантів у Словацькій Республіці. *Пороги. Часопис для українців у Чеській Республіці*. 2006. №2. С. 14.

⁹⁰⁴ Паралелі «Я вважаю себе щасливою людиною» Микола Мушинка про своє життя і свою працю». *Нове життя*. 2008. №17–18. С. 5.

⁹⁰⁵ Вовканич І., Сюсько І. Оптація між ЧСР і СРСР в 1945–1947 рр. та проблеми мови і освіти: URL <http://www.clovekaspolocnast.sk/jguery/pdf.php?gui> С. 244 (дата звернення 27.02. 2021 р.).

⁹⁰⁶ Кабачій Р. Реоптанти – люди між Волинню і Пряшівщиною. Інтерв'ю. Розмова зі Степаном Крушком, Головою Координаційного комітету реоптантів у Словацькій Республіці. *Пороги. Часопис для українців у Чеській Республіці*. 2006. №2. С. 14, 15.

в русинстві, а найбільше самоідентифікують себе із словаками, що, звичайно прогнозує їм швидку асиміляцію.

Радянська пропаганда з початком післявоєнного етапу почала набирати активних обертів і серед лемків у Польщі, яка особливо була підігріта на ґрунті тотального виселення етнічних українців з Польщі до УРСР. Очевидець згадувала: «Почалося з пропаганди в 1945 р. «за щасливим» життям у СРСР, що його називали «раєм». Цим облудним кличем звабилося 12 родин, що добровільно переселилися у підрадянську Україну. Вони всі були з с. Великого Вислока Сяноцького повіту ⁹⁰⁷.

Позиції русофільства зміцнилися під час звільнення регіону від німців радянськими військами взимку-навесні 1945 р. Дослідник Д. Байкеніч стверджує, що під час, так званої, декларованої «евакуації» багато лемків «рвалося до Росії», пишучи колективні заяви цілими селами. Прикладом може слугувати заява від 11 березня 1945 р. із найзахідніших українських (лемківських) сіл: Біла Вода, Чорна Вода, Шляхтова та Явірки, де йшлося, щоб «вступати в одну сім'ю з рідними братами Великої Радянської України в ряди Непереможної Червоної Армії і бити ворога» ⁹⁰⁸. У Горлицькому повіті значна частина населення з нагоди виселення до УРСР у багатьох церквах відбувала богослужіння на честь радянського уряду і радянського народу. Однак вже дуже швидко таж прорадянськи налаштована, але вже розчарована, частина лемків у листопаді 1945 р. підготувала заяву у якій відзначали: «Ми мешканці Лемківської землі, як частина великого руского народа. Ми думали, що Радянський Союз зробить з нашої Лемківщини красную Швейцарію і ми заживемо вільним життям на нашій землі. Яке розчарування, коли ми довідалися, що Радянський Союз продав чи дарував нашу землю полякам, а нам запропонував добровільне переселення. Але власті застосовують до нас примусове переселення при помочі війська.

⁹⁰⁷ Барняк-Бабець Є. З живого пекла на волю. *Лемківський календар на 1966 рік*. Зредагував Ю. Бескид. Торонто: Організація Оборони Лемківщини, 1966. С. 19.

⁹⁰⁸ Байкеніч Д. Переселення українців із Польщі до Східних областей УРСР у другій половині 1940-х років: дис. кан. іст. н. зі спеціальності 07.00.01 «Історія України» Луганськ, 2013. С. 77.

Кажуть хто не хоче іти добровільно піде примусово»⁹⁰⁹. Попри активну пропаганду принцип добровільності за виїзд до СРСР швидко згас. З інформаційного звіту УПА за листопад 1946 р. довідуємося, що у Горлицькому і Новосанчівському повітах вже не було випадку, щоб хтось з українців хотів виїхати добровільно до УРСР. Населення вже наслухалося фраз оманливої більшовицької пропаганди, тому як стверджувалося у звіті «до всіляких обіцянок «щасливого і радісного» життя ставиться з недовірою і навіть ворожістю»⁹¹⁰. Ця негативна настанова сформувалася на підставі інформації від повстанців, листів виселених родин, які повернулися і які були наочними свідками більшовицького «добробуту і «турботи».

Цікаво, що Д. Вислоцький (*відомий у лемківських колах, як москвофіл В. Гунянка – І.Л.*) визнає помилку, яку допустили в тому, «що вони (*лемки – І.Л.*) розсіяні по усіх областях України... З Кіровоградської, Полтавської і інших областей багато тікає на захід. Мені здається, що потрібно зараз прийняти всі міри, щоб хоча б у Сталінській області зберегти усіх переселенців. В цій області буде це легше зробити, ніж в інших, бо вона далеко»⁹¹¹. Здавалося б, Д. Вислоцький, добре побачивши становище виселених лемків, намагався виступити своєрідним радником для радянського режиму, як перешкодити втечі переселенців. З цього приводу він стверджував, що треба для цього зробити?: «Перш за все, це об'єднати сім'ї. Це основне. Було б добре відкрити курси, на яких послати самих кращих і молодих людей поселення. На цих курсах пояснити їм Радянську конституцію, колгоспний лад і взагалі колгоспні порядки. Вони бояться, що помруть з голоду в колгоспі. Ці люди не вірять в колгоспні порядки. Вони звикли до іншого життя»⁹¹². Певні поради, як заставити виселених осісти у східних областях, давав інший радянський агітатор Філатов: «Організувати

⁹⁰⁹ ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1472. Арк. 153 зворот.

⁹¹⁰ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / Пер. з пол. Є. Петренка. Т. 3. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2005. С. 347.

⁹¹¹ ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2605. Арк. 57–58.

⁹¹² ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2605. Арк. 59–60.

навчання, сприяти шлюбам, весіллям, робити загалом все можливе. Достатньо одному сісти міцно і довкола нього почнуть групуватися»⁹¹³.

Назагал кажучи, навіть радянська наука робила неодноразові спроби в академічних виданнях порушувати тему українсько-польських домовленостей 1944 р. та їх наслідків. Звичайно, подібні інтерпретації були не науково аргументованими узагальненнями, а пропагандивними засобами та стараннями провести видуманий формат пояснення тим подіям. В окремих авторів шкала цинізму є очевидною. Переконливим прикладом може слугувати стаття Євсєєва І., 1962 р., яка пізніше була передрукована в діаспорі⁹¹⁴. Згідно кінцевого підсумку, стає очевидним об'єктивний підхід автора, коли він стверджував, що угода 1944 р. «була невідомим раніше в історії міжнародних відносин актом, який в інтересах обох народів – самим справедливим чином вирішив питання про національні меншини»⁹¹⁵. Звичайно, що подібне резюмування було парадигмальною основою усєї радянської історіографії у цьому питанні.

Загалом у радянський період в українському та російському інформаційних просторах проблема етнічної окремішності серед лемків, як і русинства загалом, не заторкувалася науковцями. Всі русини були визнані українцями. Підтвердженням цьому свідчить поява у 1958 р. в Москві, за підсумками міжнародного з'їзду славістів, збірника з проблем слов'янської філології, в якому розміщена стаття одного з провідних українських мовознавців І. Панькевича. Розмірковуючи над питанням походження лемківських говорів, вчений констатував, що, незважаючи на те, що із всіх українських говорів вони висунулися клином найдалше на захід між польські та словацькі говори, все ж «по обох сторонах Карпат зберегли не

⁹¹³ Там само. Арк. 67.

⁹¹⁴ Євсєєв І. Політична співпраця: українсько-польський договір з 9 вересня 1944 р. в справі евакуації населення із Польщі і польських громадян із Української РСР. *Аннали Світової Федерації Лемків*. 1975. Ч. 2. С. 38–54.

⁹¹⁵ Там само. С. 52.

тільки характер східнослов'янський, але й український»⁹¹⁶. Вважаємо, публікація цієї статті в академічному виданні з подібним висновками означала сприйняття її радянською наукою.

Доречним буде в контексті радянської історичної науки згадати і роботу П. Сміяна, присвячену переломним подіям в історії ХХ ст.⁹¹⁷. Попри заідеологізованість самої тематики роботи, все ж автор наводить надзвичайно переконливі фактологічні матеріали. Пишучи про масовий визвольний рух у Шаришській і Земплинській жупах, і проголошення Любовнянської Ради 1918 р., автор на основі витягу з документальних даних наголошує «тепер уже немає серед нас жодного, хто б не погодився з думкою, що лише наше воз'єднання з братами, що живуть від нас на Схід, забезпечить назавжди нашу національну незалежність і нашу материнську мову»⁹¹⁸. Своєрідним доповненням подібному концепту служить фрагмент інтерв'ю директора інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського НАН України акад. Г. Скрипник. Вчена стверджувала, що «за часів СРСР російські етнологи разом із нами вивчали закарпатський край і стверджували, що тамтешні жителі – єдина монолітна українська спільнота з діалектним регіональним відгалуженням українства.., а тепер директор інституту етнології та антропології пан Тішков відповів, що русини – це різновид російської етнічної спільноти, крайня на заході гілка росіян. Отож, це спекуляція, яка має відверто політичний контекст, а не наукове підґрунтя»⁹¹⁹.

Важливу і водночас переконливу позицію радянських властей щодо лемків через православну церкву московського патріархату знаходимо у документах 1966 р. з приводу підготовки до відзначення 20-річчя від часу

⁹¹⁶ Панькевич І. До питання генези українських лемківських говорів. *Славянская филология. Сб. статей. IV международный съезд славистов*. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1958. С. 197.

⁹¹⁷ Сміян П. *Жовтнева революція і Закарпаття (1917–1919 рр.)*. Львів: Вид-во Львівського університету, 1972. 165 с.

⁹¹⁸ Там само. С. 32.

⁹¹⁹ Скрипник Г. Русинство – спекуляція з відверто політичним контекстом. *Українська газета*. 2008. №45.

Львівського псевдособору. У проєкті програми, яку Рада в справах РПЦ розіслала уповноваженим, відзначалося, що необхідно провести сесію Священного Синоду і прийняти текст Синодального Послання до бувших уніатів. Окрім того, уповноваженим пропонувалося заснувати релігійний журнал «Львівський вісник», оскільки «публікація в ньому певного тематичного матеріалу і поширення його не тільки в Західній Україні, а й в Канаді, Аргентині, США, де багато українців, вихідців з Галичини, Закарпаття, Лемківщини, недооцінювати не треба»⁹²⁰. Цитований документ однозначно свідчить, що проблеми національної ідентичності населення Лемківщини для російської православної церкви, яка фактично віддзеркалювала позицію радянських властей, не було. Вихідці з Лемківщини в радянський час однозначно вважалися українцями.

Позбавленою подібних провокативних тверджень була і тогочасна періодика. В одному із номерів читаємо, що «населення Карпатської України становлять українці, які розмовляють мовою селян Полтавської і Харківської областей»⁹²¹. Подібне звучало і з уст науковців. Зокрема, доктор історичних наук писав: «Закарпатські українці підуть тим шляхом, який відповідає їхнім історичним прагненням, шляхом, яким пішов весь український народ»⁹²². Водночас етнонім «русин» все ж намагалися пов'язати з Росією, пишучи з цього приводу, що «І. Франко закликав свій народ до возз'єднання з великим братнім російським народом, стверджуючи: «Я русин, всі ми русини...»⁹²³.

Вивчаючи численні листи, скарги і донесення виселених лемків до представників офіційних властей, у багатьох з них помічаємо радянізовану стилістику. Прикладом радянської пропаганди може слугувати лист від групи виселенців із с. Шевченкове Вигідського району (24 підписи) за жовтень

⁹²⁰ ДАІФО. Ф. Р-388. Оп. 2. Спр. 95. Арк. 206–207.

⁹²¹ Заява Фірлінгера про Закарпатську Україну. *Прикарпатська правда*. 1945. 18 травня. №94. С. 4.

⁹²² Петровський М. Закарпатська Україна: історична довідка. *Прикарпатська правда*. 1945. 1 липня. №126. С. 3.

⁹²³ Вітківська О. Борець за волю і щастя трудящих. *Прикарпатська правда*. 1945. 27 травня. №101. С. 3.

1947 р., в якому, благаючи про допомогу, вони писали: «Ми, група переселенців Вигідського району ось уже два роки, як ми переселилися до вільної України»⁹²⁴. Подібною за своїм характером є заява Лемка Т. із с. Дубок Чернелицького району, який був уродженцем с. Бонарівка Ряшівського воєводства. З проханням допомогти у пошуках документів він писав: «Переселившись на свою Батьківщину з Польщі, нічого лихого для Батьківщини не зробив, крім корисного... Я сам активно все виконую те, що мені Радянська влада поручила»⁹²⁵. Радянська пропаганда звучить і у заяві П. Конарської до голови Верховної Ради УРСР у березні 1949 р. «Я за національністю українка проживала під польською владою у Кросненському районі с. Ванівка, до визволення Червоною Армією»⁹²⁶.

Активним пропагатором російськості серед лемків-русинів продовжувало виступати діаспорне середовище, в якому існували українська і проросійська орієнтації. До чільних товариств проросійського спрямування належав «Лемко-Союз» – організація, яка була створена 1929 р. й активно розвивалася. У період свого найбільшого розвитку вона об'єднувала декілька тисяч осіб. Активісти «Лемко-Союзу» у США дотримувалися чітких прорадянських позицій. При цьому вони не мали достовірної інформації про радянський державний лад і керувалися своїми уявленнями, що СРСР є передовою країною. Вони активно захищали тезу про необхідність післявоєнного об'єднання всієї Карпатської Русі, складовими частинами якої вважали Підкарпатську Русь, Пряшівську Русь і Лемківщину з включенням їх до складу СРСР. Натомість різко виступали – проти Чехословаччини і Угорщини. Не випадково пропагування ідей «Лемко-Союзу» для угорської влади було небажаним. Тому згідно з розпорядженням міністра внутрішніх

⁹²⁴ ДАІФО. Ф. 249. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 60.

⁹²⁵ ДАІФО. Ф. 249. Оп.1. Спр. 16. Арк. 320.

⁹²⁶ ДАІФО. Ф. 249. Оп.1. Спр. 34. Арк. 81.

справ Угорщини з 1939 – 1940 рр., заборонялася поштова доставка із США газет «Лемко» і «Карпатська Русь»⁹²⁷.

Під впливом цієї організації у післявоєнний період в діаспорній історіографії з'являлися видання, у яких автор обгрунтовував російську ідентичність лемків. Прикладом була робота І. Лемкіна, який вже у вступі стверджував, що «лемки національно належат до великой родини славянско-русской»⁹²⁸. Автор виступає активним прихильником поширення москвофільських ідей серед лемків та всіляко применшує, а подекуди тенденційно перекручує діяльність українських національно-демократичних сил у регіоні. Водночас важливо є відзначити, що окремі ідеологи радянсько-російської пропаганди, видається, заплуталися у своїх експериментальних етнонаціональних пріоритетах. Прикладом можуть служити дописи І. Шлепецкого, активного дописувача заокеанської періодики, який писав: «Як видно корінних русских жителів Пряшівщини тут називають «українцями», але вони були и будуть русинами або руснаками, як вони сами називають себя, і хочуть розвивати свою культуру на карпаторусских началах»⁹²⁹.

У Польщі яскравим прикладом радянофільських впливів на Лемківщині може служити поставлений у 1976 р. пам'ятник Червоній армії з ініціативи Ф. Гоча – жертвам Карпатсько-Дуклянської операції на подвір'ї Музею лемківської культури у Зиндранові. Під фундаментами пам'ятника зиндранівчани поховали кості чотирьох безіменних радянських солдатів, знайдених у лісі неподалік, а на його фронтоні помістили мармурову дошку з викарбуваним написом «Пам'ятник побудували лемки своїм визволителям»⁹³⁰.

⁹²⁷ Казак О. Деятельность эмигрантской организации «Лемко-Союз» в 1939–1944 гг. *Американська історія та політика: науковий журнал*. 2016. №1. Київ. С. 139–140.

⁹²⁸ Лемкин И. История Лемковины в V частях. Нью-Йорк, 1969. С. 24.

⁹²⁹ Шлепецкий И. Скільки руснаків на Пряшівщині. *Карпаторусский календарь Лемко-Союза на год 1970*. Под. ред Стефана Кичури. Yonkers: Печатано в типографії Лемко-Союза в Юнкерс Н. Й. С. 76.

⁹³⁰ Мушинка М. Музей завзятого лемка. *Український журнал*. 2008. №3. 29 с.

До когорти радянофілів з післявоєнного лемківського середовища варто віднести і П. Когутова зі Львова, який розміщував свої статті у москвофільському календарі «Лемко-Союза» на тему «Русская Народная Республика лемков». Публікація є аж надто заполітизована та перекручена. Для прикладу, автор, розмірковуючи про події 1918 р. на Лемківщині, виводить їх від Жовтневої революції, а в усьому звинувачує українських націоналістів із Східної Галичини⁹³¹.

При розгляді радянофільських тенденцій серед лемків показовою була туристична поїздка 1969 р. членів «Лемко-Союзу» зі США на етнічну Лемківщину та зустріч з виселеними лемками в УРСР, в якій взяло участь 24 особи⁹³². Після двох тижнів перебування у Польщі вони відбули до СРСР, відвідали Львів і Тернопіль. На вокзалі у Львові делегацію лемків вітали лемки П. Когутов, Л. Олесевич, Лабик, Гавришков та ін. У спогадах одного з діячів читаємо: «Ті зустрічі мені особисто дали багато, бо знав, що вони там думають, хоч вони самі тепер дуже різняться своїми поглядами. Але одне нас всіх єднає, щоб в якийсь спосіб хотіли б допомогти нашому лемківському племені і нашій культурі». Офіційно делегацію не пустили на села і зустріч з лемками, а кожний у свій спосіб шукав нагоду зустрітися з рідними. Зокрема відомо, що відвідали Тернопіль, де було найбільше лемків. Люди, які знали про групу туристів, самі приходили до готелю. Спогади, звичайно, є ідеологічно оброблені, оскільки, пишучи про становище виселених лемків в УРСР, автори зауважували: «Порівнювати життя в Радянському Союзі не можу, бо я там не жив»⁹³³.

Доволі цікавим парадоксом етнополітичних трансформацій на пограниччі є питання поступового занепаду та абсолютна втрата

⁹³¹ Когутов П. К 50-літтю „Русской Народной Республики лемков” (1918–1968 г.). *Карпаторусский календарь Лемко-Союза на год 1970*. Под. ред Стефана Кичури. – Yonkers: Печатано в типографии Лемко-Союза в Юнкерс Н. Й. С.63–65.

⁹³² Докля Т. По осмах роках на одвидинах в Старом краю. *Карпаторусский календарь Лемко-Союза на год 1970*. Под. ред Стефана Кичури. Yonkers: Печатано в типографии Лемко-Союза в Юнкерс Н. Й. С. 161.

⁹³³ Там само. С. 177.

русофільських проявів в регіоні, натомість активізація представників російського наукового дискурсу, які все частіше поповнюють науковий простір. Таким чином підсумуємо, що післявоєнний етап у зв'язку із утвердженням ЄСРР та його домінуючого становища у Центрально-Східній Європі, сприяв утвердженню радянофільської ідеології та нав'язливо нагнітав її формати ідентичності.

4.5. Практики політизації ідентифікаційних проявів лемків/русинів у 1990-х рр. – поч. XXI ст. у Польщі, Словаччині та Росії.

З початком 1990-х рр. у країнах Центрально-Східної Європи лемківсько-русинська спільнота переживала процес сегментації (розмежування)⁹³⁴, причинами якої були як зовнішні чинники, які можемо віднести до суб'єктивних, так і внутрішні переконання, які продовжують бути толерованими з боку держави. Залишаючись на ґрунті історизму, звичайно не можемо не визнати кардинального впливу ідей етнічної окремішності у лемківському/русинському середовищі наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. На фоні суспільно-політичних перемін цього періоду вони все активніше стали утверджуватися, що, на наш погляд, спонукало деяких дослідників заговорити про «бурхливий етноренесанс»⁹³⁵, який переживають країни Центрально-Східної Європи.

Прояви етнічної окремішності та їх демонстрація поступово набували організаційного характеру, причому у Польщі, Словаччині та Україні одночасно. На початку 1990-х рр. були проведені Перший світовий конгрес русинів (березень 1991 р.), Перший русинський мовний конгрес (листопад 1992 р.)⁹³⁶, до яких залучали лише «потрібних» науковців, які, звичайно, давали очікуваний результат. Другий світовий конгрес русинів у Криниць (травень 1993 р.) засвідчив, що у Польщі теж є сили, які підтримують політичне русинство у формі лемківського різновиду та намагаються створити із лемків окремих народ, кодифікуючи їх говірку як нову літературну мову. Однак, хочеться бути одностайним із проф. О. Мишаничем, який, виголошуючи у жовтні 1993 р. доповідь на Світовому

⁹³⁴ Зан М. Особливості громадсько-політичної репрезентації національних та етнічних меншин Польщі. *Ужгородські польські наукові читання: історія, культура, політика, право. Науковий збірник*. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014. С. 179.

⁹³⁵ Вовканич І., Сюсько І. Оптація між ЧСР і СРСР в 1945–1947 рр. та проблеми мови і освіти: URL <http://www.clovekaspolocnast.sk/jguery/pdf.php?gui> С. 240 (дата звернення 27.02. 2021 р.).

⁹³⁶ Алмашій В. Перший світовий конгрес русинів у Меджилабірцях 23–24 березня 1991 року та його передумови. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія політологія, соціологія, філософія*. Вип. 15. 2010. С. 132.

Конгресі Лемків, у Львові стверджував, що «Стоваришення лемків» може відіграти позитивну роль у збереженні їхньої самобутності, але політичне забарвлення їх діяльності зведе нанівець усі його, навіть добрі наміри⁹³⁷.

Останніми десятиліттями рух, який відстоює і популяризує етнічну окремішність лемків/русинів, репрезентований у Польщі широкою мережею громадських об'єднань, серед яких окрім «Стоваришення лемків» можемо назвати «Товариство «Руська бурса» в Горлицях, Фундація «Рутеніка» у Варшаві, Товариство любителів лемківської культури в Лугах, Русинський круг лемків «Господар» у Білянці, Музей лемківської культури у Зиндранові, фольклорний ансамбль Лемковина з Білянки, «Кичера» у Лігниці та молодіжна організація «Чуга».

З когорти діячів у Польщі, які все активніше утверджують і намагаються захищати ідею лемківської етнічної окремішності не тільки на громадському рівні, а представляють її на міжнародних наукових заходах, виділяється О. Дуць-Файфер. Будучи часто запрошеною як представник лемків з Польщі вона виголошує свої доповіді лемківською говіркою. Головну увагу доповідачка, як сама стверджувала, приділяла «лемківським автономічним стремлінням за останні 10 років, які через одних названі рухом сепаратистичним, через інших – «патріотичним»⁹³⁸. У своєму виступі авторка констатувала свою оцінку автономічного лемківського руху як позитивну.

Посилення і поступова легалізація лемківського руху у Польщі робили його чимдалі впливовішим чинником суспільного життя. З кожним роком формат діяльності прихильників етнічної окремішності лемків урізноманітнювався. У 1994 р. почала виходити на восьми сторінках машинописного тексту «Наша газета», яку видавав гурток «Стоваришення лемків» у Лігниці і була редагована: А. Барною, І. Дзядиком, Д. Русинком, Л.

⁹³⁷ Мишанич О. Політичне русинство і що за ним? (Доповідь виголошена на Світовому Конгресі Лемків у Львові, 9 жовтня 1993 р.) Закінчення. *Лемківщина*. 1999. №4. С. 6.

⁹³⁸ Дуць-Файфер О. IV світовий конгрес східнослов'янських і совітських досліджень. *Бесіда*. 1992. №1. С. 8.

Возняком. Періодичний простір у 1994 р. поповнив журнал «Загорода», який видавала Суспільна Рада Музею Лемківської культури у Зиндранові, за редакцією В. Грабана. На 42 сторінках матеріали публікувалися українською, польською мовами та лемківською говіркою⁹³⁹. Це був перший лемківський часопис з кольоровою обкладинкою. З виразним ухилом у бік етнічної окремішності лемків у Польщі журнал «Загорода» продовжує виходити під егідою музейного товариства у Зиндранові. Віддаючи перевагу збереженню лемківської самобутності представники редакції не були оптимістичними у своїх твердженнях коли відзначали: «Маємо більше право згадувати минуле і нарікати. А певно половина з нас вже засимілювалася і тут на рідній землі і на чужині»⁹⁴⁰.

Періодика ставала трибуною для гострої полеміки між прихильниками, які сповідували різну етноідентичність. Натрапляємо на відповідь на статтю І. Красовського у «Нашім Слові» у справі книжки «Рапсодія для Лемків». Зміст допису однозначно є не коректний, місцями образливий. Основна проблема полеміки – ідентичність. Автор зауважує: «Ви для мене не партнер до дискусії, бо оба живемо в інших краях і Ваш погляд я практикую як погляд «іностранця, котрий не зна що діяло ся. Ваш погляд нема для мене жадного значення... Я ту остану яко Лемко-Русин і не важне, ци Вам ся то подобат, ци ні»⁹⁴¹. Наголосимо, що заснування подібних організацій та їх популяризація не обмежувалися тільки офіційними формальностями, а було підкріплено відповідними політичними заходами у шкільництві, в засобах масової інформації, організацією етнокультурних заходів, даючи свої результати.

Основною проблемою культурно-національного розвитку лемків було мовне питання. Спроби кодифікації, так званої, лемківської мови розпочалися ще у 1989 р., зокрема з ініціативи «Стоваришення лемків». У

⁹³⁹ Нови лемковски (і не лем) часописи. *Бесіда*. 1994. №2. С. 11.

⁹⁴⁰ Од редакції КУС речень до шановних читачів. *Загорода. Музейне Товариство в Зиндранові*. 1999. №1. С. 3.

⁹⁴¹ Зволінський Я. Пану Красовському – одповідам. *Бесіда*. 1994. №2. С. 10.

1999 р. було створено першу сучасну лемківську граматику⁹⁴². Цікаво, що одна категорія польських лінгвістів вважає лемківську говірку діалектом української, інша – особливою мовою. До останніх відносяться, наприклад, лінгвісти Сілезького університету, які виступили з ініціативою кодифікації сучасної лемківської мови як літературної. У 1992 р. була навіть видана за авторством М. Хом'яка «Перша грамика сучасної лемківської мови», а у 1993 р. – «Перший словник лемківсько-польський» Я. Горощака⁹⁴³. Про своєрідне завершення роботи над кодифікацією лемківської мови свідчить оприлюднення у 2005 р. «Словника лемківсько-польського». Відзначимо, що лемки/русини почали запроваджувати рідну говірку в навчальний процес у школах, ще з 1991/1992 р.⁹⁴⁴. Однак, чисельність лемківських учнів поступово скорочується

Відновленню справедливості щодо лемків, зокрема щодо їх незаконного насильного виселення з етнічних теренів, почала займатися організація у Польщі русинський демократичний круг лемків «Господар» на чолі з П. Стефанівським. З його ініціативи та безпосередньої участі у 2003 р. до Страсбурзького суду з прав людини був поданий позов щодо діяльності парламенту Польщі, який порушував права етнічних меншин – лемків, ігноруючи їх вимоги щодо визнання незаконності післявоєнних переселень. Позивач наполягав на необхідності відшкодування польською державою завданих збитків лемкам у сумі трьох мільярдів злотих, які можна було б спрямувати на відродження їх культури⁹⁴⁵.

Назагал дозволимо собі стверджувати про неоднозначний щодо лемківського питання офіційний владний дискурс Польщі та політико-правовий статус лемків у Польській державі. Найбільш показовою у цьому відношенні є діяльність міжпарламентської комісії національних та етнічних меншин, якою розроблений та прийнятий Сеймом закон про національні та

⁹⁴² Кічера Н. Вказ праця. С. 66.

⁹⁴³ Ганцкая О. Проблемы меньшинств в государственной политике Польши (1945–1997 гг.). *Этнографическое обозрение*. 2000. №1. С. 98.

⁹⁴⁴ Кічера Н. Лемки в етнополітиці Польщі. *Грані*. 2014. №1. С. 66.

⁹⁴⁵ Кічера Н. Вказ. праця. С. 66.

етнічні меншини і регіональну мову прийнятий 2005 р., згідно якого українці визнані національною меншиною, а лемки – етнічною⁹⁴⁶. У зв'язку з цим, очевидним є, що штучний поділ лемківської спільноти провокує вже сам офіційний дискурс Польщі. Структурно закон формують 43 статті. Для чіткішого розуміння національну меншину закон трактує як: чисельно меншу, ніж решта населення, яка вирізняється мовою, культурою та традиціями і вони ототожнюють себе з народом власної держави. Серед національних меншин закон називає чехів, німців, словаків і українців. Натомість етнічна меншина, у розумінні польських законотворців, це група польських громадян, критеріями якої є: чисельно менша, ніж решта населення, яка вирізняється мовою, культурою та традиціями, але вони не ототожнюють себе з народом власної держави. Цей останній пункт, згідно закону, є визначальним, який відрізняє національну меншину від етнічної. Серед етнічних меншин закон називає: караїмів; ромів, татар та лемків. Таким чином згідно закону частина лемків належить до етнічної меншини, а частина до національної. Вважаємо, що подібне трактування лемків свідомо вносить дезорієнтацію в їх етнічну самоідентифікацію.

Водночас закон дозволяє використовувати додаткові традиційні назви, місцевості, вулиць, мовою меншини, які розміщуються після назви польською мовою, однак не можуть використовуватися самостійно. Держава зі свого боку намагається дотувати діяльність культурних інституцій тим самим інвестуючи у збереження культурної самобутності меншини. Закон передбачає створення Спільної комісії уряду та національних і етнічних меншин, як дорадчий орган Голови Ради Міністрів. До завдань Комісії входить: надання висновків щодо реалізації прав та

⁹⁴⁶ Закон Польської Республіки «Про національні та етнічні меншини та про регіональну мову» від 6 січня 2005 р. Dz.U. 2005 Nr 17 poz. 141 URL: <http://language-policy.info/movne-zakonodavstvo/polska-respublika/zakon-polskoji-respubliki-pro-natsionalni-ta-etnichni-menshyny-ta-pro-rehionalnu-movu/> (дата звернення 27.02.2021р.)

потреб меншин, метою яких є створення умов для збереження їх культурної самобутності і розвитку регіональної мови. Згідно закону склад Спільної комісії передбачає два представники лемківської меншини.

Окрім структурно-організаційної діяльності, в руслі суспільно-політичних процесів прихильники етнічної окремішності лемків у Польщі консолідуються довкола етнокультурних акцій та встановлення пам'яткознавчих локацій. Одним із щорічних вже традиційних заходів є «Ватра на вигнанні», яка відбувається у с. Михайлів Вроцлавського воєводства з ініціативи «Стоваришення лемків» та організація Міжнародних свят Лемківської/Русинської культури. У 2007 р. товариство у 60-ту річницю виселення з рідних земель разом з ансамблем «Кічера» організувало встановлення пам'ятної таблиці у Лігниці. Подібне в часі «Лемківської Ватри» на Чужині в Михайлові на ватрянім полію була відкрита пам'ятна таблиця із списком лемківських сіл (близько 150), населення з яких було депортоване в УРСР, а пізніше на північно-західні землі Польщі⁹⁴⁷.

У цілому діяльність лемківського представництва, яке тяжіє до етнічної окремішності, чи не найбільше проявляється через діяльність «Стоваришення лемків», яке у квітні 2011 р. у Пшемкові організувало VI конгрес товариства лемків, головування на якому вже традиційно було доручено А. Копчі. Його заступниками залишилися О. Дуць-Файфер і С. Хомяк. Водночас ми не можемо стверджувати про його чисельне представництво, яке б підтверджувало міцні позиції і водночас впливи в суспільстві. Відомо, що загалом «Стоваришення лемків» об'єднувало 150 членів у гуртках Лігниці, Пшемкові, Криниці, Михалові, Гожові, Вроцлаві, Хоцянові, Лісци, Любіні і Чмелю⁹⁴⁸. Одним з останніх організаційних представлень цієї частини лемків був Міжнародний Бієнале лемківсько/русинської культури, який розпочався у Криниці, а завершився в Горлицях у жовтні 2015 р. Культурницька програма дійства, за участю голови товариства лемків А. Копчі, керівника

⁹⁴⁷ Копча А. Конфлікт із проукраїнським Об'єднанням лемків продовжує... Русин. 2007. №3. С. 16.

⁹⁴⁸ Лемківська хроніка. Ватра. 2011. №4. С. 22.

«Товариства Руська Бурса» – Б. Горбаля, активіста лемківського руху у Польщі П. Трохановського включала меморіальні заходи, зокрема вшанування у Криниці на могилі художника Никифора та виставку культурних надбань лемків/русинів. Офіційне відкриття заходу відбувалося за участю представників влади. Під час концертної програми організатори вручали третій раз нагороду ім. Василя Турака – Гетеша, котру Світова Рада Русинів призначає за діяльність у сфері лемківсько/русинської культури ⁹⁴⁹. Назагал сьогодні у лемківському середовищі дуже сильна тенденція до асиміляції, насамперед через полонізацію. Очевидною в умовах сьогодення у Польщі є тенденція, що молодь з більшим ентузіазмом приймає загальнопольську ментальність, ніж регіональну лемківську ідентичність.

Рух за пропагування та утвердження ідей етнічної відрубності у середовищі русинів отримав імпульс і у закарпатській частині Лемківщини, зокрема на Пряшівщині. Після падіння комуністичного режиму в Чехословаччині на позачерговому з'їзді КСУТ у січні 1990 р., за участю 342 делегатів та 32 гостей майже з кожного села Пряшівщини, було змінено назву організації на Союз русинів-українців Чехословаччини. Проте частина делегатів не погодилася з рішенням з'їзду і у листопаді 1990 р. в м. Меджилабірці було засновано опозиційну організацію «Русинська оброда», ідейні переконання членів якої формувалися на принципі, що русини не є складовою частиною українського народу, а окремою національністю. Організація звернулася з відкритим листом до владик Греко-католицької і Православної церков словами : «Тепер звучить голос русинського народу: не даме ся ани українізувати, ани, словакізувати!» ⁹⁵⁰. У зверненні вони просили щоб священики відправляли церковні обряди – старослов'янською мовою, а проповіді виголошували, релігії вчили і молитовники друкували по-русинськи. На цьому ґрунті вже на третьому засіданні «Русинської оброди» у

⁹⁴⁹ Масляна А. Свято русинської культури у Польщі. *Русинський світ*. 2015. №3. Річник 13. С. 2–3.

⁹⁵⁰ Не даме ся українізувати, словакізувати (Отворене письмо Русинской оброди владикам Греко-католицької і Православної церкви – Преосвященному владикові Й. Гіркові і Преосвященному владикові Николайові). *Бесіда*. 1992. №1. С. 14.

лютому 1993 р. у Свиднику окремою постановою було запропоновано власному представникові у «Раді про народності» сприяти вилученню всіх представників «Русинів-Українців з тієї ради, бо на Словаччині немає ні одного Русина-Українця, а є лише русини і українці»⁹⁵¹. Кожне чергове засідання «Русинської оброди» було своєрідною спробою реалізації шляхів і різноманітної методики, покликаної утверджувати новозасноване русинство у Словаччині. На засіданні координаційного вибору «Русинської оброди» у січні 1995 р. виступаючі наввипередки пропонували свої методи утвердження русинства. Окремі активісти закликали кожного члена відвідувати і володіти ситуацією в межах п'яти сіл регіону, спілкуватися з місцевою інтелігенцією, задарма посилати в регіон періодику русинофільського спрямування, організовувати зустрічі з учителями і духовенством, які б мали допомогти пропагувати так звану, русинську мову і її впровадження у школах⁹⁵². Одночасно пропонувалося до кінця 1993 р. видати граматику русинської мови, русинський буквар і читанку для 2-4 класів основної школи та вимагалося у культурно-освітні центри в регіоні, де проживають русини, мати своїх працівників. У цій парадигмі пропозицій все чіткіше увиразнюється насильницьке нав'язування ідеї етнічної окремішності серед населення регіону. Згадуючи про «Русинську оброду», один з найвідоміших українців Словаччини акад. М. Мушинка називає її «найактивнішою, але і найагресивнішою організацією, яка у рамках «деукраїнізації» досягла незаперечних успіхів»⁹⁵³.

З ініціативи та підтримки сподвижників «Русинської оброди» почав видаватися двомісячник «Русин», двотижневики «Народны новинкы» та «Info Русин», а загалом понад сто книжкових публікацій. Так званою русинською мовою почали транслювати щоденні радіопередачі та щомісячні телепередачі (паралельно з українськими). Принциповим, що аналогічна

⁹⁵¹ Gajdos M., Konecny S. Rusini a Ukrajinci na Slovensku v procesoch transformacie (1989 – 1995). Vyber z dokumentov I. Presov: Universum, 2005. S. 192.

⁹⁵² Там само. S. 193.

⁹⁵³ Мушинка М. Політичне русинство на сучасному етапі. *Народна творчість та етнографія*. 2009. №4–5. С. 47.

метода етнополітичних намірів щодо місцевих лемків/русинів вже була добре апробована польською та словацькою владою у міжвоєнний період.

Таким чином вже за наслідками офіційного перепису 2001 р. кількість русинів у порівнянні з 1991 р. збільшилася у Словаччині на сім тисяч (всього близько 24 тисячі), тоді як українцями записалося на три тисячі менше (11 тисяч)⁹⁵⁴. На сьогоднішній день Словацька асоціація русинських організацій, яка входить до Світового конгресу русинів, об'єднує доволі репрезентативну кількість товариств, які у своїй діяльності відзначаються чималою активністю. Серед них хотілося би відзначити Спілку русинських письменників Словаччини, Об'єднання інтелігенції русинів Словаччини, Спілку русинської молоді Словаччини, Академію русинської культури та інші. У зв'язку з цим, україніст із Словаччини М. Сополига, не далекий від істини, коли стверджує, що «національна недоформованість, регіональне усвідомлення та незадовільний культурний рівень цього населення є результатом довготривалого соціального й національного гноблення»⁹⁵⁵. А після 1989 р. взагалі був спровокований штучний розкол етнічної групи на дві національні меншини: русинську та українську. Хоча переважна більшість цих громадян офіційно декларує себе словаками. Цей концепт продовжує розвивати інший україніст зі Словаччини акад. М. Мушинка, який стверджує, про основні напрямки протистояння серед інтелігенції. Проте на нижчі рівні суперечки не поширюються, а навіть, навпаки русини та українці-русини мають спільну культуру і звичаї⁹⁵⁶. Доречним буде уточнити, що активісти окремих лемківських організацій, які мають виразний проукраїнський характер, теж приймають запрошення на заходи, які

⁹⁵⁴ Kredatusova J., Kredatusov J. *Ukrainska menslina na Slovensku súčasnosť a perspek' tyvy. Evropske občanstvo a národná identita*. Prešov, 2006. S. 245.

⁹⁵⁵ Сополига М. Українці Словаччини: історико-етнографічний аспект. *Народна творчість та етнологія*. 2017. №3. С. 20.

⁹⁵⁶ Mušinka M. *Súčasní nositelia, interpreti a badatelia ľudových tradícií Rusínov-Ukrajincov Slovenska: vzájomne vzťahy a konflikty príslušníkov dvoch národnostných orientácií spoločného etnika. Narod a národnosti na Slovensku v transformujúcej sa spoločnosti: zostavil Štefan Sutaj*. Prešov: Universum, 2005. S. 204.

організуються лемківсько-русинськими об'єднаннями з виразною орієнтацією на етнічну окремішність від українців.

В історіографічному просторі натрапляємо на думку окремих авторів, що «Постсоціалістичний період у Польщі можна охарактеризувати, перш за все, як культурницький етап становлення лемківського руху», метою якого було насамперед поширення цієї ідентичності у середовищі лемківської спільноти⁹⁵⁷. Нам складно прийняти подібні міркування, зважаючи, що особливості лемківської окремішності впродовж новітнього періоду завжди були складовою політичних маніпуляцій, особливо у Польщі та Словаччині. Натомість в Україні, де після подій 1940-х рр. проживає найбільша кількість лемків, хоча й дисперсно, прояви лемківської окремішності, на етнічній основі, практично мінімізовані.

На зламі 1980-х–1990-х років виразну тенденцію до політизації продемонструвало культурне русинство в Закарпатті, започаткувавши феномен так званого політичного русинства. Його сутнісним змістом була спроба ідеологічно відокремити автохтонів краю з їх регіональною русинською самосвідомістю від етноукраїнського загалу. Прикладом стало ухвалення у вересні 1990 р. «Декларації Товариства карпатських русинів про повернення Закарпатській області статусу автономної республіки»⁹⁵⁸. Цікаво, що наголошувалося саме на «поверненні», хоча насправді територія краю автономно-республіканського статусу ніколи раніше не мала. Окремі автори, серед яких О. Мишанич⁹⁵⁹, М. Панчук⁹⁶⁰, Ю. Балега⁹⁶¹ у своїх публікаціях

⁹⁵⁷ Кічера Н. Лемки в етнополітиці Польщі. *Грані*. 2014. №1. С. 66.

⁹⁵⁸ Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси / ред. рада В. Литвин (голова), Г. Боряк, В. Даниленко та ін.; відп. ред. В. Смолій. Київ: Ніка Центр, 2012. С.507.

⁹⁵⁹ Мишанич О. Русини: політика, історія, культура. Ужгород: Гражда, 2012. 352 с.

⁹⁶⁰ Панчук М. Панчук М. Політичне русинство в Україні. Політична думка. 1995. №2-3. С. 116–123; Панчук М. Політичне русинство – антирусинський (антиукраїнський) проект. *Карпати: людина, етнос, цивілізація. Науковий журнал з проблем карпатознавства.*– 2010. Вип. 2. С. 82 – 96

⁹⁶¹ Балега Ю. Політичне русинство і будівництво української держави. Ужгород: В-цтво «Гражда», 2003. 196 с.

аргументували спільність етногенезу закарпатських русинів і українців на схід від Карпат, пояснювали походження етнонімів «русини» та «українці».

Проте, лемківсько-русинське питання продовжувало гостро звучати в Україні, де у березні 2007 р. Закарпатська обласна рада підтримала рішення «Про визнання національності «русин» на Закарпатті. Ми погоджуємося із думкою М. Панчука про політичну некоректність такого документу, який, відповідно не може мати політико-правових наслідків, оскільки нації народжуються не за постановами, а в результаті самоусвідомлення громадян⁹⁶². Водночас усвідомлюємо, що русинське питання використовується на Закарпатті для досягнення певних цілей як внутрішніми, так і зовнішніми силами, у яких дуже контрастно проглядаються російські сліди. Красномовним свідченням є визнання Словаччиною, Польщею, Угорщиною та Росією нової слов'янської етнічності – русини, тільки в інших різновидах: русинському або лемківському.

І все ж, можна сміливо констатувати, що в Україні домінянти регіональної ідентичності, зокрема лемківської, останнім часом стали доволі популярними. Однак пояснення цьому, на наш погляд, можна шукати у словах голови київського товариства «Лемківщина», колишнього в'язня радянських таборів М. Горбала, який стверджував: «Ми є свідками відбудови почуття регіональної тотожності за схемою: дідो був лемком – син його соромився.., – для внуків – це певна романтика. Запрацював підхід третього покоління, котре шукає «легенду про втрачений «рай». Лемківське стало популярним»⁹⁶³. Підтвердженням цього є фестивалі-ватри в Україні, які окрім найвідоміших «Дзвонів Лемківщини» в Монастирську на Тернопільщині, відбуваються на Луганщині, Івано-Франківщині, Львівщині та Полтавщині. Останнім часом ми стаємо свідками музеєфікації лемківської

⁹⁶² Панчук М. Політичне русинство – антирусинський (антиукраїнський) проєкт. *Карпати: людина, етнос, цивілізація. Науковий журнал з проблем карпатознавства.* – 2010. Вип. 2. С. 86.

⁹⁶³ Кабачій Р. Останній із...лемків? / Форум націй. 2013. №7-8 URL: <http://www.forumn.kiev.ua/newspaper/archive/132/ostannii-iz%E2%80%A6lemkiv.html> (дата звернення 27. 02. 2021 р.)

спадщини, нових цікавих музичних колективів. У Львові є вулиця Лемківська, продається «Лемківський» хліб, в Івано-Франківську будується Лемківський квартал, а у Києві, Львові, Івано-Франківську, Ужгороді діють лемківські церкви.

У цьому контексті хотілося би навести думку дослідниці Н. Костяк, яка прийшла до висновку, що нерідко у творчому доробку одного і того ж автора присутні елементи обох лемківських наративів. Наприклад у ранніх творах П. Трохановського, авторка стверджує, що лемки не виступають як окремий народ, і тільки, починаючи від 1990-х рр. виразно підкреслюється їх національна окремішність. Подібні паралелі авторкою відзначено і у творчості П. Стефанівського. Важливою є заувага дослідниці, що при побудові національного «карпаторусинського» наративу лемків спостерігається вибірковий підхід висвітлення історичних фактів. Тобто, з одного боку глорифікуються події, які можуть служити основою націєтворчого процесу, а з іншого – ігноруються факти, що ставлять під сумнів національний міф⁹⁶⁴.

Таким чином, тривожним фактором у сучасному процесі лемківської/русинської етноідентифікації виступає прийнята і пропагована етнополітика щодо лемків, виходячи не із сутнісних принципів потреб суспільства, зокрема із завдань етнокультурної інтеграції, історичної традиції, а від власної етнополітики різних держав. Хочемо акцентувати, що відсутня власна активна національна візія, яка поступається інерційному політичному мисленню. Власне ця політика регіоналізму породила політику політичного сепаратизму на Закарпатті. Інтелектуально-інформаційна диверсія, яка начебто, демократично пропонується як альтернативність поглядів, насправді відновлює ортодоксальні ідеологеми лемківської/русинської окремішності, а загалом сповільнює процес консолідації, драматизуючи при цьому етноідентифікаційний процес.

⁹⁶⁴ Костяк Н. Дві версії наративу Лемківщини в творах лемківських авторів Польщі. *Slavia Orientalis*. 2011. Т. LX. Nr. 1. С. 116.

Парадоксом етнополітичних трансформацій на пограниччі є активізація представників російського наукового дискурсу, які своїми публікаціями все частіше поповнюють науковий простір⁹⁶⁵. Серед поодиноких представників неорусофільства на території Східної Словаччини можна виділити кошичанина А. Дрібняка (1918–1999), який підготував сотні розтиражованих примірників власних машинописних статей з історії і культури русинів, а також текстів раніше друкованих у русофільських виданнях. Свої радикальні міркування він поширював під грифом «клубу любителів історії російського народу в Карпатах»⁹⁶⁶. Звичайно, що штучно розкрученій русофільській орієнтації бракувало прихильників, серед яких практично відсутня молодь та люди середнього віку. На цьому фоні дивним виглядає твердження російських авторів, які, ігноруючи внутрішніми переконаннями місцевого населення Пряшівщини, продовжували плекати надії на русофільську орієнтацію в регіоні, стверджуючи, що розгорнути свою діяльність їй заважала на початку 1990-х рр. політична атмосфера, внаслідок чого русофільство охопила остаточна маргіналізація⁹⁶⁷. Поодинокі представники русофільської орієнтації в регіоні робили спробу не тільки декларувати, а й пропагувати русофільські настрої. Подібним завданням застановився кошицький інженер П. Бірчак, який у 2004 р. виступив на сторінках видання «InfoРусин» з пропозицією ввести в якості загальнорусинської мови російську літературну мову»⁹⁶⁸. Реанімоване зацікавленими зовнішніми і внутрішніми силами, політичне русинство в умовах сьогодення використовується для дестабілізації становища в Україні. Ця проблема виявилася суттєвою складовою широкомасштабної інформаційної війни проти України, до якої долучилися офіційні та неофіційні кола Росії. Під

⁹⁶⁵ Див. Любчик І. Лемківщина й лемки в російському дискурсі новітньої доби. *Український історичний журнал*. 2017. №2. С. 117–125.

⁹⁶⁶ Дронов М. К вопросу о месте русофильства в национально-культурной жизни русинов Словакии в XX столетии. *Studia Slavica et Balcanika Petropolitana. Петербургские словянские и балканские исследования*. 2010. №1. С. 86.

⁹⁶⁷ Там само. С.86.

⁹⁶⁸ Бірчак П. Необходимость общего языка для всех Русинов. *InfoРусин*. 2004. №7-8. С.11.

патронатом окремих університетів та академічних наукових інституцій проходять конференції і «круглі столи», учасники яких постачають науковий та інформаційний простір антинауковими та одночасно антиукраїнськими «висновками».

З публікацій російської історіографії виділимо напрацювання О. Ганцкой. Дослідниця намагалася розкрити деякі проблеми взаємовідносин українців (включаючи лемків та інші близькі групи) з державною владою. Намагаючись дати характеристику польському політичному дискурсу щодо лемків, авторка пише про його неоднозначність: «в одних державних документах, як і в наукових роботах, до українців відносять лемків, разом з лемками або окремо від них – русинів, в інших – лемків виділяють разом з іншими меншинами»⁹⁶⁹. Дуже обережно авторка аналізує обидві позиції щодо лемків, не намагаючись робити власні висновки. Водночас пише, що основи та історія формування лемків в місцях їх попереднього проживання в Карпатах були дещо відмінними від українських, наголошуючи на їх своєрідній культурі, в якій до їх післявоєнного переселення ще збереглися риси регіональної спільноти культури населення Карпат, до якої вони відносилися. Але ж авторка взагалі не згадує, що польська частина лемків – це тільки незначна частина, в той же час їх більшість проживає в Україні.

При цьому можемо констатувати, що в умовах сьогодення проблема лемків/русинів як представників населення порубіжжя, активно, як нам здалося, пропагується на жаль, а не вивчається в російському науковому дискурсі. Особливий резонанс з політичним підтекстом одержала міжнародна наукова конференція в Ростові-на-Дону, яка відбулася в грудні 2008 р. «Геноцид і культурний етноцид русинів Карпатської України». Цікаво, що на ній не було жодного представника України, натомість були члени, так званої «республіки Підкарпатська Русь», та численні представники Російської федерації. Значна кількість робіт присвячених проблематиці

⁹⁶⁹ Ганцкая О. Проблемы меньшинств в государственной политике Польши (1945–1997 гг.). *Этнографическое обозрение*. 2000. №1. С. 94.

русинства, видана російською мовою. Очевидною є підтримка русинського питання російськими організаціями, серед яких найвпливовішою є «Русский мир». «Теоретиком» «політичного русинізму» можна вважати колишнього наукового співробітника Інституту слов'янознавства АН СРСР в Москві та головного редактора журналу «Советское славяноведение» І. Попа. Більшість його праць спонсоровані Карпаторосійським етнологічним науково-дослідним центром у США.

Серед видних діячів політичного русинства на Закарпатті в сучасності бачимо протоієрея Московського патріархату о. Дмитра Сидора – голови Сойму підкарпатських русинів та ініціатора заснування Європейського конгресу підкарпатських русинів. З його ініціативи у жовтні 2008 р. за підтримки закарпатських державних органів, було скликано в Мукачеві II Європейський конгрес підкарпатських русинів. Цікаво, що на його підтримку прибуло понад п'ятсот російських активістів із політичної партії «Родіна». Виступаючи на конференції «Прикарпатская Русь и Русская цивилизация» у Санкт-Петербурзі, «політичний духовник» на своє ж запитання «Кто же первый отзовется на зов поработощенных подкарпатских русинов? ЕС или РФ», сам відповідав: «Краще, щоб відізвилися всі, і разом допомогли саме підкарпатським русинам встановити їх національність і дорадянський статус їх державності»⁹⁷⁰.

Найактивнішим пропагандистом етнічної окремішності лемків-русинів на пограниччі є російський історик за фахом М. Дронов. Не випадково журнал «Русин», до якого раніше молодий вчений входив у редколегію, характеризує його як «одного з популяризаторів русиністики в Росії». Посилання у своїх статтях він робить виключно на проросійську та польську літературу. Даючи визначення поняттю «лемки», автор відзначає: «як дивно і навіть смішно звучить дане слово для великоруського вуха», називаючи їх географічно найбільш «західною групою східного слов'янства», як, до речі пізніше

⁹⁷⁰ Панчук М. Політичне русинство – антирусинський (антиукраїнський) проект. *Карпати: людина, етнос, цивілізація*. 2010. Вип. 2. С. 91.

відзивається про бойків і гуцулів. Вже в іншій частині своїх міркувань автор називає лемків «субетнічною одиницею в рамках Русі». Проте, чи не «найоригінальнішим вільнодумством», виглядає висновок автора, у якому він висловлює жаль, що «проблеми русинів-лемків залишаються практично поза сферою уваги Росії, з якою їх пов'язує єдиний давній корінь. Адже збереження старовинних лемківських традицій – це не тільки турбота про малу регіональну культуру, але і продовження самого бастиону нашої загальної батьківщини – Русі»⁹⁷¹. В іншій своїй публікації автор робить спробу відстояти позиції русофільства серед населення Східної Словаччини. З аналізу тексту видається, що це довільна інтерпретація, яка не має жодного науково вивіреного обґрунтування з використанням незрозумілої антинаукової термінології на зразок: «невеликорусские группы восточного слав'янства»⁹⁷². Натомість М. Дронов намагається довести об'єктивність русофільства, як концепції утвердження руськості в регіоні, роблячи спробу надати цьому науковий характер, пропонує терміни: етнонаціональне русофільство, етнонаціональне українофільство, етнонаціональне русинофільство⁹⁷³.

Звичайно, що ряд статей із доволі упередженою і тенденційною авторською інтерпретацією можна було б і проігнорувати. Однак хотілось би особливо відзначити ряд наукових дисертаційних досліджень, яких в Російській Федерації останнім часом почастишало. Одним з найновіших є дисертаційне дослідження М. Дронова⁹⁷⁴. Актуальність теми дослідження є очевидною. Автор ставши словацьким стипендіатом, почав студіювати провідні архівні установи Словаччини. Жаль тільки, що науковий плюралізм

⁹⁷¹ Дронов М. Лемки и Лемковщина. Страницы истории и культуры самой западной Руси. *Вестник Юго-Западной Руси*. 2006. №1. С. 103.

⁹⁷² Дронов М. К вопросу о месте русофильства в национально-культурной жизни русинов Словакии в XX столетии. *Studia Slavica et Balcanika Petropolitana. Петербургские славянские и балканские исследования*. 2010. №1. С. 77.

⁹⁷³ Там само. С. 84.

⁹⁷⁴ Дронов М. Роль Греко-католической церкви в формировании этнонациональной идентичности русинов Словакии (1919–1938): автореф. дис...канд. ист. наук: спец. 07.00.03 «Всеобщая история». Москва, 2014. 20 с.

та об'єктивність не визначали авторську інтерпретацію джерел, натомість домінували політична упередженість та тенденційний підхід. Робота виконана у Федеральній державній бюджетній установі – відділі східного слов'янства Інституту слов'янознавства Російської Академії Наук. Дисертант пише, про незавершеність національних процесів в русинському середовищі, про політизацію русинського питання. Пишучи про лемків/русинів і регіон їх проживання, дисертант називає «уявляемою Лемківщиною», а українських дослідників критикує, що «процеси у Східній Словаччині розглядають з апріорії україноцентричних позицій, що знижує цінність роботи»⁹⁷⁵.

Аналізуючи російські історіографічні джерела з проблем русиністики можемо стверджувати, що у списку «наукових звершень» вже формуються певні «наукові школи». Першість належить професору Мінського філіалу, одночасно також викладачеві кафедри історії південних і західних слов'ян історичного факультету Білоруського державного університету К. Шевченку. У 2008 р. він захистив у Московському державному університеті імені І. В. Ломоносова докторську дисертацію на тему «Лужицьке питання і Чехословачія в 1918 – 1948 рр.». Напередодні, у 2006 р., в Москві побачила світ його праця «Русини і міжвоєнна Чехословачія. До історії етнокультурної інженерії». Після захисту докторської дисертації у 2010 р. автор зробив спробу розширити своє дослідження у більш ґрунтовній монографії «Словянська Атлантида: Карпатська Русь и русини в XIX – першій половині XX ст.»⁹⁷⁶. Про глибину наукового осмислення монографічного дослідження, його заідеологізованість, на наш погляд, переконливо засвідчує одне із узагальнень автора, де він пише: «Специфічною рисою русинського культурного життя був відчутний розрив між русинською «високою культурою», створеною поколіннями русофільської інтелігенції, орієнтованою на російську літературну мову і культуру, і народною «низькою» культурою, розмовні діалекти якої були дуже далекі від

⁹⁷⁵ Дронов М. Там само. С. 5.

⁹⁷⁶ Шевченко К. Словянська Атлантида: Карпатская Русь и русины в XIX – первой половине XX вв.: Издат-й дом «Регнум», 2010. 414 с.

російської літературної мови, що створювало об'єктивні проблеми в освоєнні російської культурної спадщини широкими прошарками русинського населення»⁹⁷⁷. Русиністику в Росії поповнила дисертаційна робота Г. Міронова⁹⁷⁸, підготовлена зі спеціальності «Всесвітня історія», захист якого відбувся в Ростові-на-Дону в грудні 2013 р. Робота виконана на кафедрі політології історичного факультету Південного федерального університету. Обґрунтовуючи актуальність роботи, автор пише, що «русини – це унікальна слов'янська етнічна група, яка проживає в основному в Центральній і Східній Європі». Цікаво, що дисертант визнає, що після Другої світової війни русофільський відлам майже повністю втратив свої позиції, так як Радянський союз не цікавила русофільська орієнтація Карпатського регіону. Всі русини були визнані українцями. Водночас при цьому сам зауважує, що «в постсоціалістичний період велику популярність набула теорія про існування окремого русинського народу. Але в даній теорії є свої варіанти, за якими русини належать до «русского мира», русской цивилизации, про що говорять русини Закарпатської області і деяких інших країн Карпатського регіону»⁹⁷⁹. Загалом автор відстоює русинів, але при поступовому зближенні з російським народом, відзначаючи при цьому, що «після кодифікації русинської мови у частини русинського населення виникла потреба у зближенні русинської мови до російської літературної мови»⁹⁸⁰.

В умовах сьогодення своєрідним центром з пропаганди русиністики в Росії та за її межами є міжнародний історичний журнал «Русин», метою якого є публікація досліджень з історії, культури і мови так званих русинів (руснаків), як корінного населення Карпато-Дністровських земель. Журнал заснований у 2005 р. громадською асоціацією «Русь» у Кишиневі. Однак, з 2015 р. співзасновником журналу став Томський державний університет, під

⁹⁷⁷ Там само. С. 384.

⁹⁷⁸Миронов Г. Исторический аспект проблемы идентификации русинского этнокультурного сообщества: автореф. дис...канд. ист. наук: спец. 07.00.03 «Всеобщая история». Ростов-на-Дону. 2013. 26 с.

⁹⁷⁹ Там само. С. 16.

⁹⁸⁰ Там само. С. 17.

егідою якого і тиражується дане видання. Журнал виходить за сприяння першоієрарха Російської православної церкви за кордоном митрополита Лавра та включений в перелік рецензованих наукових видань, в яких можуть публікуватися наукові результати дисертаційних досліджень з культурології, літературознавства, мовознавства, історичних наук і археології. З 2011 р. «Русин» індексується в базі даних Scopus, а з 2015 р. став міжнародним виданням, одержуючи з 2009 р. грантову підтримку фонду «Русский мир».

Цікаво, що русинське питання в контексті сучасного лемкознавства викликає особливий інтерес далеко за межами Центрально-Східної Європи. Прикладом може бути Центр вивчення Росії у Східно-Китайському педагогічному університеті у Шанхаї. Власне, один із наукових працівників центру С. Бірюков, доктор політичних наук, професор, темою свого зацікавлення обрав саме русинське питання, окремі складові якого намагався висвітлювати на сторінках журналу «Русин». Власний концепт статті автор зводить до того, що підкарпатські русини є однією з молодих слов'янських націй, передумови для консолідації якої склались в рамках Австро-Угорщини, а входження Закарпатської області до складу УРСР офіційно лишило підкарпатських русинів статусу нації⁹⁸¹. Захопившись популяризацією русинського питання, автор посилається тільки на вже відомі раніше публікації в Росії, визнаючи при цьому, що на момент розпаду Австро-Угорської імперії, русини не мали необхідних передумов для повноцінного державного самовизначення⁹⁸². Отож-бо, дуже правильний підсумок, оскільки справжні нації, як для прикладу українська, проголосили свою державність, а русини не мали і не мають, і не можуть мати найменших передумов для державного самовизначення бо не є окремою нацією. В

⁹⁸¹ Бірюков С. Австро-Венгерская империя, генезис национальных движений и русинский вопрос. *Русин*. 2018. Т. 53. Вип. 3. С.193–209.

⁹⁸² Там само. С. 206.

контексті подібної історіографічної парадигми намагається робити свої узагальнення і аспірант Білоруського державного університету О. Казак⁹⁸³.

Таким чином, можемо констатувати, що російський науковий дискурс в останні десятиліття еволюціонує від поодиноких спроб авторів розглядати лемків/русинів в окремих статтях до виділення окремих тем під егідою провідних академічних установ, університетських центрів в дисертаційні дослідження. Представники російської науки, ігноруючи усіма принципами наукового плюралізму, на доволі обмеженій та свідомо визначеній джерелознавчій базі намагаються робити штучно сформовані та політично заангажовані висновки. Наукові роботи російських учених з даної проблематики характеризуються відсутністю зважених оцінок в питаннях суспільно-політичного життя на пограниччі, відсутністю аргументованих висновків, та в більшості своїй написані з виразним ухилом в бік русинофільства та русофільства. У цілому резюмуємо про активну заангажованість політичного та наукового компонента на порубіжні в російському дискурсі. На жаль, мають місце явні антинаукові, тенденційні підходи, наслідком яких стають неточності, деформовані фальсифікації та уявлення з досліджених тем.

⁹⁸³ Казак О. Ємигрантской организации «Лемко-Союз» в 1939–1944 гг. *Американська історія та політика: науковий журнал*. №1. Київ, 2016. С. 136–141.

ВИСНОВКИ

Аналізуючи означений предмет дисертаційної праці, вважаємо за необхідне акцентувати увагу на кількох аспектах та узагальненнях.

1. Обрана проблематика не була предметом комплексного узагальненого наукового дослідження. Зокрема, сучасні вчені проаналізували лише окремі аспекти життєдіяльності лемків/русинів у новітню добу. В останнє десятиліття спостерігаємо своєрідний парадокс: незважаючи на нагромадження значної кількості, переважно науково-популярних, розвідок з лемкознавства, донедавна в українській історіографії на науковому рівні практично не ставилося питання про еволюцію української національної ідентичності серед етнографічної групи – лемків. Український національно-культурний рух на західному пограниччі, зокрема Лемківщині, у більшості праць розглядався крізь призму кількісних показників, широти розгляду відповідних ідей у тогочасному суспільстві, без належного аналізу якісних змін у розвитку української орієнтації. Зважаючи на те, що тематика дослідження була і залишається предметом зацікавлення різних наукових кіл за хронологічною, національною та світоглядно-політичною спрямованістю, то історіографічні напрацювання можемо класифікувати на такі дослідження: міжвоєнної, воєнної та післявоєнної доби, які можна виокремити на діаспорні, радянські та новітні напрацювання з 1991 р. Наукові школи за державною (національною) ознакою можна розділити на українську, польську, словацьку та російську. Натомість, політико-ідеологічний аспект класифікації визначають парадигмальні акценти наукових надбань лемкознавчої тематики, яку автори розглядають або в контексті україноцентричних узагальнень, або лемківської/русинської етнічної окремішності. Звичайно, подібний поділ є умовний, оскільки три класифікації накладаються одна на одну.

Основний масив джерел означеної проблеми вивчення зберігається в архівах та бібліотеках України, Польщі і Словаччини. Насамперед, використано матеріали українських архівних і бібліотечних фондів (Києва,

Львова, Івано-Франківська), польських (Варшави, Кракова, Перемишля) та словацьких (Кошице, Пряшева, Свидника). Джерельну базу дослідження, що охоплює основні види писемних пам'яток новітньої доби, доповнюють документи органів влади та українських громадських організацій, джерела особистого походження, зокрема листування, щоденники, автобіографії, спогади активних діячів національного руху та ін. Цінну інформацію містить тогочасна періодика різного ідейного спрямування. Важливу роль у дослідженні відіграють документи культурно-освітніх і політичних організацій та партій на Лемківщині, воєводські звіти про політичне і культурно-освітнє становище в регіоні.

У зв'язку із трагічними подіями депортаційної політики середини ХХ ст. та специфікою дисперсного проживання лемків в умовах сьогодення, перспективу дослідницького історіографічно-джерелознавчого ресурсу вбачаємо, насамперед, у виявленні, вивченні та представленні матеріалів із зарубіжної україністики як державних архівних установ, бібліотек, так і приватних колекцій. Лемкознавство, як підсистема історичної локалістики, орієнтована переважно на освоєння масиву місцевих джерел. У широкому сенсі це також мав би бути підтримуваний державою науковий інститут із власною інфраструктурою й інформаційною системою, а загалом – педагогічно-просвітницький рух, підпорядкований завданню пошуку і вдосконалення механізмів передачі історичної пам'яті, підтримання в суспільстві атмосфери поваги до культурної спадщини.

2. Розгляд предмету дослідження здійснювався з урахуванням новітніх методологічних підходів до висвітлення проблем. Сьогодні є потреба говорити про створення власного теоретико-методологічного фундаменту лемкознавства, бо без цього робота з пошуку нових фактів невдовзі може знецінитися. Оскільки лемкознавство має подвійний статус, охоплюючи одночасно сферу науки та громадської діяльності, то дуже важливо, щоб цей статус не знижував, а примножував його потенціал. Лемківщину ми розглядаємо в ключі суспільно-політичної моделі пограниччя, яка є

узагальненою авторською рефлексією. На сьогодні однією зі складових вивчення західного порубіжжя є, насамперед, усталення дефінітивного апарату та вироблення єдиних методологічних підходів, результатом яких стане формування нової парадигми історіографічних напрацювань. Можемо констатувати, що українській гуманітаристиці притаманна найменша заполітизованість, натомість спостерігається невідповідність категоріального апарату та його усталення в науковій практиці.

3. Верифіковано концептуальні засади дослідження лемківського регіону у світлі сучасних наукових підходів. У загальній проблемі ідентичності лемків/русинів звернуто особливу увагу, насамперед, на складні й неоднозначні процеси взаємодії, впливи, зіткнення, співвідношення, які визначали і продовжують часто визначати напрями їхньої самоідентифікації. Оскільки територія Лемківщини і лемки завжди перебували в умовах чужоземних держав, то простір їхніх дослідницьких візій у новітню добу в значній мірі визначався етнополітичними домінантами офіційних державницьких позицій Польщі, Словаччини, СРСР та України щодо національних меншин.

4. З'ясовано характерні чинники українського соборницького руху на Лемківщині та внесок місцевих діячів в утвердження української національної ідеї в регіоні через підтримку національно-державної єдності з Україною та українофільських настроїв у суспільній свідомості. Незважаючи на те, що лемки були розділені державно-політичним кордоном, їх об'єднала ідея української державності. Однак, підкреслимо, що ці тенденції протягом усього міжвоєнного періоду були нерівномірними. Поширення української національної ідеї швидше прогресувало у східних лемківських повітах, які були наближені до українських земель, і меншою мірою відчували вплив національної політики державних властей. Натомість у центральних та західних повітах Лемківщини українська національна свідомість утверджувалася повільніше через москвофільські та карпаторусинські етнокультурні й політичні впливи. Можна резюмувати, що міжвоєнний

період став важливим етапом утвердження української ідеї на засадах соборницьких прагнень українців та їхнього національного самоствердження в контексті етнонаціонального розвитку регіону. Водночас, на відміну від основного етнічного масиву України, ці процеси серед лемків все ж відбувалися повільніше, а часто і суперечливіше. Проте цей період засвідчив зростання національного ресурсу та поступову динаміку, яка утверджувала україноцентричні ідеали лемків. Аналіз зовнішнього і внутрішнього політичного становища дозволяє висновувати, що населення Лемківщини, всупереч несприятливим умовам, спромоглося створити розгалужену мережу політичних, культурно-освітніх та господарських організацій, спираючись на які, чинили опір етнополітичним доктринам Польщі, Словаччини та СРСР. Це засвідчує відсутність дистанціювання лемків від національного середовища України. В розрізі проблеми «соборність – регіоналізм» досягненню соборницького єднання рівною мірою перешкодили як вкрай несприятлива зовнішньополітична ситуація, так і «абсолютизація регіонального начала», бо всі їхні розрахунки базувалися на незмінному приматі регіональних, егоїстичних інтересів над загальнонаціональними завданнями.

5. Простежено складні сторінки життя на Лемківщині в умовах депортаційних акцій 1940-х рр. ХХ ст., здійснених внаслідок радянсько-польської змови. Вказано їхні суспільні, культурницькі та ментальні наслідки. Найтрагічнішим випробуванням для галицької частини лемків у Польщі, яке стало своєрідною катастрофою новітньої доби, була депортація їх з рідних етнічних теренів спочатку в УРСР у 1944 – 1946 рр., де вони опинилися серед свого народу, але не на своїй землі, а згодом – у 1947 р. ті, хто залишився, були розселені у Польщі. У ході радянсько-польських перемовин були задіяні нові потужні політико-адміністративні та ідеологічні чинники, спрямовані проти місцевого люду. Найжорстокішою акцією проти українства була операція «Вісла» у квітні – липні 1947 р., яка безпідставно у мирний час мала на меті не тільки переселити рештки лемківських родин, а й

затерти сліди їхнього національного образу. Загалом, Лемківщина стала своєрідним фронтіром вигнання впродовж 1944 – 1947 рр., а депортація місцевого населення призвела до незворотних територіальних, демографічних, культурних і ментальних втрат. Аналіз джерел дозволяє стверджувати, що політика, як Польщі, так і СРСР, була спрямована на викорінення лемків-автохтонів із етнічних теренів. І робилося це різними методами: від пропагандивних на початкових етапах до силових. Реалізація акції виселення автохтонного українського населення була покладена на спеціально створений обома державами виконавчий апарат, що діяв паралельно.

Починаючи з другої половини ХХ ст., Лемківщина втратила цілісність як історико-етнографічний регіон, будучи ще більше пошматованою адміністративними кордонами. Внаслідок виселенських акцій 1940-х рр. її північна частина, хоч і залишилася в адміністративних кордонах Польщі, все ж була позбавлена носіїв самотньої лемківської культури, частина яких розпочала період свого дисперсного виживання в умовах польського режиму. На фоні складних українсько-польських взаємин в контексті виселення польська адміністрація не нехтувала, звичайно, пропагандою польськості серед лемків, яка поступово набирала формату неофіційного курсу. Можемо стверджувати, що очевидна регіональна катастрофа істотного опору не викликала консолідаційних протестних акцій, причому як на локальному, так і на міжнародному рівні. Після виселення лемків зі своїх батьківських теренів, можемо говорити про втрату цілого своєрідного етнокультурного ареалу, де попередніми поколіннями відбувалася популяція колоритної лемківської етнокультури. Депортація стала катастрофою всього лемківства новітньої доби, осмислити і пам'ятати яку є нашим обов'язком перед нащадками.

6. Вказано на механізми збереження української національної ідеї серед лемків/русинів в контексті польсько-чехословацько-радянських режимів. Впродовж першого повоєнного етапу польські чиновники сприймали лемків

такими ж українцями, як і інших виселенців. Проте в офіційному обігу слова «українець» та «український» не вживалися. Натомість представників з Лемківщини власті реєстрували як «русинів» або «лемків», таким чином свідомо віддаючи перевагу регіональній ідентичності. З початку існування комуністичного режиму в Польщі «лемківське питання» планувалося вирішити в рамках майбутнього всіх українців. Вагомість так званого «лемківського питання» у повоєнний період актуалізувалася у зв'язку з тим, що серед українського населення, яке залишилося в Польщі, саме уродженці Лемківщини становили помітну групу. Проте цей етап був короткотривалим.

Закарпатські лемки, на відміну від своїх братів у галицькій частині, які були виселені зі своїх батьківських земель і розпорошені по усій території УРСР та Польщі, залишилися етнічно консолідованими на прадідівській землі й продовжували плекати та утверджувати особливості своєї етнокультурної автентики. Водночас національно-культурна складова життя лемків/русинів еволюціонувала у бік україноцентризму, який, попри авторитарні мотиви, залишався чи не єдиною складовою офіційної політики влади.

Насильницьке виселення лемків зі своїх етнічних теренів після Другої світової війни змінило соціокультурне обличчя Лемківщини, і призвело до руйнування етнокультурного середовища регіону та ускладнило проблему збереження їхньої самобутності в умовах УРСР. Вони опинилися у складних суспільно-історичних умовах побутування. Депортовані зіткнулися з неможливістю продовжувати на новому місці звичний для них уклад життя, а одночасно і значними труднощами в суспільній адаптації традиційної етнокультури. Проте очевидним є те, що етнонаціональні прояви не викликали у них сумніву, вони ідентифікували себе як українські переселенці.

7. Досліджено місце і значення етнокультурних аспектів у щоденних практиках вихідців з Лемківщини, розселених у Центрально-Східній Європі. Перебуваючи в умовах дисперсного розселення та поза межами етнічного

простору, виселені лемки об'єктивно позбавлені не тільки культивування етнокультурних надбань, а й змушені шукати шляхи їхнього збереження та популяризації. Чи не найбільш виправданим і єдино можливим способом зберегти та продемонструвати колорити лемків стала фестивальна діяльність, з'їзди, музеєфікація лемківської спадщини, культурні заходи різного роду, які у лемків у порівнянні з іншими етнографічними групами, є чи не найчисельнішими та наймасовішими. Вони здебільшого мають популяризаторську функцію із хорошою концертною програмою та служать вагомим регулятором консолідації лемків.

8. Реконструйовано чинники на формування/деформування етнічної окремішності населення регіону і методику її утвердження як складову польського, словацького і російського політичного курсу. Встановлено, що досить широкі можливості маніпулювання темою самоідентифікації лемків в умовах сьогодення пояснюються низкою чинників.

По-перше, на становлення та утвердження національної ідентичності лемків суттєвий вплив мала зміна правлячих режимів, які визначали національні домінанти, акценти та політику пам'яті. Ця тенденція чітко простежується і в умовах сьогодення, коли актуалізується вже проблема збереження етнонаціональних основ населення регіонів.

По-друге, оскільки лемки/русини завжди були і залишаються розділені адміністративними кордонами, така історична спадщина створювала додаткові труднощі для вироблення нормальних ідентифікаційних критеріїв без нав'язування етнополітичних методик в усіх країнах. Названі терени розвивалися у фарватері різних державно-політичних систем, які мали свою культурно-етнографічну специфіку. Це зумовило особливості сприйняття і підтримки ідеї національної єдності та її практичної реалізації, хоча при цьому постулат українського соборництва залишався невід'ємною складовою, довкола якої консолідувались лемки/русини. Такі історичні колізії слід брати до уваги при реставрації державно-соборницького процесу, який не завжди мав всеохоплюючий характер, бо в силу певних політичних

реалій на різних етапах з нього, так би мовити, випадали певні країни. На з'ясування заслугує концепт так званої лемківської окремішності, який в історіографічних джерелах подається в найрізноманітніших суспільних площинах, зокрема регіонально-соборницькій, міжнародній, партійно-політичній тощо.

По-третє, невизначеності й плутанини у цій проблемі додали окремі дослідники, насамперед, з Польщі, Словаччини та Росії, які здебільшого прагнули задовольнити не історіографічні запити сучасної науки, а обґрунтовували офіційну державно-національну позицію влади своїх країн.

По-четверте, суто українська криза ідентичності збіглася зі значно масштабнішою, спричиненою викликами процесів глобалізації та відповідним на них реагуванням, зокрема утвердженням і відродженням старих етнокультурних цінностей, а також пошуками й конструюванням нових лемківських/русинських ідентичностей.

Водночас зовнішня неідентифікованість лемків – це результат її внутрішньої неідентифікованості, розмитості власного образу, роздвоєності її свідомості. Незважаючи на приналежність до етнічної чи національної меншини лемків, ця приналежність не стала мірилом лемківщинокордизму, який сприймаємо як сердечне ставлення до регіону. Свідченням цьому є часті зустрічі лідерів різних організацій з Польщі та Словаччини, всупереч їхній політичній спрямованості (українських, лемківських, русинських) на культурницьких імпрезах, фестивалях, а також конгресах і наукових конференціях. При цьому основну діяльність зосереджують на мешканцях у власному краї. Зрештою, прояви лемківської окремішності в своїй основі не завжди є рівноцінні за змістом. Одна категорія лемків/русинів, яка здебільшого проживає за межами України, свою окремішність намагається бачити в етнічній складовій. Натомість інша частина лемків, яка зосереджена в Україні, причому як в середовищі інтелектуалів, громадських діячів, так і пересічних носіїв, віддають перевагу виразній етнокультурній самобутності. Важливо усвідомлювати відмінність ціннісної складової лемківської

регіональної ідентичності від сутнісних міфів, які перебувають у підоснові формування будь-якої національної ідентичності. Про це свідчать знакові постаті та пам'ятні дати лемківського міфу, які перебувають поза межами будь-якого національного дискурсу, зокрема польського, словацького.

Зважаючи на зазначені в роботі узагальнення, важливо розуміти принципову відмінність ментальної матриці вихідців з Лемківщини, як і загалом території мешканців порубіжжя. Це сприятиме подальшому науковому заглибленню в особливо актуальну проблематику та формуванню життєво необхідного фундаменту для розробки довготривалих програм етнокультурного розвитку регіонів України.

Список використаних джерел і літератури

1. Джерела

1.1. Неопубліковані джерела

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО м. Київ)

Фонд 4959 (Головний уповноважений керівництва УРСР по евакуації українського населення з території Польщі).

Оп. 1.

1. Спр. 21 (Переписка з ЦК КП (б)У України і радою Міністрів УРСР про хід евакуації українського населення з території Польщі за 1944–1946 рр.). 140 арк.

2. Спр. 25 (Переписка з Надзвичайним і Повноважним послом Правління СРСР в Польщі про хід евакуації українського населення за 1945–1946 рр.). 78 арк.

3. Спр. 27 (Переписка з Головним Представником Правління УРСР у справах евакуації польських громадян з території УРСР, про хід евакуації українського населення за 1944–1946 рр. від 25 листопада 1944 р. до 1 серпня 1946 р.). 31 арк.

4. Спр. 28 (Переписка з Управлінням при Раді Міністрів УРСР у справах евакуації і розселення українського і польського населення, про хід евакуації українського населення за 1946 р.). 75 арк.

5. Спр. 39 (Переписка з районними уповноваженими Красноставського і Лисковського районів про хід евакуації українського населення за 1944–1946 рр. Т. 2.). 221 арк.

Фонд 4626 (Управління при Раді Народних комісарів УРСР у справах евакуації і розселення українського і польського населення).

Оп.1.

6. Спр. 10 (Справки управління про кількість сімей переселенців прибувших з Польщі і про стан роботи по прийому, розселення і господарському облаштуванню переселенців в областях УССР за 1945 р.). 53 арк.

7. Спр. 11 (Справки, інформації груп по евакуації і розселенню при виконкомах обласних рад депутатів трудящих УРСР про прийом розселення і господарське облаштування переселенців з Польщі за 1945 р.). 46 арк.

**Центральний державний архів громадських об'єднань України
(ЦДАГО м.Київ)**

Фонд 1 (Центральний комітет комуністичної партії).

Оп. 23.

8. Спр. 1467 (Прикази Наркомата шляхів сповіщення СРСР, справки про евакуацію українського населення з території Польщі на Україну і польських громадян з території України в Польщу 11 січня–30 грудня 1945 р.). 372 арк.

9. Спр. 1469 (Докладні записки, справки, інформації про евакуацію українського населення з Польщі в райони УРСР 1 січня–27 жовтня 1945 р.). 308 арк.

10. Спр. 1472 (Докладні записки та інформації про евакуацію українського населення з Польщі в райони УРСР жовтень – грудень 1945 р.). 288 арк.

11. Спр.1474 (Справки про хід переселення українців, руського і білоруського населення з території Польщі в УРСР 1945 р.). 8 арк.

12. Спр. 2604 (Справки, докладні записки, переписка по питаннях евакуації, господарського і побутового облаштування українського населення прибувшого з Польщі на територію УРСР 2 січня–26 березня 1946 р.). 158 арк.

13. Спр. 2605 (Інформації, переписка про хід евакуації, господарського і побутового облаштування українського населення прибувшого з Польщі 10 січня –31 липня 1946 р.). 291 арк.

14. Спр. 2606 (Справки, інформації, докладні записки, переписка про хід евакуації, господарського і побутового облаштування українського населення прибувшого з Польщі 9 серпня–29 жовтня 1946 р.). 283 арк.

15. Спр. 2607 (Переписка ЦК КП ПП з СНК УРСР і ЦК ПД УРСР з питання евакуації українського населення з Польщі і польських громадян з території УРСР 2 січня–28 серпня 1946 р.). 32 арк.

16. Спр. 2609 (Загальні звіти по евакуації українського населення з Польщі і польських громадян з території України 7 січня–1 травня 1946 р.). 284 арк.

17. Спр. 4356 (Заключний звіт Головного уповноваженого правління УРСР по евакуації українського населення з території Польщі, про виконання угоди від 9 вересня 1944 р. між правлінням УРСР і Польським Комітетом Національного Визволення – про евакуацію українського населення з території Польщі надісланий секретарем ЦК КП(б)У тов. Коротченко Д.С. 1947 р.). 143 арк.

Оп. 80.

18. Спр. 515 (Проект постанови ЦК КпбУ і Ради Міністрів УРСР, записки, справки про розселення і господарсько-побутове облаштування українського населення, евакуйованого з Польщі в УРСР 11 липня– листопада 1946 р.). 153 арк.

19. Спр. 517 (Докладні записи, інформації про господарське облаштування українського населення прибувшого з Польщі в Полтавську, Сумську, Харківську області 3 липня–14 жовтня 1946 р.). 84 арк.

20. Спр. 521 (Справки про господарсько-побутове облаштування українських переселенців приїхавших з Польщі у Ворошиловоградську, Кіровоградську області 27 квітня–2 листопада 1946 р.). 60 арк.

Центральний державний історичний архів України у м. Львові (ЦДАУ у м. Львові).

Фонд 130 (Руське товариство Народний дім у Львові 1849–1939 рр.).

Оп.1.

21. Спр. 465 (Звернення товариства «Руська бурса» в м. Горлиці до населення Галичини про надання матеріальної допомоги). 7 арк.

Фонд 146 (Галицьке намісництво 1854–1921 рр.).

Оп.25.

22. Спр. 2164 (Листи староства у м. Горлиці про затвердження і зміни статуту гуртка «Кружок українського товариства ім. Т. Шевченка» 1909–1914 рр.). 47 арк.

Фонд 309 (Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка 1873–1939 рр.).

Оп.1.

23. Спр. 2550 (Статистичні дані про наявність населення в селах Ліського повіту із зазначенням їх віросповідання та розмовної мови.) 70 арк.

Фонд 344 (Українське національно-демократичне об'єднання 1925–1939 рр.).

Оп.1.

24. Спр. 73 (Статті та оповідання С. Женецького про соціально-економічне становище українського населення Лемківщини 1930 р.). 24 арк.

25. Спр. 259 (Звіти, протоколи, листування та інші документи про діяльність повітового комітету в Сяноку 1928–1936 рр.). 19 арк.

26. Спр. 288 (Список керівного складу УНДО на Лемківщині з переліком адрес 1933 р.). 2 арк.

Фонд 348 (Товариство «Просвіта» 1868–1944 рр.).

Оп. 1.

27. Спр.1514 (Статистичні відомості про діяльність філіалу товариства «Просвіта» у Сяноку 1908–1934 рр.). 7 арк.

28. Спр. 1515 (Звіти про результати обслідування читалень у Сяноку 1912–1913 рр.). 49 арк.

29. Спр. 4024 (Листування з філіалом в м. Новий Санч про часткові зміни статуту, проведення загальних зборів та ін. 1900–1938 рр.). 182 арк.

30. Спр. 6809 (Газетні статті, інформації про культурно-освітню діяльність товариства на Лемківщині 1933 р.). 8 арк.

31. Спр. 6815 (Газетні статті невстановленого автора про діяльність читалень на Лемківщині 1937 р.). 12 арк.

Фонд 440 (Загальна Українська Рада м. Відень).

Оп. 1.

32. Спр. 2 (Протоколи і резолюції засідань 16 червня 1915 р.–23 вересня 1916 р.). 37 арк.

Державний архів Закарпатської області (ДАЗО)

Фонд 2 (Президія земського уряду Підкарпатської Русі в м. Ужгород 1928 – 1938 рр.).

Оп. 2.

33. Спр. 629 (Переписка з Міністерством внутрішніх справ, поліцейськими та окружними урядами про діяльність товариств імені «О. Духновича» і «Просвіта» березень 1936–вересень 1937 рр.). 81 арк.

Оп. 5.

34. Спр. 44 (Огляд історичного розвитку «Пряшівської Русі» складеного Пряшівським поліцейським комісаріатом у 1930 р.). 18 арк.

Фонд 21 (Крайове управління Підкарпатської Русі в м. Ужгород 1928 – 1938 рр.)

Оп. 3.

35. Спр. 1761 (Листування з Великоберезнянським окружним урядом про організацію сільських читалень товариства «Просвіта» у 1931–1932 рр.). 40 арк.

Фонд 29 (Президія Громадянського управління Підкарпатської Русі в м. Ужгород 1919–1928 рр.).

Оп. 3.

36. Спр. 2 (Інформація про становище Підкарпатської Русі за 1919 р. і листування з Міністерством внутрішніх справ Чехословацької республіки). 9 арк.

Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО)

Фонд 2 (Станіславське воєводське управління м. Станіславів 1921–1939 рр.)

Оп.1.

37. Спр. 141 (Місячні звіти Краківського воєводського управління про діяльність політичних партій, профсоюзів і страйкових рухів на території Краківського воєводства за лютий – грудень 1923 рр.). 169 арк.

38. Спр. 410 (Місячні звіти Львівського воєводського управління про політичне становище у Львівському воєводстві за квітень – листопад 1926 р.). 141 арк.
39. Спр. 500 (Щотижневі звіти Львівського воєводського управління про політичну ситуацію у Львівському воєводстві за червень – грудень місяць 1927 р.). 171 арк.
40. Спр. 598 (Щотижневі звіти Львівського воєводського управління про політичне становище у Львівському воєводстві за лютий–вересень 1928 р.). 150 арк.
41. Спр. 599 (Щотижневі звіти Львівського воєводського управління про політичне становище у Львівському воєводстві за вересень – грудень 1928 р.). 131 арк.
42. Спр. 664 (Щотижневі звіти Львівського воєводського управління про політичне становище у воєводстві за перше півріччя 1929 р.). 208 арк.
43. Спр. 665 (Щотижневі звіти Львівського воєводського управління про політичне становище у воєводстві за друге півріччя 1929 р.). 275 арк.
44. Спр. 1303. (Вимоги українського населення Західної України про припинення колонізації українських земель.). 80 арк.
45. Спр. 1526 (Місячні звіти Львівського воєводського управління за лютий–листопад 1938 р.). 221 арк.
46. Спр. 1533 (Щоденні рапорти Львівського воєводського управління про політичне становище і кримінальні злочини у воєводстві за квітень–червень 1938 р. Т. II.). 182 арк.
47. Спр. 1534 (Щоденні рапорти Львівського воєводського управління про політичне становище та кримінальні злочини у воєводстві за липень–грудень 1938 р. Т. III.). 153 арк.
48. Спр. 1575 (Щоденні рапорти Львівського воєводського управління про політичне становище і кримінальні злочини у воєводстві за січень–травень 1939 рр. Т. I.). 265 арк.

49. Спр. 1576 (Щоденні звіти Львівського воєводського управління про політичне становище та кримінальні злочини у воєводстві за червень–серпень 1939 р.). 233 арк.

Фонд 228 (Сяноцьке відділення прокуратури Ясельського окружного суду 1922–1939 рр.).

Оп.1.

50. Спр. 3 (Справа по обвинуваченню Айдлера Якуба і інших за організацію окружного комітету КПЗУ в місті Сянок). 8 арк.

51. Спр. 24 (Справа по обвинуваченню Д. Мачая за організацію у селах Ліського повіту сільських організацій ОУН у 1932 р.). 21 арк.

52. Спр. 80 (Місячні звіти Львівського воєводського управління про діяльність політичних партій, професійних союзів та страйкових рухів за 1937 р.). 168 арк.

53. Спр. 88 (Справа по обвинуваченню І. Цегелика та інших за українську націоналістичну пропаганду у березні–травні 1937 р.). 37 арк.

54. Спр. 91 (Місячні звіти Львівського воєводського управління про діяльність політичних партій, професійних союзів, страйковий рух у Львівському воєводстві за 1938 р.). 218 арк.

55. Спр. 98 (Місячні звіти Львівського воєводського управління про діяльність політичних партій, професійних союзів і страйкових рухів 4 березня 1939–15 липня 1939 р.). 107 арк.

56. Спр. 100 (Списки жителів Ліського повіту Львівського воєводства, які перейшли у 1938 р. державний кордон у Закарпатську Україну з метою вступу в українську націоналістичну армію.). 14 арк.

Фонд № Р-249 (Група з евакуації і розселення українського і польського населення при виконкомі Станіславської обласної Ради депутатів трудящих 1944 – 1948 рр. Відділ переселення при виконкомі Станіславської обласної Ради депутатів трудящих 1949 – 1952 рр. Відділ з переселення при Управлінні сільського господарства і заготівель Станіславської області 1953 – 1955 рр.)

Оп. 1.

57. Спр. 9 (Рішення і розпорядження виконавчого комітету Станіславської обласної ради депутатів трудящих по переселенню і розселенню 3 березня–30 грудня 1946 р.). 74 арк.

58. Спр. 10 (Інформація, свідчення і справи про розселення і господарське облаштування українського населення евакуйованого з Польщі 3 січня 1946 – 27 грудня 1946 р.). 265 арк.

59. Спр. 12 (Рішення райісполкомів, списки, інформації і інші матеріали по переселенню польських і розселенню українського населення по Заболотівському, Калуському, Коломийському, Кутському, Ланчинському, Лисецькому, Отинійському і Перегінському районах за 1946 р.). 385 арк.

60. Спр. 13 (Рішення райвиконкомів, списки, інформації та інші матеріали по переселенню українського населення по Богородчанському, Більшівцівському, Болехівському, Букачівському, Бурштинському, Вигодському, Войнилівському, Галицькому, Гвіздецькому, Городенківському, Долинському, Жовтневому районах за 1946 р.). 419 арк.

61. Спр. 14 (Директивні розпорядження управління при СМУССР у справах евакуації і розселення українців і польського населення, інформації, списки, справки про хід розселення і облаштування переселенців-українців 15 лютого –27 грудня 1947 р.). 52 арк.

62. Спр. 16 (Інформація, свідчення, справки, списки і переписка з управлінням при Раді міністрів УССР про розселення і облаштування переселенці-українців з Польщі за 1 січня–29 грудня 1947 р.). 449 арк.

63. Спр. 21 (Заяви, жалоби переселенців і переписка з Радою Міністрів УССР, і райвиконкомом по розгляду скарг початок 4 січня–27 квітня 1947 р.). 103 арк.

64. Спр. 22 (Свідчення, списки, звіти і переписка з райвиконкомом по працевлаштуванню і розрахунки з переселенцями з Польщі. Т.1. 3 квітня –26 червня 1948 р.). 190 арк.

65. Спр. 24 (Свідчення, списки, звіти і переписка з райвиконками по працевлаштуванню і розрахунками з переселенцями-українцями з Польщі. Т.III. 2 лютого–9 грудня 1948 р.). 118 арк.

66. Спр. 25 (Свідчення, списки, справки і переписка з райвиконками по працевлаштуванню і розрахунками з переселенцями-українцями з Польщі. Т.IV.). 148 арк.

67. Спр. 26 (Свідчення, списки, звіти і переписка з райвиконками по працевлаштуванню і розрахунками з переселенцями-українцями з Польщі. Т.V 6 січня–12 серпня 1948 р.). 138 арк.

68. Спр. 29 (Письма, заяви, скарги переселенців і переписка з управлінням при Раді міністрів УССР по евакуації і розселенню і розгляду скарг: 27 листопада 1947 р.–16 грудня 1948 р.). 443 арк.

69. Спр. 34. (Листи, заяви, скарги і переписка з Радою Міністрів УРСР і з райсполкомами по розгляду скарг переселенців: 28 грудня 1948 р.–11 листопада 1949 р.). 327 арк.

Фонд Р. 295 (Виконавчий комітет Станіславської обласної ради депутатів трудящих 1939 – 1941 1944 – 1962 рр.).

Оп. 5.

70. Спр. 256 «а» (Листування з райвиконками про розселення українського населення прибувшого з Польщі; надання одноразової грошової допомоги 5 січня – 30 грудня 1945 р.). 281 арк.

71. Спр. 294 б (Листування з управлінням в справах евакуювання і розселення українського і польського населення, зведені дані про проведення розрахунків з переселенцями і надання грошової допомоги. 12 січня–20 жовтня 1948 р.). 346 арк.

Державний архів Львівської області (ДАЛО)

Фонд 1 (Львівське воєводське управління 1920 – 1939 рр.).

оп. 52.

72. Спр. 1178 (Звіти Краківського воєводського управління про суспільно-політичне становище з 18 березня–16 червня 1930 р.). 98 арк.

Фонд 121 (Львівське воєводське управління державної поліції. Суспільно – політичний відділ 1920 – 1939 рр.).

Оп. 1.

73. Спр. 58 (Місячні звіти повітових управлінь державної поліції про суспільно-політичне становище в повітах за січень – лютий 1925.). 251 арк.

74. Спр. 62 (Місячні звіти повітових управлінь державної поліції про суспільно-політичне становище в повітах за вересень – жовтень 1925 р.). 273 арк.

75. Спр. 70 (Щомісячні звіти Львівської міської поліції та повітових управлінь державної поліції про суспільно-політичне становище в повітах Львівського воєводства за перший квартал 1926 р.). 238 арк.

76. Спр. 71 (Щомісячні звіти Львівської міської поліції та повітових управлінь державної поліції про суспільно-політичне становище в повітах Львівського воєводства за другий квартал 1926 р.). 226 арк.

77. Спр. 72 (Місячні звіти повітових управлінь державної поліції про суспільно-політичне становище у повітах Львівського воєводства за третій квартал 1926 р.). 134 арк.

78. Спр. 75 (Квартальні та тижневі звіти повітових управлінь державної поліції та Львівського воєводського управління про суспільно-політичне становище в повітах за 1927 р.). 41 арк.

79. Спр. 88 (Місячні звіти повітових управлінь державної поліції про суспільно-політичне становище в повітах за перший квартал 1933 р.). 125 арк.

80. Спр. 91 (Місячні звіти повітових управлінь поліції про суспільно-політичне становище за грудень 1933 – січень 1934 рр.). 108 арк.

81. Спр. 96 (Місячні і кварталні звіти повітових управлінь поліції про суспільно-політичне становище у повітах за I квартал 1934 р.). 121 арк.

82. Спр. 97 (Місячні і квартальні звіти повітових управлінь поліції про суспільно-політичне становище у повітах за II квартал 1934 р.). 96 арк.
83. Спр. 99 (Місячні та квартальні звіти про суспільно-політичне становище в повітах за четвертий квартал 1934 р.). 125 арк.
84. Спр. 102 (Квартальні і місячні звіти повітових управлінь державної поліції про суспільно-політичне становище в повітах 28 липня–13 серпня 1935 р.). 102 арк.
85. Спр. 106 (Щоденні рапорти Львівського воєводського управління державної поліції про суспільно-політичне становище на території воєводства за IV квартал 1935 р.). 138 арк.
86. Спр. 115 (Щоденні рапорти Львівського управління державної поліції про суспільно-політичне становище на території воєводства за травень–червень 1939 р.). 259 арк.
87. Спр. 343 (Повідомлення Львівського воєводського управління про діяльність українських партій, організацій і настрої українського населення за січень 1938–квітень 1939 рр.). 100 арк.
88. Спр. 344 (Вирізки з українських газет, які видавались у Польщі та за кордоном з питань політичного та суспільного життя українського населення у Польщі та за кордоном 1920–1937 рр.). 136 арк.

Оп. 2.

89. Спр. 148 (Звіти відділу безпеки Львівського воєводського управління про придушення військами і поліцією збройного повстання селян в Ліському повіті з добавкою комуністичних видань про повстання за першу половину 1932 р.). 134 арк.
90. Спр. 202 (Спостерігаюча справа за діяльністю українського культурно-просвітнього товариства «Просвіта» впродовж 1927–1932 рр.). 78 арк.

Оп. 3.

91. Спр. 27 (Звіти повітових староств про політичну діяльність партій, організацій, робітничого руху та селянські виступи за квітень–травень 1924 р.). 81 арк.

92. Спр. 333 (Звіти повітових управлінь поліції про діяльність української націоналістичної організації УНДО в період виборів до сейму та сенату в 1928 р.). 28 арк.

93. Спр. 489 (Списки членів української націоналістичної організації УВО і короткі свідчення про їх діяльність на території Мосциского, Ниского та інших повітів). 42 арк.

94. Спр. 495 (Списки членів української націоналістичної організації УВО, ОУН та короткі свідчення про їх діяльність на території Самборського, Сяноцького та інших повітів у 1929–1935 рр.). 163 арк.

Фонд Р. 221 (Виконком Львівської обласної ради депутатів трудящих).

Оп. 2.

95. Спр. 25 (Листування з Радою Народних Комісарів УРСР про переселення з Польщі 13 грудня 1944–15 березня 1946 рр.). 149 арк.

96. Спр. 26 (Матеріали по переселенню 22 січня 1944–26 грудня 1946 рр.). 64 арк.

97. Спр. 276 (Листування в справах сільського господарства 1947 р.). 400 арк.

98. Спр. 2084 (Виступ члена української делегації на I сесії генеральної асамблеї ООН письменника Бажана О. 1946 р.). 1 арк.

Львівська національна наукова бібліотека ім. Василя Стефаника.

(ЛННБ. Відділ рукописів)

Фонд 122 (Лемківська комісія товариства «Просвіта»).

99. Спр.1/1 (Сучасний стан Лемківщини під оглядом «української національної свідомості» 1932 р.). 18 арк.

100. Спр.1/2 (Резолюції установчої конференції у справах Лемківщини в 1932р.). 8 арк.

101. Спр. 2/1 (Довідка про стан преси на Лемківщині наприкінці 1932 р.). 8 арк.

102. Спр. 2/3 (Український та москвофільський рухи на Лемківщині (читальні, преса, та ін. Фрагменти звіту). 4 арк.

103. Спр.3/1 (Звіт з діяльності Лемківської комісії при головному відділі товариства «Просвіта» у Львові за час 13 грудня 1932 – 25 грудня 1933 рр.). 6 арк.
104. Спр. 3/3 («Звідомлення освітніх і господарських централей про свою працю на Лемківщині» реферат написаний О. Луцьким у 1933 р.). 12 арк.
105. Спр. 3/4 (Кореспонденція (вхідна і вихідна) Лемківської комісії при товаристві «Просвіта» у Львові 1933 р.). 13 арк.
106. Спр. 4/1 (Кореспонденція (вхідна і вихідна) Лемківської комісії при товаристві «Просвіта» у Львові у справі проведення акції поширення української книжки та преси на Лемківщині у 1933 р.). 36 арк.
107. Спр. 4/3 (Кореспонденція (вхідна і вихідна) Лемківської комісії при товаристві «Просвіта» у Львові у справі проведення акції поширення української книжки та преси на Лемківщині у 1933 р.). 67 арк.
108. Спр. 4/4 (Кореспонденція (вхідна і вихідна) Лемківської комісії при товаристві «Просвіта» у Львові у справі проведення акції поширення української книжки та преси на Лемківщині у 1933 р.). 14 арк.
109. Спр. 5 (Кореспонденція (вхідна і вихідна) Лемківської комісії при товаристві «Просвіта» у Львові 1933 – 1934 рр.). 126 арк.
110. Спр. 6 (Листи В. Скрипничука до Лемківської комісії 1933). 3 арк.
111. Спр.7 (Відомості про культурно-освітню роботу сіл Риманівщини написані Ю. Тарновичем у 1933 р.). 2 арк.
112. Спр. 8 (Листи М. Веселовського про читальні Просвіта 1933–1934 рр.). 2 арк.
113. Спр. 10 (Листи сенаторки О. Кисілевської). 4 арк.
114. Спр. 11 (Листи П. Смереканича, Д. Ступака до Лемківської комісії). 2 арк.
115. Спр. 13 (Листи Л. Кобанія до Лемківської комісії). 3 арк.
116. Спр. 14 (Статут, рекомендації товариства «Сільський господар» у Львові про допомогу організацій на Лемківщині). 34 арк.

117. Спр.15 (Звіт з діяльності Лемківської комісії при головному відділі товариства «Просвіта» у Львові 13 грудня 1932 –1 серпня 1934 рр.). 2 арк.
118. Спр.16 (І. Качмар Звіт про Лемківщину та звідомлення з Лемківщини 1935). 22 арк.
119. Спр.17 (Матеріали четвертої культурно-освітньої анкети-конференції лемківських діячів товариства «Просвіта» у 1937 р.). 36 арк.
120. Спр.19 (Кореспонденція (вхідна і вихідна) Лемківської комісії при товаристві «Просвіта» у Львові). 114 арк.
121. Спр. 21 (Звернення, кореспонденція журналу «Наш лемко»). 196 арк.

Archiwum Akt Nowych u Warszawie

Zespół (Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego 1917–1939 rr.).

122. Sygn. 625 (Materiały Apostolskiej Administracji Lemkowszczyzny 1934 – 1938 rr.). 55 k.

Zespół (Komenda Główna Policji Państwowej 1919–1939 rr.).

123. Sygn. 44 (Mniejszości narodowe w Polsce. Teksty wykładów 1935 r.). 78 k.

Zespół (Ministerstwo Spraw Wewnętrznych 1918–1939).

124. Sygn. 808 (Materiały spisu ludności 1921, 1931 rr.). 123 k.
125. Sygn. 961 (Sprawozdanie wydziału narodowościowego MSW z życia mniejszości narodowych w Polsce od grudnia 1926 do grudnia 1927 rr.). 305 k.
126. Sygn. 962 (Sprawozdanie Wydziału Narodowościowego MSW z życia mniejszości narodowych za miesiące wrzesień – październik 1928 r.). 264 k.
127. Sygn. 963 (Sprawozdanie Wydziału Narodowościowego MSW z życia mniejszości narodowych za kwartały IV.1935, I, III, IV. 1936 rr.). 475 k.
128. Sygn.1042 (Referat naczelnika wydziału społecznego urzędu wojewódzkiego Lwowskiego. Pt. «Sprawy ukraińskie» z 19.VI.1935 r.). 22 k.
129. Sygn. 1055 (Materiały informacyjne o działalności ukraińców w Czechosłowacji za 1931–1934 rr.). 11 k.

130. Sygn.1058 (Materiały dotyczące Lemkowszczyzny i szkolnictwa, sprawy kulturalne, gospodarcze za 1937–1938 rr.). 82 k.

131. Sygn. 1080 (Materiały w sprawie kształcenia alumnów dla Lemkowszczyzny za 1938–1939 rr.). 42 k.

Zespół (Ministerstwo Spraw Zagranicznych 1917–1939 rr.).

132. Sygn. 5219 (Ogólna Komisja Kresów Wschodnich. Instytut Bałtycki, Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej. Materiały programowe i organizacyjne. 1933–1936 rr.). 315 k.

133. Sygn. 5457 (Czechosłowacja. Ruch narodowościowy i separatystyczny na Rusi Zakarpackiej i popieranie go przez Polskę. Korespondencja, raporty). 474 k.

134. Sygn. 5458 (Ruch narodowościowy i separatystyczny na Rusi Zakarpackiej i popieranie go przez Polskę. Korespondencja, raporty). 180 k.

Archiwum Państwowe w Krakowie

Zespół (Krakowski Okręg Szkolny Kuratorii 1919 – 1939 rr.).

135. Sygn. 49 (Szkoły na Lemkowszczyźnie. Protokół z konferencji nauczycielskiej rejonu lemkowski w powiecie Jasielskim. Zestawienie bibliotek szkolnych). 132 k.

Zespół (Starostwo Powiatowe w Grubowie II 1919–1939 rr.).

136. Sygn. 10 (Referat bezpieczeństwa publicznego 1919–1923 rr. – «Zgromadzenia za oderwaniem się Lemkowszczyzny od Polski i proklamacja 9 marca 1919 r»).

137. Sygn. 11 (Sprawy wyborów do sejmu i senatu 1922 r.). 186 k.

138. Sygn. 14 (Sprawy wyborów do sejmu i senatu w 1928 r. Wynik głosowania do senatu 11 marca 1928 r.). 265 k.

Zespół (Starostwo Powiatowe w Nowym Sączu 1919–1939 rr.).

139. Sygn. 84 (Ogląd wyborczej do sejmu i senatu 1922, 1928, 1930 rr.). 287 k.

Zespół (Urząd Województwa Krakowskiego 1919–1939 rr.).

140. Sygn. 35 (Sprawozdania z przebiegu wyborów 1928, 1930, 1935 rr. Protesty wyborcze u 1935, 1939 rr.). 987 k.

141. Sygn. 41 (Sprawozdania sytuacyjne miesięczne Województwa Krakowskiego za styczeń–lipiec 1930 r.). 586 k.
142. Sygn. 44 a (Sprawozdania sytuacyjne społeczno-polityczne za 1933 r.). 428 k.
143. Sygn. 51 (Sprawozdanie tygodniowe starostw Biała-Grybow za 1928–1933,1938rr.). 475 k.
144. Sygn. 79a (Stowarzyszenia 1921–1939 rr.). 1583 k.
145. Sygn. 265 (Sprawozdanie miesięczne z ruchu zawodowego i społeczno-politycznego za 1923 r.). 119 k.
146. Sygn. 275 (Sprawozdania sytuacyjne miesięczne z życia społeczno-politycznego za 1931 r.). 285 k.
147. Sygn. 277 (Sprawozdania miesięczne z życia społeczno-politycznego i mniejszości narodowych za 1932 r.). 406 k.
148. Sygn. 282 (Sprawozdania sytuacyjne miesięczne z życia społeczno-politycznego za 1934 r.). 572 k.
149. Sygn. 285 (Sprawozdanie sytuacyjne miesięczne z życia społeczno-politycznego za 1935 r.). 191 k.
150. Sygn. 287 (Sprawozdanie sytuacyjne miesięczne z życia społeczno-politycznego za 1936 r.). 477 k.
151. Sygn. 292 (Sprawozdanie sytuacyjne miesięczne z życia społeczno-politycznego za 1938 r.). 311 k.
152. Sygn. 308 (Sprawozdanie sytuacyjne miesięczne z życia społeczno-politycznego za 1933 r.). 1016 k.
153. Sygn. 327 (Sprawozdania informacyjne miesięczne i tygodniowe Starostwa powiatowego w Grybowie za 1923, 1928–1932 rr.). 405 k.
154. Sygn. 351 (Sprawozdanie sytuacyjne miesięczne, tygodniowe Starostwa powiatowego w Nowym Sańcu za rok 1922, 1923, 1928, 1929 rr.). 119 k.
155. Sygn. 352 (Sprawozdanie sytuacyjne miesięczne, tygodniowe Starostwa powiatowego w Nowym Sańcu za 1928, 1929, 1930 rr.). 128 k.

Zespół 22 (Starostwo w Sanoku 1870–1919 rr.).

156. Sygn. 9 (Sprawy stowarzyszeń 1918–1919 rr.). 32 k.

157. Sygn. 27 (Sprawy sanitarne za 1886–1918 rr.). 30 k.

Zespół 23 (Starostwo Powiatowe Sanockie 1918–1939 rr.).

158. Sygn. 53 (Zgromadzenia i zjazdy publiczne u 1919–1939 rr.). 370 k.

Zespół 157 (Apostolska Administracja Lemkowszczyzny 1934–1945 rr.).

159. Sygn. 3 (Współpraca pomiędzy AAL a różnymi instytucjami kościoła rzymskokat. i gr-kat. 1934–1944 rr.). 71 k.

160. Sygn. 8 (Korespondencja Apostolskiego Administratora ks. Basylego Mocciucha 1935–1936 rr. Nr. mikrof.PP-L1302). 91 s.

161. Sygn. 9 (Korespondencja Apostolskiego Administratora ks. Jakuba Medwieckiego 1936–1941 rr. Nr. mikrof.PP-L1303). 83 s.

162. Sygn. 10 (Korespondencja Apostolskiego Administratora ks. Aleksandra Malinkowskiego 1941–1944 rr. Nr. mikrof.PP-L1304). 138 s.

163. Sygn. 11 (Nuncjatura–korespondencja 1935 –1944. Nr. mikrof. PP-L1305). 404 s.

164. Sygn. 12 (Polskiej Episkopat – korespondencja, materiały z 1936–1941 rr. Nr. mikrof.PP-L1306). 141 s.

165. Sygn. 13 (Metropoliczny ordynariat we Lwowie–korespondencja.1935–1939 rr. Nr. mikrof.PP-L1307). 29 s.

166. Sygn. 18 (Starostwo Powiatowe w Nowym Saczy–korespondencja 1939. Nr. mikrof.PP-L1312). 3 s.

167. Sygn. 19 (Starostwo Powiatowe w Sanoku – korespondencja 1942–1944 rr. Nr. mikrof.PP-L1313). 52 s.

168. Sygn. 21 (Miacelona–korespondencja manipulacyjna 01.– 03 1935 r.–Nr. mikrof.PP-L1315). 152 s.

169. Sygn. 22 (Miacelona – korespondencja manipulacyjna 01–04 1935 r. Nr. mikrof.PP-L1316). 231 s.

170. Sygn. 23 (Miacelona – korespondencja manipulacyjna 04–07 1935 r. Nr. mikrof.PP-L1317). 281 s.

171. Sygn. 43 (Korespondencja wchod. i wych. 1935–1942. Nr. mikrof.PP-L1337). 254 s.
172. Sygn. 52 (Wydawnictwa własne AAL. za 1935–1943 rr.). 131 k.
173. Sygn. 58 (Wycink prasowe dot. Lemkowszczyzny 1927–1943. Nr. mikrof.PP- L1352). 24 s.
174. Sygn. 59 (Druki, petycje, odezwy organizacji 1925–1941 Nr. mikrof.PP-L1353). 120 s.
175. Sygn.119 (Zjazdy (soborczyki) dek.: Krosnieński, Muszyński, Rymanowski u 1935–1944 rr.). 455 k.
176. Sygn.120 (Prawosławie na Lemkowszczyźnie u 1935–1942 rr.). 372 k.
177. Sygn.121 (Zwalczanie nacjonalistycznej prasy ukraińskiej u 1937 r.). 7 k.
178. Sygn. 125 (Sprawy Szkolne–korespondencja 1939–1942 rr. Nr. mikrof.PP-L1419). 124 s.
179. Sygn. 126 (Sprawy Szkolne 1940–1943 rr. Nr. mikrof.PP-L1420.1). 5 s.
180. Sygn. 147 (Sprawozdania o stanie parafii w r. 1935. Nr. mikrof.PP-L 1441). 174 s.
- Zespół 790 (Starostwo Powiatowe Jasielskie 1918–1939 rr.).**
181. Sygn. 18 (Sprawozdania od 2.III.1921 do 31.VII.1930 rr.). 254 k.
182. Sygn. 19 (Sprawozdania sytuacyjne (tygodniowe i miesięczne) starosty Jasielskiego za czas IX .1930–VII. 1939 rr.). 251 k.
183. Sygn. 20 (Działność antypaństwowa 1919–1925). 177 s.
184. Sygn. 125 (Sprawy sanitarne.1918–1927 rr.). 58 k.
- Zespół 791 (Starostwo Powiatowe Gorlickie 1918–1939 rr.).**
185. Sygn. 3 (Sprawozdania sytuacyjne społeczno-polityczne 1923 –1933 rr.). 552 k.
186. Sygn. 8 (Zestawienie ogólne organizacji, stowaryszeń politycznych i społecznych 1936 r.). 17 s.

Štátny oblastný archiv v Prešove

Fond. (Ruské pedagogické gymnázium v Prešove 1891–1950 rr.)

187. Inv. č 127, číslo škatule 18 (Záznamy o činnosti hudobného krúžku «Čajkovskij» 1921–1933 rr.). 64 s.

188. Inv. č 128, číslo škatule 18 (Stanovy a záznamy o činnosti samovzdelávacieho literárneho krúžku «Duchnovič» 1921–1926 rr.). 70 s.

189. Inv. č 197, číslo škatule 22 (Докладъ гр. кат. учительской семинарії въ Пряшевѣ за школьный годъ 1930–1931 rr.). 40 s.

190. Inv. č 198, číslo škatule 22 (Докладъ гр. кат. учительской семинарії въ Пряшевѣ за школьный годъ 1931–1932 rr.). 36 s.

191. Inv. č 199, číslo škatule 22 (Докладъ гр. кат. учительской семинарії въ Пряшевѣ за школьный годъ 1933–1934 rr.). 32 s.

Fond (Štátne ruské gymnázium v Prešove 1936 –1956 rr.).

192. Inv. č 69, číslo škatule 8 (Bežná, korešpondencia Gr-kat. ruského reálneho gymnázia uložená podľa podacích čísiel podací protokol chyba. Obežníky, rozvrhy hodin, korešpondencia tykoуca sa učitelov. 1936 r.). 302 s.

193. Inv. č 70, číslo škatule 9 (Bežná, korešpondencia podľa podacích čísiel. 1937 r.). 493 s.

Музей Української культури у м. Свидник (Словаччина)

194. Експозиція музею

Приватний архів Миколи Мушинки у м. Пряшів (Словаччина)

195. (Лист о. Омеляна Невицького до Флоріана Заплетала від 8 вересня 1921р.). 2 арк.

196. (Відозва Руської Народної ради в Любовні «Читайте всі» 1918 р.). 3 арк.

Архів автора

197. Звернення делегатів та учасників V з'їзду лемків України. 2 арк.

198. Резолюція прийнята на V з'їзді лемків України. 2 арк.

199. Світлини 4 од. зб.

200. Спогади (анкета) Грицьків (Оршан) Галини Дем'янівни. Народилася 14.03.1937 р. у с. Ванівка Короснянського повіту Краківського воєводства. Проживає у м.Чортків. Записано 11. 02. 2011 р.

201. Спогади (анкета) Ябчанки (Феденчак) Парасковії Григорівни. Народилася 24. 10. 1924 р. у с. Барвінок Сяноцького повіту Львівського воєводства. Проживає у с. Ягільниця Чортківського району Тернопільської області. Записано 11. 02. 2011 р.
202. Спогади (анкета) Ріствей Володимир Семенович. Народився 24. 02. 1923 р. у с. Тилич Новосанчівського повіту Краківського воєводства. Проживає у м. Тисмениця. Записано 07. 05. 2013 р.
203. Спогади (анкета) Котко Андрія Антоновича. Народився 21. 01. 1928 р. у с. Пстружне Горлицького повіту Краківського воєводства. Проживає у с. Лошнів Тереховлянського району Тернопільської області. Записано 12. 09. 2010 р.
204. Спогади (анкета) Марканич Ярослави Дем'янівної. Народилася 16. 08. 1935 р. у с. Ріпник Короснянського повіту. Проживає у с. Косів Чортківського району Тернопільської області. Записано 26. 10. 2010 р.
205. Спогади (анкета) Даньо Емілії Ільківни. Народилася 1932 р. у с. Райське Ліського повіту. Проживає у с. Косів Чортківського району Тернопільської області. Записано 24. 10. 2010 р.
206. Спогади (анкета) Коновалової (Ворони) Ганни Миколаївної. Народилася 30. 06. 1937 р. у с. Кам'яна Новосанчівського повіту Краківського воєводства. Проживає у м. Івано-Франківськ. Записано 25. 09. 2010 р.
207. Спогади (анкета) Котко Романа Антоновича. Народився 28. 04. 1937 р. у с. Пстружне Горлицького повіту Краківського воєводства. Проживає у с. Лошнів Тереховлянського району Тернопільської області. Записано 28. 01. 2011 р.
208. Спогади (анкета) Венгринович (Урда) Меланії Михайлівної. Народилася 30. 03. 1930р. у с. Солотвини Новосанчівського повіту Краківського воєводства. Проживає у с. Ковалівка Монастирського району Тернопільської області. Записано 4. 05. 2014 р.
209. Спогади (анкета) Тепіщак (Кучи) Віри Петрівної. Народилася 15. 08. 1940 р. у с. Мілик Новосанчівського повіту Краківського воєводства.

Проживає у с. Доброводи Монастириського району Тернопільської області.
Записано 5. 05. 2014 р.

210. Спогади (анкета) Хробтак (Шкварли) Марії Дем'янівної. Народилася 4. 05. 1923 р. у с. Ястрабик Новосанчівського повіту Краківського воєводства. Проживає у с. Доброводи Монастириського району Тернопільської області.
Записано 4. 05. 2014 р.

211. Спогади (анкета) Дзюбінської (Тихенська) Ольги Григорівної Народилася 1. 02. 1935 р. у с. Щавник Новосанчівського повіту Краківського воєводства. Проживає у с. Доброводи Монастириського району Тернопільської області. Записано 5. 05. 2014 р.

212. Спогади (анкета) Криницької (Венгринович) Анни Іванівної. Народилася 27. 03. 1939 р. у с. Солотвини Новосанчівського повіту Краківського воєводства. Проживає у с. Ковалівка Монастириського району Тернопільської області. Записано 5. 05. 2014 р.

213. Спогади (анкета) Вишовського Івана Івановича. Народився 18. 01. 1932 р. у с. Королева Руська Новосанчівського повіту Краківського воєводства. Проживає у с. Переходи Чортківського району Тернопільської області.
Записано 21. 02. 2011 р.

214. Спогади (анкета) Орищук (Тарас) Тетяни Миколаївної. Народилася 18. 02. 1934 р. у с. Кам'яна Новосанчівського повіту Краківського воєводства. Проживає у с. Липівка Тисменицького району Івано-Франківської області
Записано 17. 10. 2010 р.

215. Спогади (анкета) Ковальчук (Святківської) Віри Михайлівної. Народилася 2. 04. 1949 р. Проживає у м. Монастириськ Тернопільської області. Записано 21. 01. 2011 р.

216. Спогади (анкета) Федорчак Івана Олексійовича. Народився 7. 10. 1933 р. у с. Пстружне Горлицького повіту Краківського воєводства. Проживає у с. Лошнів Тербовлянського району Тернопільської області. Записано 12. 09. 2010 р.

217. Спогади (анкета) Бобака Олексія Михайловича. Народився 14. 08. 1934р. Проживає у м. Монастириськ Тернопільської області. Записано 21. 01. 2011р.
218. Спогади (анкета) Кошика Олега Дем'яновича. Народився 24. 10. 1937 р. у с. Ріпник Коросненського повіту. Проживає у с. Косів Чортківського району Тернопільської області. Записано 6. 11. 2010 р.
219. Спогади (анкета) Михалків Ганни Олексіївної. Народилася 10. 10. 1943 р. у с. Пстружне Горлицького повіту. Проживає у с. Лошнів Теремовлянського району Тернопільської області. Записано 12. 01. 2011 р.
220. Спогади (анкета) Мощара Любомира Митрофановича. Народився 4. 05. 1941 р. у с. Кам'яна Новосанчівського повіту Краківського воєводства. Проживає у м. Івано-Франківськ. Записано 29. 01. 2011 р.
221. Спогади (анкета) Петришак Стефанії Михайлівни. Народилася 19. 12. 1940 р. у м. Криниця Новосанчівського повіту Краківського воєводства. Проживає у м. Монастириськ. Записано 28. 11. 2010 р.
222. Спогади (анкета) Тавпаша Юліана Михайловича. Народився 1. 03. 1943 р. у с. Тилич Новосанчівського повіту Краківського воєводства. Проживає у м. Монастириськ. Записано 28. 01. 2011 р.
223. Спогади Сеньків Івана Григоровича. Народився 10. 02. 1920 р. у с.Тилич Новосанчівського повіту Краківського воєводства. Проживає у м. Івано-Франківськ. Записано 24. 05. 2007 р.
224. Спогади Пиртей (Петришак) Ольги Томівни. Народилася 1925 р. у с.Тилич Новосанчівського повіту Краківського воєводства. Проживає у м. Івано-Франківськ. Записано 20. 05. 2007 р.

Приватний архів Асатурян Наталії (м. Івано-Франківськ)

225. Світлини 2 од. зб.

Приватний архів Байкеніча Дмитра (м. Київ)

226. Світлини 2 од. зб.

Приватний архів Галик Ярослави

227. Світлини 2 од. зб.

Приватний архів Заверач Марка (м. Хмельницький)

228. Світлини 4 од. зб.

Приватний архів Кровицької Ольги (м. Львів)

229. Світлини 2 од. зб.

Приватний архів Лемківського календаря (м. Львів)

230. Світлини 3 од. зб.

Приватний архів Олексюк Ольги

231. Світлини 2 од. зб.

Приватний архів Пеляка Володимира (м. Черкаси)

232. Світлини 1 од. зб.

Приватний архів видавництва RuthenicArt (м. Кросно, Польща)

233. Світлини 8 од. зб.

Приватний архів Чупак Віталія (м. Івано-Франківськ)

234. Спогади подружжя Адамчак (Кукуляк Ольги Григоріної 1929 р.н. і Адамчак Андрія Адамовича 1921 р.н. з с. Тилява Новосанчівського повіту в аудіозаписах зроблених М. Кирпаном у 2003 р.

Приватний архів Щерби Галини (м. Львів)

235. Світлини 3. Од. зб.

1.2. Опубліковані джерела

1.2.3. Періодика

236. Апостол М. Мої думки про лемківське православ'є. *Нива*. 1928. Ч.11 (листопад). С.406–410.

237. Адимин Г. Кровавая трагедия в селе Токаик. *Пряшевица*. 1945. 26 апреля. №12. С.2.

238. Багатонаціональний склад – не слабкість, але сила країни. *Дружно вперед*. 1968. №5. С. 25.

239. Баран С. З експериментальної лабораторії на Лемківщині. *Діло*. 1936. 17 листопада. №260. С. 1–2.

240. Баран С. *Maхita cura*. На маргінесі лемківської апостольської адміністратори. *Діло*. 1934. 15 листопада.

241. Бача Ю. У юному запалі. *Дружно вперед*. 1969. №2. С.18.
242. Бача Ю. Шевченко між нами. *Дружно вперед*. 1964. №3. С.8–10.
243. Більський Е. Трагедія Холмщини і Підляшшя. *Наше життя*. 1947. 28 липня. Ч. 29. С. 3–4.
244. Б. Е. Велике переселення народів. *Наше життя*. 1947. 29 серпня. №33. С.1.
245. Бобак М. Діалог між доцентом Юрієм Бачею та Резонансами. *Нове життя*. 1966. 7 травня. №19. С. 7.
246. Боротьба лемків проти православ'я й за український буквар. *Діло*. 1936. 26 грудня. № 290. С.1–2.
247. Bartne. *Голос Ватри*. 1987. №4. С. 9.
248. Важке положення нашого Закарпаття. Промова посла Гусная в чеськім соймі. *Діло*. 1931. 9 грудня. С. 2–3.
249. Важкий білянс кількох місяців... Промова голови українського клубу посла д-ра Дмитра Левицького на пленарному засіданні сойму з дня 6 листопада 1934 р. *Діло*. 1934. 9 листопада. С.1–2.
250. Ванат І. Думки про сучасне і майбутнє. *Нове життя*. 1966. 2 липня. №27. С. 6.
251. Ванчицький С. Пам'яті о. Омеляна Константиновича. *Краківські вісті*. 1943. 31 грудня.
252. Выборы изъ IV куріи. *Галичанинъ*. 1900. 6 декабрия.
253. Выборовое движеніе. *Галичанинъ*. 1900. 30 ноябрия.
254. Виразно і ясно. *Український Бескид*. 1934. 18 лютого. №6. С. 1.
255. Виселенча акція на Лемківщині. Пофронтове виселення. *На сторожі*. 1948. №5. С. 54–61.
256. Вітківська О. Борець за волю і щастя трудящих. *Прикарпатська правда*. 1945. 27 травня. №101. С. 3.
257. Волинець О. З прогулянки по Гуцульщині. *Діло*. 1935. 11 серпня. Ч. 212. С. 5–6.
258. В Пряшеві нова установа. *Дружно вперед*. 1969. №11. С. 9.

259. Гайдучок С. Сот. Петро Газдайка. *Літопис Червоної калини*. 1932. квітень. С.17–18.
260. Говорить Лемківщина. *Голос*. 1940. 20 лютого. №6. С. 4.
261. Горбаль Б. Лемківська Народна Республіка. *Голос Ватри*. 1988. №5. С.5, 12.
262. Гоч Ф. Розважання позїздови. *Наше Слово*. 1964. 9 лютого. С. 5.
263. Григорович Переношення українського учительства з Лемківщини до Келецького воєводства. *Діло*. 1932. 17 вересня. Ч.207. С. 2.
264. Гук Б. Полоноцентричне деформування Лемківщини. *Наше слово*. 2015. 21 червня. №25. С. 1.
265. Дивоглядний буквар. З чого лемки мусять учитися. *Діло*. 1933. 20 вересня.
266. Димитрий Вислоцкій. *Голос Ватри*. 1988. №5. С. 2–4.
267. о. Д. Н. Кілька вражень з Лемківщини. *Нива*. 1930. листопад. Ч.11. С. 426–429.
268. Добрянська І., Красовський І., Хомик В. Дещо про справи лемківські. *Наше Слово*. 1964. 19 січня. С. 5.
269. Добош Г. Баба Анця з Нетребівки. *Західний курєр*. 2019. 4 квітня. С. 13.
270. Дозвольмо ендецьким струсам ховати голову в пісок. *Діло*. 1938. 19 квітня. Ч. 85. С. 3.
271. Донський М. Серед лемків на Україні. *Наше Слово*. 1968. 21 січня. С. 5.
272. Допис з Новосандеччини. *Діло*. 1937. 14 вересня. Ч. 202. С. 5.
273. Дописи. *Діло*. 1928. 31 травня.
274. Дописи. *Діло*. 1931. 29 січня.
275. Дописи. *Український Бескид*. 1933. 17 грудня. №48. С.2.
276. Дороцький М. До братів Лемків з Христовим воскресенням. *Український Бескид*. 1934. 8 квітня. №13. С. 3.
277. Дудра М. Українська еміграція в З'єднаних Державах Північної Америки (Продвження). *Український вісник*. 1943. 18 квітня. №8. С. 3–4.

278. Дуць-Файфер О. IV світовий конгрес східнослов'янських і совітських досліджень. *Бесіда*. 1992. №1. С. 8–9.
279. Жадаємо! З промови сенаторки Олени Кисілевської в сенаті у Варшаві. *Наш Лемко*. 1935. 28 квітня.
280. Женецкий С. Празник у Лопінці (Репортаж з Лемківщини). *Діло*. 1938. 27 червня. Ч. 188. С. 4.
281. Загально-лемківська політична нарада. *Українське слово*. 1936. 28 травня. С.3
282. Замітка про виникнення «Союзу руських учителів на Словаччині» *Дружно вперед*. 1964. №11. С. 5.
283. За морально-політичну єдність всіх трудящих нашої Батьківщини. Промова тов. Антона Нєведа. *Дружно вперед*. 1954. №6. С. 16–17.
284. За поширювання «Дзвіночка». *Наш Лемко*. 1935. 1 серпня.
285. Зарядження бувшого старости на Лемківщині *Діло*. 1937. 14 вересня. Ч. 202. С. 5.
286. Заява Фірлінгера про Закарпатську Україну. *Прикарпатська правда*. 1945. 18 травня. №94. С. 4.
287. З життя Лемківщини. *Голос*. 1940. 28 лютого. №10. С. 6.
288. З нашого церковного й релігійного життя. *Добрий пастир*. 1934. Ч. 1. С.69.
289. З нашого церковного й релігійного життя. *Добрий пастир*. 1936. Ч. 2–3. С. 201.
290. З українського життя в Криниці. *Голос*. 1940. 18 жовтня. №21. С. 2.
291. Збігці. *Нова доба*. 1944. 2 липня. №27. С. 4.
292. Звітна доповідь головного правління УСКТ. *Наше Слово*. 1964. 12 січня. С.6.
293. Зволінський Я. Пану Красовському – відповідам Ярослав Зволінський. *Бесіда*. 1994. №2. С. 10.
294. З листів радіомовлення. *Дружно вперед*. 1960. №3. С. 18.

295. З нашого церковного й релігійного життя. *Добрий пастир*. 1934. Ч.1. С. 69.
296. З нашого церковного й релігійного життя. *Добрий пастир*. 1936. Ч.2–3. С. 201.
297. З промови першого секретаря ЦК КПС тов. О. Дубчека на десятому святі пісні і танцю. *Дружно вперед*. 1964. №7. С. 2–4.
298. З українського життя. *Голос. Часопис для полонених українців*. 1940. 5 березня. Ч.8. С. 1.
299. З українського життя. *Голос. Часопис для полонених українців*. 1940. 20 березня. Ч. 9. С.4.
300. Експеримент з «лемківським» букварем. *Рідна школа*. 1933. 1 листопада.
301. Іванчов Ф. Художник Лев Гец. *Дружно вперед*. 1969. №8. С.10–11.
302. Із наших міст, містечок та сіл. Сяніччина. *Львівські вісті*. 1942. 3 березня. Ч. 46. С. 4.
303. Іскра Постанці на Лемківщині (З матеріалів повстанської боротьби). *Промінь*. 1948. 31 грудня. №39. С. 3.
304. К-ий М. У свідомості спільних завдань. *Холмська земля*. 1943. 6 червня. Ч. 23. С. 1.
305. Кисілевська О. До тих, що ідуть чи живуть на селах *Жіноча Доля*. 1931. 21 червня.
306. Кисілевська О. З моїх мандрівок. Лемківщина. *Жіноча Доля*. 1931. 26 липня.
307. Кисілевська О. Лемківщині на прощання *Краківські вісті*. 1942. Ч. 173. С.4.
308. Клим А. Карпаторусинській осередок досліджень. *Бесіда*. 1989. №1. С.4.
309. Коваль М. По Лемківщині // *Лемко*. 1936. 26 липня.
310. Кочута С. Перші кроки партизанської групи «Пугачев» (Зі спогадів Юлії Жмолик – Кудзей). *Нове життя*. 1964. №31. 1 серпня. С. 2.

311. Красовський І. Лемки – етнографічна група українського народу. *Дружно вперед*. 1969. №10. С. 24.
312. Красовський І. На голубих екранах – «Лемківські мелодії». *Наше Слово*. 1968. 7 січня. С. 5.
313. Коковський Ф. Забуті могили. *Життя і знання*. 1933. листопад. Ч.11. С. 306–307.
314. Коковський Ф. «Із записника лемка» про визвольну боротьбу на Лемківщині у роки Першої світової війни, яку він написав на основі спогадів стрільця УГА Онуфрія Чури. *Літопис Червоної калини*. 1934. Ч.7–8. С.24–26.
315. Коковський Ф. Пам'ятки старовини на Лемківщині. *Життя і знання*. 1933. липень-серпень. Ч.7–8. С. 206–210.
316. Копчак В. Перші кроки «Нового життя» (Спогад). *Нове життя*. 1966. 25 червня. С. 3–4.
317. Короснянщина пробуджується. *Голос*. 1940. 20 березня. №9. С.4.
318. Кочута С. Перші кроки партизанської групи «Пугачев» (Зі спогадів Юлії Жмолик Кудзей). *Нове життя*. 1964. 1 серпня №31. С. 2.
319. Кудзей М. Під проводом Комуністичної партії Чехословаччини – за щасливе життя українських трудящих в соціалістичній Чехословаччині. *Дружно вперед*. 1954. №6. С. 2–13.
320. Культурна праця читальні «Просвіти» в Чингаві. *Слово Народа*. 1932. 1 травня.
321. о. Курило В. Список Талергофцов з Лемковины. *Карпаторусский Календарь Лемко-Союза на год*. 1964.
322. Курси русского языка. *Пряшевищина*. 1945. 29 марта №4. С. 2.
323. Кусько А. Розмова з селянами. *Нове життя*. 1866. 26 березня. №13. С.7.
324. Кусцьок о вшиткім. *Наше слово*. 1958. 9 лютого.
325. Ю. Чого хочуть народовці ? *Слово Народа*. 1932. 1 фебруара.
326. Латаншин С. В Команьчі і Мокрім. *Наше слово*. 1958. 2 лютого. С. 5.
327. Лашенко С. Лемки – як символ випробувань і стійкості. *Дзвони Лемківщини*. 2016. №5. С. 1.

328. Левицький К. Як боролась Закарпатська Україна. (Спомини з минулого). *Діло*. 1939. 24 січня. С. 2–3.
329. Лемки українці перед окр. Судом у Новому Санчі (зі судової салі). *Діло*. 1936. 13 листопада. Ч. 257. С.4–5.
330. Лемківська ватра 83. *Голос Ватри*. 1984. С. 4.
331. «Лемковина Сибір». *Лемко*. 1934. 13 вересня. С. 2.
332. Лемко На межах Лемківщини (Вражіння з дороги). *Краківські вісті*. 1942. 11 серпня. Ч. 171. С. 6.
333. Лемко На крайній межі Лемківщини (Вражіння з дороги). *Краківські вісті*. 1942. 5 серпня. Ч. 176. С. 6.
334. Лемко. Новий лемківський місіонар. З приводу побуту редактора «Орієнсу», кс. Урбана на Лемківщині // *Діло*. 1936. 23 липня. Ч.163. С.2
335. Лемки-українці перед окр. Судом у Новому Сончі (З судової зали) // *Наш Лемко*. 1936. 1 грудня.
336. Лист Й.Е. Апостольського Нунція у Варшаві до Й.Е. Митрополита Андрея. *Діло*. 1934. 25 березня. №78. С. 2.
337. Літературний конкурс. *Голос*. 1940. 20 лютого. №6. С. 4.
338. 540 – літній ювілей кн. Корятовича на Підкарпатті. *Слово Народу*. 1932. 1 липня.
339. Літописець Лемківської ватри 86. *Голос Ватри*. 1987. №4. С. 8.
340. Літописець Лемківської ватри 87. *Голос Ватри*. 1988. №5. С. 8.
341. Масові арештування. Повіт Ліско. *Свобода*. 1922. 12 листопада.
342. Масові арештування. Сянік . *Свобода*. 1922. 8 листопада. С. 2.
343. Масові арештування. Сянік. *Свобода*. 1922. 14 листопада. С. 2.
344. Меторандум. *Пряшевская Русь*. 1938. 30 іюля.
345. Місцевий лемко Вістки й образки з нашого західного відтинку. *Діло*. 1935. 13 серпня. №214. С. 2.
346. Мулеса В. До свого по своє. А як і за що? *Дзвони Лемківщини*. 2009. №3. С. 3.
347. Мурянка Лем адзимка, але – своя! *Бесіда*. 1989. №1. С. 1.

348. Мушинка М. «Лемківська Ватра» очима лемка з Пряшівщини. *Голос Ватри*. 1988. №5. С. 9,14.
349. Мушинка М. Пізнай свій край. *Дружно вперед*. 1969. №1. С.6.
350. На переломе. *Пряшевщина*. 1945. 18 марта. №1. С. 1.
351. На Полтавщині запалала перша Лемківська ватра. *Лемківщина*. 2011. Ч.3. С. 23.
352. Народні віча і маніфестації. *Діло*. 1906. 30 січня.
353. Народні віча і маніфестації. *Діло*. 1906. 5 лютого.
354. Народні віча і маніфестації. *Діло*. 1906. 9 лютого. Додаток.
355. Народні віча і маніфестації. *Діло*. 1906. 23 березня.
356. Наша минулість. *Пряшивщина*. 1945. 24 червня. №29. С. 2.
357. Наша чергова праця. *Слово Народу*. 1932. 15 червня.
358. Наше становище. *Наш Лемко*. 1938. Ч. 18. 15 вересня.
359. Невже 4-те греко-католицьке єпископство в Галичині? *Діло*. 1933. 26 лютого.
360. Не даме ся українізувати, словакізувати (Отворене письмо Русинской оброди владикам Греко-католицької і Православної церкви...). *Бесіда*. 1992. №1. С. 14.
361. Нови лемковски (і не лем) часописи. *Бесіда*. 1994. №2. С. 11.
362. Новинки. *Наш лемко*. 1938. Ч.1. С.10.
363. Новинки. *Наш Лемко*. 1938. 15 вересня.
364. Новинки. *Холмська земля*. 1944. 23 липня. №30. С. 5.
365. Од редакції КУС речень до шановних читачів. *Загорода*. Музейне Товариство в Зиндранові. 1999. №1. С.3–4.
366. Оживлена діяльність Товариства «Лемківщина» в Сяноці. *Діло*. 1939. 10 травня. Ч. 105. С. 6.
367. Озерянський В. Вечір Тодося Осьмачки у Криниці. *Краківські вісті*. 1943. 25 серпня. С. 5.
368. Окружні конференції КСТУ – дальший крок до масовості. Пряшів. *Нове життя*. 1964. 1 лютого. №5. С. 2.

369. О. М. З пограниччя Лемківщини. *Краківські вісті*. 1943. 25 липня.
370. Орест О. Ще про провінціональну пресу. (Голос з Лемківщини). *Діло*. 1912. 4 січня.
371. Освобджений народ Пряшевщини создал свою верховную організацію. *Пряшевщина*. 1945. 18 марта. №1. С. 2.
372. Останні могікани на Лемківщині. *Рідна школа*. 1932. 15 жовтня.
373. Оточити піклуванням переселенців. *Наддністрянська правда*. 1947. 12 березня.
374. Пажур С. Партизанський рух і українці Східної Слоівщини. *Нове життя*. 1964. 27 червня. №26. С. 6.
375. Панькевич І. Вірування й обряди лемків за Карпатами. *Краківські вісті*. 1943. 19 січня. С. 9.
376. Партизанское движение в Межилаборско-Стропковской области. Разговор с Михаилом А. Данчем, видним партизанским работником в Межлаборцах. *Пряшовщина*. 1945. 15 апреля. №9. С. 2–3.
377. Партизанское село Крижи. *Пряшевщина*. 1945. 5 апреля. №6. С. 2.
378. Партизанство на території Пряшевщини. *Пряшевщина*. 1945. 8 апреля. №7. С. 2.
379. Пару мисли по III зїзді УСКТ. *Наше Слово*. 1964. 26 січня. С. 5.
380. Пасічняк Н. Піклування про переселенців. *Ленінський заклик*. 1946. 24 жовтня.
381. Передвиборчий рух. *Діло*. 1907. 2 квітня.
382. Перейма Т. Українські бурси в Галичині. *Діло*. 1911. 15 вересня.
383. Перепис на Восточній Словаччині. *Свобода*. 1931. 5 лютого. С. 1
384. Петровський М. Закарпатська Україна: історична довідка. *Прикарпатська правда*. 1945. 1 липня. №126. С. 3.
385. Пецух Г. Слушний заклик. *Наше Слово*. 1964. 9 лютого. С. 5.
386. Пилипчук К. Подяка переселенців. *Наддністрянська правда*. 1947. 1 лютого.
387. П. К. Сяніччина. Дописи . *Український Бескид*. 1934. 21 січня. №2. С. 3.

388. Політичні вісті. *Нова Зоря*. 1938. 14 серпня. С.7
389. По Пряшевщині. *Пряшевщина*. 1945. 5 апреля. №6. С. 2.
390. Поповець Я. Коли є прагнення до науки – рідна мова не шкодить. *Нове життя*. 1964. 2 лютого. №8. С. 4.
391. Промова делегата тов. Шандали . *Дружно вперед*. 1954. №6. С.17–18.
392. Промова депутата СНР, директора Українського ансамблю пісні і танцю Івана Прокіпчачка. *Дружно вперед*. 1954. №6. С. 20.
393. «Просвіта» в Пряшеві. *Голос*. 1941. 20 травня. №11. С. 3.
394. Прутський Н. Письменницьке перо на службі Лемківщини. З нагоди нових оповідань Юліана Тарновича. *Львівські вісті*. 1942. 17 травня. №108. С. 4.
395. Райнфус Р. Етнографічні дослідження на Лемківщині. *Наше Слово*. 1964. 12 липня. С. 5.
396. Рідна школа в 1937–1938 рр. Звідомлення Головної Управи Р.Ш. за час від 1 вересня до 31 серпня 1938 р. *Рідна школа*. 1938. 20 грудня.
397. Ревізії і арештування. Лемківщина . *Свобода*. 1922. 10 листопада. С. 1.
398. Резонанси. *Нове життя*. 1966. 19 березня. №12. С. 7.
399. «Розділяй і пануй!». «Помагають» лемкам. *Діло*. 1929. Ч. 262. 25 листопада. С. 2.
400. Російська пропаганда в Галичині. *Діло*. 1914. 6 мая.
401. Рух політичний. З Лемківщини. *Діло*. 1912. 11 січня.
402. Свідомі громадяни проти «Лемкіського букваря». *Наш Лемко*. 1935. 1 грудня.
403. Савчук Ю. Православ'є на Лемківщині. *Нива*. 1931. Травень. Ч. 5. С. 186–188.
404. Свій Наші школи на Словаччині. *Українське слово*. 1935. 31 січня.
405. Середчак М. По Лемківщині (Докінчення). *Діло*. 1930. 30 серпня. Ч. 191. С. 2.
406. Сірополко Ст. Лемківське життя у світі художнього твору. *Українське слово*. 1937. 4 березня.

407. «Смерть і знуцання на лінії Керзона». *Промінь*. 1948. 20 жовтня. №29. С. 2.
408. Справа Закарпаття з промови Бенеша. *Нова Зоря*. 1934. 17 травня.
409. Статут Стоварищення лемків. *Бесіда*. 1989. №1. С. 3.
410. Стефан Гладик тільки до січня? *Вісник Світової Федерації Українських Лемківських об'єднань*. 2013. №12–13. С.25–27.
411. Страшні події на Лемківщині. *Нова Зоря*. 1934. 22 березня. С. 6.
412. Там де сонце сходить. Спомини з часу світової війни. *Наш Лемко*. 1935. 15 березня.
413. Угорская Русь. *Галичанин*. 1897. 30 марта.
414. Українська пісня по селах Сяніччини. *Голос*. 1940. 20 березня. №9. С. 4.
415. Українська Пряшівщина zagrożена. *Промінь*. 1949. 7 січня. №1–2. С. 4.
416. Украинци из Польши переселяются в СССР. *Пряшевщина*. 1945. 1 липня. №31. С. 2.
417. Український краєвий комітет. Єдина українська організація в Галичині. *Калуський Голос*. 1942. 7 січня.
418. Фільм «Клятва» *Радянська Галичина*. 1946. 31 серпня.
419. Чайковський А. Православя. *Діло*. 1928. 11 вересня. Ч. 203. С. 1–2.
420. Школа – найважливіший фактор у розвитку культури. *Нове життя*. 1966. 2 липня. №27. С.3.
421. Шлянта М. В гостях у рідних. *Наше Слово*. 1964. 19 січня. С. 5.
422. Штець М. З історії розвитку літературної мови українців Східної Словаччини в 20-30-х рр. *Дружно вперед*. 1964. №10. С. 22–24.
423. Што каждый Лемко мусит знати о собі. *Лемко*. 1934. 22 лютого.
424. Щадей В. Життя на Підкарпаттю. *Слово Народа*. 1932. 15 квітня.
525. Юрко Місцеві типи Української землі. *Вінницькі вісті*. 1941. 21 грудня. № 40. С. 3.
426. W sprawie prenesenia Uczytyli. *Lemko*. 1930. czerwin.
427. Dwuglos w sprawie mniejszości. *Polityka*. 1938. 10 marca. S. 4–5.

428. Poplawski W. O ukraińcow i rusinów. *Bunt Młodych*. 1936. №3/94. 25 лютого. S. 2.

429. St. Piasecki o ukraińcach. *Bunt Młodych*. 1936. 10 października. S. 5.

430. Roek M. Polskie prawo moralne do ludu wschodnich ziem *Słowo Narodowe*. 1938. Rozdz. 116. kwietnia 16

1.2.4.Збірники документів, мемуари, інтерв'ю

431. Акція «Вісла». Документи / Наук. ред. і упоряд. Є. Місило. Львів – Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, 1997. 564 с.

432. Акція «Вісла» 1947. Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архіву спеціальних служб / Ред. кол. С. Богунов, З. Гайовнічек, В. Пристайко та ін. Варшава–Київ: Державний архів СБУ, МВС і адміністрації Республіки Польща, Інститут національної пам'яті, Комісія з переслідування злочинів проти польського народу, Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України. 2006. Т. 5. 832 с.

433. Бандера С. Командир-Провідник (Слідами св. пам. Романа Шухевича). *Літопис УПА*. Т. 45. Торонто–Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2007. С.241–25.

434. Барна А. Спомини Уйка – виселенця на Схід в 1945 році. *Бесіда*. 2010. №6. С. 22.

435. Барняк Бабець Є. З живого пекла на волю. *Лемківський календар на 1966 рік*. Зредагував Ю. Бескид. Торонто: Вид-ня Організації Оборони Лемківщини, 1966. С. 19–23.

436. Бескид Ю. На згарищах Закерзоння. Торонто: Вид-во Лемківщина, 1947. 128 с.

437. Бородач В. Лемківський патріарх (пам'яті сл. п. Лева Кобаньо) *Лемківський календар на 1966 рік*. Зредагував Ю. Бескид. Торонто: Вид-ня Організації Оборони Лемківщини, 1966. С.35–38.

438. Бородач В. Стежками рідної землі. Брентфорд–Онтеріо–Канада, 1970. 183 с.

439. Боцанський Пластун Перлина Лемківщини – село Босько (в 25-річчя відродження Лемківщини й основання Пласту). *Лемківський календар на 1966 рік*. Зредагував Ю. Бескид. Торонто: Вид-ня Організації Оборони Лемківщини, 1966. С. 24–29.
440. В. Г. Письмо адресоване голові ФДЛ. *Лемківщина*. 1992. №3. С. 29.
441. Ванчицький С. Лемківщина – самоцвіт Укаїни. Огляд українського суспільного життя на Лемківщині 1918–1944. *Аннали Лемківщини*. Ч. 5. Нью-Йорк: Фундація дослідження Лемківщини, 1993. С. 19–44.
442. Венгринович С. Добровільно. Спогади–Мельборн–Аделяїда: Вид-во Книга, 1990. 206 с.
443. В рядах УПА ІІ. *Збірка споминів колишніх Вояків з терену Лемківщини й Перемищини*. Редактор М. Дупляк. Нью-Йорк, 1999. 604 с.
444. Галик Я. Книга пам'яті Лемківщини 1944–1946 Т. 1. Львів: Тріада Плюс, 2015, 674 с.
445. Галик Я. Книга пам'яті Лемківщини 1944–1946 Т. 2. Львів: Тріада Плюс, 2016, 960 с.
446. Галик Я. Книга пам'яті Лемківщини 1944–1946 Т. 3. Львів: Тріада Плюс, 2016, 810 с.
447. Гвозда І. З життя організації. *Лемківщина*. 1990. Ч. 2. С. 28–29.
448. Депортації. Західні землі України кінця 30-х–початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох т. Т. 1. Львів, 1996. 751 с.
449. Депортації. Західні землі України кінця 30-х–початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох т. Т. 2. Львів, 1998. С. 54–58.
450. Депортації. Західні землі України, кінця 30-х–початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох т. Т. 3 Спогади. відп. ред. Ю. Сливка. Львів: Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України, 2002. 418 с.
451. Документи з Архіву Музею Організації Оборони Лемківщини. *Аннали Лемківщини*. Ч. 5. Нью-Йорк: Фундація дослідження Лемківщини, 1993. С. 196–256.

452. Дуць-Файфер О. Материяльна культура як чинник самоідентифікації етнічної лемків (доповідь до 30-ліття музею лемківської культури в Зиндрановій). *Музейна Загорода. Річник Музею Лемківської культури в Зиндранові*. 2017. №2. С. 147–154.
453. Жеплинський Б. Шевченківські вечори на Лемківщині. *Народознавчі зошити. Серія історична*. 2014. №2. С. 199–200.
454. Зайцев Ю. Ціна духовної свободи. 30 років тому Микола Горбаль вирвався із зашморгу КГБ / Інтерв'ю. *Лемківський календар на 2018 рік: альманах / наук. ред. Микола Литвин, упоряд. Ольга Кровицька. ВТ Лемківщина, Фондація дослідження Лемківщини у Львові. Львів, 2017. Ч. 67. С.76–82.*
455. Закерзоння. Спогади вояків Української Повстанської Армії. Т. 1. Зібрав і до друк. підгот. Б. Гук. Варшава: Український Архів, 1994. –
456. Іванців М. Вісті з Тернопільського товариства «Лемківщина». *Лемківщина*. 1992. №3. С. 27–28.
457. Кирпан І. Спогади про тяжкі післявоєнні роки та переселення Лемків на Україну. *Загорода*. 1996. №4. С.48–54.
458. Книш З. Перед походом на схід. Спогади й матеріали до діяння Організації Українських Націоналістів у 1939–1941 роках. II частина. Торонто: Срібна Сурма, 1959 184 с.
459. Коковський Ф. Із записника лемка (Спогади стрільця УГА з Лемківщини Онуфрія Чури). *Літопис Червоної калини*. 1934. №7–8. С. 24–26.
460. Коковський Ф. Одна картина (Уривокі із праці «Визвольні рухи на Лемківщині»). *Літопис Червоної Калини*. 1934. Число 5 (травень). С. 2–3.
461. Коковський Ф. Прелучанська міліція. *Літопис Червоної калини. Ілюстрований журнал історії та побуту*. 1934. Ч. 11 (листопад). С. 2–3.
462. Криницький С. Зверення до голови ФДЛ. *Лемківщина*. 1992. №3. С. 28–29.
463. Кубійович В. Мені 70. Париж–Мюнхен: Наукове товариство ім. Шевченка, 1970. 135 с.

464. Курило Дневник лемка з Талергофу (фрагменти). *Голос Ватри*. 1984. С. 2, 6.
465. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких Українців з часу світової війни 1914–1918 рр. З ілюстраціями на підставі споминів і документів. Львів, 1928. Накладом власним. Друкарня ОО. Василян у Жовкві. 286 с.
466. Листування Івана Зілинського з Іваном Панькевичем (1913–1951) / Упоряд. Микола Мушинка. Нью-Йорк–Пряшів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2008. 197 с.
467. Литвиненко С. Зустрічі з Михайлом Телігою. Спогад. *Прапори духа. Життя і творчість О. Теліги.* / Упоряд. О. Жданович. На чужині: Вид-во «Сурма», 1947. С. 172–178.
468. Літопис УПА. Т. 23. Торонто, 1992. С. 35.
469. Літопис Української Постанської Армії. Т. 33. Тактичний відтинок УПА 26-ий «Лемко»: Лемківщина і Перемищина (Документи і матеріали). Ред. Петро Потічний та Іван Лико. Торонто–Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2001. 899 с.
470. Мишанич О. Політичне русинство і що за ним? (Доповідь виголошена на Світовому Конгресі Лемків у Львові, 9 жовтня 1993 р.) *Лемківщина*. 1999. №4. С.4–6.
471. Місило Є. Акція «Вісла». *Лемківщина*. 1992. №3. С. 1.
472. Мушинка М. Враження з Лемківщини. *Лемківщина*. 1991. №3. С. 7–8.
473. Мушинка М. Колеса крутяться... Книга І. Спогади. Уклав Олесь Мушинка. Пряшів: Фундація «Карпати». 1998. 199 с.
474. Мушинка М. Невідомі документи з архіву Т. Г. Масарика. *Науковий збірник музею української культури в Свиднику*. Вип. 21. 1998. С. 143–153.
475. Немилівський В. Пласт на Лемківщині. Торонто: Накладом автора. б.р. 45 с.

476. Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА у 2 т. / Відп ред. та упоряд. В. Вятрович. Т. 1. Війна під час війни 1942 – 1945. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. 792 с.
477. Прах Б. Духовенство Перемиської єпархії та Апостольської Адміністрації Лемківщини. Т. 2: Документи і матеріали (1939–1950). Львів: Вид-во Українського Католицького університету, 2015. 855 с.
478. Предко Г. Те, що сталося 65 літ тому, пам'ятатиму назавжди. *Лемківщина*. 2011. №3. С. 2–4.
479. Про статус депортованих. *Лемківщина*. 2011. №4. С. 19.
480. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / Пер. з пол. Є. Петренка. Т. 3. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2005. 432 с.
481. Сич М. За лаштунками т. зв. Акції на Лемківщині в 30-х роках (Коментар до вибраних документів). *Аннали Лемківщини*. Ч. 5. Нью-Йорк: Фундація дослідження Лемківщини, 1993. С. 125–145.
482. Спогади переселенців: Назар Меланія Тат'янівна, 1934 р.н., с. Ізби Горлицького повіту, Краківського воєводства (Луганська область). *Ясінчак С. Лемки – народ позбавлений батьківщини. Нариси, спогади, факти, документи про депортацію лемків на землю Луганщини*. Луганськ: «Янтар», 2007. С. 114.
483. Спомини лемків. *Загорода. Музейне Товариство в Зиндранові*. 1999. №1. С.7–11.
484. Трохановський П. Треба самим брати / інтерв'ю з А. Копчом. *Бесіда*. 1989. №1. С. 1, 5.
485. Флюнт З. Визвольний відгомін на Лемківщині. *Літопис Червоної Калини*. 1930. Ч. 7–8. С. 5–7.
486. Цісик О. Золотим плугом ми орали лемківський переліг. З моїх лемківських споминів у Криниці (1940-1944). *Лемківський календар на Божий 1969 рік*. Торонто, 1969. С. 76–82.
487. Чаплик К. Хроніка депортацій 1944–1946 рр. Очима лемків (Зі спогадів переселенців). *Народна творчість та етнографія*. 2008. №3. С.96–100.

488. Шематизм греко-католицького духовенства Апостольської Адміністрації Лемківщини 1936. Львів, 1936. Друге видання. Стемфорд, Коннектікат: Печатня Ставропігійського інституту у Львові, 1970. 178 с.
489. Шпилька П. Визвольні змагання східної Лемківщини в 1918 році. *Аннали Лемківщини*. Ч.5. Нью-Йорк: Фондація дослідження Лемківщини, 1993. С. 70–93.
490. Щерба І. Делегація СФУЛО в адміністрації Президента України. *Лемківщина*. 2002. Ч.4. С. 22.
491. Huk B. Misterium tremendum wladzy wobec Zyndranowskiej Ukrainy. Proba likwidacji Muzeum Rrgionalnej Kulturry Lemkowskiej w latach 1972–1974. *Музейна Загорода. Річник Музею Лемківської культури в Зиндранові*. 2016. №1. С. 129–140.
492. Gajdos M., Konecny S., Musinka A. UNRP v dokumentoch. Presov, 2006. 48 s.
493. Misilo E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraincow z Polski do USSR 1944–1946 / E. Misilo. T. 1. Dokumenty 1944–1945. Warszawa: Oficyna Wydawnicza «Archiwum Ukraińskie», 1996. 336 s.
494. Misilo E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraincow z Polski do USSR 1944–1946 / E. Misilo. T. 2. Dokumenty 1946. Warszawa: Oficyna Wydawnicza «Archiwum Ukraińskie», 1999. 400 s.

2. Монографії, брошури, статті, повідомлення

495. Аверкієва В. Лемки Теробовлянщини не втратили свого етносу. *Вісник Світової Федерації Українських Лемківських Об'єднань*. 2015. №11–12. С.21–23.
496. Алмашій В. Перший світовий конгрес русинів у Меджилабірцях 23-24 березня 1991 року та його передумови. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія політологія, соціологія, філософія*. Вип. 15. 2010. С.125–134.

497. Барна А., Гоч Ф. Лемки в борбі за свою і не свою свободу. Лігниця–Зиндранова: Вид-во АТUT, 2005. 244 с.
498. Бердяев Н. Судьба России. Москва, 1918. 240 с.
499. Бирюков С. Австро-Венгерская империя, генезис национальных движений и русинский вопрос. *Русин*. 2018. Т. 53. Вип. 3. С. 193–209.
500. Бідзіля Ю. Проблеми функціонування україномовної преси Словаччини (середина ХХ – початок ХХІ століття). *Наукові записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія «Філологія. Соціальні комунікації»*. Т.26. №3. С.96–105.
501. Біцко Я. Хто такі русини і чого вони домагаються? *Пам'ятки України*. 1992. №1. С.13–18, 62–63.
502. Бодак Я. Лемківщина у колі наукових інтересів Володимира Гошовського. *Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавство*. 2013. Вип. 12. С. 94–102.
503. Боднарчук Ю. Шлях розпачу і надії. Соціально-економічні умови депортації та розселення на Тернопільщині українців із Польщі. Тернопіль: «Економічна думка ТНЕУ», 2012. 332 с.
504. Боровець І. У полоні безвиході: Словацька держава у період вересня 1944 – березня 1945 рр. *Наукові праці Кам'янець–Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2012. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори». 2006», Т. 22, С. 459–477.
505. Балега Ю. Політичне русинство і будівництво української держави. Ужгород: В-цтво «Гражда», 2003. 196 с.
506. Байкеніч Д. Втрата етнічно-культурної ідентичності українських переселенців із Польщі розселених у східних областях УРСР у 1945–1947 роках. *Наукові записки. Серія «Культурологія»*. 2010. Вип.5. С. 147–150.
507. Байкеніч Д. Українські переселенці Польщі на території Ворошилоградської області в 1944–1945 рр.: планування, кількість і

- географія розселення. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2010. №23. С.170–178.
508. Брацайко І. Дескілько слів за угорсько-руське простонародне жите і поезію. Львів, 1908. 14 с.
509. Бунганич П. Кафедра української мови та літератури Пряшівського філософського факультету. *Науковий збірник музею української культури в Свиднику*. Вип. 3. 1967. С. 409–412.
510. Бурка В., Мельник В. Особливості формування і розміщення українських етносів у Карпатських областях. *Науковий вісник Чернівецького університету. Географія*. 2010. Вип. 527. С.72–76.
511. Бучацький В. В тривожних днях німецької окупації. *Аннали Лемківщини*. Ч. 5. Ред. І. Гвозда. Нью-Йорк: Фундація дослідження Лемківщини, 1993. С.109–124.
512. Вагилевич І. Лемки – мешканці західного Прикарпаття. (Переклад з польської, підготовка до друку та вступна замітка І. Красовського). *Народна творчість та етнографія*. 1965. №4. С.76–79.
513. Васильчук М. Художній дискурс Гуцульщини в українській літературі ХІХ – початку ХХ століття: монографія. Івано-Франківськ, 2018. 464 с.
514. Ванат І. Матеріали до історії Української Народної Ради Пряшівщини (1945–1952). Пряшів: Ехсо, 2001. 119 с.
515. Ванат І. Чи русини самобутній народ? *Пам'ятки України*. 1992. №1. С.19–21.
516. Верменич Я. Історична регіоналістика в системі «просторової історії»: диференціація предметних полів. *Регіональна історія України. Збірник наукових статей*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. Вип. 7. С. 9–38.
517. Верменич Я. Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір. *Регіональна історія України. Збірник наукових статей*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. Вип. 6. С. 67–90.

518. Верменич Я. Регіональна інтеграція в умовах глобалізації: теорії та сучасні реалії / Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. 351 с.
519. Верменич Я. Теоретичні засади політичних репресій у Радянській Україні: соціальні, етнічні, регіональні аспекти. *Український історичний журнал*. 2012. №5. С. 109–119.
520. Верменич Я. Територіальна ідентичність українського пограниччя: історичні витоки та геополітичні впливи / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2019. 367 с.
521. Верменич Я. Фактор порубіжності в історичній регіоналістиці: пошуки відповідей на виклики сучасності. *Регіональна історія України. Збірник наукових статей* / Гол. ред. В.Смолій; відп. ред. Я. Верменич. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. Вип. 12. С. 83–106.
522. Гава П. Політичні процеси на Лемківщині міжвоєнного періоду в сучасній польській історіографії. *Вісник Прикарпатського національного університету. Історія*. 2013. Вип. 23–24. С. 466–472.
523. Гава П. Релігійні процеси на Лемківщині в міжвоєнний період: сучасна польська історіографія. *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип.84. С.5–8.
524. Гаврилук Ю. Від Володимирових походів до лінії Керзона. Торонто–Білосток, 2013. 608 с.
525. Гаврош О. Пряшівщина – Бермудський трикутник українства. *Лемківщина*. 2000. Ч. 4. С. 16–18.
526. Галагіда І. «І вас переслідувати будуть...» Штрихи до історії репресій проти Української Греко-Католицької Церкви в Польщі у 1944–1957 рр. / перекл. з пол. Галини Теодорович. Львів: Вид-во УКУ, 2017. 360 с.
527. Галичина в етнополітичному вимірі / авт. кол.: В. О. Котигоренко (керівник) та ін. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2017. 840 с.
528. Галичина у Другій світовій війні / Редакція і передне слово акад. АПН України, проф. В.І. Кононенка. Івано-Франківськ: Плай, 2001. 116 с.

529. Гальчак Б. Лемківські перспективи на ХХІ століття. *Історичний архів. Наукові студії. Збірник наукових праць*. Миколаїв: Вид-во УДУ ім. Петра Могили, 2012. Вип. 8. С.15–23.
530. Гальчак Б. Проблеми національної ідентичності лемків в Польщі. *Етнічна історія народів Європи*. 2008. Вип. 26. С. 21–28.
531. Гальчак Б. Українці у Польщі після падіння комунізму. *Народознавчі зошити*. 2010. №1-2. С. 229–237.
532. Ганцкая О. Проблемы меньшинств в государственной политике Польши (1945–1997 гг.). *Этнографическое обозрение*. 2000. №1. С.88–100.
533. Гапон Н. Діяльність суспільно-культурних товариств у контексті перспектив гуманітарної політики. *Вісник Львівського університету. Серія філософія*. 2011. Вип.14. С. 159–165.
534. Гвань І. Пряшівська стежка благородної контрабанди з Києва на Захід. *Український журнал*. 2009. №4. С.25–27.
535. Гвозда І. «Евакуація-депортація українців в Польщі в 1945 –1947 роках». *Аннали Світової Федерації Лемків*. Ч.2. Нью-Йорк: Світова федерація лемків, 1975. С. 95–110.
536. Гичка Н. Оцінка феномену русинства у соціально-політичному та культурному житті країн ЦСЄ (у сучасній літературі). *Науковий вісник Ужгородського університету: Серія Політологія, Соціологія, Філософія*. Вип. 13, 2009. С. 22–27.
537. Гичка Н. Русинство у Словацькій республіці: точка зору словацьких авторів. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Політологія, Соціологія, Філософія*. 2010. Вип.14. С. 168–170.
538. Гладик С. На Лемківщині про Лемківщину. *Лемківщина*. 1991. Ч. 3. С. 5–6.
539. Гнатюк В. В справі літературної мови підкарпатських русинів. *Науковий збірник музею української культури в Свиднику*. Вип. 3. 1967. С. 19–25.
540. Гнатюк В. Русини Пряшівської єпархії і їх говори. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. Т. XXXV і XXXVI. Львів, 1900. С. 1–70.

541. Гнатюк В. Словаки чи Русини? (Причинки до в'яснення спору про національність західних Русинів). *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. Т. XLII. Львів, 1901. С. 1–81.
542. Голик Б. Лемківщина, которой нет. *Русин*. 2005. №1 (1). С. 149–154.
543. Гонтар Т. Адаптація українських переселенців з Польщі у південних областях України у 1944–1946 рр. з позиц її історії повсякденності. *«Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 р.* / [Упоряд.: Лукашевич О., Нагайко Т.]. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 174–176.
544. Гонтар Т. Дослідження переселенських процесів українців з Польщі до УРСР в 1944–1946 рр: методологічні аспекти. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2008. №17. С. 589–593.
545. Горинь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX–30-ті рр. XX ст.) / АН України, Ін-т народознавства. Київ: Наукова думка, 1993. 199 с.
546. Гоч М. Незабутий 1947 рік. *Музейна Загорода. Річник Музею Лемківської культури в Зиндранові*. 2016. №1. С. 33–39.
547. Гоч Б. Охрона пам'яток культури лемків і культуротворуа функція музею лемківської культури в Зиндранові. *Музейна Загорода. Річник Музею Лемківської культури в Зиндранові*. 2017. №2. С. 7–11.
548. Гринів О. Закарпаття в європейській політиці. *Народна творчість та етнографія*. 2010. №1. С. 42–47.
549. Гула В. Об'єднання лемків – товариство «Лемківщина». *Лемківщина*. 1991. Ч. 3. С. 19.
550. Гуржій І. Лемки. Історико-етнографічна довідка про минуле і сучасне лемків. *Гуржіївські історичні читання*. 2011. Вип. 4. С. 9–16.
551. Давидюк Р. Депортації українців Закерзоння в УРСР: причини та етапи (1944–1946 рр.). *Актуальні проблеми внутрішньої політики*. Випуск 1. Київ, 2005. С. 188–193.

552. Давидюк Р. Особливості розселення українців із Польщі в УРСР (1944–1947 рр.). *Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків. Збірник наукових праць*. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2008. С. 172–175.
553. Давидюк Р. Розселення та облаштування українців з Польщі на Рівненщині. *Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: Зб. наук. праць*. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня». РВВ «Вежа» ВНУ імені Лесі Українки, 2010. Т. 2. С. 214–224.
554. Докля Т. По осмах роках на одвидинах в Старом краю. *Карпаторусский календарь Лемко-Союза на год 1970*. Под. ред Стефана Кичури. Yonkers: Печатано в типографии Лемко-Союза в Юнкерс Н. Й. С. 159–176.
555. Документи звинувачують Павла Роберта Магочі. *Лемківщина*. 1992. №3. С. 10.
556. Досталь М. Духнович в інтерпретації руских и українських емігрантов в межвоєнній Чехословаччині. *Науковий збірник музею українсько-руської культури у Свиднику. Матеріали міжнародної наукової конференції «Олександр Духнович і наша сучасність» (Пряшів 20–21 червня 2003)*. Вип. 23. Братислава, 2005. С. 167–171.
557. Дрозд Р. До питання про становище українців у Польщі в 1944–1952 рр. *Науковий вісник Чернівецького університету. Вип. 73–74. Історія. Збірник наукових праць*. Чернівці: Рута, 2000. С. 180–190.
558. Дрозд Р. Українське суспільно-культурне товариство у Польщі в 1956 – 1990 рр. . *Україні: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2006–2007. №15. С. 802–811.
559. Дронов М. К вопросу о месте русофильства в национально-культурной жизни русинов Словакии в XX столетии. *Studia Slavica et Balcanika Petropolitana. Петербургские славянские и балканские исследования*. 2010. №1. С. 77–87.
560. Дронов М. Лемки и Лемковщина. Страницы истории и культуры самой западной Руси. *Вестник Юго-Западной Руси*. 2006. №1. С. 91–103.

561. Дуць-Файфер Лемки в Польщі. Львів, 1992. 21 с.
562. Желем М. Мацина Велика – село лемківське. Історико-краєзнавчий нарис. Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2008. 135 с.
563. Жерноклеєв О. Галицька Гуцульщина: етнополітичні процеси і національна ідентичність. *Українознавчі студії*. 2000. № 2. С. 195–204.
564. Жерноклеєв О. Зв'язки та співпраця українських соціал-демократів Галичини і Наддніпрянщини на початку ХХ століття. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*. 2003. Вип. 48. С. 38–41.
565. Жерноклеєв О. Національні меншини на західноукраїнських землях в складі Австро-Угорщини. Національні меншини України у ХХ столітті : політико-правовий аспект / гол. ред. І.Ф. Курас; кер. авт. кол. М. І. Панчук. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2000. С. 41–55.
566. Жерноклеєв О. та ін. Політичний портрет Левка Ганкевича. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. Івано-Франківськ: Плай, 2004. Вип. VIII. С. 9–29.
567. Забродський М. Вітчизняна та зарубіжна історіографія про етнічну ідентичність русинів карпатського регіону у ХІХ – на початку ХХ ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Т. 22. На пошану проф. П. Лаптіна. 2012. С. 146–154.
568. Зан М. Етнічні процеси на Закарпатті в сучасну добу. *Народна творчість та етнографія*. 2010. № 1. С. 31–41.
569. Зан М. Інституційні механізми етнополітики та політична репрезентація етнічних меншин Словацької Республіки. *Науковий журнал «Політикус»*. 2019. Вип. 1. С. 88–96.
570. Зан М. Особливості громадсько-політичної репрезентації національних та етнічних меншини Польщі. *Ужгородські польські наукові читання:*

історія, культура, політика, право. Науковий збірник. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014. С. 168–182.

571. Зан М., Леньо П. Асиміляційні моделі українства Пряшівщини та Мараморощини на початку ХХІ ст.. *Матеріали до української етнології.* 2007. Вип. 6. С. 86–91.

572. Зан М., Леньо П. Українці Пряшівщини та Мараморощини на початку ХХІ ст. (словацька та румунська моделі асиміляційних процесів). *Етнічна історія народів Європи.* 2007. № 23. С. 46–50.

573. Західно–Українська Народна Республіка 1918–1923. Уряди. Постаті / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; гол. ред. ради Ярослав Ісаєвич: Микола Литвин, Іван Патер, Ігор Соляр. Львів: «Тріада плюс», 2018. 350 с.

574. Зашкільняк Л. Історична пам'ять і соціальні функції історії в сучасному світі. *Історія–ментальність–ідентичність.* Львів: ПАІС, 2011. Вип. 4: *Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в ХІХ–першій половині ХХ століття.* С. 21–26.

575. Зашкільняк Л. Наслідки депортацій українців і поляків у 1944–1946 рр.. *Науковий вісник Чернівецького університету.* Випуск 272. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. Чернівці, 2005. С. 149–156.

576. Зашкільняк Л. Українсько-польські стосунки ХХ ст. у суспільній свідомості українців і поляків. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна.* 2008. Вип. 2. С. 127–137.

577. Зинин С. Лемковина – Сибир. Львов: Накладом автора, 1934. 51 с.

578. Етнографічні групи українців Карпат. Лемки. Харків: Фоліо, 2020. 368 с.

579. Евсеев И. Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики (1944–1960 гг.). Киев: Изд-во Академии Украинской ССР, 1962. С. 107–132.

580. Євсеев И. Політична співпраця: українсько-польський договір з 9 версеня 1944 р. в справі евакуації населення із Польщі і польських громадян

із Української РСР. *Аннали Світової Федерації Лемків*. Ч. 2. Нью-Йорк: Світова федерація лемків, 1975. С. 38–54.

581. Євтух В., Колесніченко М. Феномен етнічності у зарубіжному науковому дискурсі: філософське осмислення. Київ: ТОВ «НВП Інтерсервіс», 2016. 238 с.

582. Ільющин І. Українська повстанська армія і армія крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.) Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 399 с.

583. Інтелігенція Пряшівщини за «круглим столом». *Пам'ятки України*. 1992. №1. С. 66–73.

584. Кабачій Р. Вигнані на степи. Повернення історичної пам'яті про українців Закарпаття. Київ, Люта справа, 2019. 624 с.

585. Кабачій Р. Переселення українців із Польщі до УРСР в 1944–1946 рр. Очіма істориків-українців Польщі та України. *Український історичний збірник*, Вип 12. Київ: Інститут історії України НАН України. 2009. С. 426 – 436.

586. Кабачій Р. Реоптанти – люди між Волинню і Пряшівщиною. Інтерв'ю. Розмова зі Степаном Крушком, головою Координаційного комітету реоптантів у Словацькій Республіці. *Пороги. Часопис для українців у Чеській Республіці*. 2006. №2. С. 13–15.

587. Казак О. Деятельность эмигрантской организации «Лемко-Союз» в 1939–1944 гг. *Американська історія та політика: науковий журнал*. 2016. №1. Київ. С. 136–141.

588. Калакура Я. Полікультурний вимір історичної пам'яті України. *Політика пам'яті у культурному просторі. Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць*. Вип.8. С. 70–79.

589. Кам'янський Л. Лемковина. *Карпаторусский календарь Лемко-Союза на год 1970*. Под. ред Стефана Кичури. Yonkers: Печатано в типографії Лемко-Союза в Юнкерс Н.Й. С. 81–88.

590. Капішовський В. Культурний союз українських трудящих в ЧССР. *Науковий збірник музею української культури в Свиднику*. Вип.3. 1967. С. 404–408.
591. Киричук Ю. Військово-політична діяльність збройного підпілля ОУН – УПА в Закерзонні (1945–1947 рр.). *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 2000. №4. С. 73–83.
592. Кирпан П. Порвані коралі. Роздуми про село Тилява. Івано-Франківськ, 2017. 311 с.
593. Кирчів Р. Етнокультурне пограниччя: контури предметного поля й методологічні засади його дослідження. *Народознавчі зошити*. 2009. Зош. 5–6. С. 594–607.
594. Кирчів Р. Студії з українсько-польського етнокультурного пограниччя. Львів: Вид-во ЛНУ, 2013. 462 с.
595. Кічера Н. Білатеральна міждержавна співпраця з питань Словацької Республіки. *Русин*. 2020. №59. С. 197–214.
596. Кічера Н. Лемки в етнополітиці Польщі. *Грані*. 2014. №1. С. 64–68.
597. Клайзнер А. Сегментація української меншини у країнах Центрально-Східної Європи (Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія). *Стратегічні пріоритети*. 2007. №4. С. 103–109.
598. Ковач Ф. Естафета предків і національна безтактність. *Пам'ятки України*. 1992. №1. С. 5–12, 114–116.
599. Когутов П. К 50-літтю «Русской Народной Республики лемков» (1918–1968 г.). *Карпаторусский календарь Лемко-Союза на год 1970*. Под. ред Стефана Кичури. Yonkers: Печатано в типографии Лемко-Союза в Юнкерс Н.Й. С. 63–65.
600. Кожолянко Г. Етнонаціональна своєрідність українців-русинів Буковини: історія, сучасні аспекти проблеми. *Народна творчість та етнографія*. 2010. № 3. С. 78–90.
601. Кокайсл П. Трансформація етнічної ідентичності русинського меньшинства в Словаччині. *Русин*. 2018. №52. С. 238–257.

602. Комар В. Л. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921 – 1939 рр.): наукова монографія. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. 360 с.
603. Коровицына Н. Два решения национального вопроса; Чехия - Словакия до и после 1989 года. *Славяноведение*. 1995. № 6. С. 46–55.
604. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. Париж-Нью-Йорк-Львів: Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові, 1993. 658 с.
605. Костяк Н. Дві версії наративу Лемківщини в творах лемківських авторів Польщі. *Slavia Orientalis*. Т. LX, 2011. Nr. 1. С. 113–131.
606. Кравчук О. М. Державне фінансування економіки і культури східних регіонів ЧСР в 1919–1932 роках. *Сторінки історії. Збірник наукових праць*. Випуск 22. К., 2006. С. 116–124.
607. Кравчук О. Національна політика Чехословацької республіки. 1918–1929 рр. Вінниця: Едельвейс, 2008. 248 с.
608. Кривицька О. Дискурс пограниччя в соціокультурних дослідженнях: теоретико-методологічні аспекти. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Кураса НАН України*. 2015. Вип.4 С.173-197.
609. Крушко С. Люди нашого роду. 1945–2015. Пряшів : Координаційний комітет репатріантів СР. 2016. 264 с.
610. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929). Т. 1. Київ–Івано-Франківськ: Плай, 2002. 536 с.
611. Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку /За заг. ред. А. І. Кудряченко/ Кол. моногр. Інститут європейських досліджень НАН України. Київ: Університет «Україна», 2010. 405 с.
612. Кундрат Ю. Книгодрукування в українців Пряшівщини після 1945 р. *Науковий збірник музею української культури в Свиднику*. Вип.21. 1998. С. 29–38.
613. Лебедович І. Полеві духовники Української Галицької Армії (Матеріали до історії). Вінніпег: видав о. Іван Лебдович, 1963. 327 с.

614. Лемківська хроніка. *Ватра*. 2011. №4. С. 22.
615. Лемки на Луганщині: сторінки історії і культури. Краєзнавчий нарис. Луганськ, 2012. 72 с.
616. Леньо П. Русини-українці як об'єкт словацького етнополітичного менеджменту. *Персонал*. 2008. №2–3. С. 54–57.
617. Литвин М. Історичні передумови депортаційних актів на українсько-польському пограниччі першої половини ХХ ст. *У пошуках правди про акцію «Вісла»*. Зб. доповідей і матеріалів конференції, Перемишль: Об'єднання українців у Польщі. 1998. С.6–10.
618. Литвин М. Депортації українців з Надсяння, Лемківщини, Холмщини й Підляшшя 1944 – 1951 рр. : Основні етапи та етнополітичні наслідки. *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 60-річчя проф. М. Кугутяка*. 2012. №20–21. С. 311–318.
619. Лисак-Рудницький І. Історичні есе у 2 т. Т. 1. Київ: «Основи». 530 с.
620. Лозинський М. Галичина 1918–1920 рр. Нью-Йорк., 1970 р. 228 с.
621. Лопата П. Важлива роля газети «Слово Народу». *Лемківщина*. 1991. №3. С. 8–9.
622. Лопата П. Найстарший фестиваль на Словаччині відзначає своє 60-річчя. *Лемківщина*. 2014. Ч. 3. С. 26–27.
623. Лопаткевич Т., Лопаткевич М. Мала сакральна архітектура на Лемківщині. Нью-Йорк: Фундація дослідження Лемківщини, 1993. 490 с.
624. Любчик І.Д. Антирадянський спротив ОУН та діяльність українців зі Східної Галичини щодо збереження національних основ Лемківщини у 1939–1941 роках // *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість* / гол. ред Микола Литвин; Національна академія наук України; Інститут українознавства імені І. Крип'якевича, Львів, 2019. Вип. 12. С.67–76.
625. Любчик І. Греко-католицьке духовенство та проблема національно-політичних орієнтацій на Лемківщині у міжвоєнний період. *Науковий вісник Івано-Франківського Богословського університету імені Святого Івана*

Золотоустого «Добрий пастир»: Збірник наукових праць. Богослов'я. Вип. 6. 2014. С. 131–135.

626. Любчик І. Джерела з вивчення етнополітичних процесів на Лемківщині: на матеріалах архівних фондів Польської Республіки. *Студії з архівної справи і документознавства. Український науково-дослідний інститут архівної справи і документознавства*. Київ, 2012. С. 77–80.

627. Любчик І. Депортація українців з етнічних теренів у Польщі та споглядальність міжнародної спільноти у 1944–1946 рр. *Проблеми всесвітньої історії*. 2020. №1. С. 155–165.

628. Любчик І. Західне етнічне пограниччя під впливом російсько-радянської пропаганди напередодні та в роки Другої світової війни. *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія*. 2017. №2. С. 32–39.

629. Любчик І. Етнографічна група лемків в умовах суспільно-політичних трансформацій ХХ ст. *Інтелігенція і влада. Серія історія*. Збірник наукових праць. Вип. 30. Одеса, 2014. С. 185–195.

630. Любчик І. Етнополітичні аспекти становлення національної ідентичності лемків упродовж 30-х років ХХ ст. *Карпати: людина, етнос, цивілізація. Науковий журнал з проблем карпатознавства*. 2010. №2. С. 52–57.

631. Любчик І. Етнополітичні процеси на Лемківщині наприкінці ХІХ – 30-х рр. ХХ ст.: проблема національної самосвідомості. Івано-Франківськ: Тіповіт, 2009. 214 с.

632. Любчик І. Ідея української державності в діяльності місцевої інтелігенції на Лемківщині у міжвоєнний період. *Галичина. Всеукраїнський науковий, культурно-просвітній часопис*. 2012. № 20–21. С. 208–214.

633. Любчик І. Інтелігенція зі Східної Галичини на Лемківщині в період німецької окупації: громадська активність та національний впливи. *Матеріали шостої всеукраїнської наукової конференції «Інтелігенція і влада» (м. Одеса, 21–23 травня 2014 р.)*. С. 146–149.

634. Любчик І. Конструювання ідеї етнічної окремішності на пограниччі в новітній період. *Мандрівець*. 2016. №2. С. 68–72.

635. Любчик І. Лемки-русини у предметному полі сучасних академічних дискурсів України // *Русин*. 2019. №55. С. 260–271.
636. Любчик І. Лемки в умовах пісявоєнного тоталітарного упокорення: західноукраїнський простір. *Національна пам'ять (на вшанування жертв тоталітаризму): міжуніверситетський збірник наукових праць*. Вип. II. Львів, 2018. С. 83–89.
637. Любчик І. Лемки-русини в російському науковому дискурсі: науковий плюралізм чи політична спекуляція. *Лемківщина*. 2016. Ч. 2. С. 11–15.
638. Любчик І. Лемки та Лемківщина у творчій спадщині «Руської Трійці» та її сподвижників. *Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції «Русалка Дністровая» – перша книга українською мовою в Галичині: загальнонаціональний та європейський контекст*. (м. Івано-Франківськ, 27 вересня 2017 р.) / Наук. ред. В. Качкан. Івано-Франківськ, 2018. С. 175–181.
639. Любчик І. Лемки у боротьбі за виборче право в Австро-Угорській імперії. *Лемківський календар на 2017 р.* Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2016. Львів, 2017. С. 33–37.
640. Любчик І. Лемківська інтелігенція в національно-культурному житті регіону у міжвоєнний період. *Лемківський календар на 2016 рік*. Львів, 2015. С. 31–35.
641. Любчик І. «Лемківська схизма» у контексті державно-церковних відносин у Другій Речі Посполитій. *Карпати: людина, етнос, цивілізація*. 2011. №3. С. 118–133.
642. Любчик І. Лемківські долі: трагізм і пам'ять поколінь. Монографія. Івано-Франківськ: Ярина, 2020. 192 с.
643. Любчик І. Лемківщина й лемки в російському дискурсі новітньої доби. *Український історичний журнал*. 2017. №2. С. 117–125.
644. Любчик І. Лемківщина під час національно-визвольних змагань українського народу у 1918–1919 рр. *Річник Музею Лемківської Культури в Зындранові* (Rocznik Muzeum Kultury Lemkowskiej w Zyndranowej). Pod red.

V.Gocza S. Dubiel-Dmytryszyna. Zyndranowa: Oficyna Wydawnicza Ruthenic Art, 2017. С. 103–111.

645. Любчик І. Лемківщина у суспільно-політичних поглядах Льонгіна Цегельського. *Лемківщина*. 2012. №3. С.6–7.

646. Любчик І. Лемкознавство у сучасному науковому просторі: набуток, проблеми новаторства та перспективи. *Лемківщина*. 2019. №1. С. 3–5.

647. Любчик І. Лемкознавчий дискурс в україномовній періодиці Галичини міжвоєнного періоду. *Світильник слова. Ювілейний збірник на пошану академіка В. Качкана приурочений 75-річчю*. Івано-Франківськ, 2015. С. 201–206.

648. Любчик І. Ліське повстання 1932 року: вияв соціального і національного обурення населення на польсько-українському етнічному пограниччі. *Лемківщина*. 2013. №1. С. 12–13.

649. Любчик І. Національне самоствердження населення в умовах українсько-польсько-словацького пограниччя напередодні Другої світової війни. *Україна – Польща. Історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2014. Вип. 7. С. 69–81.

650. Любчик І. Національно-культурна складова життя лемків-русинів в умовах чехословацького тоталітарного режиму в другій половині ХХ ст. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. 2017. №4. С. 98–103.

651. Любчик І. Польська політика на Лемківщині в 30-х рр. ХХ ст. *Карпати: людина, етнос, цивілізація. Науковий журнал з проблем карпатознавства*. 2009. №1. С. 114–118.

652. Любчик І. Поширення ОУН на Лемківщині. *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. До 100-річчя від дня народження Степана Бандери*. 2009. №15–16. С. 110–113.

653. Любчик І. Проблема збереження етнокультурної самобутності лемків в умовах етнополітичних трансформацій ХХ ст. *Проблеми збереження і використання культурної спадщини в Україні. Матеріали II Всеукраїнської*

науково-практичної конференції присвяченій 10-й річниці надання Свято-Успенському монастиреві статусу Лаври (м. Святогірськ 25-26 вересня 2014 р.) Донецьк: ТОВ «Східний видавничий дім», Ваш імідж, 2014. С. 55–59.

654. Любчик І. Проблеми Лемківщини у поглядах та діяльності українського громадсько-політичного проводу. *Лемківщина*. 2013. №3. С. 8–10.

655. Любчик І. Роль греко-католицької церкви у становленні національної ідентичності лемків. *Матеріали V міжнародної наукової конференції «Україна-Ватикан: державно-церковні відносини в контексті досвіду об'єднаної Європи» (26-28 травня 2011 р. м. Галич)*. С. 75–81.

656. Любчик І. Розселення та післявоєнні реалії повсякденного життя переселенців із Закарпаття в Івано-Франківській області. *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 2015. №27. С. 142–149.

657. Любчик І. Розселення та проблеми адаптації українських переселенців на Прикарпатті в післявоєнний період. *Краєзнавець Прикарпаття*. 2017. №29. С.12–14.

658. Любчик І. Стан освіти та проблема формування національної свідомості молоді в умовах українсько-польсько-словацького порубіжжя. *Обрії. Науково-педагогічний журнал*. 2015. № 1. С. 78–81.

659. Любчик І. Суспільна адаптація та етнонаціональні прояви переселенців з Польщі в УРСР. *Етнічна історія народів Європи*. 2018. Вип.54. С. 159–165.

660. Любчик І. Суспільна адаптація українських переселенців з Польщі в УРСР. *Spheres of Culture . Branch of Ukrainian Studies of Maria Curie – Skłodowska University in Lublin*. Volume XVII. Lublin, 2018. S. 360–368.

661. Любчик І. Український визвольний рух на Пряшівщині наприкінці 1918 – початку 1919 рр. *Україна. культурна спадщина, національна свідомість, державність. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН. Львів. 2009. Вип. 18. Західноукраїнська народна республіка: до 90-річчя утворення*. С. 39–41.

662. Любчик І. Українсько-польсько-словацьке пограниччя в діяльності та поглядах громадсько-політичного проводу краю. *Українознавство в*

- персоналіях – у системі вищої медичної освіти* / За заг. ред. проф. Качкана В.А. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2017. С. 215–223.
663. Магочій П. Народ нізвідки : Ілюстрована історія карпаторусинів. Пер. з англ. С. Біленького, Н. Кушко. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2006. 120 с.
664. Магочій П. Історія України Київ: Критика, 2007. 640 с.
665. Макара М., Мигович І. Карпатські русини в контексті сучасного етнополітичного життя // *Український історичний журнал*. 1994. №1. С. 117–128.
666. Макарчук С. Етнодемографічні процеси в Галичині у ХХ ст. *Галичина: етнічна історія: Тематичний збірник статей*. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. С. 130–165.
667. Макарчук С. Історико-етнографічні райони України. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. 352 с.
668. Макарчук С. Національні здобутки й утрати поляків та українців за наслідками депортації в 1944 – 1947 рр. *Карпати: людина, етнос, цивілізація*. Івано-Франківськ: Плай, 2009. Вип.1. С. 104–113.
669. Масляна А. Свято русинської культури у Польщі. *Русинський світ*. 2015. №3. Річник 13. С. 2–3.
670. Машкевич М. Східна політика у ХХ – на початку ХХІ ст. *Polska Polityka Wschodnia i Ukraina (1990–2010): концепції та інтерпретації* [пер. з пол. та наук. ред.: Сергій Серяков]; Ін-т міжнар. відносин Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Київ: Ніка-Центр, 2015. 311 с.
671. Межею чужини розірване життя: депортація лемків із Польщі в Україну 1944–1947 рр. За ред. проф. М. Якименка. Полтава: Сімон, 2007. 100 с.
672. Микитюк Д. Українська Галицька Армія у 40-річчя її участі у визвольних змаганнях. Вінніпег: Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1958. 674 с.
673. Мишанич О. Русини: політика, історія, культура. Ужгород: Гражда, 2012. 352 с.

674. Мілянч С. Життя і праця українського студентства. *Студентський шлях*. 1931. Ч. 1–2. С. 23–26.
675. Міхновський М. Націоналізм. Антологія. Київ: Смолоским, 2000. 869 с.
676. Мусієнко І. Етнічна ідентичність лемків, бойків і гуцулів у сучасній історіографії. *Łemkowie, Bojkowie, Rusini: historia, współczesność, kultura materialna i duchowa* / red. nauk. Stefan Dudra, Bohdan Halczak, Roman Drozd, Iryna Vetko, Michał Śmigiel. Głogów: «Druk-Ar», 2010. Т. 3. S. 315–323.
677. Мушинка М. Від отчого порога. Зібр. Твори Т.1. Автобіографія. Праці про с. Курів та його околицю/ Упоряд. Олесь Мушинка. Пряшів: Центр антропологічних досліджень, 2018. 967 с.
678. Мушинка М. До історії статті В. Гнатюка «В справі літературної мови підкарпатських русинів». *Науковий збірник музею української культури в Свиднику*. Вип. 3. 1967. С. 17–18.
679. Мушинка М. Книжка, яку не можна читати без хвилювання. *Лемківщина*. 1992. №4. С. 10–11.
680. Мушинка М. Музей завзятого лемка. *Український журнал*. 2008. №3. 29 с.
681. Мушинка М. Олена Рудловчак – найвизначніша дослідниця української літератури та культури Закарпаття поза межами України. *Українознавство в персоналіях – у системі вищої медичної освіти: Монографія: Кн.4* / За ред. В. Качкана. Іван-Франківськ, 2020. С. 181–190.
682. Мушинка М. Політичне русинство на сучасному етапі. *Народна творчість та етнографія*. 2009. №4-5. С. 47–58.
683. Мушинка М. Свіжий струмінь пісенного багатства лемків. В'язка спогадів про Ореста Гижу. *Гижя О. Українські народні пісні з Лемківщини*. За ред. С. Грици. Горлиці: Об'єднання лемків, 1997 С. 9–14.
684. Мушкетик Л. Українсько-угорське порубіжжя: мова та етнокультура, питання ідентифікації, міжетнічні зв'язки. *Народна творчість та етнографія*. 2010. № 3. С. 21–35.
685. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. Київ. 2002. 271 с.

686. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. Київ: ПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 405 с.
687. Наконечний В. Журнал Лемківщина: ідейні засади, рубрикація, проблематика. *Переяславський літопис*. 2016. Вип. 10. С. 61–69.
688. Наконечний В. Русинська спільнота міжвоєнної Польщі у висвітленні «Нашого лемка» // *Східноєвропейський історичний вісник*. 2017. Вип. 5. С. 129–137.
689. Наконечний Є. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями? Львів, 2001. 399 с.
690. Наконечний В. Часопис «Наш лемко» – феномен української періодики міжвоєнного часу // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2017. Вип. 29: Ювілейний збірник на пошану Миколи Литвина. С. 520–528.
691. Нагорна Л. Ідентифікаційні кризи як стимулятори насильства й свідомих стереотипів. *Регіональна історія України. Збірник наукових статей* / Гол. ред. В.Смолій; відпов. ред. Я.Верменич. Вип. 10: До 80-річчя Інституту історії України НАН України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. С.77–102.
692. Нагорна Л. Територіальні ідентичності в системі трансдисциплінарних регіональних досліджень. *Регіональна історія України: збірник наукових статей*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. Вип. 6. С. 35–52.
693. Назаріїв О. Етнографічна територія угорських Українців-Русинів. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. Т. XX. Львів, 1911. С. 165–191.
694. Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси / [ред. рада В.Н. Литвин (голова), Г.В. Боряк, В.М. Даниленко та ін.; відп. ред. В.А. Смолій; авт.кол: О.Г.Аркуша, В.Ф. Верстюк, С.В. Віднянський та ін.]. Київ: Ніка–Центр, 2012. 592 с.
695. Огоновський В. Число українців у межах теперішньої Словаччини. *Сьогочасне й минуле. Вісник українознавства*. 1939. №2. С. 59–68.

696. Оленич І. Доля Лемківщини. Львів: Каменяр, 1992. 119 с.
697. Ольшанський Т. Команчанська республіка. Невідома сторінка українського визвольного пориву – листопад 1918–січень 1919. *Аннали Лемківщини*. Ч. 5. Нью-Йорк: Фундація дослідження Лемківщини, 1993. С. 58–69.
698. Орловська Б. Асиміляція чи адаптація лемків на західних землях Польщі. *Карпатський край*. 2013. №1. С. 5–12.
699. Павлик М. Друкований лист до всіх русинів в Галичині. Павлик М. Проза. Публіцистика. Листувня (З маловідомої спадщини)/ Упорядник Качкан В. А. Львів: Світ, 1996. 156 с.
700. Павлів І. Українська учительська семінарія у Криниці як осередок педагогічної освіти у 40-х роках ХХ століття. *Вісник Львівського університету. Серія педагогічна*. 2010. Вип 26. С. 229–235.
701. Павлюк С. Етногенеза українців: спроба теоретичної конструкції. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2006. 248 с.
702. Павлюк С. Передмова. Лемківщина: у 2-х т. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1998. Т. 1. С. 3–6.
703. Павлюк С. Трансформаційні етнокультурні процеси українського порубіжжя: проблема дослідження. *Народознавчі зошити*. 2003. Зош. 3–4. С. 385–388.
704. Панчук М. Панчук М. Політичне русинство в Україні. Політична думка. 1995. №2-3. С. 116–123.
705. Панчук М. Політичне русинство – антирусинський (антиукраїнський) проект. *Карпати: людина, етнос, цивілізація. Науковий журнал з проблем карпатознавства.*– 2010. Вип. 2. С. 86.
706. Панькевич І. До питання генези українських лемківських говорів. *Славянская филология. Сборник статей. IV международный съезд славистов*. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1958. С. 164–197.
707. Панькевич І. Лемківсько-бойківська границя в Чехословаччині. *Літопис Бойківщини*. III. Самбір, 1938. №10. С. 87–92.

708. Парацій В. Етнографічні досягнення Франца Коковського: осмислення маловідомих творчих досягнень особистості. *Україна в етнокультурному вимірі століть. Збірник наукових праць*. Київ, 2012. Вип. 2. С.76–86.
709. Петрова Н., Ковальчук С. Українці-переселенці на Одещині в 1944-1946 роках. (за матеріалами Державного архіву Одеської області). *Записки історичного факультету*. Вип. 27. Одеса: ОНУ імені І. І. Мечникова, 2016. С. 155–165.
710. Перени Й. Из истории закарпатских украинцев (1849 -1914). Будапешт: Akademiae Kiado, 1957. 159 с.
711. Поріцька О. Найновіші експедиційні матеріали з усної історії: долі і шляхи українців-переселенців з Польщі. *Народна творчість та етнографія*. 2012. №6. С. 73–82.
712. Прах Б. Духовенство Перемиської єпархії та Апостольської Адміністрації Лемківщини. Т. 1.: Біографічні нариси (1939–1989). Львів: Вид-во Українського Католицького університету, 2015. 772 с.
713. Прах Б. Наукові студії і джерела з культурно-релігійного життя лемків (до історії Апостольської Адміністрації Лемківщини). *Релігія та Соціум*. 2013. №1. С. 45–55.
714. Прах Б. Репресії супроти греко-католицького духовенства Перемиської єпархії та Апостольської Адміністрації Лемківщини (1939–1947). *Історія релігій в Україні і світі: збірник наукових праць. Серія «Історичне релігієзнавство»*. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2012. Вип. 7. С. 204–217.
715. Пронь Т. Взаємовідносини українців депортованих з Польщі в Україну в 1944–1946 рр.: у трикутнику «Громада–влада–переселенці» *Українознавство. Історичні науки. Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії*. Т. XXIX. Київ, 2012. С. 101–121.
716. Пронь Т. Депортовані з Польщі українці на тлі повоєнного повсякденного життя колгоспників східних областей Української РСР.

«Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня. 2010 р. / [Упоряд.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Ю.]. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 171–174.

717. Радь Т. Польсько-український уявний простір: між Збручем та Сяном. *Акраїнський Альманах*. 2018. Варшава: Об'єднання українців Польщі. С. 192–197.

718. Рубльов О. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. Київ: Альтернатива. 319 с.

719. «Русини, є органічною складовою української нації». *Лемківщина*. 2011. №3. С. 6.

720. Свинко Й. Трагедія українців Польщі в 40-х роках ХХ ст. (до 60-річчя депортації українців зі своїх споконвічних земель Надсяння, Лемківщини, Холмщини та Підляшшя). *Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє*. Тернопіль: Економічна думка, 2004. С. 176–188.

721. Сербенська О. Лемківщина – батьківщина мого дідуся Михайла Бурки. *Теле-та радіожурналістика. Збірник наукових праць*. Вип.18. 2018. С.64–67.

722. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. Тернопіль: Вид-во «Тернопіль», 1997. 440 с.

723. Сидор О. Музей «Лемківщина» в Сяноці. До 40-ліття з дня смерти Лева Геца. *Лемківщина*. 2012. №1. С.8–11.

724. Сирник Я. Власті комуністичної Польщі та лемківське питання. *Український журнал*. 2009. №1. С. 24–25.

725 Сирник Я. Українці в Польщі (1947–1970). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 30. Львів: Світ, 1995. С. 89–97.

726. Скрипник Г. Етнічність та етнокультура українців Східної Словаччини в дослідженнях видатного етнологіста Мирослава Сополіги. *Збірник статей на вшанування 70-річчя видатного українця Словаччини Мирослава Сополіги / Гол. ред. Г.Скрипник. ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України. Київ, 2016. С. 7–32.*

727. Слободян В. Лемки і Лемківщина. *Пам'ятки України*. 1995. №3. С. 138 – 148.
728. Слоистов С. Русинское возрождение на Московской земле. *Русин*. 2008. №3–4. С. 198–201.
729. Сміян П. Жовтнева революція і Закарпаття (1917–1919 рр.). Львів: Вид-во Львівського університету, 1972. 165 с.
730. Сополіга М. До питань етнічної ідентифікації та сучасних етнічних процесів українців Пряшівщини. *Народна творчість та етнографія*. 2010. №3. С. 5–20.
731. Сополіга М. Історіографія дослідження традиційної матеріальної культури Північно-Східної Словаччини. *Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку*. Київ, 2013. С. 430–453.
732. Сополіга М. 50 років діяльності музею української культури у Свиднику *Науковий збірник музею української культури у Свиднику. Матеріали міжнародної наукової конференції «Словацько-українські взаємини в області історії, культури, мови, літератури (Свидник, 23 – 24 червня 2006)*. Вип. 24. 2007. С. 299–310.
733. Сополіга М. Українці Словаччини: історико-етнографічний аспект. *Народна творчість та етнологія*. 2017. №3. С. 16–23.
734. Сорока Ю. Переселення українців з етнічних земель і польського населення з УРСР (1944–1946 роки). *Етнічна історія народів Європи*. 2001. Вип. 9. С. 95–99.
735. Стецюк Н. Громадсько-політична діяльність українців у Польщі (1947–1989 рр.). *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. До 60-річчя проф. М. Кугутяка*. 2012. №20–21. С. 319–328.
736. Стоколос Н. Лемки і греко-католицька церква: церковні проблеми Лемківщини у міжвоєнній Польщі. *Людина і світ*. 2004. №5. С. 32–36.
737. Стрільчук В. Громадсько-політична діяльність Олександра Вислоцького у 1920 – 1930-х роках. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2017, №30. С. 82–96.

738. Струмінський Б. Про походження лемків з мовознавчої точки бачення. *Symbolae in honorem Volodymyri Janiw*. Studia. 10. Munchen, 1983. S. 839–848.
739. Суляк С. Русини: уроки трагической истории. *Русин*. 2008. №3-4. С.7–34.
740. Сухомлинов О. Культурні пограниччя: новий погляд на стару проблему. Донецьк:ТОВ «Юго-Восток Лтд», 2008. 212 с.
741. Сухомлинов О. Функціональність поняття «пограниччя» як сучасні категорії світосприйняття. *Регіональна історія України. Збірник наукових статей* / Гол. ред. В.Смолій; відпов. ред. Я.Верменич. Вип. 10: До 80-річчя Інституту історії України НАН Укаїни. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 103–114.
742. Тарнович Ю. Лемківщина. Матеріальна культура. Краків: Українське видавництво, 1941. 160 с.
743. Тиводар М. Етнографія Закарпаття: Історико-етнографічний нарис. Ужгород: Гражда, 2010. 416 с.
744. Тимків Б. Розвиток лемківського народного мистецтва на території України та Польщі. *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21 – 22 листопада 1996 р.)*. Івано-Франківськ: Видавництво «Плай», 1997. С. 392–395.
745. Тороньській А. Русини – лемки. *Зоря галицкая яко альбумь на годь 1860*. вь Львовь. С. 389–428.
746. Трухан М. Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі. Львів, 1992. С. 192.
747. Трухан М. Українці в Польщі після Другої світової війни 1944–1984. Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто: Видано у співпраці з фундацією дослідження Лемківщини, 1990. 403 с.
748. Україна – проблема ідентичності: людина, економіка, сусільство. Конференція українських випускників програм наукового стажування у США Львів 18-21 вересня 2003. Інститут Кеннана Київський проєкт. 243 с.

749. Українсько-польські відносини. Новітня доба / відп. ред. Микола Литвин; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2017. 732 с.
750. Українці: історико-етнографічна монографія: У 2-х кн. Кн. 1./ За наук. ред. А. Пономарьова. Опішне: Українське народознавство, 1999. 528 с.
751. Українці: історико-етнографічна монографія: У 2-х кн. Кн. 2. / За наук. ред. А. Пономарьова. Опішне: Українське народознавство, 1999. 544 с.
752. Фабрика – Процька О. Лемки України: історія, культура, духовність. *Етнічна історія народів Європи*. 2002. Вип. 13. С. 76–80.
753. Фабрика-Процька О. Пісенна культура лемків України (XX–XXI ст.): монографія. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2013. 328 с.
754. Филипчак І. З історії села Лішні Сяніцького повіта. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. Т. СXLIX. Львів, 1928. С. 85–116.
755. Франко І. Поза межами можливого. Твори в 50-ти т. Т. 45. 1986. С. 276–286.
756. Цепенда І. Українсько-польські відносини 40-50-х років XX ст.: етнополітичний аналіз. Київ, 2009. 387 с.
757. Чайківський Б. У двадцятиліття трагедії Зкерзоння. *Аннали Світової Федерації Лемків*. Ч. 2. Нью-Йорк: Світова федерація лемків, 1975. С. 111–117.
758. Черник П. Україна в геополітичних концепціях Чехії та Словаччини XX ст. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. Вип. 21. С. 172–179.
759. Чмелик Р. Поняття «пограниччя» в контексті українських і польських досліджень етнічних територій. *Народознавчі зошити*. 2014. № 2. С. 223–228.
760. Халюк Л. Усні народні оповідання українців-переселенців Лемківщини, Холмщини, Підляшшя та Надсяння: жанрово-тематична специфіка, художні особливості. Київ: ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, 2014. 215 с.

761. Халюк Л. Українська спільнота в Польщі (до питання збереження етнічної ідентичності після 1947 року). *Слов'янський світ*. Вип. 14. 2015. Київ. С. 192–204.
762. Хмара А. Українська вчительська семінарія в Криниці. *Визвольний шлях*. 1989. Кн. 8. С. 1007–1018.
763. Худаш М. Походження етноніма лемки. *Народознавчі Зошити*. 1995. №5. С. 279–290.
764. Чаплик К. Екзистенція лемківських переселенців в умовах сучасної України: монографія. Київ: Видав. дім Дмитра Бураго, 2013. 244 с.
765. Шандор В. Закарпаття історично-правний нарис ІХ ст. 1920. Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1992. 292 с.
766. Шандор В. Едвард Еган і його «Верховинська акція». *Український історик*. 1977. №1-2. С.108–117.
767. Шандор В. «Читайте вашу будуччину в нашій долі». Русини-українці і словаки. *Пам'ятки України*. 1992. №1. С. 85–97.
768. Шапаренко Ю. Історичні та соціально-психологічні чинники розвитку етнічної самосвідомості лемків. *Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць*. Т. 10. 2015. Вип. 27. С. 645–654.
769. Шаповал Л. Лемки на Зіньківщині: регіональна ідентичність етнографічної групи. *Збірник статей на вшанування 70-річчя видатного українця Словаччини Мирослава Сополіги* / гол. ред. Г. Скрипник; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. Київ, 2016. С. 499–519.
770. Шафран П. Лемківська хроніка. *Ватра*. 2013. №1. С. 23, 25.
771. Шевчук О. Пограниччя як соціокультурне явище. Наукові записки Національного університету «Острозька академія» 2010. Вип.6. С. 87–94.
772. Шишела С. Трансфер українського та польського населення 1944–1946 рр. у новітній історіографії та джерелах. *Історичний архів*. 2013. Вип. 11. С. 146–152.
773. Шлепецкий И. Ради правди и справедливости. *Карпаторусский календарь Лемко-союза на год 1963*. С. 61–76.

774. Шлепецкий І. Скільки руснаків на Пряшівщині. *Карпаторусский календарь Лемко-Союза на год 1970*. Под. ред Стефана Кичури. Yonkers: Печатано в типографії Лемко-Союза в Юнкерс Н.Й. С. 73–76.
775. Шмигель М. Движение за присоединение северо-восточной Словакии к Советской Украине (1944–1945) в контексте аннексии Закарпатья СССР. *Codrul Cosminului*. 2010. 16. С. 133–145.
776. Штець М. Газета «Слово народа» в боротьбі за українську мову в Східній Словаччині на початку 30-х рр. *Науковий збірник музею української культури в Свиднику*. 1967. Вип. 3. С. 329–342.
777. Шульга С. Чехи в Західній Волині: від оселення до рееміграції. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. 471 с.
778. Чаплик К. Екзистенція лемківських переселенців в умовах сучасної України. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. 244 с.
779. Чмелик Р. Вплив зміни типу українсько-польського пограниччя на трансформацію категорій свій/інший/чужий. *Народознавчі зошити*. 2012. Зош. 2. С. 191–200.
780. Чмелик Р. Поняття «пограниччя» в контексті українських і польських досліджень етнічних територій. *Народознавчі зошити*. 2014. Зош. 2. С. 221–228.
781. Чорновол І. Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір / Наук ред. Л. Зашкільняк. Український науковий інститут Гарвардського університету; Інститут критики; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Київ: Критика, 2015. 376 с.
782. Щерба Г. Діяльність УПА на Лемківщині. *Державність*. 1992. №3 С.28–30.
783. Щерба Г. «Евакуація–депортація» українців з Лемківщини в 1945 –1947 роках. *Визвольний шлях*. 1991. Кн. 9. С. 1104–1114.
784. Щерба Г. Розквіт і трагедія Лемківщини. Львів: Вид-во Української академії друкарства, 2011. 464 с.

785. Якименко М. Депортація українців з Польщі на Полтавщину. *Березіль*. 1998. №1-2. С. 162–169.
786. Якименко М. Депортація лемків із Польщі на Полтавщину у 1944 –1945 роках та її соціально-економічні наслідки. *Межею чужини розірване життя: депортація лемків із Польщі в Україну 1944 – 1947 рр.* За ред. проф. М.А.Якименка. Полтава: Сімон, 2007. С.3–12.
787. Янчук О. Активізація питання «лемківського сепаратизму» в останні роки існування Польської народної республіки. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. XXXVI. С. 275–279.
788. Ярославин С. Визвольна боротьба на західно-українських землях у 1918 – 1923 рр. Філадельфія: Накладом гуртка прихильників, 1956. 182 с.
789. Ясінчак С. Лемки – народ позбавлений батьківщини. Нариси, спогади, факти, документи про депортацію лемків на землю Луганщини. Луганськ: «Янтар», 2007. 149 с.
790. Ясь О. Традиції великих історичних наративів у світлі культурних епох в кінці XVIII –XX ст. *Український історичний журнал*. 2012. №5. С.6–38.
791. A Jubilee collection: essays in honor of professor Paul Robert Magocsi: on his 70 th Birthday–Uzhhorod –Presov–New York: Valerii Padiak Publishers, 2015, 614 s.
792. Barwinski M. Ukrainskie i Lemkowskie struktury organizacyjne w Polsce w latach 1956 – 2012. *Acta universitatis Lodziensis. Folia Geographica socio-oeconomica*. 2012. №12. С. 111–144.
793. Best P., Decerbo M., Maksimovich W. Lemkowyna. A History of the Lemko Region of the Carpathian Mountains in Central Europe. Higganum, Connecticut: The Lemko Association, Carpathian Institute, 2012. 575 s.
794. Best P., Moklak J. The Lemkos: Article and Essays. Sesond edition, reised and expanded. – Higganum, Connecticut, USA: Carpathion Institute, 2013. 463 s.
795. Chudyk A. Smereczne na Łemkowszczyźnie. Wspomnienia i relacje. Krosno: Pod Karpatami, 2016. 292 s.

796. Halczak B. Łemkowskie miejsce we wszechświecie. Refleksje o położeniu Łemkow na przełomie XX i XXI wieku. *Łemkowie, Bojkowie, Rusini– historia, współczesność, kultura materialna I duchowa*. Tom IV. Cz. 1. Słupsk-Zielona Góra, 2012. S. 113–127.
797. Hamerskij O. Birczanszczyzna. Materiały do monografii Birczy i okolic, Krosno: Pod Karpatami, 2019, 536 s.
798. Hamerskij O. Rozwoj świadomości narodowej Łemkow. Szkice na 70 rocznicę Akcji Wisła i setną powołania republik łemkowskich. Krosno: RuthenicArt, 2017. 121 s.
799. Haraksim Ľ. Národnostná identita rusinov na Východnom Slovensku. Národnosti na Slovensku. Veda: Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie vied. Bratislava, 1993. S. 71–80.
800. Dancak B., Fiala P. (eds) Narodnostni politika v postkomunistických zemích. Brno: Masarykova univerzita: Mezinarodi Politologiciki ustav, 2000. 316 s.
801. Dziadosz P. Przesiedlenia ludności łemkowskiej z powiatu krośnieńskiego w latach 1944-1947. Węglówka: Pod Karpatami, 2014. 132 s.
802. Dziewierski M., Pactwa B., Siewierski B. Dylematy tożsamości. Studium społeczności lemkowej w Polsce. Katowice, 1992. 138 s.
803. Does a fourth Rus exist? Concerning Cultural Identity in the Carpathian Region. / Edited by Paul Best and Stanislaw Stepien. Przemysł–Higganum, 2009
804. Dushnyck W. Death and devastation of the Curzon line: the story of deportations from Ukraine. - New York: Committee Against Mass Expulsion in cooperation with the Ukrainian Congress Committee of America, 1948. 32 p.
805. Dushnyck W. Death and devastation on the curzon line: the story of the deportation from Ukraine. *Аннали Світової Федерації Лемків*. 1975. Нью-Йорк: Світова федерація лемки, Ч. 2. С. 5–37.
806. Drozd R. Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989. Warszawa: «Tyrsa», 2001. 380 s.
807. Drozd R., Halczak B. Dzieje ukraińców w Polsce w latach 1921-1989. Ukraińskie towarzystwo historyczne. Zielona Góra–Słupsk, 2010. 237 s.

808. Dubiel–Dmytryszyn S. Duchowieństwo greckokatolickie na Łemkowszczyźnie. Przyczynek do monografii, Krosno: Pod Karpatami, 2020. 120 s.
809. Dubiel – Dmytryszyn S. Rusini–Łemkowie–Ukraińcy. W kręgu rusińskiej tożsamości etnicznej w Karpatach. Krosno: RuthenisArt, 2018. 189 s.
810. Dudra S. Karnie Przesiedleni... W 70. Rocznice deportacji Lemków w ramach akcji «Wisła *Музейна загорода. Річник Музею Лемківської Культури в Зиндраові*. 2016. №1. С.15–32.
811. Dudra S. Niektóre aspekty polityki państwa wobec ludności ukraińskiej osiedlonej w ramach akcji «Wisła» na ziemi Lubuskiej w latach 1947–1956. *Biuletyn ukraïnoznavczy*. 2011. №14. Przemyśl, S. 105–154.
812. O. Ioann Polański – duszpasterz Łemków i kanclerz Apostolskiej Administracji Łemkowszczyzny / red. Sebastian Dubiel-Dmytryszyn, Krosno: Pod Karpatami, 2020. 364 s.
813. Filipiak L. Społeczno-polityczna sytuacja Łemków w III RP. Wyd-wo Adama Marszałeka, 2013. 576 s.
814. Kabaczij R., Wygnani na stepy. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski na południe Ukrainy w latach 1944-1946, Wydawca: Związek Ukraińców w Polsce, Warszawa, 2012. 382 s.
815. Karpiński F. Lemki z Wierchomli pod względem antropologicznym. Poznan: wydano z zasilkiem funduszu naukowego uniw. Pozn., 1939. 58 c.
816. Karczmarzewski A. Świat Lemków. Etnograficzna podróż po Lemkowszczyźnie. Rzeszów: Libra, 2015. 264 s.
817. Kwiek J. Żydzi. Łemkowie. Słwacy w województwie Krakowskim w latach 1945–1949/50. Kraków: Wydawn-wo naukowe, 1998. 233 s.
818. Kwilecki A. Fragmenty najnowszej historii Lemków . *Materiały szkoleniowe*. Pod red. P. Lubonskiego. 1984. Warszawa: Studenskie kolo przewodników Beskidskich przy oddziale Miedzyuczelnianym PTTK w Warszawie, 1984. S.31–86.

819. Kerstnen K. Międzypaństwowe przesiedlenia ludności w XX w. *Kwartarnik Historyczny*. 1966. Nr. 1. C.3–32.
820. Klasztorna N. Łemkowskie pojmowanie «swego świata»: jego obraz, utrata i poszukiwania. *Biuletyn Ukrainoznawczy. Południowo-wschodni instytut naukowy w Przemyślu*. 2001. №7. S.91–99.
821. Kovač D. Národnostnè menšiny na križovatke medzi vnutornou a zahraničnou politikou. *Národnosti na Slovensku: zostavil L'udovit Haraksim*. 1993. Veda: Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie vied. Bratislava, S. 9–19.
822. Konečný S. Transformácia spoločnosti a niektore sociálno-ekonomicke problémy Rusinov a Ukrajincov na Slovensku . *Narod a národnosti na Slovensku v transformujúcej sa spoločnosti: zostavil Stefan Sutaj*. Prešov: Universum, 2005. S. 208–218.
823. Kredatusova J., Kredatusov J. Ukrajinska menšina na Slovensku súčasnosť a perspektivy. *Evropske občianstvo a národná identita*. 2006. Prešov, S. 245–253.
824. Lubczyk I. Lemkowszczyzna (od końca XIX–do lat trzydziestych XX wieku): etnopolityka i tożsamość. Monografia. Krosno: Pod Karpatami, 2020. 205 s.
825. Lubchik I. The Lemko Rusyns in the Russian Scholarly Discourse: Scholarly Pluralism or Political Speculation. *Lemkivshchyna*. 2016. №1. S.15–19
826. Lubczyk I., Krasiwski O., Problems of research of Lemkos national identity in historiography: political tendency and scientific assessments. *Studia Europaea Gnesnensia. Gnieźnieńskie studia europejskie*. 2012. №6. Red. Nasczelny L. Mrozewicz. Poznań-Gniezno, Wyd. Poznańskiwego Towarzystwa przykaciół nauk. S. 47–60.
827. Małgorzata M. Między Popradem a Oslawa. Tożsamość kulturowo-językowa Łemków w ujęciu etnolingwistycznym, Wrocław: Profil, 2018. 272 s.
828. Masaryk T. Nová Evropa .Stanovisko slovasnské. Brno:Doplnek, 1994. 193 s.
829. Mazur P. Od Gellnera do Hrocha, czyli od porażki do szans na przyszłość – modernistyczna próba wyjaśnienia meandrów kształtowania się świadomości narodowej Łemków w przeszłości i obecnie. *Przeszłość – Teraźniejszość –*

- Przyszłość. Problemy badawcze młodych politologów. Kraków: Wydawnictwo Libron-Filip Lohner, 2010. S. 37–47.
830. Misiak M. Między Popradem a Ośława. Tożsamość kulturowo-językowa Łemków w ujęciu etnolingwistycznym, Wrocław: Profil, 2018. 272 s.
831. Michna E. Kwestie etniczno-narodowościowe na pograniczu słowiańszczyzny wschodniej i Zachodniej. Ruch rusinski na Słowacji, Ukrainie i w Polsce. Kraków, 2004. 364 s.
832. Micha E. Łemkowie. Grupa etniczna czy naród. Kraków: NOMOS, 1995. 147 s.
833. Michna E. Pomiedzy Wschodem a Zachodem: Europa i europejskość w karpatorusińskim dyskursie narodowościowym. *Carpatho-Rusins and their Neighbors. Essays in Honor of Paul Robert Magocsi*. Fairfax, VA: Eastern Christian Publication, 2006. P. 257–279.
834. Moklak J. Łemkowie w wojnie polsko-ukraińskiej 1918–1919. Husaria tradycji. 2012. nr. 6. S. 130–136.
835. Moklak J. Łemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej. Zagadnienia polityczne i wyznaniowe. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze «Historia Iagellonica», 1997. 223 s.
836. Moklak J. Moskwofilstwo (moskalofilstwo) i rusofilstwo. Uwagi o terminologii w związku z artykułem Andrzeja A. Zieby. *Studia Historyczne*. – 2000. R. 43. Z. 4. S. 701–712.
837. Moklak J. Tożsamość Łemków – uwarunkowania historyczne (XIX–XX w.). *Odkrywcy i budziciele Łemkowszczyzny: materiały konferencyjne* / red. nauk. Anna Strzelecka, Leszek Puchała. Sanok: Oficyna Wydawnicza Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Grzegorza z Sanoka, 2007. S. 5–8.
838. Motyka G. Od rzezi wołyńskiej do akcji «Wisła». Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2011. 524 s.
839. Mušinka M. Sucasni nositelia, interpreti a badatelia ľudových tradicii Rusinov-Ukrjincov Slovenska : vzájomne vzťahy a konflikti prislušnikov dvoch

- národnostných orientácií spoločného etnika / Narod a národnosti na Slovensku v transformujúcej sa spoločnosti: zostavil Stefan Sutaj. Prešov: Universum, 2005
840. Musinka M. Rusini-ukrajinci–jedna narodnost. Presov, 1997. 24 s.
841. Nakonechnyj V. At the begginings of academic Lemko studies the «Lemkivshchyna» phenomenon . *Східноєвропейський історичний вісник*. 2018. Вип.8. С. 206–215.
842. Nowak J. Zaginiony Świat? Nazywają ich Lemkami. Kraków, 2000: Universitas. 247 s.
843. Nowakowski K. Sytuacja polityczna na Łemkowszczyźnie w latach 1918–1939. *Łemkowie w historii i kulturze Karpat* / pod red. Jerzego Czajkowskiego. Rzeszów, 1992. T. I. S. 313–350.
844. Gajdos M., Konecny S. Rusini a Ukrajinci na Slovensku v procesoch transformacie (1989–1995). Vyber z dokumentov Presov: Universum, 2005. 209 s.
845. Pecuch M. Tożsamość kulturowa Łemkow w zachodniej Polsce i na Ukrainie. Studium porównawcze. Gorzów WLKP. 2009. 208 s.
846. Pieradzka K. Na szlakach Lemkowszczyzny. Kraków, 1939. 232 s.
847. Pisuliński J. Przesiedlenia ludności ukraińskiej i Łemkowskiej do USRR w latach 1944. *Prace komisji Wschodnioeuropejskiej*. 2010. PAU. T.XI. Kraków. S.143–181.
848. Reinfuss R. Etnograficzne granice Lemkowszczyzny. Warszawa, 1936. 14 s.
849. Reinfuss R. Lemkowie w kulturze karpackich. *Almanach Karpacki*. 1997. №15. S. 45–54.
850. Reinfuss R. Lemkowie. (Opis etnograficzny). *Wierchy*. 1936. S.1–24.
851. Reinfuss R. Problem wschodniego zasięgu etnograficznego Łemkowszczyzny, Warszawa. 1938. 11 s.
852. Reinfuss R. Cmentarze wojenne na Lemkowszczyźne. *Wierchy*. 1935. S.108–116.
853. Sabik M. i Hamerskij O. Ukraińcy na Podkarpaciu, Krosno: Pod Karpatami, 2020, 212 s.

854. Syrnyk J. *Ukrainske Towarzystwo Społeczno – Kulturalne (1956 – 1990)*. Wrocław: Gajt, 2008. 175 s.
855. Skorowidz Gminny Galicji. Opracowany na podstawie wyników spisu ludności z dnia 31 grudnia 1900. Wiedeń, 1907. 1023 s.
856. Smolenski J. *Lemkowie i Lemkowszczyzna. Wierchy*. 1935. S. 54–61.
857. Stachowiak A. *Wojna religijna w górach. Konflikty wyznaniowe na Łemkowszczyźnie po 1947 roku*. Krosno: Pod Karpatami, 2017. 424 s.
858. Stryjek T. *Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i dbacie publicznej na Ukrainie 1991–2004*. Warszawa: Instytut studiów politycznych PAN Oficyna Wydawnicza rytm, 2007. Wydanie I. 849 s.
859. Suleja W. *Urok badawczego pogranicza. O pożytkach sięgnięcia do nowego źródła – języka. Dzieje najnowsze*. 2019. Rocznik LI. Nr. 1. Warszawa: Instytut Historii PAN. S. 235–246.
860. Treszczyńska P. *Łemkowszczyzna zapamiętana. Opowieści o przeszłości i przestrzeni*. Kraków: Wyd-wo uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013. 444 s.
861. *Udział Łemków w życiu religijnym, umysłowym, kulturowo-społecznym Galicji w drugiej połowie dziewiętnastego i na początku dwudziestego wieku, [w:] Poprzez stulecia. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Antoniemu Podrazie w 80. rocznicę Jego urodzin*, Kraków, 2000. S. 199–212.
862. Udziela S. *Ziemia Lemkowska przed polwieczem: zapiski i wspomnienia z lat 1888–1893*. Lwów: Nakładem Towarzystwa Ludoznawczego, 1934. 83 s.
863. Zieba A. *Lemkowie i Lemkowszczyzna w historiografii Polskiej. Lemkowie i Lemkoznawstwo w Polsce*. T.V./ pod red. Andrzeja Zieby. Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1997. S. 32–43.

3. Дисертації, автореферати

864. Антипова О. *Суспільно-політична криза 1956 р. у Польщі: міжнародний та український контексти: дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія»* Київ, 2016. 254 с.

865. Антипова О. Суспільно-політична криза 1956 р. у Польщі: міжнародний та український контексти: автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» Київ, 2016. 22 с.
866. Байкеніч Д. Переселення українців із Польщі до Східних областей УРСР у другій половині 1940-х років: дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» Луганськ, 2013. 248 с.
867. Боднарчук Ю. Особливості розселення й адаптації на Тернопільщині українського населення, депортованого з території Польщі (1944–1947 рр.): дис. канд. іст. наук 07.00.01 «Історія України». Чернівці, 2009. 315 с.
868. Васильченко М. Громадсько-політична та культурно-освітня діяльність українців у Східній Словаччині (1945 – 1991 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» Львів, 2009. 19 с.
869. Данилиха Н. Соціально-побутова адаптація українців із Польщі в УРСР у 1944–1950-х рр. (на матеріалах західних областей України): автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» Львів, 2007. 21 с.
870. Дронов М. Роль Греко-католической церкви в формировании этнонациональной идентичности русинов Словакии (1919–1938): автореф. дис...канд. ист. наук: спец. 07.00.03 «Всеобщая история». Москва, 2014. 20 с.
871. Кічера Н. Русини в етнополітиці країни центральної та південно-східної Європи: автореф. дис. канд. політ. наук 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Чернівці, 2015. 23 с.
872. Кіцак В. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація: автореф. дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» Чернівці, 2003. 21 с.
873. Кочан В. Феномен пограниччя у соціокультурному вимірі: автореф. дис... канд. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія і філософія історії» Сімферополь, 2008. 20 с.
874. Кушнір О. Журнал «Дукля» (Словаччина, 1953–2004 рр.): організаційний, проблемно-тематичний та жанровий аспекти”: автореф. дис.

канд. наук із соціальних комунікацій 27.00.04 «Теорія та історія журналістики» Київ, 2008. 20 с.

875. Лазар Н. Політика Словацької Республіки щодо національних меншин : інституційно-правові та політичні аспекти: автореф. дис... канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси» Чернівці, 2006. 27 с.

876. Любчик І. Етнополітичні процеси на Лемківщині (90-ті рр. XIX – 30-ті рр. XX ст.): автореф. дис. канд. іст. наук 07.00.05 «Етнологія». Івано-Франківськ, 2008. 20 с.

877. Малка А. Українсько-польське переселення середини 40-х – початку 50-х років XX століття: історіографія проблеми: автореф. дис. канд. іст. наук. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Переяслав-Хмельницький, 2011. 20 с.

878. Наконечний В. Лемки в XX столітті: Життя на етнічних землях та в нових геополітичних умовах: автореф. дис. канд. іст. наук 09.00.12 «Українознавство». Київ, 2008. 19 с.

879. Саварин Т. Лемківські весільні обрядові пісні в міжетнічному контексті: автореф. дис. канд. філол. наук. 10.01.07 «Фольклористика» Львів, 2003. 20 с.

880. Ткачук В. Соціально-політичні процеси на західноукраїнських землях в перше повоєнне десятиріччя (1944–1954): автореф. дис. канд. іст. наук. 07.00.01 «Історія України». Львів, 1998. 17 с.

881. Турчак О. Сільська громада у лемків (1866–1939): автореф. дис. канд. іст. наук 07.00.05 «Етнологія» Львів, 1996. 19 с.

882. Фабрика-Процька О. Пісенна культура лемків XX століття: збереження традицій та новотворчість: автореф. дис... канд. мистецтвознавства: 17.00.01 «Теорія та історії культури» Львів, 2007. 20 с.

883. Халюк Л. Усні народні оповідання українців-переселенців Лемківщини, Холмщини та Підляшшя: жанрово-тематична специфіка, художні особливості: автореф. канд. філол. наук 10.01.07 «Фольклористика». Київ, 2011. 20 с.

884. Шагала Л. Педагогічна діяльність Ярослава Грицковяна в контексті розвитку українського шкільництва в Польщі (1956–2010 рр.): дис. канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» Дрогобич, 2016. 246 с.
885. Шапаренко Ю. Соціально-психологічні особливості етнічної самосвідомості лемків: дис. канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи» Київ, 2017. 222 с.
886. Чаплик К. Трансформація пісенного фольклору лемківських переселенців у Західній Україні (повоєнний період): автореф. дис. канд. мистецтвознавства. 17. 00. 03 «Музичне мистецтво». Київ, 2010. 20 с.
887. Чмелик Р. Сучасне українсько-польське пограниччя: державний кордон та ідентичність населення: дис. докт. іст. наук: спец. 07.00.05 «Етнологія» Львів, 2018. 413 с.
888. Янчук О. Становище української громади в Польщі (1980 – 1990): дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія». Острог, 2015. 214 с.

4. Довідкові видання

889. Енциклопедія історії та культури карпатських русинів / Заг. ред Павла Роберта Магочія. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2010. 856 с.
890. Кубійович В. Лемки. Енциклопедія українознавства. 1994. Львів: «Молоде життя», С.1275-1280
891. Краєзнавчий словник русинів-українців Пряшівщини. – Пряшів: Союз русинів-українців Словацької республіки, 1999. – 496 с.
892. Красовський І. Діячі науки і культури Лемківщини: Довідник. Торонто Львів, 2000. 123 с.
893. Мала енциклопедія етнодержавознавства. Київ: Вид-во «Генеза», Вид-во «Довіра», 1996. 942 с.
894. Кирчів Р. Лемки. Мала енциклопедія українського народознавства / За ред. чл.-кор. НАН України, проф., С. Павлюка. Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 2007. С. 306–307.

895. Кирчів Р. Лемківщина. Мала енциклопедія українського народознавства / За ред. чл.-кор. НАН України, д-ра іст. наук, проф., С.Павлюка. – Л.: Ін-т народознавства НАНУ, 2007. С. 307.
896. Красзнавчий словник русинів-українців Пряшівщини. Пряшів: Союз русинів-українців Словацької республіки, 1999. 496 с.
897. Лемківщина. Довідник з історії: А–Я. Київ: Генеза. 2002. Вид-ня 2-е доопрацьоване і доповнено. С.402–403.
898. Любчик І. Лемки. *Сучасна енциклопедія України*. 2016. Київ. Т.16. С.54 – 56.
899. Любчик І. Лемківщина. *Сучасна енциклопедія України*. 2016. Київ, Т.16. С. 58–59.
900. Любчик І. Лемківські вісті. *Сучасна енциклопедія України*. 2016. Київ, Т.16. С. 58.
901. Любчик І. Лемківський календар. *Сучасна енциклопедія України*. 2016. Київ, Т.16. 2016. С.57–58.
902. Любчик І. Вислоцький Іван. *Західно-Українська Народна Республіка 1918 – 1923. Енциклопедія*. Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2018. Т.1. С. 252.
903. Любчик І. Гинилевич Володимир. *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія*. Т.1 А–Ж. Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2018. С. 361
904. Любчик І. Гинилевич Іван Володимирович . *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія*. Т.1 А–Ж. Івано-Франківськ: Манускрипт:Львів, 2018. С. 361
905. Любчик І. Гинилевич Степан Володимирович. *Західно-Українська Народна Республіка 1918 – 1923. Енциклопедія*. Т.1 А – Ж. Івано-Франківськ:Манускрипт:Львів, 2018. С. 362
906. Любчик І. Гинилевич Костянтин Володимирович. *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія*. Т.1 А–Ж. Івано-Франківськ:Манускрипт-Львів, 2018. С. 362

907. Любчик І. Газдайка Петро. *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія.* – Т.1 А – Ж. – Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2018. С. 450
908. Любчик І. Качмарик Ярослав. *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія.* Т.2 З–О. Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2019. С. 187.
909. Любчик І. «Лемківські республіки». *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія.* Т.2 З–О. Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2019. С. 411–413.
910. Любчик І. Малиновський Олександр. *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія.* Т.2 З–О. Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2019. С. 510–511.
911. Любчик І. Марчак-Барановський Омелян. *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія.* Т.2 З–О. Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2019. С. 531–532.
912. Любчик І. Невицький Омелян. *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія.* Т.2 З–О. Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2019. С. 713–714.
913. Любчик І. Ріпецький Мирослав. *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія.* Т.3 П–С. Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2020. С. 333.
914. Любчик І. Підляшшя. *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія.* Т.3 П–С. Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2020. С. 148.
915. Павлюк С. Словник основних понять і термінів з теорії етнології. Львів, 2008. 256 с.
916. Політична енциклопедія. Київ: Парламентське вид-во. 2012. 807 с.
917. Поп І. Енциклопедія Подкарпатської Русі. Ужгород : ПП «Повч Р.М.», 2006. 412 с.

5. Електронні ресурси

918. Адамович С. Павло Роберт Магочій – ідеолог політичного русинства
URL: <http://194.44.152.155/elib/local/1661.pdf> (дата звернення 13.02.2018 р.)
919. «Вісла» в інформаційній діяльності американських лемків:
дипломатичний аспект URL:
<https://uaforeignaffairs.com/uk/category/istorichneminule/aktsiya-vislav-informatsiyniy-diyalnosti-amerikanskikh-lemkiv-diplomatichny-aspekt> (дата звернення 07.11.2020 р.)
920. Вовканич І., Сюсько І. Оптація між ЧСР і СРСР в 1945–1947 рр. та проблеми мови і освіти: URL <http://www.clovekaspolocnast.sk/jguery/pdf.php?gui> (дата звернення 27.02.2021 р.).
921. Жирош І. Єдиний в Україні етнографічний музей лемків діє у закарпатському селі Зарічево URL: <http://karpatnews.in>. (дата звернення 28.02.2021 р.).
922. Закон Польської Республіки «Про національні та етнічні меншини та про регіональну мову» від 6 січня 2005 р. Dz.U. 2005 Nr 17 poz. 141 URL: <http://language-policy.info/movne-zakonodavstvo/polska-respublika/zakon-polskoji-respubliky-pro-natsionalni-ta-etnichni-menshyny-ta-pro-rehionalnu-movu/> (дата звернення 27.02.2021 р.)
923. Кабачій Р. Останній із...лемків? / Форум націй. 2013. №7-8 липень-серпня URL: <http://www.forumn.kiev.ua/newspaper/archive/132/ostannii-iz%E2%80%A6lemkiv.html> (дата звернення 27.02.2021 р.)
924. Лашенко С. Лемки – це українці зі знаком якості! URL: <http://svitlytsia.crimea.ua/?section=article&artID=15705> (дата звернення 06.03.2021 р.).
925. «Лемківщина сьогодні є учителькою нової Європи», – Блаженніший Святослав на ювілейній 35-й Лемківській ватрі в Польщі. Католицький оглядач. URL: <http://catholicnews.org.ua/Lemkivshcina-sogodni-ie-uchitelkoynovoyi-ievropi-blaznennishiy-svyatoslav-na-yuvileyniy-35-y> (дата звернення 10.03.2021 р.)

926. Лісовий В. Дискурс. Енциклопедія сучасної України. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=24374 (дата звернення 08.03.2021р.)
927. Макарчук С. Згуба Лемківщини як злочин проти українського народу і польської держави. URL: http://www.voxpopuli.com.ua/rubriki/istoria/lemkivsina/zguba_lemkiv_siniakzlocin_proti_ukraïnskogo_narodu_i_polskoie_derzaviavtor_makarcuk_stepan (дата звернення 02. 03. 2021 р.)
928. Любчик І. Масцюх Василь. *Енциклопедія Сучасної України*: електронна версія [веб-сайт] / гол. редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=66808 (дата звернення: 13.03.2021).
929. Мушинка М. У Словаччині на конференції обговорювали питання дослідження русинів та українців Центрально-Східної Європи URL: <https://zakarpatty.net.ua/Special/131770-U-Slovachchyni-na-konferentsii-obhovoriuvaly-pytannia-doslidzhennia-rusyniv-ta-ukraintsiv-TSentralno-Skhidnoi-IEvropy-FOTO> (дата звернення 17.12. 2018 р.)
930. Про Житомирську обласну організацію Всеукраїнського товариства «Лемківщина» та її діяльність URL: https://oda.zt.gov.ua/images/news/2017_07/Терла1.doc (дата звернення 25. 04. 2017 р.)
931. Про заходи у зв'язку з 60-ю річницею примусового виселення етнічних українців з території Польщі/ Указ Президента України В. Ющенко м. Київ, 23 вересня 2005 року N 1330/2005 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1330/2005> (дата звернення 04. 03. 2019 р.).
932. Пронь Т. Переселення українського населення з Польщі в Одеську область та його інтеграція в локальне середовище краю (1944 – 1946 рр.) URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Pron_Tetiana/Pereseleattia_ukraïnskoho_naselenia_z_Polschi_v_Odesku_oblast.pdf (дата звернення 28.02. 2021 р.).
933. Сополіга М. Наукова конференція «Українці в історії та культурі Карпат» у Свиднику засудила штучні технології з поділу українства URL: <https://zakarpatty.net.ua/Special/155968-Naukova-konferentsiia-Ukraintsiv-v->

istorii-ta-kulturi-Karpat-u-Svydnyku-zasadyla-shtuchni-tekhnohii-z-podilu-
ukrainstva (дата звернення 17.12.2018 р.).